

Львівський державний університет внутрішніх справ

Гендерний мейнстримінг у кримінально- правовій політиці

Навчальний посібник

Львів
2024

УДК 343.6-055.2-048.66(477)

Г 34

Рекомендовано до друку та розміщення в електронних сервісах ЛьвДУВС
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 25 вересня 2024 року № 5)

Рецензенти:

Степаненко Оксана, завідувачка кафедри кримінального
права, докторка юридичних наук, доцентка
(Національний університет «Одеська юридична академія»);

Кернякевич-Танасійчук Юлія, завідувачка кафедри
судочинства, докторка юридичних наук, професорка
(Прикарпатський національний університет
ім. В. Стефаника)

**Гендерний мейнстрімінг у кримінально-правовій
політиці : навчальний посібник / О. Броневицька,
О. Горпинюк, І. Гловюк ; за ред. : Ю. Лісциної,
С. Романцової. Львів : Львівський державний
університет внутрішніх справ, 2024. 464 с.**

ISBN 978-617-511-417-9

Видання підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Гендерний мейнстрімінг у кримінально-правовій політиці» в закладах вищої освіти. Відображено сучасний стан і перспективи правового регулювання гендерних аспектів у чинному українському законодавстві, розкрито сутність гендеру, гендерної рівності та гендерної політики, простежено еволюцію правових норм, що закріплюють принцип гендерної рівності. Розглянуто міжнародні стандарти гендерної рівності, що є в основі гендерної політики, та особливості їх реалізації в Україні. Основну увагу приділено гендерному аспекту в кримінально-правовій політиці.

Для здобувачів вищої освіти, викладачів вищих навчальних закладів та факультетів юридичної спрямованості всіх форм навчання, працівників судових і правоохоронних органів.

Prepared in accordance with the program of the academic discipline 'Gender Mainstreaming in Criminal Law Policy' at higher education institutions. The present-day conditions and prospects for legal regulation of gender aspects in the current Ukrainian legislation are reflected; the essence of gender, gender equality and gender policy is revealed; and the evolution of legal norms enshrining the principle of gender equality is traced. Considerable attention is paid to the international standards of gender equality forming the basis of gender policy and the issue of their implementation in Ukraine. In addition, the focus is on the gender aspect of criminal law policy.

For higher education applicants, lecturers of higher education institutions and faculties of law of all forms of education, and judicial and law enforcement officials.

УДК 343.6-055.2-048.66(477)

ISBN 978-617-511-417-9

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2024

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	7

Розділ 1

ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

<i>(Ясінь І. М.).....</i>	10

- 1.1. Кримінально-правова політика як елемент внутрішньої політики держави: поняття та завдання.....10
- 1.2. Напрями та рівні кримінально-правової політики.....19
- 1.3. Джерела кримінально-правової політики.....24
- 1.4. Принципи кримінально-правової політики.....32
 - Питання для самоконтролю.....42
 - Тестові завдання.....43

Розділ 2

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ГЕНДЕРНОЇ ТЕОРІЇ ТА ФЕМІНІЗМУ В КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ: ПОНЯТТЯ, РОЗВИТОК І ВПЛИВ НА ЗАКОНОДАВСТВО

ТА ПРАВА ЛЮДИНИ (Горпинюк О. П.).....	46

- 2.1. Поняття та правова природа гендеру та фемінізму.....46
- 2.2. Становлення теорій гендеру.....51
- 2.3. Гендерна ідентичність як аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як певної особистості. Гендерні ролі як норми та правила поведінки жінок і чоловіків, що ґрунтуються на традиційних очікуваннях, пов'язаних з їхньою статтю.....53
- 2.4. Гендерний мейнстрімінг як механізм досягнення мети гендерної рівності.....55
- 2.5. Гендерний мейнстрімінг у кримінальному праві та практиці Європейського суду з прав людини.....62
 - Питання для самоконтролю.....73
 - Тестові завдання.....74

Розділ 3

ДИСКРИМІНАЦІЯ ЯК ФОРМА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

<i>(Лісіцина Ю. О.).....</i>	77

- 3.1. Становлення законодавства у сфері дискримінації.....77
- 3.2. Характеристика принципів юридичної рівності в контексті заборони дискримінації.....94

3.3. Поняття та сутність дискримінації.....	100
3.4. Характеристика ознак, за якими заборонена дискримінація.....	106
3.5. Класифікація дискримінації: загальна характеристика.....	137
3.6. Механізм забезпечення запобігання та протидії дискримінації.....	158
Питання для самоконтролю.....	166
Тестові завдання.....	167

Розділ 4

ПРАВА ЖІНОК І ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

(Серкевич І. Р.).....	170
4.1. Гендерна політика в ЄС.....	170
4.2. Україна у світових рейтингах гендерної рівності.....	177
4.3. Законодавчі гарантії у сфері гендерної рівності.....	181
4.4. Політичне представництво жінок у країнах ЄС та Україні.....	187
4.5. Місце та роль Стамбульської конвенції щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству.....	193
4.6. Захист прав жінок, що входять до категорії біженців і внутрішньо переміщених осіб.....	200
4.7. Марш за права жінок.....	204
Питання для самоконтролю.....	206
Тестові завдання.....	206

Розділ 5

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА

У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....

5.1. Сутність поняття «домашнє насильство» (Романцова С.).....	209
5.2. Форми, прояви та ознаки домашнього насильства (Романцова С.).....	215
5.3. Суб'єкти домашнього насильства (Сидорук І.).....	226
5.4. Відповідальність за вчинення домашнього насильства (Сидорук І.).....	228
5.5. Обмежувальні заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство (Романцова С.).....	232

5.6. Правила кваліфікації злочинів, пов'язаних із домашнім насильством (<i>Сидорук І.</i>).....	239
Питання для самоконтролю.....	246
Тестові завдання.....	246

Розділ 6

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА

У СФЕРІ ПРОТИДІЇ СЕКСУАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ.....250

6.1. Правова природа сексуального насильства (<i>Устрицька Н.</i>).....	250
6.2. Повага до сексуальної анатомії і комунікативність згоди (<i>Устрицька Н.</i>).....	256
6.3. Захист осіб, найбільш уразливих до сексуальної експлуатації (<i>Устрицька Н.</i>).....	268
6.4. Особливості захисту жінок, дітей, чоловіків від сексуального насильства під час збройного конфлікту (<i>Броневицька О.</i>).....	280
Питання для самоконтролю.....	306
Тестові завдання.....	307

Розділ 7

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА

У СФЕРІ ПРОТИДІЇ СЕКСУАЛЬНИМ ДОМАГАННЯМ.....310

7.1. Поняття «сексуальне домагання» (<i>Романцова С. В.</i>).....	310
7.2. Сексуальні домагання: міжнародні стандарти протидії (<i>Сидорук І. І.</i>).....	316
7.3. Політика викорінення сексуальних домагань (<i>Романцова С. В.</i>).....	322
7.4. Відповідальність за вчинення сексуальних домагань на робочому місці та практика ЄСПЛ (<i>Сидорук І. І.</i>).....	331
Питання для самоконтролю.....	338
Тестові завдання.....	339

Розділ 8

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА

У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ІНШИМ ФОРМАМ

ГЕНДЕРНОГО НАСИЛЬСТВА (*Гловчук І. В.*).....342

8.1. Примусовий шлюб.....	343
8.2. Примусовий аборт.....	347

8.3. Примусова стерилізація.....	350
8.4. Каліцтво жіночих геніталій.....	354
Питання для самоконтролю.....	358
Тестові завдання.....	358

Розділ 9

ЗАХОДИ З РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ.....

9.1. Інституційний механізм формування та реалізації гендерної політики в Україні (<i>Романцова С. В.</i>).....	361
9.2. Впровадження гендерної рівності в системі органів виконавчої влади України (<i>Романцова С. В.</i>).....	373
9.3. Заснування інституту гендерних радників і радниць (<i>Євхутич І. М.</i>).....	386
9.4. Особливості реалізації гендерної рівності в діяльності органів системи МВС України (<i>Лісіцина Ю. О.</i>).....	394
9.5. Реалізація гендерної рівності у закладах вищої освіти системи МВС України (<i>Лісіцина Ю. О.</i>).....	408
Питання для самоконтролю.....	413
Тестові завдання.....	413

Розділ 10

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

(<i>Дільна З. Ф.</i>).....	416
10.1. Гендерна дискримінація в професійному середовищі суддів та адвокатів. Реалізація принципу гендерної рівності в судовій практиці.....	416
10.2. Значущість питань гендерної рівності для органів судової влади. Врахування гендерного підходу в розвитку кар'єри у сфері правосуддя.....	429
10.3. Гендерна політика суду. Інтегрування гендерного підходу в політику з питань персоналу суду.....	433
10.4. Гендерна обізнаність і компетентність у сфері правосуддя.....	445
Питання для самоконтролю.....	459
Тестові завдання.....	459

ПЕРЕДМОВА

*Інтуїтивний розум – це священний дар,
а раціональний розум – вірний слуга.*

*Ми створили суспільство, яке шанує слугу
і забуло про дар. Це ускладнює визнання гідності,
яка характерна всім членам людської сім'ї,
і рівних та невід'ємних їхніх прав, які є основою
свободи, справедливості та загального миру.*

**Альберт Ейнштейн,
Загальна декларація прав людини**

Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків визнано в світі одним із ключових чинників сталого розвитку, а також необхідною умовою формування правової та демократичної держави, в якій гарантуються та забезпечуються права і свободи людини.

Ухвалення Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 року можна вважати формальним початком етапу трансформативних зміни у сфері гендерної рівності. Приєднання до міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» акумулювало зусилля для утвердження рівних прав та можливостей для чоловіків і жінок. Ратифікація Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами й імплементаційні процеси розширили необхідність підвищення обізнаності учасників освітнього процесу та посилення ролі закладів освіти як суб'єктів забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків. Схвалення Стратегії гендерної рівності у сфері освіти є можливістю забезпечення поваги до людської гідності, інклюзивності, гендерної чутливості, а також спрямування зусиль на запобігання та протидію насильству, дискримінації й формування освітнього процесу на засадах рівності.

Обрання Україною євроатлантичного напрямку передбачає впровадження гендерної рівності та недискримінації у більшість сфер, що активізувало гендерний мейнстрімінг у кримінально-правовій політиці, а повномасштабне

вторгнення росії на територію України змусило визнати додатковою стратегією, а не заміною цілеспрямованої політики та програм, орієнтованих на жінок, законодавство у сфері гендерної рівності, інституційних механізмів її забезпечення та конкретних заходів, спрямованих на усунення гендерного розриву.

Спільнота Львівського державного університету внутрішніх справ працює над тим, щоб студенти/ки, здобувши правничу освіту, фундаментальними засадами у роботі визначали повагу до людської гідності, гендерну рівність, протидію дискримінації, домашньому й сексуальному насильству, сексуальним домаганням та іншим порушенням прав людини та глибоке усвідомлення, що жінки мають реальний вплив на вирішення питань, які визначають майбутнє людства та напрями його розвитку.

Сучасна правнича діяльність вимагає не лише знання законодавства, а й ґрунтового розуміння соціальних процесів, зокрема питань гендерної рівності. Майстерність гендерної чутливості є однією з ключових компетентностей правника/ці, адже правосуддя має бути справедливим, недискримінаційним і відповідати принципам рівності.

Гендерна чутливість у діяльності юриста означає здатність розпізнавати гендерні аспекти у правових відносинах, брати до уваги можливі дискримінаційні ризики та забезпечувати рівний доступ до правосуддя. Це насамперед важливо у справах, що стосуються захисту прав людини, кримінального переслідування випадків домашнього та сексуального насильства.

Гендерна оптика дає змогу юристу аналізувати законодавчі акти, судові рішення, правозастосовну практику й адміністративні процедури з урахуванням відмінностей у становищі жінок і чоловіків. Це сприяє виробленню більш ефективних механізмів правового захисту та зменшенню структурної нерівності у суспільстві.

У правничій діяльності важливо не лише дотримуватися формальної рівності, а й забезпечувати матеріальну рівність, тобто створювати умови для подолання історично сформованих гендерних дисбалансів. Юристи, які володіють гендерною чутливістю, здатні: ідентифікувати гендерну дискримінацію у правових процесах і суспільних відносинах, аналізувати

закони та правозастосовну практику з погляду їх впливу на жінок і чоловіків, розробляти та застосовувати правові механізми, що сприяють реальній рівності, захищати права вразливих груп населення, зокрема постраждалих від гендерного зумовленого насильства.

В умовах євроінтеграційних процесів і реформування кримінально-правової політики України правники з високим рівнем гендерної чутливості та аналітичного мислення мають вирішальне значення у формуванні справедливого суспільства. Гендерний підхід у праві – це не просто тренд, а необхідність для забезпечення верховенства права, доступу до правосуддя та захисту прав людини.

*Майстерність – це не функція
генія чи таланту, це функція часу
та інтенсивного фокусування
на певній галузі знань.*

Роберт Грін

Розділ 1

ПОНЯТТЯ

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Кримінально-правова політика як елемент внутрішньої політики держави: поняття та завдання

1.2. Напрями та рівні кримінально-правової політики

1.3. Джерела кримінально-правової політики

1.4. Принципи кримінально-правової політики

1.1. Кримінально-правова політика як елемент внутрішньої політики держави: поняття та завдання

Правова політика як державно-правовий феномен є однією з найбільш пріоритетних функцій розвитку українського демократичного суспільства і держави. Сучасний стан розвитку України свідчить про те, що питання правової політики, яка визначатиме конкретні дії, спрямовані на підвищення рівня охорони правового життя суспільства, набуває актуальності. Галузевим видом правової політики держави є кримінально-правова політика, яка є необхідною складовою внутрішньої політики держави, елементом політики у сфері протидії злочинності, що спрямована на охорону прав і свобод людини і громадянина, суспільства та держави від кримінально-протиправних посягань.

Аналіз вітчизняної кримінально-правової літератури засвідчує, що проблеми кримінально-правової політики були предметом пізнання, зокрема й багатьох українських учених. Безпосередньо, з тією чи іншою повнотою дослідження, проблеми кримінально-правової політики відображені у працях П. П. Андрушка, Д. О. Балобанової, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, В.К. Гришука, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, О. О. Дудорова, З. А. Загиней-Заболотенко, А. Ф. Зелінського, О. О. Кваші, І. В. Козича, О. М. Костенка, І. В. Красницького, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, О. В. Острогляда, Ю. А. Пономаренка, В. Я. Тація, В. П. Тихого, М. І. Хавронюка, А. М. Ященка та інших. Зокрема, вагомий внесок у науку кримінального права

стосовно сутності кримінально-правової політики зробили сучасні вітчизняні науковці А. А. Митрофанов і П. Л. Фріс, які дослідили теоретичні, історичні й правові проблеми кримінально-правової політики Української держави, а також основні напрями та форми її реалізації¹.

Теоретичні основи кримінально-правової політики в науці кримінального права України належать до складних і дискусійних. Незважаючи на постійну увагу вчених до цієї проблеми (слід врахувати те, що нині існує чимала кількість наукових праць, присвячених відповідній проблематиці), концепція кримінально-правової політики, її поняття, зміст, завдання, напрями, джерела, а також форми її реалізації трактуються по-різному.

Проблема у визначенні цього поняття полягає в тому, що різні дослідники намагаються акцентувати на окремих особливостях цього явища та відмежувати його від інших суміжних явищ та понять. Більшість науковців кримінально-правову політику розглядають як діяльність держави з протидії злочинності засобами кримінального права, як концепцію здійснення такої діяльності, як сукупність наукових знань (наука), що вивчає закономірності та перспективи здійснення такої діяльності, а також як навчальну дисципліну для студентів вищих юридичних навчальних закладів². Зазначене дає підстави вважати, що кримінально-правова політика є багатоаспектним явищем, що зумовлює її тлумачення в різних аспектах цього поняття.

Традиційно вивчення кримінально-правової політики та її складових необхідно розпочати із визначення змісту цього поняття. А. А. Митрофанов, поняття «кримінально-правова

¹ Митрофанов А. А. Основні напрями кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса, 2004. 132 с.; Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія. Київ : Атіка, 2005. 124 с. ; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. 332 с.

² Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи. Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна, В. К. Гришук, О. В. Зайчук та ін. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 195.

політика» розглядає у вузькому та в широкому розумінні³. Кримінально-правова політика у вузькому розумінні – це частина правової політики держави у сфері протидії злочинності, яка здійснюється засобами матеріального кримінального права⁴.

Натомість кримінально-правова політика в широкому розумінні передбачає частину правової політики держави у сфері протидії злочинності, яка охоплює всю сукупність правових засобів, спрямованих на визначення злочинності діяння, притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка його вчинила, засудження такої особи та призначення їй покарання, відбування особою призначеного покарання, попередження вчинення нових злочинів тощо. Очевидно, як підкреслює А. А. Митрофанов, що ці засоби містяться в різних галузях права, які хоч і мають генетичну спільність, однак мають певні, доволі суттєві відмінності. Отже, кримінально-правова політика у вузькому розумінні, разом із кримінальною процесуальною політикою держави, кримінально-виконавчою, кримінологічною політикою становить кримінально-правову політику держави в широкому розумінні цього терміна⁵.

У контексті зазначеного доцільно зауважити на позицію П. Л. Фріса, який також вважає, що поняття «кримінально-правова політика» необхідно розглядати у широкому та вузькому значенні, однак не в такому розумінні, як А. А. Митрофанов. Науковець підкреслює, що у широкому розумінні кримінально-правову політику слід розглядати за основними параметрами – загальні підходи до поняття злочину, підстави кримінальної відповідальності, покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання тощо. А у вузькому значенні – в контексті цих питань стосовно окремих інститутів кримінального права та окремих видів злочинів⁶.

³ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики: формування та реалізації : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеський юридичний інститут НУВС України. Одеса, 2005. С. 34.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 36.

⁶ Фріс П. Л. Ідеологія кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2021. С. 187–188.

Відповідно науковець пропонує своє визначення кримінально-правової політики, якою є «заснована на національній політико-правовій ідеології та ідеології політики боротьби зі злочинністю система теорій, поглядів, ідей щодо розуміння злочинного, караності за злочин, визначення підходів до державно-правового реагування на злочин, нормативного регулювання та охорони суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів нормами кримінального закону та їх реалізація у діяльності уповноважених суб'єктів»⁷.

В. К. Грищук кримінально-правову політику України визначає як вид державної політики, що здійснюється відповідно до Конституції України й чинного законодавства на науковій основі і є сукупністю форм і методів протистояння злочинності, а також обирає свою мету – забезпечення законності й правопорядку, побудову суверенної й незалежної, демократичної, соціальної й правової держави, громадянського суспільства в Україні⁸.

Майже так само, з деякими вербальними відмінностями, вважає В. І. Борисов, що кримінально-правова політика – це нерозривна складова частина всієї політики Української держави, яка є напрямом боротьби зі злочинністю, що базується на нормах законодавства України про кримінальну відповідальність і виявляється у законах України, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, рішеннях державних органів, політичних партій і громадських організацій, спрямованих на провадження цієї діяльності⁹.

Д. О. Балобанова під кримінально-правовою політикою пропонує розуміти основу на певних принципах законотворчу й правозастосовну діяльність державної влади, спрямовану на досягнення встановлених перед кримінальним правом

⁷ Фріс П. Л. Ідеологія кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2021. С. 187.

⁸ Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів, докторантів, наук.-пед. працівників юрид. фак. закл. вищ. освіти. Видання 2-ге, змінене та доповнене. Львів, 2019. С. 7.

⁹ Борисов В. І. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків, 2013. С. 31–35.

завдань, здійснювану в межах предмета й методу кримінально-правового регулювання¹⁰.

О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк кримінально-правову політику окреслюють як «напрямок діяльності спеціально уповноважених органів, який стосується охорони прав і свобод людини і громадянина, суспільства і держави від суспільно небезпечних посягань шляхом застосування покарання та інших заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили такі посягання, а також шляхом запобігання зазначеним посяганням за допомогою правового виховання і заходів профілактики індивідуального і спеціально-кримінологічного характеру»¹¹.

Проаналізувавши позиції вітчизняних науковців у галузі кримінального права, П. Л. Фріс зауважує, що низка дослідників, які визначають кримінально-правову політику, фактично мовлять про політику в сфері боротьби зі злочинністю, складовою якої є кримінально-правова політика¹². Фактично відбувається ототожнення кримінально-правової політики та політики у сфері протидії злочинності. Однак це не тотожні поняття. Політика в сфері протидії злочинності та кримінально-правова політика співвідносяться як загальне та конкретне. А визначення політики в сфері протидії злочинності можна використовувати для формування поняття кримінально-правової політики¹³.

Політика у сфері протидії злочинності реалізується в діяльності правоохоронних органів на основі норм споріднених галузей права, за допомогою форм і методів правового регулювання. Як цілісна система політика у сфері протидії злочинності поділяється на окремі складові цієї політики – кримінально-правову, кримінальну процесуальну, кримінально-виконавчу та кримінологічну. Однак саме

¹⁰ Балобанова Д. О. Теорія криміналізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеська юридична академія, Одеса. 200 с.

¹¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навчальний посібник / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 56.

¹² Фріс П. Л. Ідеологія кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2021. С. 184.

¹³ Острогляд О. В. Поняття та ознаки кримінально-правової політики. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2020. С. 96.

кримінально-правова політики є системоутворювальним елементом усієї політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і цілі кримінально-правового впливу на злочинність та засоби їх досягнення¹⁴. Йдеться про перевагу кримінально-правової політики, обумовлену тим, що тільки в межах цієї політики вирішуються важливі для кожної держави питання, такі як підстави та принципи кримінальної відповідальності, коло кримінально-протиправних діянь, види покарань та інші заходи кримінально-правового характеру.

Отже, кримінально-правова політика – це системоутворювальний елемент політики держави у сфері протидії злочинності, яка розробляє стратегію і тактику протидії злочинності кримінально-правовими засобами.

Основні ознаки кримінально-правової політики:

- 1) складова правової політики держави;
- 2) елемент політики держави у сфері протидії злочинності;
- 3) системоутворювальний елемент політики у сфері протидії злочинності;
- 4) розробляє стратегію та тактику протидії злочинності;
- 5) у протидії злочинності оперує кримінально-правовими засобами (що, зокрема, відрізняє її від інших складових політики у сфері протидії злочинності (кримінально-процесуальної політики, кримінально-виконавчої політики, кримінологічної (профілактичної) політики)¹⁵.

Завдання кримінально-правової політики

Усвідомлення сутності завдань кримінально-правової політики здійснюється через з'ясування функцій, які вона виконує у механізмі протидії злочинності, оскільки саме через них найповніше можна простежити її вплив на злочинність. Політика у сфері протидії злочинності, виконуючи базові функції, обумовлює існування функцій в межах її складових: кримінально-правової, кримінальної процесуальної,

¹⁴ Правова доктрина України (у 5 томах). Т. 5–6. Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. За заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. С. 71.

¹⁵ Острогляд О. В. Поняття та ознаки кримінально-правової політики. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2020. С. 98–99.

кримінально-виконавчої та кримінологічної політики. Зазначені підсистеми виконують функції політики як системи. Таким чином, функції кримінально-правової політики як системи можна виразити як найбільш важливі якісні характеристики особливого, відносно сталого та об'єктивного впливу публічної влади на злочинність, в яких відображається та конкретизується їх соціальна сутність і призначення, розкриваються їх мета і завдання¹⁶.

Детальний аналіз функцій кримінально-правової політики здійснив І. В. Козич. За класифікаційним критерієм, науковець вирізняє такі функції кримінально-правової політики як системи: формуючі (вхідні) та реалізаційні (вихідні) функції.

Формуючі функції кримінально-правової політики спрямовані на окреслення певної проблеми, яка потребує опрацювання в межах кримінально-правової політики. До них належать функції:

- 1) формування запиту;
- 2) визначення ресурсів.

До реалізаційних функцій кримінально-правової політики належать:

- 1) нормотворча;
- 2) нормозастосовна;
- 3) контрольна¹⁷.

Для правильного розуміння всіх правил і процедур на всіх рівнях І. В. Козич вирізняє також сервісні функції кримінально-правової політики, які мають обслуговувально-інтегровувальний характер стосовно функцій формування та реалізації. До них належать такі функції:

- 1) тлумачувальна;
- 2) інформаційно-комунікаційна¹⁸.

Функція формування запиту реалізується носіями публічної влади шляхом первинного відбору, визначення тих питань, які потребують політичного втручання шляхом прийняття відповідного політичного рішення¹⁹.

¹⁶ Козич І. В. Кримінально-правова політика: функції та функціонування : монографія. Івано-Франківськ, 2020. С. 94.

¹⁷ Там само. С. 97.

¹⁸ Там само. С. 97–98.

¹⁹ Там само. С. 207.

Після формування запиту суб'єкт кримінально-правової політики обирає ресурсні компоненти, необхідні для впровадження відповідної політики. Найчастіше творці кримінально-правової політики звертаються до таких ресурсів: правовий²⁰ (передбачає формування та подання законопроектів, проектів постанов і супровідних документів до них), фінансово-майновий²¹ (внесення законопроекту, проекту іншого акту, залежно від питань, які потребують правового регулювання, може передбачати зміни показників бюджету (надходження та/або витрат бюджету)), організаційно-інформаційний (у разі необхідності законопроект, проект іншого акта вноситься за погодженням з відповідними органами виконавчої чи судової влади, який до нього додається), ресурс більшості (формування політики, зокрема кримінально-правової, закріпленої у формі законів, вимагає обов'язкового затвердження парламентською більшістю або безпосередньо громадянами держави)²².

Нормотворча функція виявляється у діяльності уповноважених суб'єктів щодо створення відповідних норм на різних рівнях кримінально-правової політики. Процес нормотворення охоплює: а) створення нових норм права; б) конкретизацію наявних норм права; в) удосконалення норм права; г) усунення застарілих правил поведінки, прогалин і суперечностей у праві²³.

Нормозастосовна функція полягає у діяльності уповноважених суб'єктів щодо застосування правових норм на різних рівнях кримінально-правової політики.

Контрольна функція виявляється у постійному наданні інформації про реальний стан упровадження кримінально-правової політики уповноваженими органами, повідомленні про виявлені порушення, а також у спрямуванні діяльності відповідних суб'єктів на недопущення порушень та виправлення недоліків²⁴.

²⁰ Козич І. В. Кримінально-правова політика: функції та функціонування : монографія. Івано-Франківськ, 2020. С. 226.

²¹ Там само. С. 228.

²² Там само. С. 229–231.

²³ Там само. С. 240.

²⁴ Там само. С. 260.

Специфіка сервісних функцій кримінально-правової політики полягає у тому, що вони супроводжують її функціонування від моменту виникнення проблеми до фінального контролю формалізованого рішення²⁵. У процесі застосування кримінально-правових норм суб'єкти нормозастосування нерідко стикаються з ситуаціями, коли ту чи іншу кримінально-правову норму можна розуміти по-різному. Тлумачувальна функція кримінально-правової політики має мету, яка полягає у забезпеченні єдності практики нормозастосування у сфері кримінально-правового регулювання та охорони²⁶.

Інформаційно-комунікаційна функція спрямована на забезпечення ефективних каналів взаємодії між різними суб'єктами, результатом якої є взаємообумовлена їх поведінка: суспільство дотримуватиметься установлених кримінально-правовою політикою правил, а кримінально-правова політика дає відповіді на суспільні запити в сфері протидії злочинності. Дослідивши позицію Н. А. Савінова, І. В. Козич пише, що феномен кримінально-правової комунікації полягає у цілеспрямованій передачі інформації про зміст кримінальних правопорушень і кримінально-правові наслідки їхнього вчинення²⁷.

Кримінально-правова політика держави становить основу політики у сфері протидії злочинності, яка визначає основні поняття, принципи, методи впливу на злочинність, яка має вирішити низку завдань, що відтак створює передумови для успішної реалізації всієї системи протидії злочинності.

Основними завданнями політики у сфері боротьби зі злочинністю є:

1) зниження показників злочинності в країні (рівень, коефіцієнт, динаміка);

2) зниження інтенсивності впливу соціально-політичного, соціально-економічного та соціально-біологічного факторів на злочинність;

3) мінімізація наслідків злочинності²⁸.

²⁵ Козич І. В. Кримінально-правова політика: функції та функціонування : монографія. Івано-Франківськ, 2020. С. 272.

²⁶ Там само. С. 272.

²⁷ Там само. С. 285.

²⁸ Фріс П. Л., Харченко В. Б. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми : монографія. Івано-Франківськ–Харків, 2016. С. 31.

Завдання кримінально-правової політики слід обирати з огляду на те, які функції у загальній системі протидії злочинності вона виконує. П. Л. Фріс зазначає, що завдання кримінально-правової політики виявляються у таких сферах:

1) визначення загальних засад кримінальної відповідальності та покарання;

2) визначення кола діянь, віднесених до категорії злочинних (питання криміналізації та декриміналізації);

3) визначення оптимальних заходів впливу на винного (пеналізація і депеналізація);

4) запобігання злочинам методами кримінально-правового впливу (загальна й спеціальна превенція);

5) взаємодії з іншими елементами (складовими) політики у сфері боротьби зі злочинністю²⁹.

Отже, кримінально-правова політика – це невід’ємна складова політики держави, яка визначає стратегію і тактику протидії злочинності засобами кримінального права.

1.2. Напрями та рівні кримінально-правової політики

У науці кримінального права є різні підходи до розуміння та визначення напрямів здійснення кримінально-правової політики. А. А. Митрофанов вирізняє п’ять основних напрямів кримінально-правової політики в Україні: 1) криміналізація суспільно небезпечних діянь; 2) декриміналізація злочинів; 3) пеналізація суспільно небезпечних діянь; 4) депеналізація злочинів; 5) забезпечення національними кримінально-правовими засобами міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності³⁰.

П. Л. Фріс напрями кримінально-правової політики визначає із урахуванням групового критерію поділу об’єктів злочинних посягань, які визначаються за рівнем значущості

²⁹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 34.

³⁰ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеський юридичний інститут НУВС України. Одеса, 2005. С. 79.

суспільних відносин, благ та інтересів³¹. Науковець виокремлює двадцять напрямів кримінально-правової політики, що відповідають двадцяти розділам Особливої частини КК України. Відповідно, пропонує таку диференціацію напрямів кримінально-правової політики:

- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти основ національної безпеки України;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти життя та здоров'я особи;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти волі, честі та гідності особи;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти статевої свободи та статевої недоторканності особи;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти власності;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами у сфері господарської діяльності;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти довкілля;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти громадської безпеки;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти безпеки виробництва;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти безпеки руху та експлуатації транспорту;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти громадського порядку та моральності;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення;

³¹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 18–19.

- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами в сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами в сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами у сфері службової діяльності;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти правосуддя;
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти встановленого порядку несення військової служби (військовими злочинами);
- кримінально-правова політика у сфері боротьби із злочинами проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку³².

Подібну позицію відстоює О. П. Горох, який вважає, що на прями здійснення кримінально-правової політики потрібно визначати на підставі групування об'єктів злочинних посягань, тим самим, виділяти державну політику в сфері боротьби з конкретними протиправними діяннями, передбаченими нормами Особливої частини Кримінального кодексу³³. Водночас науковець не залишає поза увагою існування окремих напрямів здійснення кримінально-правової політики у сферах законодавчої побудови та застосування інститутів Загальної частини Кримінального кодексу України³⁴.

Дослідивши позицію П. Л. Фріса, І. В. Козич зазначає, що «поза межами такої класифікації залишаються сфери,

³² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 19.

³³ Горох О. П. Кримінально-правова політика у сфері оптимізації інститутів Загальної частини КК України: новий погляд на усталені доктринальні положення. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 1–2 березня 2013 року). Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 104–106.

³⁴ Там само. С. 104–106.

що кореспондують відповідним інститутам Загальної частини кримінального права, наприклад, такі напрями кримінально-правової політики, як кримінально-правова політика у сфері протидії множинності злочинів чи у сфері протидії злочинам, вчиненим у співучасті тощо»³⁵. Відтак як критерій для класифікації науковець пропонує використовувати загальноприйнятий поділ галузі кримінального права на Загальну та Особливу (спеціальну) частину, оскільки відповідно у такому контексті можна вирізнити загальнокримінальні та спеціальні сфери кримінально-правової політики у сфері протидії злочинності³⁶.

О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк вважають, що основними напрямами сучасної кримінально-правової політики мають бути: 1) своєчасна і правильна криміналізація (пеналізація) суспільно небезпечних діянь; 2) декриміналізація (депеналізація) діянь; 3) обґрунтована диференціація кримінальної відповідальності та покарання; 4) забезпечення міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинам³⁷.

Ю. А. Пономаренко вважає, що «оскільки кримінально-правова політика – це вид діяльності держави щодо протидії злочинності шляхом створення і застосування засобів матеріального кримінального права, то найбільш вираженим і практично придатним критерієм виділення її напрямів може бути виключно пов'язаність його (критерію) саме із засобами цієї галузі права»³⁸. З огляду на це пропонує вирізнити такі напрями здійснення кримінально-правової політики, кожен з яких має свій прояв на законодавчому та правозастосовному рівнях: 1) визначення злочинності суспільно небезпечних діянь; 2) встановлення кримінальної відповідальності, що підлягає застосуванню до особи за вчинення злочину; 3) встановлення можливості звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочину³⁹.

³⁵ Козич І. В. Кримінально-правова політика: функції та функціонування : монографія. Івано-Франківськ, 2020. С. 21.

³⁶ Там само. С. 21.

³⁷ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навчальний посібник / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : ВАІТЕ, 2014. С. 56.

³⁸ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 196.

³⁹ Там само. С. 197.

Аналіз підходів до розуміння напрямів кримінально-правової політики обумовлює необхідність аналізу рівнів її здійснення. П. Л. Фріс виокремлює такі рівні здійснення кримінально-правової політики: 1) доктринальний; 2) програмний; 3) законодавчий; 4) правозастосувальний; 5) правовиконавчий; 6) науковий⁴⁰. Д. О. Балобанова, не заперечуючи проти позиції П. Л. Фріса, зазначає, що рівнями кримінально-правової політики є: 1) концептуальний (або доктринальний); 2) законодавчий; 3) правозастосовний⁴¹. Зважаючи на висловлені наукові підходи до розуміння рівнів кримінально-правової політики, проаналізуємо зміст окремих із них.

Доктринальний рівень передбачає існування доктрини кримінально-правової політики, яка охоплює систему наукових ідей, поглядів, напрямів здійснення та розвитку кримінально-правової політики у сфері протидії злочинності засобами кримінального права. Вказаний рівень кримінально-правової політики передбачає органічний взаємозв'язок науки кримінального права, державної політики протидії злочинності, законодавства та практики.

Законодавчий рівень передбачає діяльність щодо розробки та прийняття законів і підзаконних нормативно-правових актів у сфері кримінально-правового регулювання відповідних суспільних відносин. Указаний рівень кримінально-правової політики характеризується органічною єдністю трьох основних компонентів: пізнання, діяльність, результат, які у діалектичному поєднанні становлять завершальний цикл законотворчості. Суб'єктом здійснення кримінально-правової політики на законодавчому рівні є виключно Верховна Рада України, яка, відповідно до п. 3 ст. 85, п. 22 ст. 92 Конституції України, уповноважена приймати закони, якими визначаються «діяння, які є злочинами ..., та відповідальність за них»⁴².

Правозастосувальний рівень передбачає діяльність у сфері застосування кримінально-правових норм спеціально

⁴⁰ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 35.

⁴¹ Балобанова Д. О. Теорія криміналізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеська юридична академія, Одеса. С. 154.

⁴² Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.

уповноваженими органами державної влади. Суб'єктами здійснення кримінально-правової політики на правозастосовному рівні є правоохоронні органи, які здійснюють правоохоронні функції, перелік яких міститься у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII, а також судові органи, які, відповідно до ст. 124 Конституції України, здійснюють правосуддя.

1.3. Джерела кримінально-правової політики

Сучасні наукові дослідження кримінально-правової політики дають глибоке розуміння її поняття, завдань, функцій і принципів. У кримінально-правовій літературі достатньо праць, приділених питанню джерел.

Джерелом кримінально-правової політики є нормативно-правові акти органів державної влади, які містять основні положення, що регулюють суспільні відносини у сфері охорони прав і свобод людини і громадянина, суспільства та держави від кримінально-протиправних посягань, а також запобігання зазначеним посяганням.

Традиційно до джерел кримінально-правової політики належать:

- Конституція України як джерело всієї внутрішньої та зовнішньої політики, основа національного законодавства;
- закони України;
- підзаконні нормативно-правові акти;
- судовий прецедент (рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо України, а також рішення ЄСПЛ, які містять усталену правову позицію; рішення Конституційного Суду України; правові позиції Верховного Суду);
- міжнародні договори, ратифіковані Україною.

Зasadничими нормативно-правовими актами кримінально-правової політики є закони. Вони поділяються на основні (конституційні) та звичайні.

Конституція України як Основний Закон держави є базою у системі всього законодавства і посідає перше місце поміж

джерел кримінально-правової політики. Вона має вищу юридичну силу. Тому всі кримінально-правові норми повинні відповідати Конституції. Якщо прийнята кримінально-правова норма суперечить положенням Конституції, то така норма втрачає юридичну силу автоматично, або ж не може її набути.

Оскільки першоосновою джерел кримінально-правової політики є Конституція України, то чимало її статей містять приписи, які прямо належать до цієї політики. Так, ст. 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У разі порушення та з метою захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина Основний Закон України гарантує кожному право звертатися до суду. З огляду на це кримінально-правова політика як складова правової політики держави та невід'ємний елемент політики у сфері протидії злочинності з метою захисту порушених конституційних прав і свобод людини і громадянина, які охороняються законом про кримінальну відповідальність, розробляє стратегію і тактику протидії правопорушенням засобами кримінального права.

Інші норми кримінального права, що безпосередньо закріплені в Конституції, вказують, зокрема, на заборону зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, окрім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи; заборону відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення; заборону бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення тощо.

Основне місце з-поміж джерел кримінально-правової політики посідає Кримінальний кодекс України. Це нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України, який містить систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених кримінально-правових норм, які ґрунтуються на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Завданням закону України про кримінальну відповідальність є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру

і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Цінність вказаного документа полягає в тому, що саме він установлює підстави кримінальної відповідальності, визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Для цього, зокрема, необхідно, щоб норми статей Загальної та Особливої частин КК України були соціально обумовленими та узгоджувалися з науково обґрунтованими підставами і принципами криміналізації суспільно небезпечних діянь.

Наступними у системі джерел кримінально-правової політики є закони. Стрімкий розвиток суспільства обумовлює ситуацію, за якої виникають нові явища та відносини, що потребують, зокрема і кримінально-правового регулювання, шляхом створення відповідних правових норм. Цей процес називається законотворчістю та передбачає створення правових норм, що закріплюються в актах вищої юридичної сили – законах. Зокрема, виключно законами України можуть вноситися зміни до кримінального законодавства. Використання закону як інструменту кримінально-правової політики здійснюється такими способами: 1) шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які збільшують обсяг кримінальної репресії; 2) шляхом включення до Особливої частини КК нового складу злочину; 3) шляхом внесення до наявного складу злочину нових ознак, які розширюють сферу його застосування⁴³.

Ознаками кримінального закону, як підкреслює А. С. Сохіяня, є: 1) його змістом є норми кримінального права; 2) за формою він є письмовим нормативно-правовим актом; 3) суб'єктом його прийняття є виключно Верховна Рада України або народ на всеукраїнському референдумі; 4) за юридичною силою його місце в ієрархії нормативно-правових актів знаходиться нижче, ніж Конституція та міжнародно-правові договори, але вище, ніж підзаконні нормативно-правові акти; 5) він є загальнообов'язковим для суб'єктів правовідносин,

⁴³ Балобанова Д. О. Загальна характеристика способів криміналізації. *Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини* : тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції (м. Львів, 16 січня 2016 р.). Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2016. С. 26.

на регулювання яких він поширюється; 6) його прийняття, зміна чи скасування здійснюється за процедурою, встановленою Конституцією України та законом «Про Регламент Верховної Ради України»⁴⁴.

Окрім того, не всі кримінальні закони, як правильно зазначає В. О. Гацелюк, стосуються криміналізації суспільно небезпечних діянь, і не всі кримінальні закони є законами про внесення змін до КК України⁴⁵. Справедливо віднести до джерел кримінально-правової політики ті закони, на які здійснюються посилання в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України і без яких застосування таких статей зазначеного кодексу є неможливим.

Безпосередніми джерелами кримінально-правової політики є підзаконні нормативно-правові акти. Це акти, прийняті (видані) суб'єктом правотворчої діяльності на основі та на виконання Конституції України, законів, чинних міжнародних договорів України та спрямовані на їх реалізацію⁴⁶. Кримінально-правова політика держави може відображатися у таких підзаконних нормативно-правових актах, зокрема: постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України. Дослідивши позицію Н. М. Чекана, О. В. Острогляд пише, що інші підзаконні нормативно-правові акти також є джерелами кримінально-правової політики, у тих випадках, коли орган виконавчої влади, який його видав, виступає із законодавчою ініціативою з питань кримінально-правового характеру, а також тоді, коли ним затверджуються проекти кримінально-правових норм, що надсилаються для прийняття до Верховної Ради України⁴⁷.

Джерелами кримінально-правової політики підзаконного характеру, зокрема, є Постанова Верховної Ради України

⁴⁴ Сохіяян А. С. Закон як джерело кримінального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. С. 13.

⁴⁵ Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 38.

⁴⁶ Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2023. № 93. Ст. 364.

⁴⁷ Острогляд О. В. Поняття та види джерел кримінально-правової політики. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 160.

«Про державну програму боротьби із злочинністю» № 3325-XII від 25.06.1993, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки» № 1767 від 20.12.2006, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки» № 220 від 04.03.2023, Указ Президента України «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки» № 273/2023 від 11.05.2023.

До системи джерел кримінально-правової політики підзаконного характеру належать також норми, які містяться в інших нормативно-правових актах, на які здійснюються посилання в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України. Доцільно зазначити позицію О. О. Дудорова, який зазначає, що «не варто вбачати панацею у досягненні такого стану нормативного регулювання, за якого бланкетні диспозиції норм КК відсилатимуть лише до законів»⁴⁸. Конституційний Суд України у своєму рішенні від 19.04.2000 № 6-рп/2000 (справа про зворотну дію кримінального закону в часі), зокрема, вказує, що «конкретизований зміст бланкетної диспозиції передбачає певну деталізацію відповідних положень інших нормативно-правових актів, що наповнює кримінально-правову норму більш конкретним змістом»⁴⁹. Як приклад, можна зазначити Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» № 1455 від 29.12.2021, якою, власне, затверджено вказаний порядок.

⁴⁸ Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / за ред. В. О. Навроцького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 37.

⁴⁹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. № N 6-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-00#Text>

Важливе значення з-поміж джерел кримінально-правової політики має судовий прецедент, під яким у кримінально-правовій літературі розуміють загальнообов'язкове положення, що сформульоване вищим судом під час розгляду конкретної справи, яким заповнюється, доповнюється або замінюється наявне нормативне регулювання певних суспільних відносин⁵⁰. Особливими формами судового прецеденту в Україні, як певного підсумку судової діяльності, є роз'яснення, які давалися у постановах Пленуму Верховного Суду України, що ґрунтуються на чинному законодавстві, рішення Верховного Суду в істотних конкретних справах, рішення Конституційного Суду України та рішення Європейського суду з прав людини⁵¹.

Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, а також враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права⁵². Обираючи і застосовуючи норму закону України про кримінальну відповідальність до суспільно небезпечних діянь при ухваленні вироку, суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановах Верховного Суду (ч. 6 ст. 368 КПК України)⁵³.

Отже, у постановах Верховного Суду в конкретних справах формулюється певне розуміння кримінально-правової норми, яке застосовується надалі органами досудового розслідування і судами нижчих інстанцій⁵⁴. В. О. Навроцький указує, що можливість використання прецеденту в кримінально-правовій кваліфікації ґрунтується на презумпції її правильності,

⁵⁰ Острогляд О. В. Поняття та види джерел кримінально-правової політики. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 161.

⁵¹ Максимович Р. Л. Судовий прецедент як джерело кримінального права. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 1 (11). С. 94.

⁵² Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

⁵³ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

⁵⁴ Максимович Р. Л. Судовий прецедент як джерело кримінального права. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 1 (11). С. 97.

оскільки вона відображена у процесуальних документах, що набули чинності⁵⁵.

Особливе місце поміж джерел кримінально-правової політики посідають рішення Конституційного Суду України, які мають значний вплив на її формування. Правова природа таких рішень є подвійною, оскільки це не лише обов'язковий прецедент тлумачення, а й нормативний прецедент, адже він може змінювати обсяг правової регламентації в будь-якій правовій сфері⁵⁶. В. Гончаров, аналізуючи правову природу рішень Конституційного Суду України, котрими акти законодавства визнаються неконституційними, зазначає, що такі акти є очевидним втручанням у правову матерію, що їх доводиться визнавати джерелами права, хоча вони є результатами негативної, так би мовити, «некласичної» правотворчості⁵⁷. Отже, хоча формально Конституційний Суд України не наділений функціями органу законодавчої влади, він уповноважений приймати рішення про визнання неконституційними актів законодавства України⁵⁸. Відповідні рішення мають нормативний характер, є остаточними, обов'язковими до виконання, і такими, що не можуть бути оскарженими.

Не менш важливе значення для кримінально-правової політики мають рішення Європейського суду з прав людини. Н. А. Орловська, досліджуючи судовий прецедент як джерело кримінального права, зазначає, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод» 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7, та 11 до Конвенції, Україна визнала обов'язковою та без укладення спеціальної угоди

⁵⁵ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 86–87.

⁵⁶ Орловська Н. А. Судовий прецедент як джерело кримінального права України. *Наукові праці Національного Університету «Одеська Юридична Академія»*. 2014. Т. 14. С. 258.

⁵⁷ Гончаров В. Ще раз про юридичну природу рішень Конституційного Суду України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 126.

⁵⁸ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Рішення Конституційного Суду України як джерела кримінально-виконавчої політики України. URL: http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/2123/1/obse_conf%2826-28.04.2018%29-35-37.pdf

юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення й застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. На підставі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права. Цей припис не містить жодних галузевих винятків⁵⁹.

Останніми у системі джерел кримінально-правової політики, проте не менш важливими, для її формування та здійснення є міжнародні договори, ратифіковані Україною. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства». В ч. 5 ст. 3 КК України зазначено, що «закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться у чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України».

На підставі міжнародних договорів розробляються та імплементуються у національне кримінальне законодавство норми, що визначають основні підходи до кримінальної відповідальності (ч. 5 ст. 49 та ч. 6 ст. 80 КК України, визначають незастосування строків давності при звільненні від кримінальної відповідальності та від покарання осіб, що вчинили злочини проти миру та безпеки людства, в основу яких покладено положення Європейської конвенції про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 25.01.1974), передбачають кримінальну відповідальність за вчинення конкретних суспільно небезпечних діянь (ст. 126-1 КК України «Домашнє насильство», в основу якої покладено положення Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, відомої як Стамбульська конвенція від 11.05.2011, ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни», в основу якої покладено значну кількість міжнародних договорів, наприклад, Женевські

⁵⁹ Орловська Н. А. Судовий прецедент як джерело кримінального права України. *Наукові праці Національного Університету «Одеська Юридична Академія»*. 2014. Т. 14. С. 260.

конвенції про захист жертв війни від 12.08.1949 та Додаткові протоколи до неї, Гаазька конвенція (IV) про закони й звичаї війни на суходолі з додатком у виді Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р.).

Отже, міжнародні договори, ратифіковані Україною, є важливою складовою джерельної бази кримінально-правової політики.

1.4. Принципи кримінально-правової політики

Базою правового регулювання кримінально-правових відносин є принципи, які відображають характер і тенденції розвитку кримінально-правової політики. П. Л. Фріс зауважує, що політика, зокрема і «кримінально-правова, для того, щоб виправдати своє призначення, повинна бути принциповою, мати систему керівних ідей (принципів). Своєю чергою, принципівість кримінально-правової політики – це така її якість, завдяки якій вона отримує стабільність, стійкість, стрункість, в повному обсязі розкриває свій зміст. Зрозуміти кримінально-правову політику без знання формуючих її принципів неможливо»⁶⁰.

У науці кримінального права простежується множинність підходів до розуміння принципів кримінально-правової політики. А. А. Митрофанов вважає, що здійснення, тобто формування, інтерпретація та реалізація кримінально-правової політики в Україні підкоряється певним основним засадам, основоположним, вихідним ідеям і установленням, які називаються принципами здійснення кримінально-правової політики⁶¹. Оскільки кримінально-правова політика існує на перетині правової політики та політики у сфері протидії злочинності, науковець стверджує, що принципи кримінально-правової політики мають походження і від принципів правової політики, і від принципів протидії злочинності в Україні⁶².

⁶⁰ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 63.

⁶¹ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеський юридичний інститут НУВС України. Одеса, 2005. С. 55.

⁶² Там само. С. 55–56.

Значення принципів кримінально-правової політики полягає в тому, що процес законотворчої діяльності, тобто процес формування кримінально-правової політики, повинен пройти крізь призму її генеральних керівних ідей⁶³. Значення принципів кримінально-правової політики виявляється і на рівні її здійснення. Суди й інші правоохоронні органи, орієнтуючись на ці принципи, здійснюють правозастосовну діяльність не тільки відповідно до «букви» закону, а й відповідно до «духу» вимог кримінально-правової політики держави⁶⁴.

П. Л. Фріс під принципами кримінально-правової політики розуміє основоположні, керівні ідеї і засади у сфері боротьби зі злочинністю методами матеріального кримінального закону, які спрямовують процес формування кримінально-правових засобів ведення цієї боротьби й практику їх застосування. Вони виробляються на основі наукового пізнання закономірностей цієї діяльності й виражаються у законодавчих актах держави⁶⁵.

Отже, принципи кримінально-правової політики – це ті концептуальні засади, які становлять сутність цієї політики та визначають критерії «правильності» її формування і головні напрями її здійснення у сфері протидії злочинності засобами кримінально-правового регулювання.

Дискусійним у науці кримінального права є питання співвідношення принципів кримінально-правової політики з суміжними категоріями. Кримінально-правова політика є невід'ємним елементом політики протидії злочинності, однак «очевидно, що її принципи не можуть бути повністю зведені до принципів політики у сфері боротьби із злочинністю, і тим паче – до принципів кримінального права»⁶⁶.

І. В. Козич, підсумовуючи доктринальні підходи до розуміння принципів політики в сфері протидії злочинності як вияву правової політики, зазначає, що до них науковці,

⁶³ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеський юридичний інститут НУВС України. Одеса, 2005. С. 56.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Фріс П. Л. Ідеологія кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2021. С. 213.

⁶⁶ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 64.

відносять принципи, характерні для всіх її підсистем. Науковець дослідив позицію М. Панова та Л. Герасіної, які виокремлюють такі принципи політики протидії злочинності: «принцип законності як ідею, згідно з якою злочинні дії, їх кваліфікуючі ознаки, покарання та інші наслідки вчиненого злочину визначаються тільки законом; принцип рівності громадян перед законом – утворює фундамент правового статусу громадянина правової держави та демократичного суспільства. Він передбачає, що особи, які вчинили злочин, відповідно до закону підлягають кримінальній відповідальності незалежно від статі, раси, національності, мови, походження майнового й посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань та інших обставин; принцип демократизму визначає широкі можливості участі громадян у реалізації завдань кримінальної політики, завдяки максимально можливій відкритості цієї діяльності, за допомогою гласності, суспільного контролю та врахування громадської думки; принцип справедливості встановлює, що покарання та інші заходи кримінально-правового характеру, які застосовуються до особи, котра вчинила злочин, повинні відповідати характеру й суспільній небезпечності кримінального делікту, обставинам його вчинення та характеристикам особи злочинця; принцип гуманізму проголошує, що кримінальне законодавство забезпечує насамперед безпеку людини й суспільства, а покарання осіб, які скоїли злочин, не мають на меті заподіяння фізичних страждань чи приниження людської гідності; принцип невідворотності відповідальності означає, що будь-яка особа, котра вчинила злочин, повинна нести за нього відповідальність. Реалізація даного принципу вимагає ефективної діяльності органів кримінальної юстиції з розкриття чи розслідування злочинів; принцип науковості кримінальної політики полягає в тому, що при розробленні стратегії й тактики боротьби зі злочинністю слід виходити з об'єктивних закономірностей та фактичного стану справи, тобто з реальних можливостей, які забезпечують досягнення максимально можливих результатів»⁶⁷.

⁶⁷ Козич І. В. Функції та принципи кримінально-правової політики. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*. С. 151.

Отже, всі принципи, характерні для державної політики, правової політики, політики в сфері протидії злочинності, поширюються і на кримінально-правову політику як її складову⁶⁸.

Деякі науковці не вбачають істотних відмінностей між принципами кримінально-правової політики і принципами кримінального права. Однак тут доцільно зазначити позицію П. Л. Фріса, який дослідив, що співвідношення принципів кримінально-правової політики і кримінального права виражається в тому, що перші: 1) закріплюються не лише в нормах права, а і в інших документах; 2) визначають і характер кримінального законодавства, і практику його застосування; 3) входять до «утворювальних» («складових») принципів кримінального права⁶⁹. Тобто принципи кримінально-правової політики за змістом, характером, способом виразу відрізняються від принципів кримінального права, і в цьому значенні вони є в основі формування останніх, а не навпаки. Принципи кримінального права ґрунтуються на принципах кримінально-правової політики, конкретизуючи й деталізуючи їх, наповнюючи правовим матеріалом⁷⁰. Первинною, як підкреслює П. Л. Фріс, завжди є політика (зокрема кримінально-правова), що визначає зміст, напрями, методи конкретного інструментарію її реалізації, тощо. Саме кримінальне право є інструментом, за допомогою якого реалізується кримінально-правова політика, досягаються її цілі⁷¹.

Принципи кримінально-правової політики ґрунтуються на загальних принципах, які є в основі всієї правової політики України, зокрема і у сфері політики боротьби зі злочинністю⁷².

⁶⁸ Козич І. В. Функції та принципи кримінально-правової політики. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*. С. 152.

⁶⁹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 66–67.

⁷⁰ Там само. С. 67.

⁷¹ Фріс П. Л. Проблеми глобалізації і міжнародна кримінально-правова політика. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації* : матеріали Міжнар. наук. практ. конф., 12–13 жовт. 2017 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 115.

⁷² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2006. С. 83.

Загальні принципи – це ті керівні начала, які закріплені в Конституції та на основі яких формується правова політика України, політика у сфері боротьби зі злочинністю та всі підсистеми політики у сфері боротьби зі злочинністю⁷³.

До загальних принципів кримінально-правової політики належать:

1) принцип законності (ст.ст. 6, 8, 19, 57, 68, 129 Конституції України, ч. 2 ст. 4, ч.ч. 1, 4 ст. 6, ч.ч. 2, 3 ст. 10, ч. 1 ст. 50 КК України);

2) демократизму (ст. 1 Конституції);

3) принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України, ст. 69 КК України);

4) принцип заборони подвійної відповідальності (ст. 61 Конституція, ч. 3 ст. 2 КК України);

4) принцип презумпції невинуватості (ст. 62 Конституції України, ч. 2 ст. 2 КК України);

5) принцип рівності перед законом і судом (ст.ст. 21, 24 Конституції України, ст. 161 КК України);

6) принцип зворотної дії в часі (ст. 58 Конституції України, ст. 5 КК України);

7) принцип соціальної обумовленості та доктринальної обґрунтованості;

8) принцип дотримання правової форми тощо⁷⁴.

Однак, як зазначає П. Л. Фріс, загальні принципи не входять у систему принципів кримінально-правової політики, оскільки перебувають на більш високому рівні, визначаючи принципи правової політики Української держави загалом. Важливе значення для формування кримінально-правової політики мають саме спеціальні принципи⁷⁵.

⁷³ Красій М. О. Політика в сфері боротьби зі злочинністю: взаємозв'язок кримінально-правової та кримінально-процесуальної підсистем : монографія. Калуш : Петраш К. Т., 2020. С. 72.

⁷⁴ Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*. 2001. №8. С. 36–40; Красій М. О. Політика в сфері боротьби зі злочинністю: взаємозв'язок кримінально-правової та кримінально-процесуальної підсистем : монографія. Калуш : Петраш К. Т., 2020. 153 с.

⁷⁵ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 68.

У науці кримінального права до спеціальних принципів кримінально-правової політики належать:

- принцип відповідності кримінально-правової політики іншим елементам політики у сфері боротьби зі злочинністю;
- принцип урахування (відповідності) соціально-правової психології;
- принцип економії репресії;
- принцип доцільності;
- принцип невідворотності відповідальності;
- принцип диференціації й індивідуалізації відповідальності та покарання;
- принцип соціальної справедливості⁷⁶.

Принцип відповідності кримінально-правової політики іншим елементам політики у сфері боротьби зі злочинністю. Кримінально-правова політика є «визначальним елементом політики у сфері боротьби зі злочинністю, оскільки встановлює коло діянь, що відносяться до категорії злочинних (в її рамках здійснюються криміналізація й декриміналізація), визначає пеналізацію (депеналізацію). Відповідно всі інші елементи політики у сфері боротьби із злочинністю працюють у напрямі, визначеному кримінально-правовою політикою. За такого положення між всіма елементами повинна існувати єдність у підходах, яка ґрунтується на узгодженості принципів, на яких реалізується діяльність кожної складової. Водночас одні і ті ж самі принципи не можуть визначати кожний із елементів політики у сфері боротьби із злочинністю – принципи індивідуальні. Однак позаяк вони перебувають у межах однієї системи, визначаючи окремі її складові (підсистеми), то і повинні узгоджуватися між собою, та не суперечити один одному»⁷⁷.

Принцип урахування соціально-правової психології. Так, у процесі криміналізації, законодавець повинен урахувати

⁷⁶ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 68–69; Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеський юридичний інститут НУВС України. Одеса, 2005. С. 66–71.

⁷⁷ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 69.

історичні уявлення, що склалися у конкретному суспільстві, про добро і зло, справедливість і несправедливість, злочинне і незлочинне, інші ціннісні орієнтації, моральні та етичні категорії⁷⁸.

Принцип економії репресії. За твердженням А. А. Митрофанова, цей принцип полягає в тому, що кримінально-правова політика повинна здійснюватися лише в оптимально необхідних межах, не допускаючи їх перевищення. Під час здійснення правотворчої кримінально-правової політики принцип економії репресії виявляється в тому, що віднесеними до злочинних і кримінально караних можуть бути лише ті діяння, які справді є суспільно небезпечними і протидіяти яким можна лише засобами кримінального права. Тому кримінально-правова правотворчість повинна реально стати *ultima ratio* з-поміж інших напрямів правової політики протидії злочинності⁷⁹. В сфері реалізації кримінально-правової політики (при правозастосовній формі її здійснення) принцип економії репресії повинен виявлятися у виборі судами таких кримінально-правових засобів впливу на особу, яка вчинила злочин, і в такому обсязі, які з найменшими затратами можуть досягти найбільшого ефекту, а саме – реалізації цілей кримінальної відповідальності та кримінального покарання⁸⁰.

Принцип доцільності полягає в тому, що застосування засобів кримінально-правового впливу повинне співвідноситися з цілями, які має кримінальна репресія, відповідати їм. Цей принцип визначає межі кримінальної репресії, види і характер засобів впливу на винного, а також їх вибір і застосування на практиці⁸¹.

Криміналізація діяння буде виправданою лише тоді, коли законодавець дійде обґрунтованого висновку щодо доцільності кримінально-правової заборони. Водночас законність повинна містити найвищу доцільність (в ідеалі – все,

⁷⁸ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 69.

⁷⁹ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеський юридичний інститут НУВС України. Одеса, 2005. С. 66.

⁸⁰ Там само. С. 66.

⁸¹ Там само. С. 67.

що законно, повинно бути і доцільно). Проте насправді через низку причин (невідповідність заборони вимогам суспільного розвитку в питаннях кримінально-правового регулювання, недоліки нормотворчості тощо) це співвідношення іноді порушується. В результаті законне перестає в певних своїх частинах бути доцільним. Однак порушення закону не може бути виправдане посиланням на його недоцільність⁸².

У сфері правозастосування реалізація принципу доцільності кримінальної відповідальності передбачає звільнення від кримінальної відповідальності, якщо її цілей досягнуто достроково; заміну кримінальної відповідальності іншими видами правової відповідальності (адміністративної, дисциплінарної, цивільної), коли цілі кримінальної відповідальності можна досягти таким шляхом; пом'якшення покарання, якщо це допустимо за певних конкретних умов і обставин учинення злочину; посилення кримінальної відповідальності шляхом урахування обтяжуючих обставин, які не підлягають обов'язковому врахуванню судом⁸³.

Принцип невідворотності відповідальності передбачає необхідність:

- 1) виявлення та розкриття всіх учинюваних злочинів;
- 2) притягнення до кримінальної відповідальності всіх осіб, винних у їх вчиненні;
- 3) застосування до кожного з них заходів кримінального покарання, або його мір, що його замінюють, або звільнення від кримінальної відповідальності і (або) від покарання у випадках і на підставах, передбачених кримінальним законом;
- г) відшкодування заподіяної злочином шкоди там, зрозуміло, де це можливо⁸⁴.

А. А. Митрофанов, вказаний принцип кримінально-правової політики, вважає, проявляється як при її формування (у законодавчому визначенні підстав та обсягу кримінальної відповідальності, а також підстав звільнення від неї),

⁸² Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеський юридичний інститут НУВС України. Одеса, 2005. С. 67–68.

⁸³ Там само. С. 68.

⁸⁴ Фріс П. Л. Ідеологія кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2021. С. 223.

так і при реалізації кримінальної політики судами (шляхом реального застосування кримінальної відповідальності або звільнення від неї щодо кожної особи, стосовно якої встановлено, що вона вчинила злочин)⁸⁵.

Принцип диференціації й індивідуалізації відповідальності та покарання. У сфері правотворчої кримінально-правової політики цей принцип проявляється як принцип диференціації кримінальної відповідальності, при правозастосовній формі здійснення кримінально-правової політики зазначений принцип полягає в індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання⁸⁶.

А. А. Митрофанов зауважує, що диференціація кримінальної відповідальності здійснюється законодавцем у кримінальному законі й полягає в градації, розподілі відповідальності, в результаті чого встановлюються різні кримінально-правові наслідки залежно від типового ступеня суспільної небезпечності злочину та особи винного⁸⁷. А індивідуалізація кримінальної відповідальності і покарання здійснюється на правозастосовному рівні й полягає в тому, що особі, яка вчинила злочин, повинно бути призначене судом покарання, яке буде справедливим, тобто відповідатиме характеру і ступеню суспільної небезпечності вчиненого злочину й особі винного. Кримінальне законодавство України дає судам достатні можливості для реалізації цього принципу кримінально-правової політики на правозастосовному рівні⁸⁸.

Принцип соціальної справедливості. Справедливість слугує тією ланкою, яка з'єднує право з мораллю. Як принцип кримінально-правової політики справедливість стосується правотворчої та правозастосовної діяльності. У процесі криміналізації законодавець повинен ураховувати, наскільки справедливою виглядатиме кримінально-правова заборона в очах громадської думки⁸⁹. Врахування принципу справедливості

⁸⁵ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеський юридичний інститут НУВС України. Одеса, 2005. С. 71.

⁸⁶ Там само. С. 69.

⁸⁷ Там само. С. 68–69.

⁸⁸ Там само. С. 69.

⁸⁹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 78–79.

є необхідним і в процесі пеналізації суспільно небезпечних діянь. Особливі вимоги повинні висуватися до конструювання санкцій кримінально-правових норм: саме в них у концентрованому виді міститься ідея справедливості покарання як засобу відновлення порушеного принципу справедливості⁹⁰.

Цікавою є система принципів кримінально-правової політики, яку запропонував І. В. Козич. Ураховуючи засадничі положення функціонування (взаємоз'язок принципів і функцій кримінально-правової політики) кримінально-правової політики як системи, науковець виокремлює такі принципи:

- принцип провідної ролі органів державної влади. Органи державної влади всіх рівнів повинні відігравати провідну роль у розробленні ефективних і гуманних стратегій попередження злочинності, а також у створенні і підтримці інституційних структур для реалізації і перегляду цих стратегій;

- принцип узгодженості (принцип сталого соціально-економічного розвитку). Питання, пов'язані з попередженням злочинності, повинні бути включені в усі відповідні соціально-економічні програми і політику в інших сферах, зокрема у сфері зайнятості, освіти, охорони здоров'я, забезпечення житлом та міського планування, боротьби з бідністю, соціальної маргіналізацією та ізоляцією тощо;

- принцип співпраці та партнерства. Співпраця та партнерство повинні бути невід'ємною частиною діяльності з ефективного попередження злочинності, враховуючи широкий спектр причин злочинності і, відповідно, кваліфікацій та повноважень, необхідних для їх усунення;

- принцип послідовності, стійкості і підзвітності. Саме цей принцип напряду пов'язаний із функцією визначення ресурсів, адже для забезпечення сталого характеру попередження злочинності потрібні адекватні ресурси, зокрема фінансування необхідних структур і заходів;

- принцип формування бази знань. Стратегії, політика, програми і дії в галузі попередження злочинності повинні спиратися на широку міждисциплінарну базу знань про проблеми

⁹⁰ Фріс П. Л. Ідеологія кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2021. 389 с.

злочинності, її різноманітні причини, а також про перспективний і підтверджений практикою досвід;

- принцип формування належної правосвідомості у сфері кримінальної юстиції. Всі аспекти попередження злочинності повинні будуватися на дотриманні принципу верховенства закону і прав людини, визнаних у міжнародних документах, учасниками яких є держави-члени, що водночас має сприяти розвитку культури та правосвідомості;

- принцип взаємозалежності. Під час аналізу злочинності й розробки стратегій в національному масштабі слід у разі необхідності враховувати зв'язки різних рівнів кримінально-правової політики, починаючи із зв'язків між місцевими (регіональними) проблемами в цій сфері і завершуючи міжнародною організованою злочинністю;

- принцип диференціації. Найактуалізований останніми роками принцип виходить із того, що у стратегіях попередження злочинності повинні в належних випадках братися до уваги неоднакові потреби вразливих членів суспільства⁹¹.

Отже, в науці кримінального права простежується множинність підходів до визначення поняття і видів принципів здійснення кримінально-правової політики. Визначальним у цьому є те, що принципи кримінально-правової політики – це концептуальні засади, базові положення у сфері формування та здійснення політики протидії злочинності засобами кримінально-правового регулювання.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «кримінально-правова політика». Назвіть ознаки, які їй характерні?

2. Як співвідносяться поняття «правова політика», «політика у сфері протидії злочинності», «кримінально-правова політика»?

3. Яке завдання кримінально-правової політики?

4. Назвіть напрями здійснення кримінально-правової політики.

⁹¹ Козич І. В. Функції та принципи кримінально-правової політики. *Право і суспільство*. 2019. С. 155–156.

5. Вкажіть рівні здійснення кримінально-правової політики.
6. Назвіть джерела кримінально-правової політики.
7. У чому полягає значення рішень Конституційного Суду України для здійснення кримінально-правової політики?
8. Дайте визначення поняття «принципи кримінально-правової політики».
9. Як співвідносяться поняття «принципи кримінально-правової політики» та «принципи кримінального права»?
10. Назвіть спеціальні види принципів кримінально-правової політики.

Тестові завдання

1. В якій відповіді наведено правильне положення, яке стосується поняття «кримінально-правова політика»:

- а) діяльність держави з протидії злочинності засобами кримінального права;
- б) державна концепція здійснення такої діяльності;
- в) сукупність наукових знань, що вивчає закономірності та перспективи здійснення цієї діяльності;
- г) навчальна дисципліна (курс, спецкурс) для студентів вищих юридичних навчальних закладів;
- г) усі відповіді правильні.

2. В якій відповіді наведено правильне положення, яке стосується завдання кримінально-правової політики:

- а) визначення загальних засад кримінальної відповідальності та покарання;
- б) визначення кола діянь, віднесених до категорії злочинних (питання криміналізації та декриміналізації);
- в) визначення оптимальних заходів впливу на винного (пеналізація і депеналізація);
- г) запобігання злочинам методами кримінально-правового впливу (загальна й спеціальна превенція);
- г) усі відповіді правильні.

3. Із запропонованих відповідей виберіть види функцій кримінально-правової політики:

- а) формуючі;
- б) охоронні;
- в) реалізаційні;
- г) превентивні;
- г) сервісні.

4. Із запропонованих відповідей виберіть положення, які стосуються рівнів кримінально-правової політики:

- а) інтерпретаційний;
- б) доктринальний;
- в) функціональний;
- г) законодавчий;
- г) правозастосовний.

5. Із запропонованих відповідей виберіть джерела кримінально-правової політики підзаконного характеру:

- а) постанова Верховної Ради України;
- б) указ Президента України;
- в) директива Європейського Союзу;
- г) постанова Кабінету Міністрів України;
- г) усі відповіді правильні.

6. Із запропонованих відповідей виберіть загальні принципи здійснення кримінально-правової політики:

- а) принцип верховенства права;
- б) принцип заборони подвійної відповідальності;
- в) принцип презумпції невинуватості;
- г) принцип соціальної обумовленості і доктринальної обґрунтованості;
- г) усі відповіді правильні.

7. Із запропонованих відповідей виберіть спеціальні принципи здійснення кримінально-правової політики:

- а) принцип відповідності кримінально-правової політики іншим елементам політики у сфері боротьби зі злочинністю;
- б) принцип економії репресії;
- в) принцип зворотної дії в часі;
- г) принцип дотримання правової форми;
- г) принцип диференціації й індивідуалізації відповідальності та покарання.

8. Із запропонованих відповідей виберіть суб'єктів, що реалізують кримінально-правову політику в формі правотворчості:

- а) Верховна Рада України;
- б) прокуратура;
- в) Президент України;
- г) суди;
- г) Кабінет Міністрів України.

9. Із запропонованих відповідей виберіть суб'єктів, що реалізують кримінально-правову політику в формі правозастосування:

- а) Верховна Рада України;
- б) правоохоронні органи;

- в) Президент України;
- г) суди;
- г) Кабінет Міністрів України.

10. Із запропонованих відповідей виберіть методи кримінально-правової політики:

- а) криміналізація (декриміналізація);
- б) пеналізація (депеналізація);
- в) кримінально-правова кваліфікація;
- г) диференціація і індивідуалізація кримінальної відповідальності;
- г) усі відповіді правильні.

Розділ 2

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ГЕНДЕРНОЇ ТЕОРІЇ ТА ФЕМІНІЗМУ В КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ: ПОНЯТТЯ, РОЗВИТОК І ВПЛИВ НА ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

2.1. Поняття та правова природа гендеру та фемінізму

2.2. Становлення теорій гендеру

2.3. Гендерна ідентичність як аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як певної особистості. Гендерні ролі як норми та правила поведінки жінок і чоловіків, що ґрунтуються на традиційних очікуваннях, пов'язаних з їхньою статтю

2.4. Гендерний мейнстрімінг як механізм досягнення мети гендерної рівності

2.5. Гендерний мейнстрімінг у кримінальному праві та практиці Європейського суду з прав людини

2.1. Поняття та правова природа гендеру та фемінізму

Розпочинати дослідження виникнення поняття «гендер» варто з наукових джерел із психології. Відомо, що в науковий обіг поняття «гендер» увів американський психолог Дж. Мані 1955 року¹. Це було обумовлено необхідністю віднайдення належного аналітичного інструментарію для дослідження соціального характеру відмінностей між статями². Також є позиція, відповідно до якої термін «гендер» спершу

¹ Money J. Hermaphroditism, gender and precocity in hyperadrenocorticism: Psychologic findings. Bulletin of the Johns Hopkins Hospital. 1955. Vol. 96, Issue 6. P. 253–264 («Термін гендерна роль означає всі ті речі, що особа говорить або вчиняє для розкриття себе як такої, що має статус, відповідно, хлопця або чоловіка, дівчини або жінки. Це включає сексуальність в сенсі еротицизму, але цим не обмежується»).

² Водянніков О. Гендерна рівність. Теорія і практика в порівняльному конституційному праві. Організація з безпеки та співробітництва в Європі. Координатор проектів в Україні. С. 166.

використовували в лінгвістиці на позначення граматичної категорії «роду». В новому, не граматичному, сенсі це поняття свого часу використав психолог Р. Столер 1968 року. Він пояснював це необхідністю розрізняти «маскулінність» (мужність) і «фемінність» (жіночість) як соціокультурні характеристики чоловічого й жіночого. «Чоловіче» та «жіноче» водночас були біологічною базою природного розрізнення чоловіків і жінок³.

Стосовно правового регулювання суспільних відносин, які виникають навколо досліджуваного поняття, то закони України від 8 вересня 2005 року «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»⁴ та від 6 вересня 2021 року «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»⁵ не містять визначення гендеру. Водночас поняття «гендер» міститься у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству (далі – Стамбульська конвенція). Відповідно до цього міжнародного акта, «гендер» означає соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків⁶. Отож гендер як певні соціальні ролі, виконання яких очікують від чоловіків і жінок, слід відмежовувати від статі, яку пов'язують з генітальною будовою, репродуктивною системою, хромосомним набором, тобто із біологічними показниками⁷. Широкому застосуванню поняття «гендер» в юриспруденції завдячує відомій правознавиці, судді Верховного Суду США, Рут Гінзбург, яка була ініціаторкою заміни англomовного терміна «дискримінація на підставі

³ Головашенко І. О. Становлення теорії гендеру. *Основи теорії гендеру* : навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 94.

⁴ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 01.08.2024).

⁵ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2021 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 01.08.2024).

⁶ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами та пояснювальна доповідь. Стамбул (Туреччина). 11.05.2011. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>

⁷ Уварова О. О. Права жінок та гендерна рівність : навчальний посібник. Київ : Видавництво «ФOP Голембовська О. О.», 2018. С. 19.

статі» (*sexdiscrimination*) на інший – «дискримінація на підставі гендеру» (*gender discrimination*)⁸, який краще відображав соціальний зміст відмінностей між чоловіками та жінками.

На відміну від статі, яка є незмінною (за винятком операцій з її зміни), зміст поняття «гендер» може змінюватися: залежно від культури, в межах однієї культури – з плином історичного часу, впродовж життя окремої людини (проблеми, що постають перед молодими жінками, істотно відрізняються від тих, з якими вони стикаються з виходом на пенсію); залежно від раси, етносу, віку, сексуальності, освіти, регіону країни⁹.

О. Водянніков, досліджуючи гендер як аналітичну категорію, робить низку важливих висновків, які дають змогу чітко з'ясувати сутність цього поняття. З-поміж основних, видаються такі висновки правника.

1. Гендер насамперед охоплює соціально сконструйовані характеристики жінок/чоловіків, дівчат/хлопців. Гендер містить норми, патерни поведінки та ролі, що формують соціальне уявлення та стандарти щодо жіночості (бути жінкою/чоловіком), маскулінності (бути чоловіком/хлопчиком), а також стосунки між ними. Як соціальний конструкт, гендер відрізняється від суспільства до суспільства і може змінюватися з часом. Стать, своєю чергою, означає різні біологічні та фізіологічні характеристики жінок, чоловіків та інтерсексуальних осіб, такі як хромосоми, гормони та репродуктивні права¹⁰.

2. Гендер є складовою соціального досвіду. Є велика різноманітність у тому, як індивіди й групи розуміють, переживають та виражають гендер через ролі, які вони приймають, очікування, що на них покладаються, стосунки з іншими та складні способи інституціоналізації гендеру в суспільстві. У такому сенсі гендер становить сукупність соціальних ідентичностей, сформованих у всьому своєму розмаїтті із культурних контекстів та уявлень¹¹.

⁸ Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. Вид. 2-ге, випр. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 25.

⁹ Там само. С. 26.

¹⁰ Водянніков О. Гендерна рівність: теорія і практика в порівняльному конституційному праві. Організація з безпеки та співробітництва в Європі. Координатор проєктів в Україні, 2021. С. 167–168.

¹¹ Там само. С. 168.

3. Категорія гендеру дає змогу ідентифікувати, визначити і виокремити різні вісі нерівності в суспільстві, унаочненням яких є різні ознаки забороненої дискримінації в конституційному праві й міжнародному праві про права людини¹².

4. Гендер як тотальне (цілісне) соціальне явище стосується, категоризує і деконструє соціальну владу на всіх рівнях – від мікрорівнів (сім'я, партнерство, міжособистісні відносини тощо) до макрорівня (соціальні й політичні інститути, держава, політичні спільноти тощо). Тобто гендер – це не про стать і статеві відмінності як такі. Гендер – це про владу у суспільстві. Гендер не тільки про жінок, не тільки про сексизм, а й про расизм, імперіалізм, класизм, націоналізм¹³.

Отже, гендер дуже тісно пов'язаний із владою. Підтвердженням цієї тези є дослідження О. В. Харитонової, яка у своєму науково-практичному посібнику, присвяченому гендерній політиці у кримінальному праві, розглядає гендер крізь призму двох методологічних площин. Першою площиною прийнято вважати біологічний фундаменталізм, згідно з яким незмінна стать є основою для конструйованого гендеру. Своєю чергою, за другою соціально-конструкціоністською площиною гендер і влада – це майже «близнюки-браття»¹⁴.

Наступне поняття «фемінізм» зазвичай розглядають як синонім жіночої емансипації, і починає широко використовуватися в Європі на початку XX століття¹⁵. Запровадження цього поняття пов'язано із започаткуванням громадського руху за рівноправність жінок і чоловіків у другій половині XIX століття, коли жінки вперше виступили як самостійна організована політична сила. Загалом XX століття в історії

¹² Водяніков О. Гендерна рівність: теорія і практика в порівняльному конституційному праві. Організація з безпеки та співробітництва в Європі. Координатор проектів в Україні, 2021. С. 169.

¹³ Там само. С. 170

¹⁴ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 8.

¹⁵ Гриценко-Веселовська О. В. Суффражизм як шлях забезпечення гендерної рівності у сфері виборчих прав жінок. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 477.

західної цивілізації знаменувалося виникненням жіночого руху, сутність якого полягала в боротьбі жінок за зрівняння прав з чоловіками в економічній, політичній, культурній сферах життя, а також їх участі у загальнополітичному процесі. Цей рух також нерідко називали феміністським (від лат. *femina* – жінка), а в англосаксонських країнах – суфражистським рухом (від англ. *suffrage* – виборче право), а жінок, що боролися за право голосу, – суфражистками¹⁶.

Однак дослідники стверджують, що неможливо дати чітке визначення фемінізму, оскільки фемінізм тих років мав різні витоки виникнення. Наприклад, американський фемінізм – це суміш релігійної євангельської ідеї стриманості та ліберальної філософії про права особистості й про рівність, з одного боку, а, з іншого, фемінізм, у якому з'явився наприкінці XIX століття суфражизм, перестав апелювати до раціональності жінки як до аргумента, що забезпечує жінкам рівні права з чоловіками. На зміну прийшов культ «жіночності», і на підставі специфічних жіночих якостей суфражистки цього періоду вимагали рівності прав¹⁷. На думку М. Ейхлер, мета фемінізму – створити науку, відповідальну за поведінку всіх людей, – чоловіків і жінок¹⁸. Основними постулатами були: «Не можна вважати поведінковою нормою чоловічу модель та на її тлі оцінювати модель жіночої поведінки. Жінка – суб'єкт історії та її творець такою ж мірою, що й чоловік. Слід розглядати дії не як такі, що усувають одна одну, а бачити їх як єдиний процес. Подвійний стандарт слід відкинути»¹⁹.

¹⁶ Гриценко-Веселовська О. В. Суфражизм як шлях забезпечення гендерної рівності у сфері виборчих прав жінок. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 477.

¹⁷ Скиба Е. К. Соціально-культурні та політичні здобутки фемінізму як передумови гендерної теорії. *Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія / кол. авт.; ред. Л. Р. Наливайко, І. О. Грицай*. Київ: Хай-Тек Прес, 2018. С. 137.

¹⁸ Головашенко І. О. Становлення теорії гендеру. *Основи теорії гендеру: навчальний посібник*. Київ: «К.І.С.», 2004. С. 79.

¹⁹ Там само.

2.2. Становлення теорій гендеру

Становлення теорій гендеру пов'язують із набранням впливу феміністичних рухів і запровадженням в цей час жіночих наукових досліджень на початку 80-х років двадцятого століття. Саме тоді відбувається інтеграція жіночих досліджень у вищу освіту в низці країн, а також триває процес створення «гендерно збалансованих навчальних планів» за допомогою введення нового знання про жінок у традиційні соціальні та гуманітарні предмети. Цей процес дістав назву мейнстріму (*gender mainstreaming*) жіночих досліджень, основні зусилля якого були спрямовані на узагальнення всієї ідеології вищої освіти (зокрема в США)²⁰. Найавторитетніші програми відкривали дослідні інститути та центри, почали видавати наукові та популярні видання, журнали. Тому цей час можна вважати першим періодом зародження та становлення теорій гендеру.

Другий період розвитку жіночих досліджень пов'язаний із переосмисленням не лише ролі жінок у житті суспільства, а й принципу традиційної, дисциплінарної організації знання²¹. Саме як самостійна наукова галузь жіночі дослідження не тільки піддають сумніву основні методи та гіпотези традиційних наук, а й забезпечують цілісний погляд на світ за допомогою міждисциплінарної методології, що піддає сумніву факт розподілу знання на окремі, ізольовані дисципліни і такої, що дає змогу вивчити будь-яке питання всебічно, піддавши критиці односпрямоване бачення предмета в традиційних науках, відтак стимулюючи їх розвиток²².

Поширення набуває такий постулат: жіночі дослідження не є основою для формування нових теорій і понять, що вивчають жінку з нонсексистської перспективи, а тому можуть претендувати на роль і статус самостійної наукової дисципліни, а не просто фігурувати в межах наявних. Аргументом цього є особливість жіночих досліджень – не ізольованість їх розвитку, що істотно посприяла їх перетворенню на поле для інтеграції багатьох галузей²³. Відмінною характеристикою

²⁰ Головашенко І. О. Становлення теорії гендеру. Основи теорії гендеру : навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 81.

²¹ Там само.

²² Там само. С. 82.

²³ Там само. С. 84.

жіночих досліджень є також власні концептуальні основи, через які стають можливими способи перегляду чи розширення наявних теорій.

Згодом у жіночих дослідженнях з'являється поняття «гендер». Процес формування мережі гендерних досліджень розпочався в 1980-х–1990-х роках у країнах Західної Європи²⁴. Основними завданнями таких досліджень були: забезпечення критичної перспективи дискусії з проблем жіноцтва, осмислення різноманітності феміністських підходів, різноманітність методологій у жіночих дослідженнях, усвідомлення філософських і етико-моральних аспектів, що виникають у ситуації дослідження жіночої ідеології в напрямі філософії, феміністська критика культурних досліджень.

Із 1990-х років поступово в європейських країнах відкриваються дослідні організації, в назвах яких використовується термін «гендер». Започатковують проекти за такими напрямками: гендер і соціальна філософія; теорія етики, справедливості та репродуктивних прав; культурні конфлікти, колективні ідентичності й гендерні відносини; громадянство, мобільність, співробітництво; рівні можливості й освіта протягом усього життя; перспективи трансграничних форм демократії. Гендерні дослідження набули міждисциплінарного характеру, долаючи традиційні межі соціальних наук, широко використовуючи порівняльні підходи, наголошуючи на відмінних і спільних ознаках між країнами та регіонами. У літературі ж, присвяченій гендерним тлумаченням, наголошують на відмінностях у розуміннях гендеру в гендерних дослідженнях і його тлумачення та застосування у феміністських і жіночих дослідженнях. Зокрема: критика та відмова від есенціалізму в розумінні феномена статі; визнання та застосування для теоретичного аналізу гендеру положень, розроблених у межах соціоконструктивістської парадигми; розширення тематики досліджень через залучення, поруч із жіночими, чоловічих досліджень, теорій сексуальності, квір-теорій; розширення використовуваних методологічних підходів, які відкидав ранній фемінізм другої хвилі (наприклад, використання методів

²⁴ Головащенко І. О. Становлення теорії гендеру. Основи теорії гендеру : навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 85.

аналітичної філософії). Спільними для феміністських і гендерних (як постфеміністських) досліджень позиціями у вивченні гендерної проблематики є намагання критично проаналізувати сутнісні – прийдешні та сучасні – гендерні структури суспільства з метою зміни структури влади та підкорення всередині їх соціальної організації²⁵.

2.3. Гендерна ідентичність як аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як певної особистості. Гендерні ролі як норми та правила поведінки жінок і чоловіків, що ґрунтуються на традиційних очікуваннях, пов'язаних з їхньою статтю

Гендер і стать пов'язані, але відмінні від гендерної ідентичності. Гендерна ідентичність означає глибоко суб'єктивне сприйняття особи, внутрішній і особистий гендерний досвід, який може не збігатися з її психологічними установками чи статтю²⁶. Гендерна ідентичність означає суб'єктивне й індивідуальне самоототожнення особи з гендерною категорією. Вона не обмежена бінарним протиставленням (жінка/чоловік); вона існує як континуум і може змінюватися з часом (так званий гендерний континуум)²⁷.

Що ж таке гендерні ролі і як вони поєднуються із соціальними ролями загалом? Соціальні ролі визначаються як сукупність очікувань щодо поведінки індивіда, котрий займає

²⁵ Головашенко І. О. Становлення теорії гендеру. Основи теорії гендеру : навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 100.

²⁶ Як зазначив Роберт Столлер, гендерна ідентичність – це «складна система переконань про себе: відчуття своєї чоловічості чи жіночості. Вона не стосується витоків такого відчуття (тобто того, чи є особа чоловіком чи жінкою). Вона, тому, має тільки психологічні конотації – суб'єктивний стан особи». Stoller R. *gender Identity Development and Prognosis: a Summary. New Approaches to Mental Health from Birth to Adolescence*. (Chiland C and Young JG eds). New Haven: Yale University Press, 1992. P. 78.

²⁷ Водянніков О. Гендерна рівність: теорія і практика в порівняльному конституційному праві. *Організація з безпеки та співробітництва в Європі. Координатор проєктів в Україні*. 2021. С. 168.

певну позицію в процесі взаємодії. Своєю чергою, гендерні ролі зумовлені диференціацією всіх членів суспільства на дві категорії – чоловіків і жінок – та передбачають очікувану від них ціннісно й нормативно визначену поведінку²⁸. У кожному суспільстві є вироблені історичними традиціями уявлення щодо того, якими є чоловіки й жінки та чим вони мають займатися. Такі усталені уявлення щодо спільнот чоловіків і жінок прийнято називати гендерними стереотипами. Гендерні стереотипи як узагальнені уявлення про чоловіків і жінок виявляються насамперед як гендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також як стереотипи гендерних рис, тобто психологічних та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам. Ці два компоненти гендерних стереотипів тісно пов'язані між собою²⁹.

Потрібно зауважити, що гендерні стереотипи є значним перебільшенням відмінностей між чоловіками та жінками, що й підтверджується неодноразовими статистичними опитуваннями щодо оцінок характеристик, які притаманні чоловікам і жінкам. Як результат з'ясувалось, що оцінки одних і тих же характеристик, притаманних опитаним чоловікам і жінкам, різняться несуттєво, але приписувані спільнотам чоловіків і жінок загалом – істотно³⁰.

Гендерні ролі, виконання яких очікується від жінок або чоловіків, суттєво диференціюються класовою, расово-етнічною, віковою, регіональною належністю людини. Гендерні відносини, статусно-рольова взаємодія між індивідами має об'єктивно-суб'єктивний характер. Кожна людина народжується та соціалізується в суспільстві, де вже до неї і без неї сформувалися соціальні цінності й норми, що містять приписи та заборони щодо гендерно-диференційованої поведінки, визначають зміст гендерних ролей і стереотипів. Тому характер гендерно-рольових відносин сприймається як об'єктивна зовнішня даність. Проте ці відносини не мають іншої реальності

²⁸ Оксамитна С. М. Гендерні ролі та стереотипи. Основи теорії гендеру : навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 157.

²⁹ Там само. С. 158.

³⁰ Там само.

існування, крім постійно відтворюватися, створюватися і конструюватися в процесі безпосередньої взаємодії між індивідами як наділеними свідомістю суб'єктами такої взаємодії, здатними не лише механічно відтворювати до них створені цінності та норми, а й свідомо змінювати ціннісно-нормативний характер взаємин, зміст соціальних очікувань і стереотипів³¹.

2.4. Гендерний мейнстрімінг як механізм досягнення мети гендерної рівності

Започаткування поняття «гендерний мейнстрімінг» (*gender mainstreaming*) пов'язують із проведенням Четвертої всевітньої жіночої конференції з проблем жінок, що відбулася в Пекіні у 1995 році. Пекінська конференція надихнула світове співтовариство взяти на себе глобальні зобов'язання з розширення прав і можливостей жінок і привернула безпрецедентну міжнародну увагу. Конференція прийняла Пекінську Декларацію і Платформу дій, де уряди зобов'язалися включити гендерний компонент у всі державні інститути, стратегії, планування, та прийняття рішень. Ця визнана на глобальному рівні стратегія досягнення гендерної рівності отримала назву «гендерний мейнстрімінг» (*gender mainstreaming*)³². По-іншому ще гендерний мейнстрімінг визначають як відповідну політику країни, яка полягає у рівності прав жінок і чоловіків у процесі прийняття різних рішень у неоднакових сферах публічного адміністрування та на різних їх етапах діяльності³³.

Гендерний мейнстрімінг передбачає (ре)організацію, вдосконалення, формування та оцінку політичних процесів у такий спосіб, щоб учасники й учасниці процесу прийняття

³¹ Оксамитна С. М. Гендерні ролі та стереотипи. Основи теорії гендеру : навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 169.

³² Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 21.

³³ Стрельченко О. Г., Бухтіярова І. Г., Бухтіяров. Гендерний мейнстрімінг під час реалізації публічно-правових повноважень на шляху євроінтеграційних процесів: адміністративно-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 5. С. 157.

політичних рішень використовували гендерний підхід в усіх галузях політики і на всіх етапах. Наявні відмінності між чоловіками та жінками враховуються для визначення негативних наслідків, а не підтримки нерівностей чи ієрархій, які склалися у суспільстві³⁴.

Як слушно зазначає О. В. Харитонова, гендерна рівність – це мета, прийнята урядами та міжнародними організаціями, закріплена у міжнародних угодах і зобов'язаннях, а гендерний мейнстримінг – механізм її досягнення³⁵. На думку науковиці, гендерний мейнстримінг є частиною так званого «подвійного підходу» («*dual approach*»), який поєднує: а) *specific measures* – спеціальні політики та заходи щодо поліпшення становища жінок, зокрема позитивні дії (*positive actions*); і б) *gender mainstreaming* – гендерну пріоритезацію, тобто розміщення гендерних питань в усіх сферах суспільно-політичного життя як основних³⁶.

Зважаючи на те, що гендерний мейнстримінг слід розглядати як певну політику, стратегію, які покликані забезпечувати досягнення гендерної рівності, доречно звернутися до найважливіших, із погляду міжнародної спільноти, міжнародних актів, які закріплюють основоположні принципи існування рівних прав та можливостей серед чоловіків і жінок, визначають різні порушення у вказаній сфері та формують політику запобігання будь-яким формам гендерної дискримінації. Першочергово слід зазначити, що у світі найбільше уваги приділено боротьбі з дискримінацією стосовно жінок. Уважається, що Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (далі – Комітет) та Спеціальний доповідач ООН з питань насильства щодо жінок, його причин і наслідків – це два провідні органи, які зосереджуються на вирішенні вказаних

³⁴ Стрельченко О. Г., Бухтіярова І. Г., Бухтіяров. Гендерний мейнстримінг під час реалізації публічно-правових повноважень на шляху євроінтеграційних процесів: адміністративно-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 5. С. 157.

³⁵ Харитонова О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 22.

³⁶ Там само. С. 23.

злободенних питань. У цьому напрямі важливого значення набуває Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (далі – Конвенція) (18 грудня, 1979 року) та Факультативний протокол до Конвенції (Комітет ООН з ліквідації усіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), 6 жовтня, 1999 року). Конвенція набула чинності 1981 року. Наразі 189 держав долучилися до Конвенції³⁷, зокрема й Україна. Основною метою Конвенції – забезпечення того, щоб Держави-учасниці викорінювали всі форми дискримінації щодо жінок на основі статі і гендеру, а також гарантували жінкам рівне визнання, реалізацію та дотримання всіх прав людини і основоположних свобод на рівні з чоловіками. Факультативний протокол до Конвенції набув чинності 2000 року, в Україні в 2003 році і він визначає два основні способи реагування на порушення прав жінок: індивідуальні скарги та розслідування³⁸.

Примітно, що Комітет визначає, що поняття «гендер» не є статичним, а радше продуктом культури та суспільства, що постійно змінюється³⁹, та що гендерні стереотипи зберігають певне розуміння гендерної ідентичності та ролей із метою їх позначення як природної та універсальної зразкової концепції⁴⁰. Гендерні стереотипи, які сприяють дискримінації та залежності жінок і нерівності між чоловіками та жінками, потрібно змінювати, як визначено ст. 5 Конвенції. Відповідно до ст. 5, держави повинні реагувати на гендерні стереотипи, вкорінені у культурі та суспільстві, із метою вирішення проблеми системної та структурної дискримінації жінок, що походить із таких стереотипів. Аналіз гендерних стереотипів є важливим

³⁷ Посібник стосовно звернень до Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок та спеціального доповідача ООН з питань насильства щодо жінок у справах про гендерно зумовлене насильство. С. 6. Оновлено у квітні 2023 року. European Human Rights Advocacy Centre. 35 с. URL: http://ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2023/05/EHRAC-UN-CEDAW_SRVAW-Guide-23_UKR_v1.pdf

³⁸ Там само

³⁹ Загальна рекомендація No 28 (CEDAW/C/GC/28), що стосується основних зобов'язань держав-учасниць за статтею 2 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (16 грудня 2010), п. 5.

⁴⁰ Кук Р. Дж., Кузак С. Гендерні стереотипи; транснаціональні правові міркування (Gender Stereotyping; Transnational Legal Perspectives). Філадельфія, University of Pennsylvania Press. 2010. С. 9.

чинником у розумінні основоположних причин гендерно зумовленого насильства щодо жінок⁴¹.

Комітет розглядає індивідуальні заяви, які стосуються домашнього насильства, насильства на ґрунті захисту честі, гендерно зумовленого насильства стосовно жінок у контексті заяв щодо надання притулку, насильства, пов'язаного з торгівлею людьми, шкідливих практик, таких як жіноче обрізання та репродуктивного чи акушерського насильства.

Значний внесок у розробку гендерного мейнстримінгу зробила Рада Європи, прийнявши протягом останніх 20 років низку важливих рекомендацій (починаючи з 1998 року) та стратегій. Шляхом ухвалення стратегії досягнення гендерної рівності в усіх політиках і заходах одночасно із спеціальними політиками з поліпшення становища жінок необхідно забезпечити, щоб «нові ініціативи та стандарти були гендерно чутливими, а відтак забезпечували більш осмислене прийняття політичних рішень, краще розподілення ресурсів та краще урядування і, нарешті, зробили свій внесок у впровадження гендерної рівності»⁴².

Стосовно гендерного мейнстримінгу в Україні, то політику нашої держави у цьому напрямі визначено насамперед Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Відповідно до ст. 3 цього Закону, державна політика щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків спрямована на: утвердження гендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; застосування позитивних дій; запобігання та протидію насильству за ознакою статі, зокрема всім проявам насильства стосовно жінок; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення рівних

⁴¹ Посібник стосовно звернень до Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок та спеціального доповідача ООН з питань насильства щодо жінок у справах про гендерно зумовлене насильство. С. 7. Оновлено у квітні 2023 року. European Human Rights Advocacy Centre. 35 с. URL: http://ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2023/05/EHRC-UN-CEDAW_SRVAW-Guide-23_UKR_v1.pdf

⁴² Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За ред. К. Б. Левченко / Г. Г. Жуковська, К. Б. Левченко, О. О. Остапенко, О. І. Сулова. Київ, 2020. С. 23.

можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних і сімейних обов'язків; підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства; виховання і пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері; захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі⁴³.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», до суб'єктів формування та реалізації державної політики належать: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Кабінет Міністрів України; спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, яким визначено Міністерство соціальної політики України; органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, визначені в їх складі уповноважені особи (координатори) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; громадські об'єднання⁴⁴.

Правову основу гендерної політики нашої держави доповнює також закони України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»⁴⁵ та «Про запобігання та протидію домашньому насильству»⁴⁶.

Хоча й слід зауважити, що останній Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» доволі часто критикують. Указується, що він містить низку недоліків (наприклад, невизначеність термінології, неврахування всіх суб'єктів, які мають здійснювати роботу в сфері запобігання та протидії домашньому насильству), а також дискусійних моментів (зокрема щодо створення Єдиного державного

⁴³ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 01.08.2024).

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 01.08.2024).

⁴⁶ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 01.08.2024).

реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі та створення окремого державного підприємства «Кол-центр з питань запобігання насильства»). Крім того, механізм запобігання та протидії домашньому насильству потребує подальшого вдосконалення із урахуванням процесів децентралізації. Особливо гострою ця проблема постає в сільській місцевості та у віддалених гірських районах, де соціальних працівників, які можуть забезпечити допомогу постраждалим, практично немає⁴⁷.

Що ж до теми дискримінації та протидії їй, то тривалий час вона була поза увагою та визнанням державних органів України: не було окремого профільного законодавства, не було визначень, не велося статистики, не було визначено відповідальний орган – вважалося, що проблеми не існує взагалі. Така ситуація обмежувала права громадян на захист від дискримінації, зокрема за ознакою статі. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначає, дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановлений цим Законом, окрім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними⁴⁸. Якраз подолання обмеженості політики можливе через застосування актуального підходу в її формуванні та реалізації, що дає змогу враховувати інтереси, потреби й особливості різних груп жінок і чоловіків. Такий підхід активно використовується багатьма країнами,

⁴⁷ Гендерна політика в нормативно-правових документах. Ч. 1. За заг. ред. К. Б. Левченко / Г. Г. Жуковська, К. Б. Левченко, О. О. Остапенко, О. І. Суслова. Київ, 2020. С. 136.

⁴⁸ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 01.08.2024).

а також міжнародними організаціями й отримав назву «гендерна інтеграція», або «гендерний мейнстрімінг»⁴⁹.

У напрямі розвитку гендерного мейнстрімінгу в Україні є схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки⁵⁰ (розпорядження КМУ від 12 серпня 2022 року № 752-р). Метою Стратегії є зменшення фактичної нерівності жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства та забезпечення впровадження міжнародних та європейських стандартів рівності. Стратегія зосереджена на таких основних стратегічних цілях:

1. Національний механізм забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків функціонує ефективно та має спроможність підтримувати формування, впровадження, моніторинг та оцінювання політики гендерної рівності в різних сферах суспільного життя та на всіх рівнях.

2. Жінки та чоловіки вільні від насильства, зокрема пов'язаного з воєнними діями та збройними конфліктами, мають рівний доступ до правосуддя та беруть рівну участь у розбудові миру та постконфліктному відновленні.

3. Жінки та чоловіки користуються рівними правами та можливостями людського розвитку у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури та спорту.

4. Жінки та чоловіки беруть рівну участь у різних сферах економічної діяльності, користуються результатами сталого економічного розвитку та мають рівний доступ до всіх видів економічних ресурсів⁵¹.

⁴⁹ Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За заг. ред. Левченко К. Б. / Г. Г. Жуковська, К. Б. Левченко, О. О. Остапенко, О. І. Суслова. Київ, 2020. С. 23.

⁵⁰ Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-p#Text> (дата звернення: 01.08.2024).

⁵¹ Там само.

2.5. Гендерний мейнстрімінг у кримінальному праві та практиці Європейського суду з прав людини

Про гендерний мейнстрімінг у кримінальному праві варто мовити у контексті криміналізації гендерно зумовленого насильства в кримінальному законодавстві. Розглядаючи питання гендерного мейнстрімінгу в кримінальному праві та практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Стразбурський суд), необхідно зазначити один із найважливіших міжнародних документів, який визначає основну стратегію боротьби з гендерно зумовленим насильством, а саме Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (далі – Стамбульська конвенція). Стамбульська конвенція ратифікована Україною 20.06.2022 року та набрала чинності для України 01.11.2022 року.

Стамбульська конвенція побудована на 4 принципах: захист, запобігання, кримінальне переслідування і скоординована політика держави, і передбачає широкий набір інструментів для запобігання та боротьби з гендерно зумовленим насильством. На виконання положень Стамбульської конвенції КК України доповнено низкою нових положень, з-поміж яких: нові склади кримінальних правопорушень (ст. 126-1 КК України «Домашнє насильство» та ст. 390-1 КК України «Невиконання обмежувальних заходів, або обмежувальних приписів, або непроходження програми для кривдників»), кваліфікуючі ознаки до деяких посягань (ст.ст. 152, 153 КК України), ознаки, які обтяжують кримінальне покарання («вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах», вчинення кримінального правопорушення «у присутності дитини», ст. 67 КК України) та включено новий розділ у Загальній частині КК України XIII-I «Обмежувальні заходи», в якому розміщено ст. 91-1 «Обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство». Крім того, у ст. 76 КК України «Обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням» передбачено можливість до осіб, які засуджені

за злочини, пов'язані з домашнім насильством, застосовувати обмежувальні заходи, визначені ст. 91-1 КК України.

Видається також доцільним зазначити окремі наукові праці вчених-правників, які досліджують питання гендерно зумовленого насильства у кримінальному праві України. Зокрема йдеться про науково-практичний посібник О. В. Харитонової на тему: «Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству»⁵²; науково-практичний коментар О. О. Дудорова та М. І. Хавронюка на тему: «Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі»⁵³ та практичний посібник О. О. Дудорова на тему: «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»⁵⁴. Нині в юридичній літературі напрацьовано чималу кількість періодичних видань, монографій, посібників, присвячених кримінальній відповідальності за домашнє насильство та гендерно зумовлене насильство, а також сформовано ґрунтовну судову практику, зокрема й на рівні Верховного Суду.

О. В. Харитонova у своїй статті, присвяченій гендерному мейнстримінгу в кримінальному праві України в контексті сексуального насильства, розкрила сутність змін до КК України у зв'язку з імплементацією положень Стамбульської конвенції на прикладі кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. На думку науковиці, основні акценти реформування сексуальних злочинів, які мають втілити стандарти захисту, запропоновані Стамбульською конвенцією, полягають у тому, що сексуальна

⁵² Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. 344 с.

⁵³ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). За ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2019. 288 с.

⁵⁴ Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. посібник; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.

автономія особи і комунікативний характер згоди мають ключове значення для встановлення правомірності/злочинності сексуальної поведінки⁵⁵. Свій прояв у КК України такий стандарт захисту прав людини знайшов через виключення обов'язкових ознак «Зґвалтування» (ст. 152 КК) насильства, погроз його застосування та використання безпорадного стану, натомість встановлення у законі наявності чи відсутності згоди особи як ключової обставини, що свідчить про наявність складу кримінального правопорушення. Саме «сексуальна автономія особи», як зазначає О. В. Хартонова, стає центром, навколо якого розгортається аналіз ознак складу злочину. Законодавчі зміни покликані підкреслити, що насильством є діяння, яке відбувається за відсутності добровільних і консенсуальних дій потерпілої особи, тобто насильство тлумачиться більш широко – як ігнорування вільного сексуального волевиявлення індивіда⁵⁶.

До інших нових підходів законодавця науковиця відносить класифікацію злочинів проти сексуальної автономії, що базуються на диференціації способів сексуальних атак (ідеться про зґвалтування, яке визначено за ст. 152 КК України як таке, що вчиняється з проникненням у тіло іншої особи та сексуальне насильство за ст. 153 КК України – без проникнення); нове тлумачення сексуальних зловживань, відповідно до нової редакції ст. 154 КК України та посилення захисту найбільш вразливих до сексуальної експлуатації осіб (малолітніх, неповнолітніх). Водночас останні два законодавчі формулювання, як слушно зауважує авторка, не позбавлені суперечностей і потребують суттєвого законодавчого переосмислення.

Якщо ж вдасться до тлумачення понять, то слушним видається зауваження про безпідставність вважати взаємозамінними «гендерно зумовлене насильство» та «насильство стосовно жінок», адже їхні визначення є різними, хоча й взаємопов'язаними. У Пояснювальній доповіді до Стамбульської конвенції гендерно зумовлене насильство визначається як насильство, в якому «головним мотивом актів

⁵⁵ Харитонova О. В. Гендерний мейнстрімінг у кримінальному праві України: основні акценти реформ у сфері протидії сексуальним злочинам. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 178.

⁵⁶ Там само.

насильства виступає саме рід жертви». Отже, гендерно зумовлене насильство – це насильство, скоєне проти будь-якої особи. Використання слова «гендер» тут не означає, що йдеться про певну конкретну гендерну характеристику жертви. На противагу цьому, Стамбульська конвенція визначає насильство стосовно жінок як «всі акти насильства стосовно жінок за гендерною ознакою», які завдають шкоди та страждань жінкам. Тут основна увага приділяється жінкам (і дівчатам). Преамбула зазначеної Конвенції також називає насильство стосовно жінок одним із виявів гендерно зумовленого насильства і визнає, що «жінки та дівчата піддаються більшому ризику гендерно зумовленого насильства, ніж чоловіки»⁵⁷. Міжнародна експертка Лорі Манн також слушно зауважує, що у Стамбульській конвенції використовується термін «гендерно зумовлене насильство щодо жінок» як насильство стосовно жінок за гендерною ознакою, який підкреслює, що таке насильство «спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою, або яке зачіпає жінок непропорційно». Цей термін чітко вказує і на непропорційний вплив такого насильства на жінок, і на гендерну складову насильства. А саме, що насильство розглядається і як причина, і як наслідок нерівних владних відносин, оснований на прийнятті відмінностей між жінками та чоловіками. Ще розтлумачують термін «насильство стосовно жінок» форми насильства, з якими сторони конвенції зобов'язуються боротися за допомогою кримінальних або інших санкцій. До них належать: каліцтво жіночих геніталій, примусові аборти та примусова стерилізація, а також зґвалтування та сексуальне насильство – вони впливають або виключно, або непропорційно саме на жінок⁵⁸.

Переважно ЄСПЛ розглядає справи, які стосуються гендерних проблем в межах ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) «заборона дискримінації» в поєднанні з іншими статтями, зокрема ст. 2 «Право на життя», ст. 3 «Заборона катування», п. 3 (d) ст. 4 «Заборона примусової праці», ст. 6 «Право на справедливий суд»,

⁵⁷ Лорі Манн. Гендерно зумовлене насильство (ГЗН) та насильство стосовно жінок: в чому різниця? URL: <https://rm.coe.int/the-significance-of-terminology-ukr/1680ae344a>

⁵⁸ Там само.

ст. 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя», ст. 9 «Свобода думки, совісті і релігії» та ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ «Захист права власності» або ж розглядає в межах зазначених статей без розгляду заяв ще й за ст. 14 ЄКПЛ.

Судові рішення ЄСПЛ щодо спорів, які виникають із приводу дискримінації, умовно поділяють на певні групи, а саме рішення з приводу: трудових спорів, сексуальних домагань, сімейного права соціального і пенсійного забезпечення; адміністративних спорів, надання належної медичної допомоги, домашнього насильства та гендерно зумовленого насильства⁵⁹. Зважаючи на тематику цього навчального посібника, наша увага зосереджена саме на практиці ЄСПЛ щодо гендерно зумовленого насильства, різновидом якого є домашнє насильство.

У своєму дослідженні з вказаної проблематики Т. Фулей дійшла висновку, що усталена практика ЄСПЛ у відповідних справах охоплює щонайменше два пріоритетні напрями Стратегії гендерної рівності Ради Європи, а саме: боротьба з насильством щодо жінок і домашнім насильством та запобігання цим явищам, а також запобігання гендерним стереотипам і сексизму та боротьба з такими явищами. Необхідність забезпечення гендерної рівності може розглядатися ЄСПЛ як правомірна мета, що може слугувати належною підставою для втручання у здійснення деяких прав і свобод, закріплених у ЄКПЛ. Водночас виправданість такого втручання ЄСПЛ оцінює з огляду на інші критерії трискладового тесту, зокрема «законності» та «необхідності в демократичному суспільстві»⁶⁰.

Одним із вагомих рішень ЄСПЛ, у якому Стразбурський суд наводить стандарти ЄКПЛ про заборону гендерно зумовленого насильства та домашнього насильства, вважають справу «Опуз проти Туреччини» (*Opuzv. Turkey*), рішення ЄСПЛ від 9 червня 2009 року. Важливим висновком у цій справі є акцентація ЄСПЛ на обставини у кожній справі, за наявності яких у держав виникає необхідність відкривати кримінальні

⁵⁹ Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практик : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2018. С. 448.

⁶⁰ Фулей Т. Застосування принципу гендерної рівності у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. С. 179.

провадження та здійснювати переслідування кривдників. З-поміж них: а) тяжкість правопорушення; б) чи є ушкодження потерпілого фізичними чи психологічними; в) якщо підозрюваний застосував зброю; г) якщо підозрюваний погрожував після нападу; д) якщо підозрюваний планував напад; е) вплив (зокрема психологічний) на дітей, які проживають у домогосподарстві; є) ймовірність повторного порушення підсудного; ж) постійна загроза здоров'ю та безпеці потерпілого або будь-кого іншого, хто був або міг стати причетним; з) поточний стан стосунків потерпілого з підозрюваним і вплив на ці відносини всупереч бажанням потерпілого; и) історія стосунків, особливо якщо в минулому було будь-яке інше насильство; ї) кримінальне минуле підозрюваного, зокрема будь-яке попереднє насильство. Водночас що суспільно небезпечніше посягання та вищий ризик учинення подальшого насильства, то переслідування винного має продовжуватися, навіть, якщо жертви відкликають свої скарги про вчинення правопорушення⁶¹.

Важливо проаналізувати й практику ЄСПЛ проти України, в якій Стразбурський суд дає роз'яснення щодо гендерно зумовленого насильства, зокрема цікавим видається рішення від 03 вересня 2020 року «Левчук проти України» (Levchuk v. Ukraine)⁶². Зазначене рішення стосувалося цивільної, а не кримінальної справи. Йшлося про спір щодо соціального житла, отриманого у зв'язку з народженням дітей після розлучення заявниці з її чоловіком. За обставинами справи заявниця та її діти систематично зазнавали домашнього насильства з боку колишнього чоловіка. Однак національні суди тривалий час не враховували відповідних обставин і залишали за кривдником право користуватися спільним житлом, хоча провадження про виселення тривало аж понад два роки. Як наслідок ЄСПЛ констатував порушення ст. 8 ЄКПЛ через порушення права на ефективний захист заявниці від домашнього насильства. Важливо акцентувати, що це рішення важливе ще й з огляду на те, що в ньому ЄСПЛ проаналізував наявні звіти й інші

⁶¹ Opuz v. Turkey: Application No 33401/02, 9 June 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-92945%22%5D%7D>

⁶² Левчук проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 03 вересня 2020 року. (Заява 17496/19). URL: <https://rm.coe.int/case-of-levchuk-v-ukraine-in-ukrainian-upd/16809fdc12>

документи Комісара з прав людини Ради Європи, ОБСЄ, українських громадських організацій («Ла Страда-Україна») щодо ситуації з насильством стосовно жінок в Україні. З-поміж важливих висновків можна зазначити те, що згідно з численними дослідженнями, жінки та дівчата перебувають у зоні підвищеного ризику за рівнем гендерно зумовленого насильства, на відміну від чоловіків, а також, що спрямоване проти жінок насильство і надалі є поширеним явищем. Слід також наголосити, що згідно із Стамбульською конвенцією і чоловіки, і діти теж можуть бути потерпілими від домашнього насильства, і на це теж слід зважати⁶³. Відповідні документи датувалися 2018 роком і вказували на дуже негативні тенденції щодо виявлення та запобігання гендерно зумовленому та домашньому насильству в Україні. Водночас значна необізнаність про правовий захист від такого насильства простежувалась і з боку жертв, і правоохоронних органів. Водночас такий стан речей головно був спричинений недостатньою правовою базою і відсутністю напрацьованої судової практики щодо протидії відповідному насильству в Україні. Проте можна констатувати, що після набрання чинності Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»⁶⁴, внесення змін до КК України та Кримінального процесуального кодексу України, ратифікації та набрання чинності Стамбульської конвенції ситуація докорінно змінюється на краще.

Після ухвалення рішення ЄСПЛ «Левчук проти України» було прийнято ще два рішення проти України, які стосувалися домашнього насильства та входили в групу справ ЄСПЛ «Левчук проти України». Йдеться про рішення ЄСПЛ «Івашків проти України»⁶⁵ та «М. М. та З. М. проти України»⁶⁶.

⁶³ Левчук проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 03 вересня 2020 року. (Заява 17496/19). URL: <https://rm.coe.int/case-of-levchuk-v-ukraine-in-ukrainian-upd/16809fdc12>

⁶⁴ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 01.08.2024).

⁶⁵ Івашків проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 22 вересня 2022 року. (Заява № 59670/14). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i22#Text(дата звернення: 01.08.2024).

⁶⁶ М. М. та З. М. проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 3 листопада 2022 року. (Заява № 4669/20) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h64#Text (дата звернення: 01.08.2024).

У першій справі заявниця наголошувала, що протягом багатьох років її колишній чоловік учиняв стосовно неї протиправні дії, наприклад, заподіював їй тілесні ушкодження, знущався над нею та висловлювався нецензурною лайкою, а її численні скарги до правоохоронних органів були безрезультатними, хоча за ст.ст. 3 і 8 ЄКПЛ держава мала позитивне зобов'язання захищати її від нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження приватної особи. Заявниця скаржилася на те, що розслідування тривалого жорстокого поводження з нею було неефективним і вирок у кримінальній справі від 27 червня 2012 року не міг вважатися належним реагуванням, оскільки не зміг запобігти вчиненню І. В. подальших порушень⁶⁷. Заявниця наполягала на тому, що національні суди дискримінували її за ознакою статі, зменшивши суму відшкодування моральної шкоди у цивільній справі, мотивувавши тим, що вона сама спровокувала І. В. своїми діями. Апеляційний суд *de facto* обвинуватив заявницю у тому, що її побив чоловік, і це відображає дискримінаційне ставлення до неї як до жінки та вказує на наявне в судовій системі упередження. ЄСПЛ у справі зауважив, що підстави, які апеляційний суд навів у своєму рішенні, щоб зменшити суму відшкодування моральної шкоди, лише посилюють враження, що органи державної влади не сприймають серйозно проблему домашнього насильства⁶⁸.

У другій справі заявники, мати та її син, стверджували, що стали потерпілими від низки випадків домашнього насильства після розлучення, і скаржилися на те, що органи державної влади, як стверджувалося, не вжили заходів для їхнього захисту, як вимагається ст.ст. 3, 8, 13 ЄКПЛ. Зокрема, була відмова у відкритті кримінального провадження за ст. 126-1 КК України через відсутність доведення систематичності вчинення насильства. Суд визнав обґрунтованими твердження першої заявниці про агресивну поведінку Р. щодо неї та другого заявника і можливий негативний вплив цього на їхню моральну

⁶⁷ Івашків проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 22 вересня 2022 року. (Заява № 59670/14). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i22#Text (дата звернення: 01.08.2024).

⁶⁸ Там само.

цілісність і добробут. Свідчення підтверджувалися письмовими показами свідків. Водночас органи державної влади не змогли належно відреагувати на стверджувані випадки домашнього насильства щодо заявників і не оцінили їхню ситуацію загалом, зокрема можливий ризик повторення таких випадків. Отже, було визнано порушення за ст. 8 ЄКПЛ⁶⁹.

Отже, зазначені рішення ЄСПЛ вважаються цінними з огляду на ті стандарти захисту від гендерно зумовленого насильства, на яких наголошує Стразбурський суд, а також демонструють стан захищеності найбільш вразливих категорій громадян від такого насильства з боку органів державної влади, на яких покладено позитивний обов'язок захищати громадян від насильства, а у разі порушень здійснювати ефективне розслідування.

Урешті, неможливо не зауважити на тих виявах гендерно зумовленого насильства, які зростають у сучасному світі, де панують інформаційні технології та які дедалі частіше стають предметом розгляду в ЄСПЛ. Найпоширенішими випадками гендерно зумовленого насильства із використанням сучасних інформаційних технологій та які розглядав ЄСПЛ можна назвати: порушення конфіденційності кореспонденції, неправомірне копіювання приватних розмов, документів, фотографій, шантаж за допомогою приватної інформації (*Buturuga v. Romania*, application. 56867/15); використання приватних даних та інтимних фотографій для створення фейкових профілів у соціальних мережах, відстежування за допомогою GPS-трекера (*Volodina v. Russia*, application. 41261/17). Із цього приводу ЄСПЛ слушно зауважив, що «кіберзалякування» наразі визнається як аспект насильства проти жінок і дівчат та може проявлятися в найрізноманітніших формах⁷⁰: втручання в комп'ютерні дані, перехоплення і поширення відомостей, маніпулювання конфіденційною інформацією та особистими зображеннями. Водночас проблема кібернасильства

⁶⁹ М. М. та З. М. проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 3 листопада 2022 року. (Заява № 4669/20). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h64#Text (дата звернення: 01.08.2024).

⁷⁰ Factsheet – Domestic violence. December 2021. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Domestic_violence_ENG.pdf

у праві зарубіжних держав, зокрема й в Україні, є ще мало-дослідженою, хоча воно є надактуальною темою та потребує ґрунтовних напрацювань.

Зокрема, О. В. Степаненко досліджуючи доктрину кримінального права та практику ЄСПЛ на предмет гендерно зумовленого насильства з використанням сучасних інформаційних технологій, запропонувала доповнити ст. 126-1 КК України «Домашнє насильство» ще однією формою – кібернасильство. Науковиця пропонує тлумачити відповідну форму домашнього насильства з урахуванням практики ЄСПЛ і розуміти під кібернасильством форму домашнього насильства, яка виражається в наступних діях: «злам», «видання себе за іншу особу» (використання технологій для видання особи жертви, щоб збентежити чи присоромити її, наприклад, шляхом надсилання образливих електронних листів з електронної пошти жертви), «спостереження / відстеження» (переслідування та спостереження за діяльністю жертви в режимі реального часу; наприклад, GPS-відстеження), «переслідування / розсилання спаму» (використання технологій для постійного контакту, роздратування, погроз та/або залякування жертви), «вербування» (заманювання потенційних жертв у ситуації насильства) та «зловмисне розповсюдження» (маніпулювання та розповсюдження наклепницьких і незаконних матеріалів, пов'язаних із жертвою; наприклад погрози або витік інтимних фотографій / відео)⁷¹.

Тема гендерно зумовленого насильства під час збройних конфліктів нині є також дуже актуальною. Збройна агресія російської федерації проти України поставила перед нашою державою ще один серйозний виклик – це боротьба з жакливи-ми злочинами проти цивільного населення, які також підпадають під сферу гендерно зумовленого насильства, а саме сексуальні злочини, пов'язані з конфліктом (СНПК). Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (СНПК), – це сексуальне насильство, яке вчиняється в умовах збройного конфлікту. Під СНПК розуміють зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусовий аборт,

⁷¹ Степаненко О. В. Кібернасильство як форма домашнього насильства. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2022. № 4 (78). С. 227.

насильницьку стерилізацію, примусовий шлюб та будь-які інші форми сексуального насильства порівнюваної тяжкості, скоєні стосовно жінок, чоловіків, дівчат та хлопців і безпосередньо або опосередковано пов'язані з конфліктом⁷². Прогнозується, що справи про відповідні злочинні діяння невдовзі будуть предметом розгляду в ЄСПЛ.

Уважається, що відповідні злочини (СНПК) характеризуються високою латентністю, адже потерпілі від СНПК рідко повідомляють про вчинене щодо них насильство, тому офіційна статистика відрізняється від фактичної. В юридичній літературі існує думка, що СНПК – результат гендерної нерівності, яка загострюється під час війни. «Неписане правило» щодо отримання жіночих тіл як нагороди за перемогу в бою є виявом усталеної в мирному житті гендерної нерівності та ставлення до жінки як до «другорядного члена суспільства», допустимістю нехтування її правами, інтересами та бажаннями⁷³. Водночас потрібно зауважити на значній поширеності СНПК над чоловіками та дітьми, що застосовується як метод ведення війни з метою залякування цивільного населення та як елемент приниження. У контексті характеристики СНПК актуальними видаються такі специфічні риси військового статевого насильства, які наведені Є. Назимко і Т. Пономарьовою: 1) такі суспільно небезпечні діяння мають нетиповий механізм кримінально протиправної поведінки, спричинений фактичною відсутністю ролі жертви та часто рефлексорним порушенням законів і звичаїв війни правопорушником; 2) статеве насильство часто використовується кримінальним правопорушником як знаряддя, необхідне для досягнення більш глобальної мети, якою здебільшого є геноцид українського народу; 3) більшість статевих кримінальних правопорушень

⁷² Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні – шляхи забезпечення відновлення порушених прав : посібник. European Human Rights Advocacy Centre (EHRAC), квітень 2023. С. 3.

⁷³ Мельниченко І. Соціальна обумовленість сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом в Україні. *Ретроспектива військової агресії РФ в Україні: злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в сучасному вимірі* : матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу 22–23 червня 2023 року. Київ : Алерта, 2023. С. 148–152; С. 150.

учиняється військовослужбовцями держави-агресора у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння (в кожному третьому вирокі, розміщеному в Єдиному державному реєстрі судових рішень, є вказівка на специфічний стан, у якому перебував військовослужбовець під час учинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 438 КК України), що свідчить про наявність додаткових кримінально-правових ознак, які мають бути враховані під час обрання заходів запобігання; 4) часто у випадках такого насильства військовослужбовець не звертає увагу на стать, вік і зовнішність особи, зокрема у низці випадків обрання для статевого кримінального правопорушення особи своєї статі зумовлене прагненням додаткового приниження та нівелювання гендерної ролі потерпілого у суспільстві⁷⁴. Зазначені автори цілком слушно наголошують, що розслідування таких кримінальних правопорушень потребує зовсім інших підходів, аніж розслідування звичайних посягань проти статевої свободи та статевої недоторканності, що й є одним із ключових завдань на сьогодні для правоохоронних органів.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «гендер».
2. У яких нормативних актах розтлумачено поняття «гендер»?
3. Дайте визначення поняття «фемінізм».
4. Перелічіть відомі вам теорії становлення гендеру.
5. Що ви розумієте під гендерною рівністю?
6. Дайте визначення поняття «гендерний мейнстрімінг».
7. Назвіть вітчизняні та міжнародні нормативно-правові акти, в яких урегульовано суспільні відносини щодо забезпечення гендерної рівності та заборони дискримінації в Україні. Коротко охарактеризуйте їх.

⁷⁴ Назимко Є., Пономарьова Т. Запобігання статевим кримінальним правопорушенням, зумовленим військовою агресією. Соціальна обумовленість сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом в Україні. *Ретроспектива військової агресії рф в Україні: злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в сучасному вимірі*: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу 22–23 червня 2023 року. Київ : Алерта, 2023. С. 156.

8. Що ви розумієте під гендерним мейнстримінгом у кримінальному праві України?

9. Назвіть норми КК України, які спрямовані на запобігання гендерно зумовленому насильству. Коротко охарактеризуйте їх.

10. Вкажіть відомі вам рішення ЄСПЛ, у яких розкрито зміст поняття «кібернасильство» як окремої форми гендерно зумовленого насильства.

Тестові завдання

1. У якому році американський психолог Дж. Мані ввів у науковий обіг поняття «гендер»?

- а) 1962;
- б) 1955;
- в) 1973;
- г) 1985;
- ґ) 1956.

2. Хто з відомих правознавців був / була ініціатором заміни англomовного терміна «дискримінація на підставі статі» на «дискримінація на підставі гендеру», який краще відображав соціальний зміст відмінностей між чоловіками та жінками?

- а) Роберт Столер;
- б) Рут Гінзбург;
- в) Поль-Мішель Фуко;
- г) Сімона де Бовуар;
- ґ) Джон Мані.

3. Оберіть правильну відповідь, яка відображає основні напрями державної політики стосовно забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків відповідно до законодавства України:

а) утвердження гендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі;

б) запобігання та протидія насильству за ознакою статі, зокрема всім виявам насильства стосовно жінок; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків в ухваленні суспільно важливих рішень;

в) забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних і сімейних обов'язків; підтримка сім'ї, формування відповідального материнства та батьківства;

г) виховання і пропаганда серед населення України культури гендерної рівності, просвітницька діяльність в цій сфері; захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі;

ґ) усі відповіді правильні.

4. Оберіть правильну відповідь, яка відображає стратегічну ціль Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затверджену розпорядженням КМУ від 12 серпня 2022 року.

а) національний механізм забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків функціонує ефективно та має спроможність підтримувати формування, впровадження, моніторинг та оцінювання політики гендерної рівності в різних сферах суспільного життя та на всіх рівнях;

б) жінки та чоловіки вільні від насильства, зокрема пов'язаного з воєнними діями та збройними конфліктами, мають рівний доступ до правосуддя та беруть рівну участь у розбудові миру та постконфліктному відновленні;

в) жінки та чоловіки користуються рівними правами і можливостями людського розвитку в сфері освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури та спорту;

г) жінки та чоловіки беруть рівну участь у різних сферах економічної діяльності, користуються результатами сталого економічного розвитку та мають рівний доступ до всіх видів економічних ресурсів;

д) у всіх перелічених відповідях міститься правильно вказана стратегічна ціль Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року.

5. Оберіть відповідь, де правильно вказані всі норми КК України, спрямовані (повністю або частково) на запобігання та боротьбу з домашнім насильством:

а) ст. 126-1, ст. 390-1, ст. 91-1 КК України;

б) ст. 126-1, ст. 390-1, ч. 2 ст. 76, ст. 91-1 КК України;

в) ст. 126-1, ст. 390-1, ст. 91-1 КК України;

г) п. 6-1 ч. 1 ст. 67, ч. 2 ст. 76, ст. 126-1, ч. 2 ст. 152, ст. 390-1, ст. 91-1 КК України;

д) п. 6-1 ч. 1 ст. 67, ст. 126-1, ст. 390-1, ст. 91-1 КК України.

6. Оберіть відповідь, де правильно вказано на окрему форму домашнього насильства, що часто є предметом розгляду і в національних судах, і в практиці ЄСПЛ.

а) мобінг;

б) фішинг;

в) кіберзалякування (кібернасильство);

г) булінг;

д) мізогінія.

7. Оберіть відповідь з назвою рішення, в якому ЄСПЛ констатував, що національний суд не аналізував, як саме жорстока поведінка колишнього чоловіка стосовно заявниці впливала на законні інтереси дітей у справі про виселення зі спільного соціального житла:

- а) «Левчук проти України»;
- б) «Опуз проти Туреччини»;
- в) «Івашків проти України»;
- г) «М. М. та З. М. проти України»;
- г) немає правильної відповіді.

8. Оберіть відповідь з назвою рішення, в якому ЄСПЛ зробив висновок, що чим серйозніший злочин або вищий ризик подальших насильницьких дій, тим імовірніше, що судове переслідування має продовжуватись в інтересах суспільства, навіть якщо жертви насилля відкликають свої скарги:

- а) «Левчук проти України»;
- б) «Опуз проти Туреччини»;
- в) «Івашків проти України»;
- г) «М. М. та З. М. проти України»;
- г) немає правильної відповіді.

9. Оберіть відповідь з назвою рішення ЄСПЛ, у якому за обставинами справи заявниці наполягала на тому, що національні суди дискримінували її за ознакою статі, зменшивши суму відшкодування моральної шкоди у цивільній справі, мотивувавши тим, що вона сама спровокувала кривдника своїми діями:

- а) «Левчук проти України»;
- б) «Опуз проти Туреччини»;
- в) «Івашків проти України»;
- г) «М. М. та З. М. проти України»;
- г) немає правильної відповіді.

10. Оберіть правильну відповідь з назвою рішення ЄСПЛ, у якому за обставинами справи була відмова у відкритті кримінального провадження за ст. 126-1 КК України через відсутність доведення систематичності вчинення домашнього насильства:

- а) «Левчук проти України»;
- б) «Опуз проти Туреччини»;
- в) «Івашків проти України»;
- г) «М. М. та З. М. проти України»;
- г) немає правильної відповіді.

Розділ 3

ДИСКРИМІНАЦІЯ ЯК ФОРМА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

- 3.1. Становлення законодавства у сфері дискримінації*
- 3.2. Характеристика принципів юридичної рівності в контексті заборони дискримінації*
- 3.3. Поняття та сутність дискримінації*
- 3.4. Характеристика ознак, за якими заборонена дискримінація*
- 3.5. Класифікація дискримінації: загальна характеристика*
- 3.6. Механізм забезпечення запобігання та протидії дискримінації*

3.1. Становлення законодавства у сфері дискримінації

Права і свободи людини та громадянина протягом усієї історії розвитку привертають до себе пильну увагу. Їхнє проголошення вищою цінністю є одним із головних досягнень нашої держави. Важливу роль для реалізації прав і свобод людини виконують гарантії їх забезпечення, зокрема на законодавчому рівні.

Спершу дискримінація виявлялася зазвичай щодо народних меншин або корінних народів будь-якої території. Нерідко утискам прав піддавалися біженці, мігранти, а також особи, які відрізняються від інших за будь-якими ознаками (фізичні та психічні вади, сексуальна орієнтація, небезпечні захворювання тощо).

Порушення права і свободи людини виявлялося у різних формах, але певною мірою це зачіпало практично кожную людину, навіть якщо вона нічим не відрізнялася від інших. Тому ще з давніх-давен дослідники намагалися зрозуміти причину такого явища, як дискримінація, знайти спосіб мінімізувати можливість порушення рівності права і свободи людини і громадянина.

Варто зазначити, що раніше дискримінація була природним явищем, завдяки якому існувала можливість відстежувати людей, які належать до будь-якої соціальної групи.

Нині дискримінація заборонена не лише національним законодавством, а й багатьма міжнародними угодами. Законодавство більшості країн передбачає різні наслідки за нетолерантне ставлення до осіб за будь-якими ознаками.

Історично дискримінація виникала через різні причини, а саме: колір шкіри, стать, мова, релігійні та політичні переконання. Доволі значущими є також такі причини, як походження людини, національні та соціальні фактори, матеріальне становище, фізичне та психічне здоров'я. Виникнення дискримінації пов'язують із розшаруванням суспільства і появою соціальної нерівності.

Заборона дискримінації особистості та гарантії рівних прав і свобод людини на міжнародному рівні були проголошені в середині ХХ століття, з огляду на що у більшості країн були прийняті правові акти, спрямовані на боротьбу з порушенням прав громадян.

Заборона дискримінації належить до загальновизнаних принципів міжнародного права. Це впливає з положень Уставу ООН (п. 3 ст. 1, п. «с» ст. 55), а принцип недискримінації може розглядатися і як самостійне право людини (право на рівне ставлення), і як принцип правового становища людини в правовій державі, який передбачає, що люди можуть здійснювати в повному обсязі та на рівних підставах гарантовані законодавством права і свободи. Прийнято розрізняти універсальну та регіональні системи захисту прав людини. До універсальної належать система ООН та її спеціалізовані організації – ЮНЕСКО, МОП тощо. Регіональна система – це система Ради Європи, Європейського Союзу, Організації американських держав тощо. Відповідно, хоча простежується тенденція до уніфікації, можна виокремлювати універсальні та регіональні міжнародні стандарти та механізми захисту від дискримінації¹.

Першим універсальним міжнародним документом у цій сфері є Загальна декларація прав людини, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. У цьому міжнародному договорі було зібрано перелік базових

¹ Єлігулашвілі М., Федорович І., Пономарьов С. Організація навчання з питань дискримінації : практичний посібник. Київ, 2015. С. 45–46.

громадянських, економічних, соціальних і культурних прав, які й до сьогодні окреслюють базовий правовий статус кожної людини. Забезпечення цих прав країнами-підписантами визнається як «завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави»².

Загальна декларація прав людини є першим системним документом із проблематики прав людини, в якому зібрано здобутки європейської філософсько-правової думки. В ній осмислено рівність як принцип правового статусу людини, принцип правового врегулювання відносин між людьми, принцип побудови відносин кожної людини із владою. Декларація є узагальненням історичного шляху розвитку основних положень «суспільного договору», укладеного між людиною, суспільством і державою заради досягнення свободи, справедливості та миру. Аналізуючи документ з погляду проблематики дискримінації як правового явища, зауважуємо на наступне.

1. Декларація є першим міжнародним документом, у якому згадується термін дискримінація. У ст. 7 Декларації йдеться про право на захист кожної людини «від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації». Вбачається, що під дискримінацією тут розуміється «розрізнення за певною ознакою», яке виражається у перешкодженні реалізації та користуванню правами, які визначено у Декларації.

2. У нормах ст.ст. 2, 7 Декларації дискримінація постає насамперед як порушення рівноправності у реалізації належних суб'єктам прав на підставі наявності у них ознак, перелічених у ст. 2 документа. Ці ознаки (раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні або інші переконання тощо) були «традиційними» підставами переслідування, пригноблення, позбавлення прав їх носіїв у національних суспільствах у різні періоди історії. У нормах Декларації визначено перелік природних і невід'ємних прав, які уряди й суспільства держав-підписантів зобов'язані визнавати за кожною людиною.

² Загальна декларація прав людини. Законодавство України : вебсайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 05.07.2024).

3. Відповідно до положень Преамбули, основою свободи, справедливості та загального миру (абз. 1), умовою сприяння соціальному прогресові й поліпшенню умов життя при більшій свободі (абз. 5) є визнання гідності та цінності кожної особи. Також із положень ст. 1 Декларації права людини вбачається, що права людини ґрунтуються на цінностях свободи та гідності, і є формою їх вираження у невід'ємних природних правах людини, які забезпечують її життєдіяльність, а також у правах, які забезпечують розвиток людини, її участь у культурному, економічному та суспільно-політичному житті держави. Ці права закріплюються у правовому статусі всіх людей як реальних і потенційних учасників різних видів приватно-правових та публічно-правових відносин. Побудова суспільних відносин на засадах свободи, рівності та поваги до людської гідності є основою забезпечення мирного співіснування людей, коли охорона цих прав законом застерігає якусь із частин суспільства від звернення до повстання як останнього засобу проти тиранії і гноблення.

4. З огляду на вищенаведені міркування, дискримінація у рівному ступені є і протиставленням рівноправності, і протиставленням цінностям свободи та гідності людини. Крім того, Декларація фіксує нову якість участі держави в регулюванні правовідносин і суспільного розвитку: одним із основних обов'язків держави визнається сприяння реалізації прав і свобод людини та забезпечення гарантій їх ефективного захисту та відновлення³.

Надалі Загальна декларація прав людини є основою для багатьох міжнародних договорів, в яких визначалися заборони дискримінації у різних сферах суспільних відносин.

Зокрема антидискримінаційні положення на рівні універсальної системи захисту прав людини (ООН) відображені у таких міжнародно-правових актах:

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. П. 1 ст. 2 Пакту проголошує: кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім

³ Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні : дис. ... д-ра філософії з галузі «08» право : 081. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. С. 40–42.

перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини. Водночас Міжнародний пакт про громадянські і політичні права вимагає від держав-учасниць заборонити законом будь-яку дискримінацію та забезпечити людям рівність перед законом і рівний захист закону (ст. 2), що, своєю чергою, означає, що передбачені Пактом гарантії захисту від дискримінації виходять за межі встановлених ним прав і свобод, а поширюються на будь-які права, визнані внутрішнім законодавством держави-учасниці, а також будь-які дії органів влади⁴.

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими в Пакті (ст. 3). Кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в ст. 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ і безпосередньо, і за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців; с) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби (ст. 25). Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні будь-яка дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини (26)⁵.

⁴ Єлігулашвілі М., Федорович І., Пономарьов С. Організація навчання з питань дискримінації: практичний посібник. Київ, 2015. С. 46.

⁵ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, проголошений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. А/RES/2200 А (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.07.2024).

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Цей міжнародно-правовий акт містить наступні дискримінаційні положення: держави, які беруть участь у Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини (п. 2 ст. 2). Держави, які беруть участь у Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в Пакті (ст. 3). Особливі заходи охорони і допомоги мають вживатися щодо всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації за ознакою сімейного походження чи за іншою ознакою. Дітей і підлітків має бути захищено від економічної і соціальної експлуатації. Застосування їх праці в галузі, шкідливій для їх моральності й здоров'я чи небезпечній для життя або такій, що може завдати шкоди їх нормальному розвитку, повинно бути каране за законом. Окрім того, держави повинні встановити межі віку, нижче яких користування платною дитячою працею забороняється і карається законом (п. 3 ст. 10)⁶.

Разом із зазначеними міжнародно-правовими актами, в межах системи ООН діють і конвенції, які спеціально спрямовані на викорінення та запобігання окремим видам дискримінації. До таких актів належать, зокрема: Конвенція ООН про попередження злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Конвенція ООН про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю однакової цінності 1951 р., Конвенція ООН про дискримінації в галузі праці і занять 1958 р., Конвенція ООН про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1963 р., Міжнародна конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Декларація ООН про ліквідацію дискримінації

⁶ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, проголошений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. A/RES/2200 A (XXI) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 07.07.2024).

щодо жінок 1967 р., Міжнародна конвенція ООН про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р., Декларація ЮНЕСКО про расу і расові заборони 1978 р., Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Декларація ООН про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р., Декларація ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин 1992 р. тощо⁷.

Із-поміж зазначених Конвенцій слід зауважити на Конвенцію про дискримінацію в галузі праці та занять № 111, яка була прийнята 25 червня 1958 року, адже в ній уперше на міжнародному рівні було нормативно закріплено поняття «дискримінація». Так, в ст. 1 Конвенції зазначається, що термін «дискримінація» охоплює: а) будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу, що робиться за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження і призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведження в галузі праці та занять; б) будь-яке інше розрізнення, недопущення або перевагу, що призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведження в галузі праці та занять⁸.

У ст. 1 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року під словосполученням «расова дискримінація» розуміється «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевага, засновані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя»⁹.

⁷ Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 19.

⁸ Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 прийнята Генеральною конференцією Міжнародної організації праці 4 червня 1958 р., Женева. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text (дата звернення: 07.07.2024).

⁹ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 року : станом на 4 лютого 1994 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 07.07.2024).

Згідно зі ст. 1 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, поняття «дискримінація щодо жінок» означає «будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення або зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їх сімейного положення, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі»¹⁰.

На регіональному рівні, зокрема в межах системи Ради Європи, до такого комплексу документів належать:

Європейська соціальна хартія, прийнята 18 жовтня 1961 року (переглянута 3 травня 1996 року). Європейська соціальна хартія – це універсальний міжнародно-правовий акт у сфері захисту соціальних прав людини, який, закріплюючи всі права, що містяться в актах ООН, МОП, певною мірою змінює їх з урахуванням регіональної специфіки, новітніх тенденцій розвитку основних прав людини¹¹.

Європейська соціальна хартія (переглянута) містить найбільш повний каталог соціальних прав, зокрема 23 права у сфері праці, порівняно з іншими міжнародними актами.

Європейська соціальна хартія (переглянута) є частиною національного трудового законодавства внаслідок її ратифікації Законом України від 14 вересня 2006 року «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)». Хартія містить важливі положення, що стосуються питань права на користування рівними можливостями, право на рівне ставлення у питаннях зайнятості та вибору професії, а також право на захист від дискримінації за ознакою статі.

Хартія Європейського Союзу про основоположні права від 7 грудня 2000 року. Цей міжнародний документ складається з 7 розділів: гідність, свобода, рівність, солідарність, права громадян, правосуддя, загальні положення, що регулюють

¹⁰ Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року : станом на 6 жовтня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 07.07.2024).

¹¹ Європейська соціальна хартія (переглянута), Страсбург, 3 травня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 07.07.2024).

тлумачення та застосування Хартії. Розділ VII Хартії містить такі антидискримінаційні положення: всі люди рівні перед законом (ст. 20). Недопущення дискримінації (ст. 21): забороняється будь-яка дискримінація за будь-якою ознакою, зокрема такою, як стать, раса, колір шкіри, етнічне або соціальне положення, генетичні характеристики, мова, релігія або переконання, політичні або будь-які інші погляди, приналежність до національної меншини, майновий стан, народження, непрацездатність, вік або сексуальна орієнтація. **Рівноправність жінок і чоловіків (ст. 23):** рівноправність жінок і чоловіків має забезпечуватися у всіх сферах, зокрема у сфері зайнятості, роботи й оплати праці. Принцип рівноправності не має заважати підтримці або впровадженню заходів, що надають відповідні переваги для статі, що є недостатньо представленою.

Також Хартія захищає права дітей (ст. 24); права людей похилого віку (ст. 25); інтеграцію осіб з інвалідністю (ст. 26)¹².

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята 4 листопада 1950 року (Європейської конвенції про права людини). Ст. 14 Конвенції передбачає заборону дискримінації: користування правами та свободами, визнаними в Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або за іншою ознакою¹³.

Протокол № 12 до Конвенції від 4 листопада 2000 року. Він розширює заборону дискримінації і створює гарантії рівності у користуванні будь-якими правами, включаючи права, передбачені національним законодавством держав-членів¹⁴.

¹² Хартія Європейського Союзу про основоположні права, прийнята 7 грудня 2000 року. Ніца. URL: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F+%D1%94%D1%81+%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0+%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F> (дата звернення: 07.07.2024).

¹³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини), прийнята 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 07.07.2024).

¹⁴ Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятий 4 листопада 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537#Text (дата звернення: 07.07.2024).

Окрім міжнародно-правових документів загального характеру, антидискримінаційні положення і на універсальному, і на регіональному рівні також часто включаються до актів, спрямованих на захист прав окремих категорій осіб (дітей, біженців, трудящих-мігрантів та ін.) або захист від дискримінації в конкретних суспільних сферах (праці, освіти, охорони здоров'я). На універсальному рівні до таких актів можна віднести, наприклад, Конвенцію про статус біженців, Конвенцію про статус апатридів, Конвенцію про права дитини, Конвенцію про права осіб з інвалідністю, Рекомендації ЮНЕСКО щодо боротьби з дискримінацією у сфері освіти тощо. На регіональному рівні антидискримінаційні положення містяться в Рамковій конвенції про захист прав національних меншин, Європейській конвенції про громадянство, Конвенції про захист прав людини і людської гідності у зв'язку із застосуванням біології та медицини тощо.

Розглядаючи антидискримінаційне законодавство на регіональному рівні, слід зауважити також на Директиві ЄС. Так, Директива № 2000/43/ЄС Ради ЄС, що імплементує принцип рівного поводження з людьми, незалежно від расового та етнічного походження (Директива щодо расової або етнічної приналежності) закріплює: захист від дискримінації за ознакою расового походження або етнічного походження стосовно освіти, професійної підготовки, працевлаштування, соціального захисту, членства в організаціях, доступу до товарів й послуг; визначення форм дискримінації та переслідування; позитивні дії тощо¹⁵.

Директива № 2000/78/ЄС Ради ЄС, що встановлює загальну систему рівного ставлення у сфері зайнятості та рівного ставлення (Рамкова директива про трудову діяльність) встановлює загальні рамки для однакового ставлення в трудовій діяльності й професійній підготовці незалежно від релігії або віри, обмежених можливостей, віку або сексуальної орієнтації та покладає зобов'язання на роботодавців щодо вживання

¹⁵ Директива № 2000/43/ЄС Ради ЄС, що імплементує принцип рівного поводження з людьми, незалежно від расового та етнічного походження від 29.06.2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a65#Text (дата звернення: 07.07.2024).

розумних зусиль для розміщення осіб з обмеженими можливостями, які відповідають установленим вимогам для участі в навчанні або оплачуваної трудової діяльності та ін.¹⁶

Директива Ради № 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року про реалізацію принципів рівних можливостей і рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях доступу та постачання товарів і послуг спрямована на побудову структурної основи в боротьбі з дискримінацією за ознакою статі в доступі до товарів і послуг, їх постачанні та наданні у сферах ЗМІ, реклами та освіти. У ст. 13 проголошено, що заборону дискримінації слід застосовувати до осіб, які забезпечують товарами та послугами, що масово розповсюджуються та пропонуються за межами особистого і сімейного життя. Крім того, у статті 14 зазначено, що «особа, яка надає товари або послуги, може мати ряд суб'єктивних причин для вибору свого ділового партнера по угоді. Якщо вибір партнера не залежить від статі цієї особи, ця Директива не має ставити під сумнів право людини вільно обирати ділового партнера для укладання угоди»¹⁷.

Директива 79/7/ЄЕС від 19 грудня 1978 року про поступову реалізацію принципу рівності чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення має на меті виконання так званого принципу «рівності у ставленні», що виявляється в різних видах соціального забезпечення, передбачених у ст. 3, а саме: страхування від ризиків хвороби; інвалідності; старості; нещасних випадків та професійних захворювань; безробіття. У ст. 4 закріплено, що принцип рівності у ставленні означає, що не існує ні прямої, ні непрямої дискримінації за ознакою статі, зокрема щодо шлюбного або сімейного статусу¹⁸.

¹⁶ Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року про встановлення загальних рамок для однакового ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00#Text (дата звернення: 07.07.2024).

¹⁷ Директива Ради 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року про імплементацію принципів рівності чоловіків і жінок у доступі до товарів і надання послуг. *Офіційний вісник ЄС*. 2004. L 373. 21 грудня. С. 37–43. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2004/113/oj> (дата звернення: 07.07.2024).

¹⁸ Директива Ради 79/7/ЄЕС від 19 грудня 1978 року про поступове запровадження принципу однакового підходу до чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/1979/7/oj> (дата звернення: 07.07.2024).

Так звана Перероблена Директива (2006/54 / ЄС) про рівні можливості та рівне ставлення до жінок та чоловіків, що працюють та займаються професією, об'єднала декілька старих директив. Ця директива вимагає запровадження заборони прямої та непрямой статевої дискримінації, переслідування та сексуального домагання в оплаті праці, зайнятості та в професійних системах соціального забезпечення¹⁹.

Розглядаючи питання про законодавство у сфері дискримінації, слід проаналізувати також характеристику національних джерел. Так, національні стандарти у сфері запобігання та протидії дискримінації встановлюються такими нормативно-правовими актами:

Конституція України. Норми розділу II Конституції України вводять у правове поле низку важливих понять і застережень, які не лише визначають засади загальнолюдської рівності, конкретизують свободи та права людини, ознаки, за якими особа може зазнати незаконних обмежень, а й установлюють прямі посилання на сфери суспільного життя, в яких держава зобов'язана забезпечити рівність та захист кожного і у процесі законотворчої діяльності, і в правовій реалізації²⁰. Текст чинної Конституції України передбачає низку норм, в яких забороняється дискримінація. Наприклад: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (ст. 21). «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами

¹⁹ Директива Ради 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 року про реалізацію принципу рівних можливостей і рівноправного ставлення щодо чоловіків та жінок у питаннях працевлаштування і зайнятості. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2006/54/oj> (дата звернення: 07.07.2024).

²⁰ Пожарова О. В., Щукін О. С. Антидискримінаційне законодавство : навч.-метод. посібник. Одеса, 2024. С. 30.

щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» (ст. 24). «Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України» (ст. 26)²¹.

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Метою Закону є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України. Ст. 1 Закону надає визначення таким поняттям, як: рівні права та рівні можливості жінок і чоловіків; дискримінація за ознакою статі; сексуальне домагання; насильство за ознакою статі.

Рівні права жінок і чоловіків – відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі.

Рівні можливості жінок і чоловіків – рівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків.

Дискримінація за ознакою статі – ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами та свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну

²¹ Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Ст. 17 Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» передбачено: «Жінкам і чоловікам забезпечуються рівні права та можливості у працевлаштуванні, просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці.

Роботодавець зобов'язаний: створювати умови праці, які дозволяти б жінкам і чоловікам здійснювати трудову діяльність на рівній основі; забезпечувати жінкам і чоловікам можливість суміщати трудову діяльність із сімейними обов'язками; здійснювати рівну оплату праці жінок і чоловіків при однаковій кваліфікації та однакових умовах праці; вживати заходів щодо створення безпечних для життя і здоров'я умов праці; вживати заходів щодо унеможливлення та захисту від випадків сексуальних домагань та інших проявів насильства за ознакою статі.

Роботодавцям забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей.

Роботодавці можуть здійснювати позитивні дії, спрямовані на досягнення збалансованого співвідношення жінок і чоловіків у різних сферах трудової діяльності, а також серед різних категорій працівників»²².

Кодекс законів про працю України. Стаття 2⁻¹ Кодексу законів про працю України встановлює, що: «Забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного,

²² Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08 вересня 2005 року № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання».

КЗпП лише частково гарантує захист від дискримінації, установлюючи заборону «прямого або непрямого обмеження прав працівників та недопустимість будь-якого обмеження при укладенні, зміні та припиненні трудового договору» (ст. 22)²³.

Закон України «Про зайнятість населення» в ст. 11 «Право особи на захист від проявів дискримінації у сфері зайнятості» передбачає: «1. Держава гарантує особі право на захист від будь-яких проявів дискримінації у сфері зайнятості населення залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому громадському об'єднанні, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їхніх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання.

1. Не вважається дискримінацією здійснення заходів щодо додаткового сприяння у працевлаштуванні окремих категорій громадян.

2. Забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії (прийом на роботу) зазначати вимоги, визначені частиною першою цієї статті, пропонувати роботу (зайнятість) лише

²³ Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі»²⁴.

Законом України «Про рекламу» забороняється вміщувати твердження та/або зображення щодо інтелектуальної, фізичної, соціальної чи іншої переваги однієї статі над іншою та/або щодо стереотипності ролі чоловіка та жінки, що пропагує принизливе та зневажливе ставлення; принижувати гідність людини за ознакою статі; демонструвати насильство за ознакою статі; використовувати зображення тіла людини (частини тіла) виключно як сексуального об'єкта з метою привернення уваги споживача та/або посилення (слова, звуки, зображення) на сексуальні стосунки, що не стосуються рекламованого продукту чи способу його споживання (п. 14 ст. ч. 1 ст. 8). Ст. 24-1 містить норму, яка забороняє «в рекламі про вакансії (прийом на роботу) висувати вимоги за ознаками раси, кольору шкіри, віку, статі, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сексуальної орієнтації, політичних, релігійних та інших переконань, членства у професійних спілках або інших громадських об'єднаннях, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання»²⁵.

Закон України «Про національні меншини в Україні» в ст. 18 містить таку антидискримінаційну норму: «Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом»²⁶.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» у ст. 4 «Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії» передбачив, що «громадяни України

²⁴ Про зайнятість населення : Закон України від 5 липня 2012 року № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

²⁵ Про рекламу : Закон України від 3 липня 1996 року № 270/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

²⁶ Про національні меншини в Україні : Закон України від 25 червня 1992 року № 2494-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом»²⁷.

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Цей нормативно-правовий акт є рамковим законодавчим актом, який визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина. Саме в цьому законі вперше на законодавчому рівні було дано визначення дискримінації – «дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановлений цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» (п. 2 ч. 1 ст. 1)²⁸.

У Законі визначено форми дискримінації; механізм забезпечення та протидії дискримінації; відповідальність за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації.

Попри спеціалізований характер цього Закону, він містить низку прогалин. Зокрема в чинній редакції Закону немає

²⁷ Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

²⁸ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

визначень таких понять, як: «віктимізація»; «дискримінація за асоціацією»; «множинна дискримінація»; «сегрегація», що є важливим для правового захисту від дискримінації та розширення прав, порушення яких буде накладати більшу відповідальність.

Окрім проаналізованих нормативно-правових актів, слід зазначити, що антидискримінаційні норми містяться фактично в усіх галузевих законодавчих актах, зокрема Законі України «Про освіту» (ст. 3)²⁹, Законі України «Основи законодавства про охорону здоров'я» (ст. 6)³⁰, Законі України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» (ст. 14)³¹ тощо.

3.2. Характеристика принципів юридичної рівності в контексті заборони дискримінації

Принцип рівності, відповідно до якого всі члени суспільства повинні бути в однакових умовах, завжди був і залишається одним із найважливіших ідеалів справедливого суспільного устрою.

Поняття рівності дедалі глибше проникає в суспільну свідомість, і можна без перебільшення стверджувати, що держава визнається демократичною і є такою лише за умови, якщо вона визнає принцип рівності у відносинах між людьми і між народами та докладає необхідних зусиль для реалізації його на практиці.

Проте забезпечення рівності в суспільстві залежить не тільки від держави, а й від низки об'єктивних і суб'єктивних

²⁹ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

³⁰ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

³¹ Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ : Закон України від 12 грудня 1991 року № 1972-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

обставин, коло яких дуже широке. Наприклад, до об'єктивних обставин стосовно рівності людей слід віднести фізичний і психічний стан людини, стосовно народів – їх чисельність, економічний потенціал країни і можливості для самовираження.

До змісту прав людини та їх розподілу в суспільстві необхідно підходити конкретно-історично. Сучасний «каталог» прав людини, зафіксований у міжнародно-правових документах і конституціях правових держав, – результат тривалого історичного становлення еталонів і стандартів, що стали згодом нормою сучасної світової спільноти. Вирішальним етапом у розвитку прав людини є буржуазно-демократичні революції XVII–XVIII ст., які сформулювали не лише широкий набір прав людини, а й принципи свободи та формальної рівності. Саме з цього історичного витка права людини почали формуватися в самостійну галузь права і відтак чинити величезний вплив на характер держави, сприяти становленню демократичної взаємодії між державною владою та індивідом, який раніше не смів і тягатися з величезною державною машиною і бюрократичним апаратом, що обслуговує її. Мало того, формування правової держави було б неможливим без затвердження у суспільній свідомості та практиці прав і свобод людини.

Досягнення реальної рівноправності, не говорячи про рівність людей, – процес складний і багатоплановий, розвиток якого залежить від цілеспрямованого розвитку громадянського суспільства, важливою складовою якого є держава.

Саме держава має можливість визначити основи правового становища людини, народу, державної влади в суспільстві. Лише держава має можливість забезпечити їх рівноправність у низці надзвичайно суттєвих відносин, із-поміж яких, насамперед, – відносини політичного характеру. Саме держава може впливати на розвиток економіки для того, щоб протистояти незахищеності й економічній нерівності окремих верств населення.

Але було б необачно стверджувати, що держава вільна у виборі засобів, які вона може використовувати для встановлення в суспільстві відносин рівноправності, а тим паче рівності. Зрештою вирішальне слово тут належить суспільству, і все залежить від його громадянської зрілості і тої політики, яка ним формується.

Нині конституційний принцип недискримінації в системі принципів прав і свобод посідає особливе місце, оскільки діє у взаємозв'язку з принципом рівності прав і свобод людини. Однак зміст цих принципів, незважаючи на їх безперечну подібність, все-таки різняться.

Більшість держав визнають, що всі люди від народження повинні бути наділені рівними інтелектуальними інструментами єдиної природи й однакової значущості через їх належність до одного людського роду. Україна не є винятком. Так, відповідно до ст. 21 Конституції України, «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». Згідно з ст. 24, «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками...». А п. 1 ст. 129 Конституції передбачає, що до основних засад судочинства належить рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом³².

У науці вироблені певні походи до розуміння конституційного принципу рівності.

Часто принцип рівності визначають як відсутність будь-якої нерівності чи обмежень прав особи та її свобод. Таке визначення, наприклад, пропонує Т. Жалій, зазначаючи, що для реалізації принципу рівності мають бути такі умови: справедливий суспільний устрій і максимальне дотримання прав людини³³.

На думку А. Георгіци, принцип юридичної рівності, зазвичай відображений у законі та складається з таких аспектів: участь у суді на рівних умовах; захист державою рівності сторін; рівне виборче право; рівність у виконанні обов'язків³⁴.

³² Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

³³ Жалій Т. В. Юридичне закріплення принципу рівності прав чоловіків та жінок в національному законодавстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 94.

³⁴ Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2000. С. 104.

П. Рабінович визначає принцип рівності як рівність людей, що означає фактичну, реальну однаковість їхніх соціальних можливостей у використанні прав та свобод і у виконанні соціальних обов'язків. Автор пропонує на позначення принципу рівності використовувати термін «рівноправність». Науковець зазначає, що рівноправність розглядається як однаковість, тобто рівність прав людини і громадянина, всіх і кожного, а також виділяє загальносоціальну та юридичну рівноправність. Перша – це однаковість основних прав і свобод кожної людини, а друга – однаковість, рівність юридичного статусу державно-правоздатних суб'єктів, насамперед рівність їхніх основних (конституційних) прав та юридичних обов'язків³⁵.

Як зазначає З. Равлінко, принцип юридичної (правової) рівності є елементом загального принципу рівності. Останній охоплює не лише правовий аспект, а й загальносоціальний і передбачає так звану суспільну рівність, що означає рівність соціальних станів суб'єктів суспільних відносин, справедливий розподіл соціальних благ, унаслідок якого кожний суб'єкт відіграє свою соціальну роль і посідає відповідне місце в суспільстві. Така рівність забезпечується рівними умовами й однаковими можливостями³⁶.

Конституційний принцип рівності, будучи закріпленим у Основному Законі держави, означає обов'язок держави забезпечити кожному мінімально рівний рівень соціальних благ, а також рівну можливість досягти певного рівня добробуту.

Проте не можна сказати, що зміст принципу рівності та принципу недискримінації ідентичні. Вони багато в чому збігаються, але розрізняються у своїй сутності, а тому повинні розглядатися як самостійні принципи конституційно-правового статусу особи, позаяк у зміст принципу рівності прав і свобод входить забезпечення рівних умов для реалізації особистістю належних їй прав, свобод та обов'язків, тоді як принцип недискримінації передбачає створення умов

³⁵ Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. С. 113–114.

³⁶ Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 42.

для недопущення обмеження прав, свобод або обов'язків, що належать людині, залежно від її антропологічних чи соціальних якостей.

Так, принцип рівності закріплено в ст. 21 Конституції України, а принцип недискримінації відображено в ст. 24 Конституції. І хоча в тексті ст. 24 Конституції України немає визначення поняття дискримінації, але її зміст свідчить про те, що в цьому випадку йдеться саме про заборону дискримінації за різними ознаками людини.

Принцип недискримінації є продовженням принципу рівності, але не збігається з ним, має свій зміст, про що свідчить аналіз багатьох міжнародних документів, що розрізняють принципи рівності та недискримінації.

Наприклад, у ст. 1 Загальної декларації прав людини проголошується: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства». А ст. 2 проголошує: «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища»³⁷. В Декларації проводиться відмінність між рівністю гідності та прав людини і заборонаю дискримінації цих прав за різними, переліченими в ній ознаками.

У ст. 3 Конвенції про права осіб з інвалідністю йдеться про те, що до принципів цієї Конвенції належить принцип недискримінації, а в ст. 5 «Рівність і недискримінація» наводиться різниця між цими термінами. Так, рівність розглядається в тому сенсі, що всі особи рівні перед законом і за ним мають право на рівний захист закону та рівне користування ним без будь-якої дискримінації. Відповідно до принципу недискримінації, держави-учасниці забороняють будь-яку дискримінацію за ознакою інвалідності та гарантують особам з інвалідністю

³⁷ Загальна декларація прав людини. Законодавство України : вебсайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 05.07.2024).

рівний та ефективний правовий захист від дискримінації на будь-якому ґрунті³⁸.

У ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплено: «Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини»³⁹. Тут також виокремлюють дві сторони: рівність і недискримінація, причому принципу недискримінації відводиться значно більше уваги, оскільки в цьому разі він є не тільки принципом, а й гарантією забезпечення рівності. Особлива увага водночас в міжнародних документах приділяється недопущенню дискримінації меншин, що є особливим виявом принципу недискримінації.

Вибір людиною способу життя, поведінки не повинен обмежуватися побоюваннями можливої дискримінації, обмеження її прав через належність до меншості. Саме належність до певної групи є ознакою, яка дає змогу встановити дискримінацію людини. Якщо відбувається порушення прав окремої людини, то у будь-якому разі це буде правопорушенням, незалежно від причин, якими керувалася особа, яка вчинила таке діяння. Таке правопорушення стає дискримінацією, якщо воно обумовлене або викликано певними ознаками людини, що відрізняють її від інших людей – кольором шкіри, статтю, віком, станом здоров'я тощо. Тут якраз можна говорити про необхідність забезпечення державою не принципу рівності, оскільки він передбачає необхідність запобіжних заходів держави щодо встановлення для всіх її мешканців рівних умов,

³⁸ Конвенція про права осіб з інвалідністю, прийнята 13 грудня 2006 року. Нью-Йорк. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 05.07.2024).

³⁹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, проголошений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. A/RES/2200 A (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.07.2024).

а принципу недискримінації, тобто обов'язковості дотримання тих законів і правил, які не дозволять порушувати права громадян, що належать до різних груп, саме внаслідок їх належності до таких груп.

3.3. Поняття та сутність дискримінації

Дискримінація є комплексним феноменом, який присутній в усіх сферах суспільного і приватного життя. Для забезпечення ефективної протидії їй, результативного її подолання та забезпечення в результаті змістовної рівності прав, свобод і можливостей (що неможливо зробити лише правовими засобами), потрібно розуміти динаміку та способи виявів дискримінації у ширшому контексті.

Термін «дискримінація» використовується в багатьох мовах: «*discrimination*» – у французькій мові, «*discrimination*» – в англійській, «*discriminierung*» – у німецькій, «*discriminazione*» – в італійській, «*discriminering*» – у шведській. Спільним коренем усіх цих слів є група латинських слів: «*discrenere*», «*discrimen*», «*discriminare*», що означають «розділяти», «відділяти», «оцінювати». Тобто термін «дискримінація» походить із латинської мови й означає обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за різними ознаками: расовою або національною належністю, статтю, соціальним походженням, політичними поглядами тощо⁴⁰.

У Юридичній енциклопедії та Багатомовному юридичному словнику-довіднику дискримінація розглядається як навмисне порушення, обмеження або позбавлення прав, або відмова у захисті таких прав особам, соціальним групам із певними ознаками. За Словником української мови, дискримінація – це обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними і релігійними переконаннями⁴¹.

⁴⁰ Дашковська О. Дискримінація за ознакою статті: деякі загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 219.

⁴¹ Пожарова О. В., Пожаров Ю. В. Поняття дискримінації за міжнародними актами та законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 62.

Загалом енциклопедично-довідкова література розкриває основні риси досліджуваного явища, дає його загальну характеристику. Водночас наведені ознаки дискримінації не можна вважати достатніми, оскільки не дозволяють відрізняти правопорушення, вчинене суто з міркувань дискримінації, від будь-якого іншого навмисного правопорушення, здійсненого проти осіб з наявними дискримінаційними ознаками. Дискримінація тлумачиться як особливе ставлення, виражене в діях стосовно осіб із дискримінаційними ознаками. Інший підхід покладено в основу поняття «дискримінації», закріпленого в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»: «дискримінація – ситуація, заякої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними». Аналізуючи наведену дефініцію, слід виокремити такі ключові моменти: 1) ознаки, через які виникає дискримінація, є основним мотивом (причиною) нерівного поводження із особою (групою осіб), яке має на меті погіршення їх фактичного становища; 2) шкода інтересам особи в результаті такої діяльності виникає через обмеження у визнанні, реалізації або користуванні належними їм правами і свободами; 3) держава залишає за собою право обмежувати права людини та застосовувати розрізнення як нормативний інструмент правового регулювання у разі наявності на те обґрунтованих підстав⁴².

3. Равлінко розглядає дискримінацію у широкому розумінні як негативне ставлення до певної особи або групи осіб через ті чи інші властиві їм характеристики. У вузькому розумінні

⁴² Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні : дис. ... доктора філософії з галузі «08» право : 081. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. С. 48–49.

дискримінація – це ставлення до певного суб'єкта (фізичної, юридичної особи або групи осіб), що виражається в конкретних діях, які ґрунтуються на необґрунтованому різному ставленні за певними ознаками до суб'єктів, які перебувають в однаковій ситуації, чи в необґрунтованому однаковому ставленні за певними ознаками до суб'єктів, які перебувають у різній ситуації⁴³.

На думку О. Рудневої, фактичними причинами дискримінації є: наявність дискримінаційних положень у чинному законодавстві; невиконання закріплених у законодавстві принципів рівноправності; відсутність системи гарантій реалізації прав та спеціального механізму прав; відсутність компоненту забезпечення рівноправності у певній сфері відносин у компетенції певних державних органів⁴⁴.

Сутність дискримінації як вираження стану правореалізації також убачається із поглядів І. Лагутіної. На її думку, це явище «... має місце, якщо законодавство чи застосування правил, практика чи політика відкрито, безпосередньо виключає чи віддає перевагу окремим особам лише за тією підставою, що вони належать до певної групи (за віком, статтю, расою тощо); якщо політика або практика можуть виглядати «нейтральними», але фактично можуть призводити до нерівного ставлення до людей із певними характеристиками»⁴⁵.

І. Яковець у дисертаційній праці «Дискримінація та інституційний механізм подолання її в Україні» запропонувала під дискримінацією розуміти особливе порушення прав людини і громадянина, сутність якого полягає у запереченні свободи, рівності та гідності особи (групи осіб), або в унеможливленні втілити ці цінності у суспільних відносинах на власний розсуд у формах діяльності, які за змістом і наслідками не порушують прав інших осіб. Залежно від превалювання суб'єктивного

⁴³ Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 229.

⁴⁴ Руднева О. М. Гендерна рівність у праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. С. 10.

⁴⁵ Лагутіна І. В. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав працівників : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2015. С. 9.

або об'єктивного чинників у здійсненій дискримінації, зміст порушення рівноправності може відрізнятися. Вбачаємо такі сутнісні відмінності:

1) «дискримінація як переслідування» особи-носія певної ознаки (національність, політичні та релігійні переконання тощо), яке має на меті заперечення рівноправності цієї особи у реалізації нею невід'ємних прав людини і громадянина. Ці права закріплені міжнародними договорами та захищаються конституціями демократичних країн (зокрема право на життя, свободу, особисту недоторканність тощо);

2) «дискримінація як обмеження у праві», яке має наслідком порушення рівності стосовно особи-носія певної ознаки у користуванні належних їй правовому статусу економічних, політичних, соціальних та інших прав;

3) «дискримінація як несправедливе поводження» з особою, яка перебуває в ситуації нерівності відносно інших осіб і з об'єктивних причин не може здійснити на рівних підставах гарантоване законом право чи реалізувати законний інтерес⁴⁶.

Дискримінація – процес(и) виявлення різниці між людьми, приписування цій різниці негативних конотацій (значень) та «закріплення» на цій підставі людей за певними соціальними категоріями, зокрема з метою або наслідком обмеження доступу цих груп до користування правами та ресурсами, можливостей для самореалізації та прийняття значущих рішень.

Дискримінацію як процес можна представити у виді восьми основних динамічних складових, які є у тісному зв'язку одна з одною, мають тенденцію до комбінування та взаємопосилення; у жодному разі прояви будь-якої з цих складових у конкретній соціальній ситуації не виключає виявів інших.

Складові дискримінації:

1. Стереотипізація – приписування певних негативних характеристик соціальним групам із метою обґрунтування подальшого обмеження їхніх прав.

2. Маргіналізація – виключення певних соціальних груп із «мейнстріму», де відбувається прийняття ключових соціальних,

⁴⁶ Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні : дис. ... доктора філософії з галузі «08» право за спеціальністю : 081. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. С. 59–60.

економічних, політичних рішень, розподіл ресурсів тощо. Прикладом маргіналізації є створення або неврахування факту існування фізичних бар'єрів, які обмежують можливості людей з інвалідністю, відмова від вжиття позитивних заходів задля включення в політичний процес мовних меншин тощо.

3. Інвізібілізація (від англ. *invisibilize* – «робити невидимим») – свідоме усунення або ігнорування певних груп та їхніх інтересів у процесі публічного діалогу або під час створення візуальних, зокрема медійних образів. Прикладом інвізібілізації є уникнення згадок про ЛГБТ, етнічні меншини, людей старшого віку в межах громадського обговорення суспільно важливих подій (служба ЛГБТ людей у зоні ведення бойових дій, ЛГБТ із числа переселенців тощо), репрезентація жіночих образів у медіа як таких, що мають підпорядковане, вторинне значення відносно чоловічих образів.

4. Інфантилізація (від англ. *infant* – «немовля») – приписування представникам певної соціальної групи статусу подібного до дитячого, що символізує їхню неспроможність самостійно приймати важливі рішення та обґрунтовує обмеження їхніх прав і свобод. Наприклад, використання звернення «дівчата» стосовно жінок – «дівчата в нашому офісі», спілкування з людиною, яка супроводжує людину з інвалідністю, про останню замість того, щоб звернутися до неї безпосередньо.

5. Патронаж – створення образу представників певних соціальних груп як таких, що потребують опіки, постійного догляду, або соціальних виплат для задоволення їхніх потреб, зокрема замість усунення перешкод, які заважають цим групам брати участь у соціальному, політичному, економічному або культурному житті на рівних підставах з іншими. Патронатного ставлення зазвичай зазнають люди старшого віку та люди з інвалідністю.

6. Медикалізація – приписування статусу «хворого» представникам певних соціальних груп або описування певного суспільного феномена, пов'язаного з такими групами, як «хвороби».

7. Дегуманізація – ставлення або описування людей як речей або станів, наприклад «інвалід», «діабетик», «СПІДозник» тощо.

8. Тривіалізація – концентрація на дрібних речах з метою применшення проблеми. Наприклад, проблеми сексизму

тривіалізуються зосередженням надмірної уваги на питаннях того, чи можна чоловікові подавати руку жінці, яка спускається сходами, або відчиняти перед нею двері⁴⁷.

Неоціненний внесок у розвиток поняття «дискримінація» зробив Європейський суд з прав людини. Розглядаючи справи про порушення конвенційних прав людини, цей суд зумів напрацювати неабияку практику в справах про заборону дискримінації.

Незважаючи на те, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить визначення дискримінації, у практиці Європейського суду з прав людини сформовано основні підходи для розуміння цього явища. Так, у рішенні від 23 липня 1968 року в справі «Belgian Linguistics» роз'яснено, що ст. 14 вказаної Конвенції не забороняє державі в будь-який час утримуватися від якого б то не було диференційованого поводження зі своїми громадянами. Певний ступінь диференціації може бути не тільки допустимим, а й іноді необхідним для того, щоб виправити наявну нерівність (п. 4А). Також у рішенні від 28 травня 1985 року у справі «Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom» Суд визначив, що «поняття дискримінації у значенні ст. 14 звичайно охоплює випадки, коли особа або група осіб випробовує без належного обґрунтування менш сприятливе поводження, ніж інші особи або групи осіб, незважаючи на те, що таке сприятливе ставлення не передбачене Конвенцією» (п. 82)⁴⁸.

Тож поняття «дискримінація» у трактуванні Європейського суду з прав людини передбачає: 1) різне ставлення до осіб, які перебувають в однаковій ситуації; 2) відсутність об'єктивного та розумного обґрунтування мети і результатів такого ставлення; 3) відсутність розумної співмірності між засобами, що використовуються, і метою, яка обстоюється⁴⁹.

⁴⁷ Єлігулашвілі М., Федорович І., Пономарьов С. Організація навчання з питань дискримінації : практичний посібник. Київ, 2015. С. 50–51.

⁴⁸ Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 61–62.

⁴⁹ Eur. Commission H. R. Geillustreerde Pers N. V. v. the Netherlands / Report of 6 July 1976. DR. 1977. No 8. P. 14–15.

3.4. Характеристика ознак, за якими заборонена дискримінація

Невід'ємною умовою кваліфікації юридичної ситуації як дискримінації є наявність ознаки (чи кількох ознак), через яку особа зазнає несприятливого ставлення.

Так, у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» наведено перелік ознак, за якими заборонена дискримінація: раса, колір шкіри, політичні переконання, релігійні та інші переконання, стать, вік, інвалідність, етнічне походження, соціальне походження, громадянство, сімейний стан, майновий стан, місце проживання, мова або інші ознаки⁵⁰.

У ст. 2-1 Кодексу законів про працю до ознак, за якими забороняється дискримінація у сфері праці, належить: раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, етнічне, соціальне та іноземне походження, вік, стан здоров'я, інвалідність, гендерна ідентичність, сексуальна орієнтація, підозри чи наявність захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейний та майновий стан, сімейні обов'язки, місце проживання, членство у професійній спілці чи іншому громадському об'єднанні⁵¹.

Ознаки, які прямо зазначені у законодавстві, прийнято йменувати «захищеними», хоча, наприклад, у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» такий термін не застосовується, натомість зазначено – «певні ознаки».

Варто наголосити, що перелік ознак, за якими заборонена дискримінація, не є вичерпним і що він не ідентичний у різних нормативно-правових актах.

Так, у ст. 24 Конституції України передбачено, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця

⁵⁰ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

⁵¹ Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

проживання, за мовними або іншими ознаками»⁵². Можна простежити, що серед ознак, згаданих у ст. 24 Конституції України, немає понять «вік» чи «інвалідність», однак невичерпність переліку ознак, за якими не може бути привілеїв чи обмежень, підкреслена і стосовно переконань («політичних, релігійних та інших»), і щодо ознак.

Окрім прямо зазначених у законодавстві («захищених») ознак, можуть існувати й інші ознаки, які призводять до несприятливого ставлення.

Групу умовно захищених складають ознаки-підстави дискримінації, захист яких не є предметом охорони національного та міжнародного законодавства, проте вони використовуються у соціальних практиках тривалий час, а дискримінація за цими ознаками фіксується та досліджується у країнах світу.

До групи умовно захищених ознак належать:

- зовнішній вигляд (лукізм, від англ. – *lookism*);
- нижчий ранг у певній ієрархії (ранкізм, від англ. – *rankism*);
- інтерсекс-ознаки (від англ. – *intersex*);
- наявність психіатричного розладу або психіатричного діагнозу;
- споживання наркотичних засобів;
- самотність (сінглізм, від англ. – *singlism*);
- незнання або погане знання мови переважаючого етносу (лінгвізм, від англ. – *linguagism*) тощо.

Дискримінація на підставі умовно захищених ознак доволі часто розглядається як атрибут формально нейтральних соціальних практик та в окремих випадках може інституціоналізуватися як норма «групової культури» певної спільноти. Критерій розрізнення зазвичай формалізується у виді керівних установок, які визначають підстави розрізнення та шаблони «нормативної» поведінки залежно від наявності / відсутності ознаки. Такі керівні установки можуть бути причиною утисків, переслідування та інших форм порушення людської гідності, рівності та свободи. Наприклад, такий вид дискримінації, як лукізм визначає ставлення до людини

⁵² Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

залежно від її зовнішнього вигляду. В першому наближенні, це одна з підстав розрізняти «своїх» та «чужих». Переважно «свої» мають право приймати рішення у певній спільноті. До «своїх» можуть належати власники одягу певного бренду, особи із певними фізичними даними, ретельною турботою про зовнішній вигляд тощо. До «чужих» належать інші, хто неспроможний досягти певного якісного рівня у важливих для спільноти оціночних категоріях. Ця неспроможність ототожнюється із особистою ефективністю. Така уявна «низька ефективність» є підставою для системного ігнорування думки «чужих», позбавлення їх можливості впливати на прийняття рішень; для впевненості у тому, що «чужі» зобов'язані сприймати таке ставлення як належне та справедливе⁵³.

Аналіз практики ЄСПЛ свідчить, що, крім прямо зазначених у ст. 14 Конвенції захищених ознак, ЄСПЛ розглядав справи, де особи скаржилися на дискримінацію за такими ознаками:

- права на повагу до приватного і сімейного життя (рішення від 21 грудня 1999 року у справі «Сальгуйейро да Сільва Моута проти Португалії» (*Salgueiro da Silva Mouta v. Portugal*), заява № 33290/96,16);

- гендерна ідентичність – при реалізації права на повагу до приватного і сімейного життя та права на шлюб (рішення від 11 липня 2002 року у справі «Крістін Гудвін проти Сполученого Королівства» (*Christine Goodwin v. the United Kingdom*), заява № 28957/95;

- членство у профспілках заява № 67336/01; рішення від 7 квітня 2005 року у справі «Райніс Гаспаравічус проти Литви» (*Rainis Gasparavicius v. Lithuania*), заяви №№ 70665/01, 74345/01);

- інвалідність – при реалізації права на повагу до сімейного життя (рішення від 16 липня 2015 року у справі «Мамчур проти України» (*Mamchur v. Ukraine*), заява № 10383/09) тощо⁵⁴.

⁵³ Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні : дис. ... доктора філософії з галузі «08» право : 081. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. С. 89–90.

⁵⁴ Фулей Т. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. 2017. Ч. 1. Видавництво «Фенікс». Рада Європи. С. 49.

Для доведення дискримінації не обов'язково, щоб законодавство чи практика прямо називали «захищену ознаку» – достатньо, якщо згадується інший невід'ємний від неї елемент. Наприклад, коли певні пільги обумовлені «досягненням пенсійного віку», то «пенсійний вік» є елементом пенсійного статусу особи. Зазвичай існує причинно-наслідковий зв'язок між менш сприятливим ставленням до особи та наявністю в неї певних ознак. Для цього потрібно поставити таке питання: чи зазнала б особа менш сприятливого ставлення, якби вона була іншої статі, раси, віку?, чи відрізнялося б її становище через якусь іншу захищену ознаку? Якщо відповідь позитивна, причина менш сприятливого ставлення явно полягає в наявності цієї ознаки⁵⁵.

Ознака, через яку особа зазнає несприятливого ставлення, може бути дійсною чи припускатися. Дійсна ознака помітна, «кидається в очі», є видимою – наприклад, колір шкіри, розріз очей чи інші особливості, які вказують на расу/національність, інвалідний візок чи хода – на стан здоров'я (інвалідність) і тощо, водночас ознака може припускатися, проте не відповідати дійсності. Наприклад, релігійні символи можуть як вказувати на дійсну ознаку, так і бути просто елементом одягу чи аксесуаром (наприклад, хрестик чи хустина). Так само мова спілкування, стиль одягу, жести, поведінка особи, спосіб харчування можуть припускати наявність певних ознак, які не відповідають дійсності. Наприклад, наявність дитини не означає, що дорослі, які її супроводжують, є її батьками, відмова від споживання певних продуктів не свідчить про релігійні переконання тощо⁵⁶.

Наявність однієї ознаки може бути підставою для припущення про іншу. Наприклад, якщо особа належить до ЛГБТ, щодо неї часто припускається наявність ВІЛ і навпаки.

Коли особа зазнає несприятливого поводження через кілька ознак, ідеться про множинну дискримінацію.

⁵⁵ Посібник з європейського антидискримінаційного права. Українське видання. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2013. С. 26–27.

⁵⁶ Фулей Т. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. 2017. Ч. 1. Видавництво «Фенікс». Рада Європи. С. 54.

Наприклад, із людиною поведяться менш прихильно не лише через її етнічну належність, а також через її стать (вагітність) або інвалідність. Множинна дискримінація відбувається в ситуації, коли, наприклад, у нічний клуб впускають усіх жінок і гетеросексуальних чоловіків, але не впускають гомосексуальних чоловіків.

Зарубіжна судова практика свідчить про доволі широке тлумачення поняття «захищена ознака», воно може включати «дискримінацію за асоціацією», коли особа, яка зазнала дискримінації, сама не володіла захищеною ознакою, але ставлення було прямим і опосередкованим наслідком існування захищеної ознаки. Наприклад, мати хлопчика-інваліда періодично зазнавала несприятливого ставлення на роботі, вона просила гнучкішого графіка, який би відповідав потребам дитини⁵⁷.

Дискримінація за ознакою раси, етнічного походження. Дискримінація пов'язана із ксенофобією

Расизм можна визначити як усвідомлену чи неусвідомлену віру в перевагу однієї раси над іншою. Це визначення передбачає існування різних біологічних «рас», припущення, розвіяне недавніми дослідженнями, зокрема проєктом геному людини. Однак хоча «раса» є виключно соціальною концепцією, проте, расизм у світі процвітає. Незважаючи на те, що мало хто вірить тепер у «вищу расу» з невід'ємним правом використовувати владу щодо рас, які вважаються «нижчими», чимало людей продовжують діяти в дусі культурного расизму або етноцентризму, вважаючи, що деякі культури, зазвичай їх власна, є вищими або що інші культури, традиції, звичаї та історію не можна порівняти з їхньою.

Расизм пов'язаний із владою, з можновладцями, які визначають, що є «вищим» і дискримінують людей із меншою владою. Тому расизм можна вважати застосуванням упередження на практиці.

Теперішні та минулі наслідки расизму, руйнівні і для окремих індивідів, і для суспільства загалом. Расизм призвів до масового знищення, геноциду та пригнічення.

⁵⁷ Посібник з європейського антидискримінаційного права. Українське видання. Київ : ТОВ «K.I.C.», 2013. С. 29.

Як і у випадку з культурним расизмом, який розглядає деякі культури як вищі стосовно інших, дискримінація за етнічною та культурною ознакою розглядає деякі культури, зазвичай культури меншин, за визначенням нижчими або небажаними. Історично європейські євреї і роми найбільше постраждали від цієї форми дискримінації.

Глобалізація, що посилюється, і різноманітність суспільства викликає у деяких людей реакцію ксенофобії – страху чи неприязного ставлення до іноземців чи інших країн. Насамперед ксенофобія – це нетерпимість стосовно інших рас, культур і соціальних груп, які відрізняються від нас. Найяскравішими прикладами ксенофобії слугують: расизм, гомофобія, релігійний екстремізм і сексизм.

Хоча більшість людей вважають ксенофобію морально неприйнятною та суперечливою культурі прав людини, вона не є рідкістю. Дискримінаційні дії, пов'язані з ксенофобією, такі як образа словом і насильницькі дії, безперечно, є порушенням прав людини.

Проблема расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язана з ними нетерпимість є актуальною протягом багатьох століть. Вона є причиною безлічі міжетнічних, національних воїн, а в деяких випадках може навіть призвести до трагедії міжнародного характеру.

Зазвичай постраждали від расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості належать до таких уразливих груп населення, як корінні народи, іммігранти, групи меншин або окремі категорії осіб за кольором шкіри, статтю, соціальним станом.

Одним із основних міжнародних документів у питаннях заборони расової дискримінації є Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року. Згідно з ст. 1 Конвенції: «Расова дискримінація означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, ґрунтовані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній,

економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя»⁵⁸.

Із 31 серпня по 7 вересня 2001 року відбулася Дурбанська конференція проти расизму, расової дискримінації та пов'язаної з ними нетерпимості, після завершення якої було прийнято Дурбанську декларація проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості, а також відповідна Програма дії.

Дурбанська декларація складається з преамбули і 122 параграфів, у ній розкриваються такі питання: джерела, причини, форми та сучасні прояви расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості; заходи щодо попередження, просвітництва та захисту, спрямовані на викорінення расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості на національному, регіональному та міжнародному рівнях; стратегії досягнення повної та ефективної рівності, включаючи міжнародне співробітництво та зміцнення механізмів ООН та інших міжнародних механізмів боротьби проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості⁵⁹.

Дурбанська декларація не дає визначення расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості, проте пояснює те, хто може стати жертвою расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості, і вказує на ознаки цього комплексного соціального явища, за якими можна мати загальне уявлення.

Відповідно до мети Дурбанської декларації, жертвами расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості є окремі особи або групи осіб, на яких поширюється або поширювалося їх згубний вплив, які піддаються або піддавалися цьому впливу або які є або були його об'єктами.

⁵⁸ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. : станом на 4 лютого 1994 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 07.07.2024).

⁵⁹ Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Дурбан, Південна Африка, 31 серпня по 7 вересня 2001 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/2002decl.shtml (дата звернення: 07.07.2024).

Дурбанська декларація розглядає деякі причини расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості. Незважаючи на те, що ці причини не є вичерпними, деякі з них заслуговують на особливу увагу. Загалом Дурбанська декларація розглядає причини історичного, гуманітарного, економічного, соціального, культурного й іншого характеру.

Економічний характер расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості полягає у відставанні країн, що розвиваються, крайньої бідності, в якій змушені жити сотні тисяч людей (параграфи 16–17 Декларації). Це пояснюється тим, що через злидні чимало людей не можуть повністю користуватися своїми правами і навіть у деяких випадках зазнають насильства, приміром, коли йдеться про трудових мігрантів.

Колонізація, особливо в країнах, що розвиваються, а також режим апартеїду та торгівля людьми сприяли поширенню расизму, расової дискримінації, ксенофобії (параграфи 13–15 Декларації).

Гуманітарна причина пояснюється тим, що внаслідок озброєних конфліктів і стихійних лих чимало людей залишають свої звичні місця проживання. Саме ці люди зазвичай є жертвами расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості (параграф 16 Декларації).

Соціальний і культурний фактори ґрунтуються на маргіналізації деяких груп людей, таких як молодь, особи з обмеженими можливостями, індивіди того чи іншого соціального походження.

Важливим досягненням Дурбанської декларації є заклик до глобального вирішення проблем расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості. Декларація встановлює відповідальність держави в межах своєї юрисдикції для боротьби з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією та пов'язаною з ними нетерпимістю.

Дискримінація за віковою ознакою (ейджизм)

Вік – це одна з ознак, які люди насамперед помічають в інших людях. Ейджизм виникає, коли вік використовується для поділу людей на якісь категорії таким чином, що це завдає

людям шкоди, ставить їх у не вигідне становище, породжує несправедливість і підриває солідарність між поколіннями.

Ейдджизм – це дискримінація або упереджене ставлення до людей, основане на їхньому віці. Так, наприклад, люди похилого віку не можуть знайти собі гідну роботу, оскільки роботодавець зазвичай набирає тільки молодих співробітників.

Ейдджизм увійшов до свідомості багатьох людей, про що свідчить те, що його просто не зауважують. Певна роль у виникненні та розвитку ейдджизму належить віковій сегрегації, під якою розуміється такий принцип організації системи виховання та освіти, коли у класи, групи, творчі колективи зараховують людей приблизно одного віку.

Поняття «ейджизм» запровадив директор Національного інституту старіння США Роберт Батлер 1969 року, позначаючи ейдджизм, як дискримінацію одних вікових груп іншими та визначив ейдджизм, як комбінацію з трьох об'єднаних елементів: забобонів стосовно літніх людей, старості та старіння; дискримінаційної практики щодо людей похилого віку; інституційної практики та політики, які увічнюють стереотипи щодо людей похилого віку⁶⁰.

Незважаючи на значну кількість міжнародних актів, які визнаються стандартами у сфері прав людини, міжнародне співтовариство докладає зусиль для розробки спеціалізованих норм щодо захисту прав літніх людей, які б враховували особливості цієї категорії осіб. Так, Генеральна Асамблея ООН 1982 року скликала першу Всесвітню асамблею з проблем старіння, результатом роботи якої є розробка Віденського міжнародного плану дій (резолуція 37/51), який є першим міжнародним документом із питань старіння, що спрямовує мислення та формулює політику і програми у цій сфері. Він спрямований на зміцнення потенціалу урядів і громадянського суспільства для ефективного вирішення проблеми старіння населення та задоволення потенціалу розвитку і потреб людей похилого віку на утриманні. План сприяє регіональному та міжнародному співробітництву. Є 62 рекомендації, що охоплюють демографічні аспекти старіння, гуманітарні аспекти

⁶⁰ Warner H. R., Butler R. N., Sprott R. L. and Schneider E. L. (eds). *Modern Biological Theories of Aging*. New York : Raven Press, 1987. P. 5.

ти й аспекти розвитку, пов'язані зі старінням; ним визначено принципи дій; практичні рекомендації щодо здійснення політики у цій сфері. Розглянуто питання, які є нагальними для осіб похилого віку: підтримання здоров'я, забезпечення їжею, забезпечення житлом і належними умовами життя, зайнятості і доходу, професійної підготовки, освіти⁶¹.

До кінця XX століття в міжнародному співтоваристві утвердилося розуміння, що старіння належить до універсальних і всеосяжних питань національної і глобальної політики, а їх розв'язання потребує обґрунтованих та узгоджених дій країн світового співтовариства. Наступне десятиліття робота міжнародної спільноти над захистом прав літніх людей проходила в робочому режимі, і будь-які документи універсального характеру, що стосуються проблем старіння, не приймалися.

Увагу літнім людям було приділено у межах Міжнародної конференції з народонаселення і розвитку (Каїр, 5–13 вересня 1994 р.), якою було визначено за мету: створення умов, що сприятимуть підвищенню якості життя літніх людей; розвиток системи охорони здоров'я, а також системи економічної і соціальної допомоги, з приділенням уваги особливим потребам літніх жінок; розвиток соціальної підтримки (офіційної і неофіційної) задля укріплення здатності сімей піклуватися про осіб похилого віку (п. 6.17)⁶².

2002 рік ознаменовано також ухваленням Торонтської декларації про глобальне запобігання жорстокому поводженню з людьми похилого віку, яка є закликом до дій, спрямованих на запобігання жорстокому поводженню з цією категорією осіб⁶³.

2021 рік ознаменовано прийняттям ВООЗ програмного документа «Десятиліття здорового старіння Організації

⁶¹ Vienna International Plan of Action. URL: <https://www.un.org/development/desa/ageing/resources/vienna-international-plan-of-action.html> (дата звернення: 07.07.2024).

⁶² Report of the International Conference on Population and Development (Cairo, 5–13 September 1994) A/CONF.171/13/Rev.1. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/icpd_en.pdf. (дата звернення: 07.07.2024).

⁶³ The Toronto Declaration on the global prevention of elder abuse. URL: https://eapon.ca/wp-content/uploads/2021/09/toronto_declaration_en.pdf (дата звернення: 07.07.2024).

Об'єднаних Націй (2021–2030 рр.)», який є основою для глобальної співпраці, що узгоджується з Цілями у галузі сталого розвитку за останні десять років, що об'єднує уряди, громадянське суспільство, міжнародні агенції, фахівців, академічні кола, засоби масової інформації та приватний сектор, а також сектори для поліпшення життя людей похилого віку, їхніх сімей і спільнот, в яких вони живуть. Десятиліття присвячено чотирьом напрямам діяльності: створення сприятливого для літніх людей середовища; боротьба з ейджизмом; комплексний догляд; тривалий догляд⁶⁴.

Питанню, що стосується літніх людей, присвячено низку доповідей Верховного комісара з прав людини ООН. Перша Доповідь з питань старіння A/66/173 (2011 р.) підготовлена відповідно до резолюції 65/182 і була представлена на 66-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. У доповіді вирізняють чотири основні проблеми, з якими стикаються люди похилого віку: дискримінація, злидні, насильство та жорстоке поводження, брак спеціальних заходів і послуг. Окрім того, вказано основні напрями режиму міжнародного захисту прав осіб похилого віку, які необхідно посилити. Із-поміж них ліквідація фінансової експлуатації та дискримінації під час працевлаштування; створення належної структури з надання догляду та залучення людей похилого віку до участі в політичному житті⁶⁵.

Вагомий внесок у забезпечення прав людей похилого віку робиться і в межах спеціалізованих установ ООН, зокрема Міжнародної організації праці (далі – МОП), якою прийнято низку актів у цій сфері, з-поміж яких: Конвенція про обов'язкове страхування по старості працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, а також надомників і домашніх служників) від 18 липня 1933 року, Конвенція про обов'язкове страхування за віком працівників у сільському

⁶⁴ Decade of Healthy Ageing 2020–2030. URL: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/decade-of-healthy-ageing/final-decade-proposal/decade-proposal-final-apr2020-en.pdf?sfvrsn=b4b75ebc_25&download=true (дата звернення: 07.07.2024).

⁶⁵ Report of the UN Secretary-General (Follow-up to the Second World Assembly on Ageing) A/66/173. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/SForum/SForum2014/A.66.173_en.pdf (дата звернення: 07.07.2024).

господарстві) від 18 липня 1933 року тощо (переглянуті Конвенцією про допомоги по інвалідності, по старості і у зв'язку з втратою годувальника № 128 від 29 червня 1967 року (чинна з 01 листопада 1969 року), Конвенція МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення 1952 року, Рекомендація щодо літніх працівників № 162 від 4 червня 1980 року, Конвенція про встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення № 157 від 21 червня 1982 року тощо⁶⁶.

Важливе значення в означеній сфері мають Рекомендації МОП № 162 «Щодо літніх працівників» 1980 р. Вони закріплюють низку позитивних і негативних обов'язків держави для забезпечення недискримінації у сфері працевлаштування престарілих. Це, зокрема, стосується доступу до служб професійної орієнтації та працевлаштування з урахуванням їхніх особистих здібностей, досвіду та кваліфікації, до роботи на їхній вибір і в державному, і у приватному секторах тощо. Водночас «у виняткових випадках можуть встановлюватись вікові обмеження з огляду на особливі вимоги, умови або правила для деяких видів роботи»⁶⁷.

Розглядаючи ейджизм щодо літніх людей, слід виокремити його види.

Відкритий ейджизм, за якого має місце пряма дискримінація осіб похилого віку, що виявляється у законодавстві чи політичних рішеннях, які прямо обмежують цим особам доступ до певних товарів чи послуг. Для цього виду ейджизму характерна і наявність необґрунтованих вікових обмежень для кандидатів на роботу, пізніх приїздів швидкої медичної допомоги.

Латентний ейджизм, якому властива хоч і позиція, що рідко виявляється, але чітко простежувана у соціальній політиці, коли літні розглядаються як баласт суспільства,

⁶⁶ Предибайло А. І. Міжнародно-правовий захист осіб похилого віку : дис.... д-ра філософії у галузі знань «право» : 29. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Міністерства освіти і науки України. Харків, 2024. С. 41.

⁶⁷ Рекомендація Міжнародної організації праці щодо літніх працівників № 162 від 23 червня 1980 року : станом на 23 червня 1980 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_089/conv (дата звернення: 07.07.2024).

що гальмує реформи. Вияв латентного ейджизму простежується в соціокультурних нормах, що містять приписи для людей похилого віку про ті чи інші форми самообмеження, що призводить до самодискримінації та самоізоляції, негативного впливу на продуктивність людської діяльності, на їх психологічний статус і соматичний стан.

Побутовий ейджизм, реалізація якого відбувається постійно під час спілкування з особами старшого покоління. Для прояву цього виду характерні такі дії, за яких літнім людям даються образливі прізвиська, на їх адресу вимовляються негативні висловлювання, їх потреби ігноруються, над ними відбувається психологічне чи фізичне насильство.

Самоейджизм охоплює засвоєння стереотипів, які призводять до ситуації, коли зі сторони літньої людини відбуваються свідомі чи несвідомі дії, що призводять до настроювання оточення проти себе, до самозниження та самознищення. У результаті самоейджизму люди похилого віку можуть втратити самоповагу, почати соромитися себе, впасти в депресивний стан і навіть дійти до самогубства. Зазвичай наслідком самоейджизму може бути відмова осіб старшого віку від різних благ, оскільки вони вважають, що не мають на це право.

Аналізуючи види ейджизму, слід виокремити його основні причини. До них належать геронтофобія – страх власного старіння і навіть своєї смерті. Літні люди нерідко асоціюються зі старінням, згасанням, тому суспільство часто намагається абстрагуватися та дистанціюватися від смерті, замінюючи цей страх на стереотипи та забобони стосовно людей старшого віку.

Також однією з основних причин ейджизму є негативні стереотипи, які спричиняють вплив на продуктивність діяльності, психологічний статус, соматичний стан літньої людини.

Також причиною вияву ейджизму вважається зниження статусу людей похилого віку в сучасних суспільствах, що обумовлено низкою соціальних та історичних процесів, які спричиняли розрив зв'язків між старшим і молодшим поколінням. Раніше літні люди були основним джерелом інформації, носіями культури та традицій суспільства. Однак промислова революція вимагала мобільності, люди старшого віку виявилися менш адаптивними, на відміну молодих людей.

Причиною вияву ейджизму є і низька культура у суспільстві. Більшість людей оперують негативними стереотипами про людей старшого віку, що зумовлено низькою поінформованістю про їх особливості.

Ці причини можуть призвести до одного з найстрашніших виявів ейджизму з боку суспільства та сім'ї – жорстоке поводження з особами старшого віку. Найчастіше домашнє насильство ретельно приховується його учасниками, основною причиною є сором, тому найчастіше насильство є прихованим від уваги громадськості.

Насильство над людьми старшого віку визначається як умисне заподіяння літній особі психологічної чи фізичної болі, страждань, травм, необґрунтоване обмеження, а також часткове чи повне позбавлення необхідного догляду та лікування літніх людей, яке підтримувало їх фізичне та душевне здоров'я. Насильство може здійснюватися і одноразово, і систематично, результатом може бути заподіяння економічної, психологічної, фізичної шкоди, ненадання допомоги для підтримання здоров'я особи похилого віку.

Доволі часто термін «ейджизм» застосовується щодо дискримінації саме літніх людей, але це не правильно, позаяк ейджизм ґрунтується на стереотипних думках, так само як і расизм, сексизм та інші вияви ксенофобії. А це означає, що в категорію дискримінованих можуть потрапити і літні, молоді люди. Так, наприклад, на роботу можуть не брати молодих людей, мотивуючи це тим, що вони ще занадто юні та безвідповідальні, а значить не зможуть бути ефективними співробітниками.

Едалтизм – це установка, що молоді люди чимось поступаються дорослим тільки через свій вік. Їм обмежують доступ до прийняття рішень, інформації, ресурсів, прав людини та можливості висловлювати свої думки. Вони зазнають неповаги і навіть жорстокого поводження.

Суть едалтизму полягає у неповазі до молоді. Дорослі часто дивляться на молодих людей і підлітків зверхньо, не сприймаючи їх серйозно. Вони бачать підлітків як «тяжких, ірраціональних, несерйозних, нездатних брати на себе відповідальність, лінивих і байдужих людей, які не можуть думати ні про кого іншого, крім себе», а їхні емоції обов'язково «незрілі».

Будь-яке невдоволення та протест серйозно не розглядаються, а списуються на гормони і вважаються просто чимось, що «пройде з віком».

Едальтизм може виражатися у таких фразах:

- «Ти занадто маленький/ка, щоб взагалі щось розуміти», коли підліток намагається розібратися в конфліктах, які відбуваються в його ж сім'ї;

- «Розкажу, коли виростеш», коли від підлітка приховується інформація;

- «Тебе ніхто не питає», коли підліток хоче висловити свою думку;

- «Ви можете бути серйозними, а не пропонувати якісь дурні ідеї», коли підлітки намагаються самовиражатися так, як уміють;

- «Ти перебільшуєш», коли підліток ділиться своїми переживаннями.

Дискримінація, пов'язана з інвалідністю

Термін «людина з інвалідністю» може описувати найрізноманітніші стани: людина з фізичними / сенсорними / психічними / інтелектуальними/ментальними порушеннями; людина з порушеннями опорно-рухового апарату; людина з порушеннями рухової функції.

Аби не порушувати прав людей, зокрема формуючи та поглиблюючи негативні стереотипи, треба правильно вживати терміни. Так, неправильно говорити: інвалід; людина з обмеженими можливостями; людина з обмеженими фізичними можливостями; людина з особливостями; людина з особливими потребами; людина з нюансами; особлива людина; недієздатний; страждає на інвалідність; інклюзивні люди.

Єдиним коректним терміном є «людина (особа) з інвалідністю». Коли ми говоримо «інвалід», ми ніби навішуємо на людину тавро. Але інвалідність – це тільки одна з ознак людини, водночас вона може бути чиєюсь дружиною, донькою, сином чи братом, з темним чи рудим волоссям, професіоналом у якійсь справі, спортсменом, з низкою досягнень тощо. Тому коректно у такому разі дотримуватися принципу *«person first language»*, тобто пам'ятати, що на першому місці завжди людина, а далі її ознака, якщо це необхідно вказати. Стосовно терміна «обмежені можливості», який дуже часто використовують

як синонім, то теж є некоректним, адже у кожної людини є якісь обмежені можливості, наприклад, фізично ми не здатні підняти 500 кг ваги або пробігти 300 км без перерви⁶⁸.

Люди з інвалідністю мають ті ж права людини, як і інші, – із певних причин вони часто стикаються з соціальними, правовими та практичними бар'єрами, коли йдеться про дотримання їхніх прав нарівні з іншими. У багатьох людей є хибне уявлення про те, що люди з інвалідністю не можуть бути продуктивними членами суспільства. Основною негативною установкою є те, що люди з інвалідністю «хворі» або у них «порушене здоров'я» і що вони потребують лікування чи зцілення, або що вони безпорадні й потребують догляду.

Натомість позитивна установка розглядає обмежені можливості як природну частину людської різноманітності, до яких треба підходити розумно, включаючи різні заходи, розроблені для сприяння повній участі та доступу і для надання людині можливостей діяти від власного імені (наприклад, інвалідний візок або більше часу для виконання завдання). Цей позитивний підхід передбачає, що суспільство є відповідальним за адаптацію людини з інвалідністю.

Оскільки забезпечення прав і свобод людини є головним завданням не лише держави, а й міжнародного співтовариства та міжнародних правозахисних організацій, то варто зазначити, що на сьогодні актуальними є питання визначення, забезпечення та реалізації міжнародно-правового механізму захисту прав людей з інвалідністю.

Одним із ключових міжнародних документів у сфері захисту прав інвалідів є Конвенція про права осіб з інвалідністю.

В. Костюк зазначає, що Конвенція про права інвалідів, по-перше, є міжнародно-правовим базисом існування й закріплення найбільш важливих і фундаментальних прав осіб з інвалідністю; по-друге, визначає міжнародні стандарти з питань прав осіб з інвалідністю та окреслює соціальні орієнтири розвитку суспільства й держави; по-третє, є ключовим міжнародним договором у системі джерел права соціального

⁶⁸ Говоримо без бар'єрів: людина з інвалідністю. URL: <https://minjust.gov.ua/m/govorimo-bez-bareriv-lyudina-z-invalidnistyu> (дата звернення: 07.07.2024).

забезпечення, що покликаний регулювати відносини соціального забезпечення за участі осіб з інвалідністю; по-четверте, є міжнародно-правовим базисом розвитку внутрішнього законодавства про соціальне забезпечення й законодавства про права осіб з інвалідністю; по-п'яте, потребує більш глибокої та адекватної імплементації в чинному законодавстві України на підставі розроблення та ухвалення новітнього суспільно схваленого законодавчого акта про права осіб з інвалідністю⁶⁹.

Відповідно до норм Конвенції про права осіб з інвалідністю, інвалідність – це поняття, яке еволюціонує, й інвалідність є результатом взаємодії, яка відбувається між людьми, що мають порушення здоров'я, і відносницькими та середовищними бар'єрами, і яка заважає їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими⁷⁰.

У ст. 3 Конвенції про права осіб з інвалідністю визначено такі принципи Конвенції:

a) повага до притаманної людині гідності, її особистої самостійності, зокрема свободи робити власний вибір, і незалежності;

b) недискримінація;

c) повне й ефективне залучення та введення до суспільства;

d) повага до особливостей осіб з інвалідністю і прийняття їх як компонента людської різноманітності й частини людства;

e) рівність можливостей;

f) доступність;

g) рівність чоловіків і жінок;

h) повага до здібностей дітей з інвалідністю, що розвиваються, і повага до права дітей з інвалідністю зберігати свою індивідуальність.

За Конвенцією ООН про права інвалідів «дискримінація за ознакою інвалідності» означає будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження з причини інвалідності, метою

⁶⁹ Костюк В. Л. Конвенція ООН про права інвалідів у системі джерел права соціального забезпечення: науково-правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. № 13. Т. 1. С. 129.

⁷⁰ Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 07.07.2024).

або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій іншій сфері. Вона містить всі форми дискримінації, зокрема відмову в розумному пристосуванні. Під «розумним пристосуванням» Конвенція розуміє внесення, коли це потрібно в конкретному випадку, необхідних модифікацій і коректив, що не стають надмірним чи невинуватим тягарем, для забезпечення реалізації або здійснення інвалідами нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод⁷¹.

У ст. 15 Європейської соціальної хартії визначено право осіб з інвалідністю на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства. З метою забезпечення особам з інвалідністю, незалежно від їхнього віку та характеру й походження їхньої інвалідності, ефективного здійснення права на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства сторони Хартії зобов'язуються, зокрема:

- вжити потрібних заходів для забезпечення особам з інвалідністю орієнтування, освіти та професійної підготовки, коли це можливо, у межах загальних програм або, коли це видається неможливим, у державних або приватних спеціалізованих закладах;

- сприяти їхньому доступові до роботи з усіма засобами, які можуть заохочувати роботодавців брати на роботу осіб з інвалідністю й утримувати їх у звичайному виробничому середовищі та пристосовувати умови праці до потреб осіб з інвалідністю або, коли це видається неможливим у зв'язку з інвалідністю, шляхом облаштування або створення спеціальних робочих місць з урахуванням ступеня інвалідності. У деяких випадках такі заходи можуть вимагати використання спеціалізованих служб працевлаштування та надання допомоги;

- сприяти їхній всебічній соціальній інтеграції та участі в житті суспільства, зокрема, шляхом вжиття заходів, включаючи технічну допомогу, що спрямовані на усунення перешкод

⁷¹ Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 07.07.2024).

для спілкування й пересування і що надають доступ до транспорту, житла, культурної діяльності та відпочинку⁷².

Поряд із міжнародними нормативно-правовими актами з питань захисту прав осіб з інвалідністю слід віддати належне національному законодавству, яке має достатньо вагоме нормативно-правове підґрунтя у цій сфері. Базовими нормативними актами є Конституція України, Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 6 жовтня 2005 року, Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 року, Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року, Закон України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» від 16 листопада 2000 року та інші нормативно-правові акти, що регулюють правовідносини у зазначеній сфері.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 року, особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. Відповідним законом також передбачено, що дискримінація за ознакою інвалідності забороняється законом⁷³.

Цей закон містить низку компенсаційних чи «позитивних дій». Ідеться насамперед про передбачені на підприємствах квоти працевлаштування. Так, згідно із ст. 19, для підприємств, установ, організацій, у тому числі підприємств, організацій громадських об'єднань осіб з інвалідністю, фізичних осіб, які використовують найману працю, установлюється норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю у розмірі 4 відсотки середньооблікової чисельності

⁷² Європейська соціальна хартія (переглянута), Страсбург, 3 травня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 07.07.2024).

⁷³ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

штатних працівників облікового складу за рік, а якщо працює від 8 до 25 осіб, – у кількості одного робочого місця.

Підприємства, установи, організації, у тому числі підприємства, організації громадських об'єднань осіб з інвалідністю, фізичні особи, які використовують найману працю, самостійно розраховують кількість робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю відповідно до нормативу, встановленого ч. 1 ст. 19 та з урахуванням вимог статті 18 цього Закону, і здійснюють працевлаштування осіб з інвалідністю у рахунок нормативу робочих місць. При розрахунках кількість робочих місць округлюється до цілого значення.

Європейський суд з прав людини у низці рішень звертався до дискримінації осіб з інвалідністю. Так, у рішенні у справі «Glor v. Switzerland» ішлося про несприятливе становище, якого зазнав заявник, котрий страждав на цукровий діабет. На думку ЄСПЛ, заявник міг вважатися особою з обмеженими можливостями, попри положення національного законодавства, за яким такий діагноз вважався «незначним» обмеженням можливостей особи. Заявник, своєю чергою, мав обов'язок сплатити податок за непроходження військової служби (такий обов'язок у Швейцарії має кожен, хто був придатний для проходження служби, але не пройшов її). Від податку звільняли осіб, що мали інвалідність на рівні 40% (еквівалентному втраті однієї кінцівки) або відмовилися від проходження служби на підставі своїх переконань. Особи, які відмовилися від проходження військової служби, направлялися на цивільну службу. Проблема полягала в тому, що заявник мав інвалідність на рівні, що дозволяв звільнити його від військової служби, однак не звільняв від обов'язку сплатити податок. У проходженні цивільної служби заявникові було відмовлено. ЄСПЛ вирішив, що держава поставилася до заявника як до особи, що не пройшла військової служби без належних на те підстав. Таке ставлення є дискримінаційним, оскільки ситуація заявника є іншою: він звільнений від проходження військової служби, однак хотів пройти цивільну. Тому в цьому випадку держава повинна була зробити виняток із чинних правил⁷⁴.

⁷⁴ Judgment in the Case of Glor v. Switzerland (Application no. 13444/04, 30 April 2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-92525> (дата звернення: 07.07.2024).

Дискримінація за ознакою статі (гендерна дискримінація)

Гендерна дискримінація – дискримінація за статевою ознакою, практика, за допомогою якої одній статі віддається перевага порівняно з іншою. У більшості суспільств розглядається як дискримінація, яка сприяє чоловікам на шкоду жінкам. У патріархальних суспільствах жінки зазнають гендерної дискримінації у таких галузях, як зайнятість, диференціація в оплаті праці, політичній та релігійній кар'єрі, забезпечення житлом, соціальна політика, право на власність, сексуальні домагання на роботі та насильство в сім'ї.

Дискримінація за ознакою статі є доволі поширена. Чимало громадських інститутів, таких як засоби масової інформації, сім'я, інститути догляду за дітьми або школи, зберігають та поширюють стереотипи про чоловіків і жінок. Традиційні риси статі часто пов'язані з владою: чоловіки та їх звичайні заняття характеризуються як товариські, сильні, продуктивні, хоробрі, важливі, суспільно орієнтовані, впливові й одержують високу фінансову винагороду та соціальне визнання та значення. Ключові характеристики жінок відображають безсилля: залежні, дбайливі, пасивні та орієнтовані на сім'ю. Жінки часто займають підлеглі позиції, їхня робота цінується менше й отримує менше визнання та винагороду.

Два основні підходи до визначення поняття гендерної дискримінації, які містяться в документах Організації Об'єднаних Націй.

Перший підхід підтримують такі структури Організації, як ООН Жінки та Дитячий фонд ООН, які прирівнюють цей термін до дискримінації жінок. Тобто, до будь-яких відмінностей, винятків та обмежень, які застосовуються на підставі ознаки статі та призводять до того, що жінок позбавляють можливості повного визнання, користування та здійснення основних прав і свобод людини (на рівні з чоловіками) у різних сферах життєдіяльності суспільства⁷⁵.

⁷⁵ Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року : станом на 6 жовтня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 07.07.2024).

Другий підхід поділяє Всесвітня організація охорони здоров'я, яка розглядає гендерну дискримінацію як будь-які відмінності, винятки та обмеження, які вводяться на підставі соціально сконструйованих норм, ролей і відносин, пов'язаних зі стереотипним уявленням про діяльність чоловіків та жінок⁷⁶.

Слід відокремити поняття гендерної дискримінації від таких суміжних понять, як гендерна нерівність та гендерні диспропорції.

Гендерна нерівність – відсутність рівних прав, рівної відповідальності та рівних можливостей чоловіків і жінок. У цій ситуації права, відповідальність та можливості людини в суспільстві залежать від її біологічної статі, а інтереси, потреби та пріоритети різних груп і жінок, і чоловіків не беруться до уваги. Водночас подолання гендерної нерівності не є виключно «жіночою проблемою» і вимагає активної участі обох гендерних груп.

Гендерні диспропорції – статистичні відмінності, так звані «розриви», які спостерігаються між показниками діяльності чоловіків і жінок та виступають кількісним відображенням гендерної нерівності.

Отже, гендерна дискримінація є сукупністю обмежень, які формують стан гендерної нерівності та впливають на величини гендерних диспропорцій.

Міжнародні напрацювання у сфері гарантування гендерної рівності є багатим джерелом стандартів гендерної рівності. В основу міжнародних документів покладені такі важливі принципи, як рівноправність статей і неприпустимість дискримінації за ознакою статі.

Уперше на міжнародному рівні принцип рівноправності чоловіка і жінки був закріплений у Статуті ООН. Із-поміж інших міжнародно-правових актів загального характеру слід відокремити складові Міжнародної хартії прав людини: Загальну декларацію прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

⁷⁶ Gender mainstreaming for health managers: a practical approach. Geneva : WHO, 2011. P. 35.

Загальна декларація прав людини підтвердила проголошений у Преамбулі Статуту ООН принцип рівноправності чоловіків і жінок та розвинула його. Зокрема, Декларація підтверджує принцип недопущення дискримінації і проголошує, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах і що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені в ній, без будь-якої різниці, зокрема відмінності щодо статі. Крім того, в Загальній декларації прав людини був прописаний один із найважливіших стандартів гендерної рівності – рівність у сімейних відносинах. Доречно зазначити, що норми Декларації стали загальноновизнаними положеннями міжнародного права і включені в національні конституційні законодавства багатьох держав⁷⁷.

Окрім того, є ще низка інших міжнародних договорів різного рівня загальності, що спрямовані на розвиток цього принципу, зокрема: Пакт про політичні та громадянські права 1966 р., Пакт про соціально-економічні та культурні права 1966 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Американська конвенція про права людини 1969 р., Африканська хартія прав людини і прав народів 1981 р., Декларація ООН про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 р., Конвенція ООН про політичні права жінок 1952 р., Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.

Так, важливі стандарти прав жінок, які належали до першого покоління прав людини, – громадянські та політичні права – закріплені в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Держави – учасниці Міжнародних пактів про права людини зобов'язані забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними, культурними, громадянськими і політичними правами. Також ст. 26 Пакту встановлює, що всі люди рівні перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону, який повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за ознакою

⁷⁷ Заїка А. А. Міжнародно-правові (європейські) стандарти захисту від гендерної дискримінації. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. С. 33.

статі (і інших ознак)⁷⁸. Таким чином, на міжнародному рівні встановлено й інший основний стандарт рівноправності статей – рівність чоловіка і жінки перед законом, включаючи рівний правовий захист проти дискримінації за ознакою статі.

Стандарти прав жінок, які належать до другого покоління прав людини, – соціальні, економічні та культурні права – закріплені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права. У ст. 2 Пакту міститься зобов'язання держав-учасниць гарантувати, що права, проголошені в ньому, будуть здійснюватися без будь-якої дискримінації щодо статі (і інших ознак) особи. А у ст. 3 встановлено, що держави, які «беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті». Крім того, у ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права закріплено, що держави-учасниці визнають право кожної людини на справедливі і сприятливі умови праці, зокрема жінкам повинні гарантуватися умови праці не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю (підпункт а.і.)⁷⁹. Отже, тут закріплено ще один визнаний світовою спільнотою стандарт рівноправності статей – рівність у галузі трудових відносин.

Аналіз Міжнародної хартії прав людини уможливорює висновки, що стандарти гендерної рівності закріплюються двояко. З одного боку, на держави, які беруть участь у цих документах, покладається обов'язок забезпечити рівність прав чоловіків і жінок; з іншого, – закріплюється заборона дискримінації за ознакою статі⁸⁰.

⁷⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, проголошений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. A/RES/2200 A (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.07.2024).

⁷⁹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, проголошений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. A/RES/2200 A (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 07.07.2024).

⁸⁰ Заїка А. А. Міжнародно-правові (європейські) стандарти захисту від гендерної дискримінації. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. С. 33.

Важливі стандарти гендерної рівноправності містяться у прийнятій у рамках ООН Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960 р.). Цей документ установлює неприпустимість дискримінації в сфері освіти, тобто неприпустимість будь-якої різниці, винятку, обмеження або переваги за ознакою статі (поряд з іншими ознаками), яке має на меті або наслідком знищення або порушення рівності відносин у освіті. Вагоме значення цієї Конвенції обумовлено також тим, що вона накладає на держави, які беруть участь у ній, зобов'язання скасувати всі законодавчі постанови й адміністративні розпорядження і припинити адміністративну практику дискримінаційного характеру в галузі освіти; вжити, якщо потрібно, у законодавчому порядку заходи, необхідні для того, щоб усунути будь-яку дискримінацію при прийомі учнів до навчальних закладів; а також деякі інші зобов'язання⁸¹. Отже, Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти не лише вводить стандарт рівноправності чоловіків і жінок при отриманні освіти, а й накладає на держави зобов'язання щодо зміни в позитивному ключі їх національного законодавства і внутрішньої політики у вказаній галузі.

Першим міжнародним документом, у якому питання прав жінок розглядалося детально, є Конвенція про політичні права жінок (1952 р.), де було закріплено найважливіші стандарти гендерної рівності в політичній (включаючи управління державою і громадськими справами) сфері. Так, у ній виражена прихильність здійсненню принципу рівноправності чоловіків і жінок, зазначеного у Статуті Організації Об'єднаних Націй, у тому числі за допомогою урівняння відповідно до Статуту та Загальної декларації прав людини становища чоловіків і жінок щодо володіння і користування політичними правами, і визнано, що «кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників і право рівного доступу до державної служби в своїй країні». Конвенція закріплює три найважливіші політичні права: голосувати на всіх виборах на рівних

⁸¹ Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти ООН від 14.12.1960 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_174 (дата звернення: 07.07.2024).

з чоловіками умовах без будь-якої дискримінації; обиратися на рівних з чоловіками умовах без будь-якої дискримінації в усі встановлені національним законом установи, що вимагають публічних виборів; займати на рівних із чоловіками умов посади на суспільно-державній службі та виконувати всі суспільно-державні функції, встановлені національним законом. Ці права є основоположними, загальновизнаними міжнародними стандартами гендерної рівності у політичній сфері для всіх демократичних держав⁸².

Важливим кроком у справі захисту прав жінок є прийняття Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 р. і – найвище на сьогодні досягнення боротьби за рівноправність статей – Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.

У Преамбулі Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 р. вказано, що дискримінація щодо жінок не сумісна з гідністю жінки як людини, добробутом сім'ї і суспільства, заважає її участі на рівних умовах з чоловіками у політичному, соціальному, економічному та культурному житті своєї країни і є перешкодою до повного розвитку можливостей жінки в справі її служіння своїй країні і людству. Там само зазначена необхідність забезпечити у законодавстві та у практиці загальне визнання принципу рівності чоловіків і жінок⁸³.

Новим і найбільш значущим для того часу положенням Декларації був обов'язок держав-учасниць включити принцип рівності чоловіків і жінок у конституції та інші правові акти, анулювати наявні нормативно-правові практики, дискримінаційні стосовно жінок, а також встановити належний юридичний захист рівноправності чоловіків і жінок. Важливо підкреслити, що положення Декларації спрямовані на перетворення не лише нормативно-правової системи, а й на зміну суспільних уявлень, зокрема викорінення забобонів і скасування звичаїв і всієї іншої практики, основаної на ідеї неповноцінності жінок (ст. 3). Окрім того, в Декларації не лише

⁸² Конвенція про політичні права жінок ООН від 20.12.1952 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_156 (дата звернення: 07.07.2024).

⁸³ Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок ООН від 07.11.1967 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_386 (дата звернення: 07.07.2024).

підтверджуються вже закріплені в міжнародно-правових документах стандарти рівності статей – у ній заявлено твердий намір усіх держав-учасниць забезпечити, насамперед законодавчо, щоб заміжні та незаміжні жінки мали рівні з чоловіками права в галузі цивільного права, зокрема право придбання та успадкування власності, а також управління, користування та розпорядження нею, включаючи власність, придбану в період перебування в шлюбі; право на рівні право- і дієздатність; однакові з чоловіками права щодо законодавства про пересування осіб (ст. 6). У ст. 7 Декларації встановлено принцип неприпустимості дискримінації жінок у сфері кримінального права⁸⁴.

Визначення дискримінації щодо жінок міститься в Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., під якою розуміється будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі. Ст. 4 Конвенції передбачено «вжиття державами-сторонами тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками та жінками»⁸⁵.

Однією зі сфер, у яких дискримінація за ознакою статі набула найбільшого поширення, є трудова. Саме тому низку важливих гарантій протидії дискримінації за статевою ознакою закріплено в чотирьох основних конвенціях Міжнародної організації праці: Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності (№ 100), Про дискримінацію в галузі праці та занять (№ 111), Про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками (№ 156) та Про захист материнства.

⁸⁴ Заїка А. А. Міжнародно-правові (європейські) стандарти захисту від гендерної дискримінації. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. С. 35–36.

⁸⁵ Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (дата звернення: 07.07.2024).

Зазначені документи містять такі принципи: рівність можливостей і ставлення до чоловіків і жінок у сфері зайнятості; рівна оплата рівноцінної праці; поліпшення балансу між роботою і сім'єю для працівників (чоловіків і жінок) із сімейними обов'язками; охорона материнства. Водночас конвенції розуміють поняття «праця», широко охоплюючи ним не тільки безпосередні трудові відносини, а й професійне навчання⁸⁶.

Національне законодавство також містить норми щодо заборони гендерної дискримінації. Наприклад, за Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року дискримінація за ознакою статі – це дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків⁸⁷. Законом України «Про заходи запобігання та протидії дискримінації в Україні», поряд з іншими ознаками, встановлено заборону дискримінації за ознакою статі⁸⁸.

Особливе значення для правової системи України має розроблена Європейським судом з прав людини прецедентна практика тлумачення й застосування ст. 14 Конвенції, а також Протоколу № 12 до неї. Вони закріплюють заборону дискримінації у здійсненні будь-якого конвенційного, а також передбаченого національним законодавством права.

У практиці ЄСПЛ, як приклад, розглядалася справа про право жінок після одруження використовувати своє дівоче прізвище (рішення ЄСПЛ у справі *Unal Tekeli v. Turkey* від 16 листопада 2004 року)⁸⁹: заявниця скаржилася на те, що відповідно

⁸⁶ Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 120–121.

⁸⁷ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08 вересня 2005 року № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

⁸⁸ Про заходи запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

⁸⁹ Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик / Упорядники: О. Уварова, М. Ясеновська. Харків : ФОП Бровін О. В., 2016. С. 64.

до національного права після укладення шлюбу вона зобов'язана взяти прізвище чоловіка. Заявниця стверджувала, що відмова національних судів дозволити їй залишити своє дівоче прізвище є несправедливим втручанням у її право на повагу до приватного життя. Посилаючись на ст. 14 Конвенції, взяту у поєднанні зі ст. 8 Конвенції, заявниця також вказувала на те, що стосовно неї мала місце дискримінація, оскільки згідно з національним законодавством одружені чоловіки, на відміну від заміжніх жінок, не обмежені у можливості зберігати прізвище своїх батьків після одруження. Суд визнав, що відсутність у заміжніх жінок можливості зберегти своє дівоче прізвище після одруження порівняно з тим, що одружені чоловіки мають таке право, безумовно становить «різницю у ставленні» за ознакою статі до людей, які перебувають в аналогічних ситуаціях. Суд зазначив, що на сьогодні серед держав-учасниць Ради Європи наявний консенсус у питанні вибору кожним із подружжя прізвища на рівних засадах. Як видається, лише Туреччина зберігає чинне законодавство, відповідно до якого подружжя зобов'язане обрати прізвище чоловіка як прізвище для своєї новоствореної сім'ї. Суд не зважив на вирішальний, на думку Уряду, аргумент щодо того, що обрання прізвища чоловіка для новоствореної родини походить з традиції, відповідно до якої єднання подружжя під одним прізвищем свідчить про єднання сім'ї. Суд вважає, що єдність сім'ї може засвідчуватись також обранням для родини дівочого прізвища жінки чи поєднанням родинних прізвищ чоловіка і дружини. Європейський суд з прав людини визнав, що хоча закон дозволяє жінкам залишати своє дівоче прізвище поряд із новим прізвищем чоловіка, це, втім, становить дискримінацію за ознакою статі, оскільки закон не зобов'язує чоловіків змінювати своє прізвище.

В іншій справі (Рішення Суду ЄС від 18 листопада 2010 року у справі С-356/09) пані Клейст, 1948 року народження, працювала головним лікарем в установі пенсійного забезпечення. Установою було прийнято рішення розірвати трудові договори з усіма працівниками, чи то чоловік або жінка, які досягли пенсійного віку. Пані Клейст повідомила роботодавцю, що вона не має наміру виходити на пенсію у 60 років і хоче працювати до досягнення 65 років. Однак роботодавець згодом проінформував її про звільнення. Пані Клейст оскаржила

звільнення в суді. На думку пані Клейст, дозволяючи звільнення працівників жіночої статі із досягненням ними пенсійного віку, тобто 60 років, в ситуації, коли такий вік є різним для чоловіків і жінок, держава допускає дискримінаційне ставлення за ознакою статі. Така дискримінація суперечить п. (с) ч. 1 ст. 3 Директиви 76/207. ЄСПЛ дав наступне роз'яснення: відповідно до першого абзацу ч. 2 ст. 2 Директиви 76/207, пряма дискримінація має місце, коли до однієї людини ставляться менш сприятливо, ніж до іншої, на підставі її статі. В цьому випадку встановлене правове регулювання передбачало, що захист лікарів від звільнення не поширюється на випадки, коли розірвання трудових відносин обумовлено здобуттям ними права на отримання пенсії. Згідно із національним законодавством чоловіки здобувають таке право із досягненням 65-річного віку, а жінки – 60-річного. Наслідком такого регулювання є ситуація, коли жінка може бути звільнена, якщо їй виповнюється 60 років, чоловік – 65. Такий критерій, невіддільний від статі працівника, є різницею у ставленні, основою на статі. Така різниця не може бути виправдана прагненням роботодавця сприяти працевлаштуванню молодих спеціалістів. На підставі викладеного, Суд вирішив: П. (с) ч. 1 ст. 3 Директиви 76/207 від 9 лютого 1976 року про реалізацію принципу рівноправного поводження щодо чоловіків і жінок у питаннях доступу до робочих місць, професійної освіти та просування, а також робочих умов має розумітися як такий, що визнає прямою дискримінацією за ознакою статі національні правила, які, із посиланням на необхідність створення умов для працевлаштування молодих спеціалістів, дозволяють звільняти працівників, які досягли пенсійного віку в умовах, коли для жінки такий вік становить на 5 років менше, ніж для чоловіків⁹⁰.

Справа «Гарсія Матеос проти Іспанії» (Garcia Mateos v. Spain), заява № 38285/09, рішення від 19 лютого 2013 року, стосувалася оскарження відмови роботодавця змінити робочий графік (з відповідним зниженням заробітної плати) для жінки – працівниці супермаркету, яка доглядала малолітнього

⁹⁰ Уварова О. О., Дайнеко К. К. Захист прав жінок: юридичні інструменти забезпечення гендерної рівності в Україні : навчальний посібник. Київ, 2019. С. 64.

сина. 2003 р. суд у трудових спорах Мадриду відхилив скаргу, постановивши, що зменшення тривалості робочого часу можливе протягом звичайного робочого дня, тоді як заявниця бажала надання кількох вихідних (від четверга до суботи), а також можливості не працювати у ранкові години, що є не зменшенням тривалості, а модифікацією робочого часу. Тоді заявниця звернулася до Конституційного суду Іспанії відповідно до процедури амраго, посилаючись на право на справедливий суд та заборону дискримінації на підставі статі. З посиланням на практику суду справедливості ЄС Конституційний суд Іспанії у 2007 р. визнав, що суд у трудових спорах порушив принцип заборони дискримінації на підставі статі, оскільки відмова суду визнати право заявниці на зменшення тривалості робочого часу без з'ясування того, якою мірою таке зменшення було необхідним для забезпечення поваги до конституційних принципів, і того, наскільки таке зменшення тривалості робочого часу, у випадку задоволення прохання заявниці, створювало організаційні труднощі для роботодавця, становили незаконні перешкоди для реалізації її права на працю та поєднання роботи з сімейними обов'язками, а тому становили дискримінацію на підставі статі. Отже, Конституційний суд зобов'язав суд у трудових спорах Мадриду постановити нове рішення у цій справі, проте за наслідками нового розгляду справи заявниці знову було відмовлено з огляду на те, що вона не довела потребу такого зменшення робочого часу, насамперед зважаючи на те, що п'ятниця і субота були найбільш інтенсивними днями в супермаркеті. Жінка ініціювала нове провадження в Конституційному суді, проте згодом її сину виповнилося 6 років і вона втратила передбачену законодавством можливість на зменшення тривалості робочого часу. До ЄСПЛ заявниця скаржилася на порушення її права на справедливий судовий розгляд протягом розумного строку, а також на те, що вона стала жертвою дискримінації за ознакою статі. Крім того, вона стверджувала, що не змогла отримати компенсацію за порушення її основоположного права, яке визнано Конституційним судом. Водночас жінка посилалася на п. 1 ст. 6 та ст. 14 Конвенції. ЄСПЛ зазначив, що у випадку заявниці захист Конституційним судом виявився

неефективним, тому ЄСПЛ дійшов висновку, що відбулося порушення п. 1 ст. 6 у поєднанні зі ст. 14 Конвенції⁹¹.

3.5. Класифікація дискримінації: загальна характеристика

Щодо дискримінації зазвичай застосовується природна класифікація, яка має на меті, з одного боку, здійснити аналіз складових родового поняття дискримінації для глибшого його розуміння, а з іншого – узагальнити й систематизувати конкретні його різновиди. Дискримінація має дві основні форми вираження – **позитивну** та **негативну**. Історично саме негативна форма дискримінації була першою, а позитивна виникла порівняно недавно і лише у зв'язку з необхідністю компенсувати негативні наслідки від першої. **Негативна дискримінація** має місце під час необґрунтованого, свавільного та упередженого ставлення до особи, що призводить до порушення її основних прав і свобод, тоді як позитивна дискримінація виявляється в тому, що розрізнення відбувається внаслідок обґрунтованої та об'єктивно наявної нерівності в суспільному житті задля забезпечення фактичної рівності⁹².

Перші згадки про **позитивну дискримінацію** належать до середини ХХ століття і на етапі розвитку правової науки є низка понять, термінів і підходів до їх дефінування. Так, позитивна дискримінація позначається як «позитивні дії», «зворотна дискримінація», «преференційний режим», «корегуючі дії».

Уперше правове закріплення *«affirmative action»* (ствердні дії) здійснено Дж. Кеннеді. Ним було видано 1961 року Виконавчий указ 10925 такого змісту: «Підрядник вживатиме заходів позитивної дискримінації, щоб забезпечити прийом на роботу працівників та поводження з ними безвідносно їх раси, віросповідання, кольору шкіри чи національного походження»⁹³.

⁹¹ Фулей Т. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. 2017. Ч. 1. Видавництво «Фенікс». Рада Європи. С. 59.

⁹² Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 100.

⁹³ Executive Order 10925 – Establishing the President's Committee on Equal Employment Opportunity. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu> (дата звернення: 07.07.2024).

Виникнувши в США і тривалий період будучи частиною американської традиції, на цей час ця практика поширилася і на інші регіони, зокрема на країни Азії та Африки, позначившись у багатьох документах ООН.

Слід зауважити, що положення про позитивну дискримінацію не закріплені ні в Конституції США, ні в загальному праві, натомість, країни Європейського Союзу, навпаки, значно ширше застосовують позитивні заходи щодо вразливих меншин, що відображається в законодавстві та міждержавних договорах ЄС. Вони використовують термін «позитивні дії», вважаючи їх інструментом забезпечення реальної рівності, які враховують також чинники інвалідності, віку, релігії та переконань⁹⁴.

Упродовж багатьох років законодавство ЄС розглядало позитивні дії лише щодо статі. 1999 року прийнято статтю 13 Амстердамського договору ЄС, спрямовану на «боротьбу з дискримінацією за ознакою расового чи етнічного походження, релігії чи переконань, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації». Ця стаття незабаром була використана як правова основа для двох нових антидискримінаційних директив (2000/72/ЄС та 2000/78/ЄС), які дотримуються принципу рівного поводження між людьми незалежно від расового чи етнічного походження, релігії чи переконань, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації⁹⁵.

Позитивна дискримінація – це надання особливих можливостей і квот тим групам, які перебувають у меншості. Вона може використовуватися для забезпечення гендерної рівності на робочому місці або в науці.

Так, наприклад, позитивна дискримінація щодо жінок цілком виправдана. Жінкам потрібна допомога та прийняття з боку суспільства, тому що в минулому вони вважалися чи не чоловічою власністю у патріархальному суспільстві. Зараз у багатьох соціальних середовищах, як і раніше, домінують чоловіки: сім'я, робота, політика. З цієї причини у жінок мають

⁹⁴ Positive Action Measures to Ensure Full Equality in Practice between Men and Women, including on Company Boards. URL: <https://op.europa.eu> (дата звернення: 07.07.2024).

⁹⁵ Там само.

бути додаткові переваги у суспільстві, щоб урівноважити наявне домінування чоловіків.

Перевага позитивної дискримінації полягає ще й у тому, що вона гарантує, що люди будуть забезпечені робочим місцем незалежно від статі, раси чи фізичних особливостей. Вона допомагає вирівняти професійне поле для різних людей.

Переваги позитивної дискримінації:

- Компенсація для меншин. Протягом століть деякі гендери та раси були буквально поневолені та пригнічені. Групи людей, що належали до вищого класу, користувалися всіма перевагами й отримували більшу частину прибутку за рахунок чужої роботи. Меншість працювали століттями без оплати праці, зазнавали жорстоких покарань, більшість із них були позбавлені основних прав, передбачених для білих цисгендерних чоловіків. Позитивна дискримінація дає змогу отримати компенсацію нащадкам жінок і расових меншин, що боролися за свої права.

- Вона слугує як «прискорення». Працівники та студенти з пригноблених груп найчастіше потрапляють у найневигідніше становище при вступі до університету або в процесі подання заявок на роботу, оскільки чимало з них виходить із сімей із низьким доходом або стикається з гендерними стереотипами протягом життя, у них менше можливостей для того, щоб займатися тим, чим вони хочуть. Хоча незалежно від статі чи раси люди однаково здатні старанно працювати. Позитивні дії допомагають врівноважити ці відмінності.

- Позитивна дискримінація допомагає спробувати себе у новій сфері. Завдяки квотам та особливим умовам чоловіки та жінки залучаються до сфер життя, про які вони, можливо, ніколи не замислювалися. Наприклад, чоловіки можуть спробувати себе як вихователі та медперсонал, а жінки займаються комп'ютерними науками та політикою. Що більше стереотипів буде зруйновано, то позитивнішим буде такий тип дискримінації.

Недоліки позитивної дискримінації:

- Створює зворотну дискримінацію. Це ймовірно, найпомітніший результат позитивної дискримінації. У разі, коли перевага віддається, виходячи виключно за ознакою статі, раси, кольору шкіри, релігії чи національного походження,

а не за професійними якостями, більшість опиниться в завідомо програшній ситуації, незалежно від прагнень і навичок.

– Зниження відповідальності. Якщо студент з числа меншин може вступити до престижного університету з набагато нижчим балом, ніж інші, чи буде він докладати зусиль, щоб отримати найвищу оцінку? Таке ставлення учнів та працівників із числа меншин, які користуються перевагами позитивної дискримінації. Є представники меншин, які можуть отримувати відмінні оцінки самостійно. Але, встановлюючи низькі стандарти прийому чи найму, рівень відповідальності знижується. Тяжка робота, дисципліна та досягнення повинні винагороджуватися однаково, а не лише для тих, хто належать до певної раси чи групи.

Так, США відмовилися від позитивної дискримінації в освіті. Верховний суд США 29 червня 2023 р. ухвалив рішення про те, що треба скасувати позитивну дискримінацію під час вступу до закладів вищої освіти. Це означає, що коледжі й університети країни більше не зможуть розглядати расу абітурієнта як фактор, який впливає на його вступ. Формально рішення ухвалено проти Гарвардського університету та Університету Північної Кароліни, але решта навчальних закладів відтепер зобов'язані брати його до уваги. Позивачем у справі була організація «Студенти за справедливий вступ», яку створив юрист та консервативний активіст Едвард Блюм. У своєму позові Е. Блюм наполягав, що наявна схема позитивної дискримінації враховує права афроамериканців, але водночас дискримінує абітурієнтів із білих та азійських родин⁹⁶.

– Недооцінювання досягнень меншин. Якщо ви чуєте, як представник меншин описує свої досягнення в результаті напруженої роботи і таланту, чимало всеодно помилково вважатиме, що його успіх зумовлений позитивною дискримінацією. Отже, пригнічені групи змушені працювати вдвічі важче, щоб заслужити справжню повагу та визнання.

– Позитивна дискримінація – це, як і раніше, дискримінація, навіть при створенні позитивних умов акцент зміщений

⁹⁶ У США заборонили позитивну дискримінацію в освіті. Що це означає. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cn42ld2enpvo> (дата звернення: 07.07.2024).

на стать, расу або походження людини. Це також може бути негативним явищем для когось, хто виконує ту саму роботу, як і претендент із числа меншин. Людина може бути більш кваліфікованою, але не отримати роботу, якщо компанія практикує позитивну дискримінацію.

Залежно від способу закріплення дискримінації вона поділяється на **правову** і **фактичну**. **Правова дискримінація** – це та, яка втілена в юридичних практиках. Формами правової дискримінації є:

- дискримінація на основі Конституції і законів України;
- дискримінація на основі актів підзаконної нормотворчості;
- дискримінація на основі актів тлумачення і застосування законодавства України.

Правову дискримінацію відрізняє її офіційний характер, тобто її джерелом є визнаний і легітимний орган публічної влади. **Фактична (неофіційна) дискримінація** – це та, що укоренилася в інших соціальних (не юридичних, не офіційних) практиках. Фактична дискримінація є тоді, коли певна група людей займає домінантне становище стосовно іншої групи, та користується перевагами щодо меншості. Якщо офіційну дискримінацію можна подолати шляхом моніторингу законодавства та юридичної практики і, відповідно, їх централізованої зміни (через прийняття законів чи нормативних рішень судів), то фактична дискримінація ґрунтується в, самих собою, суспільних відносинах, а тому не завжди можливо змінити її централізованими методами. Загальновизнано, що, скажімо, саме дискримінація етнічних груп є основним джерелом політичних конфліктів і сецесії (виходу зі складу держави на підставі реалізації права народу на самовизначення)⁹⁷.

ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» наводить та визначає такі форми дискримінації:

- пряма дискримінація;
- непряма дискримінація;
- утиск;

⁹⁷ Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 101–102.

- підбурювання до дискримінації;
- пособництво в дискримінації⁹⁸.

Пряма дискримінація – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об’єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними⁹⁹.

Прикладами прямої дискримінації можуть бути такі ситуації:

- зазначення в оголошеннях про заміщення вакантних посад віку, статі, сімейного стану, наявності / відсутності дітей тощо;
- відмова у наданні послуг особам з огляду на їхню стать, вік, національність, стан здоров’я тощо;
- відмова у прийомі на роботу особи з огляду на її стать, вік, сексуальну орієнтацію, місце проживання тощо¹⁰⁰.

Пряма дискримінація найчастіше є результатом стереотипів, що укорінилися щодо певних груп. Для того, аби визначити, чи допущена щодо когось пряма дискримінація, слід порівняти поводження з ним та поводження з іншими людьми, які не мають конкретної ознаки (захищеної ознаки).

Як ідентифікувати пряму дискримінацію?

Розглянемо найбільш важливі елементи, які допоможуть нам установити, чи була пряма дискримінація в тій чи іншій ситуації.

1. Чи має особа, яка скаржиться на дискримінацію, певну ознаку, за якою заборонена дискримінація?

2. Якщо встановлено, що особа чи група осіб мають ознаку, за якою заборонена дискримінація, потрібно встановити, чи була саме ця захищена ознака причиною відмінності у поводженні, яка призвела до порушення прав.

⁹⁸ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Фулей Т. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. 2017. Ч. 1. Видавництво «Фенікс». Рада Європи. С. 22.

3. Оскільки пряма дискримінація є «менш прихильним ставленням [...] в аналогічній ситуації», то її встановлення завжди вимагає проведення порівняння між особою або групою осіб, які, як передбачається, через свою певну ознаку зазнали менш прихильного ставлення, та іншою особою або групою осіб, які такого ставлення не зазнали або не могли б зазнати у зв'язку з тим, що їхня відповідна ознака є відмінною. Водночас треба зазначити, що від коректного вибору компаратора (тієї особи або групи осіб, з якою проводиться порівняння) значною мірою залежить результат справи.

Так, наприклад, при визначенні, чи є пряма дискримінація порівняння проводиться:

- за ознакою статі – між особою жіночої статі та особою чоловічої статі;
- за ознакою національності – між особою, яка через свою конкретну національність зазнала відмінного ставлення, та особою з іншою національністю, передусім «титульною»;
- за ознакою громадянства – між особою з іноземним громадянством або без громадянства та особою, яка має громадянство держави, в якій інцидент відбувся;
- за ознакою сексуальної орієнтації – між гомосексуальною/бісексуальною особою та гетеросексуальною особою;
- якщо йдеться про права, пов'язані або залежні від факту проживання осіб однією сім'єю, то між одностатевими та різностатевими парами, які проживають разом, але не перебувають у шлюбі.

4. Наявність наміру (умислу) в особи, яка створила ситуацію різного, менш прихильного ставлення, чим обмежила інших осіб у визнанні, реалізації або користуванні тим чи іншим правом, для встановлення факту прямої дискримінації не має значення. Саме тому Законом пряма дискримінація визначається як «ситуація», бо зокрема, вона може виникати й у результаті певних рішень, дій або бездіяльності, дискримінаційність яких не була ціллю і могла навіть не передбачатися¹⁰¹.

¹⁰¹ Пономарьов С. Ю., Федорович І. Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні : посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ : Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. С. 15–16.

Пряма дискримінація також охоплює ситуації, коли з людиною поводяться несправедливо через її зв'язок із ким-небудь (наприклад, родичем, другом або колегою). Це дискримінація з урахуванням асоціації. **Дискримінація за асоціацією** – дискримінація людини через те, кого вона супроводжує, з ким вона спілкується тощо.

Пряма дискримінація також охоплює випадки, коли з людиною поводяться несправедливо через помилкове припущення. Це дискримінація за **припущеною ознакою**. Наприклад, людині відмовили в прийомі на роботу або наданні послуги, тому що помилково припустили, що він мусульманин, ром або гомосексуал.

Непряма дискримінація – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, окрім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними¹⁰².

Непряма дискримінація відбувається тоді, коли на перший погляд нейтральна практика, політика чи правило, застосовується до всіх однаковою мірою, але її ефект викликає негативні наслідки для деяких людей через характерні їм конкретні ознаки (так звані захищені ознаки).

Однак, якщо нерівне ставлення є обґрунтованим, такі випадки не вважаються дискримінаційними. Для того, щоб довести обґрунтованість, необхідно визначити законну мету цієї практики (реальну необхідність), а також те, що ця практика є пропорційною заявленій меті. Тобто треба встановити, що немає альтернативних, менш дискримінаційних способів для її досягнення.

Випадки непрямої дискримінації можуть містити вимогу володіти офіційною мовою на рівні рідної мови, що може поставити тих, хто розмовляє мовою національної меншини,

¹⁰² Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

у невідповідне становище. Або вимога щодо конкретного росту кандидата, що може бути перешкодою для жінок. Також, наприклад, вимога пройти тест фізичної підготовки, що може негативно вплинути на людей старшого віку.

Ключовим для визначення непрямой дискримінації є наявність певних правил, правових норм, критеріїв оцінки, стандартів тощо, які є нейтрально сформульованими, мають загальний характер і поширюються на всіх осіб або груп осіб.

1. Визначити вплив нейтрально сформульованих норм, правил або критеріїв на різних осіб або груп осіб за їхніми певними ознаками на підставі статистичних даних. Тут варто зауважити, що такий аналіз може також передувати безпосередньому набуттю чинності нормою, запровадженню правила чи критерію. Зокрема це можна робити під час розробки відповідних нормативних актів у межах оцінки ймовірних ризиків від їх застосування.

2. Провести порівняння ситуації, в якій опинилася така група осіб, із ситуацією її відповідного компаратора, якщо внаслідок аналізу виявиться, що застосування певної норми, правила або критерію має негативний вплив на певну групу осіб, наступним кроком має стати проведення аналізу «інтенсивності» / «значущості» негативного наслідку від застосування певної норми, правила або критерію для певної групи.

По-перше, як і в контексті будь-якої іншої форми дискримінації, цей негативний наслідок має призводити до відчутного обмеження в реалізації особою або групою осіб своїх прав і свобод.

По-друге, для встановлення факту непрямой дискримінації від застосування норми, правила або критерію має «постраждати» через їхні певні ознаки статистично більше представників однієї групи осіб, ніж представників іншої групи осіб, з якою проводиться порівняння. Так, якщо ми проводимо порівняння між жінками і чоловіками з метою виявлення непрямой дискримінації за ознакою статі, то дані мають підтверджувати, що порівняно більша кількість жінок опинилася в менш вигідному становищі внаслідок застосування певної норми або правила, ніж кількість чоловіків.

3. Важливо відповісти на два запитання: а) Чи застосоване правило / норма мають законну та обґрунтовану мету?

б) Чи таке правило / норма є доречним і необхідним у демократичному та правовому суспільстві? Чи можливо досягти мети, для досягнення якої створено правило / норму, іншим способом, без обмеження прав певних осіб/груп осіб?¹⁰³.

Як приклад непрямої дискримінації можна навести рішення ЄСПЛ у справі «Зарб Адамі проти Мальти» (Zarb Adami v. Malta), заява № 17209/02, рішення від 20 червня 2006 р. Заявник стверджував, що його дискримінують у контексті здійснення обов'язків присяжного засідателя. Він скаржився, що виходячи з практики формування списків кандидатів у присяжні, значно більша ймовірність, що до складу суду буде викликаний чоловік. Згідно зі статистичними даними, понад 95% присяжних за 5 років були особами чоловічої статі. ЄСПЛ вирішив, що, оскільки чоловіки та жінки перебувають в аналогічній ситуації в частині своїх громадянських прав та обов'язків, така ситуація дійсно становить дискримінацію. ЄСПЛ зауважив, що 1997 р. у переліку присяжних засідателів значилися 7503 особи чоловічої статі та 2494 особи жіночої статі. 1996 р. ця різниця була ще разючішою – тільки 147 жінок і аж 4298 чоловіків. Суд був вражений також і тим фактом, що 1996 р. реальну участь у складі журі взяли лише 5 жінок і, для порівняння, 174 чоловіки.

Оскільки підставою для звільнення від виконання обов'язку присяжного є догляд за членами сім'ї, на цю обставину значно частіше посилаються жінки, ніж чоловіки. Крім того, жінки частіше вилучаються з переліку майбутніх присяжних за наполяганням адвокатів з огляду на «культурну орієнтацію особи». Простежується тенденція, відповідно до якої, власне, жінки частіше усуваються на цій підставі від виконання обов'язку присяжного. ЄСПЛ, однак, зазначив, що ці причини не пояснюють настільки малої кількості жінок у переліках потенційних засідателів. Тому суд дійшов висновку, що відбулося порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні з ч. 3 (d) ст. 4 Конвенції¹⁰⁴.

¹⁰³ Пономарьов С. Ю., Федорович І. Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні : посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ : Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. С. 18.

¹⁰⁴ Фулей Т. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. 2017. Ч. 1. Видавництво «Фенікс». Рада Європи. С. 26–27.

Основною ознакою прямої дискримінації є наявність мети – обмежити або порушити право особи (осіб) та можливість для його реалізації. У другому випадку, особа (особи) зазнають погіршення умов для реалізації своїх прав порівняно зі встановленими умовами для інших осіб, які перебувають в аналогічній ситуації, внаслідок дії або застосування до них формально нейтральних норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практик (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону). Тож, на відміну від прямої дискримінації, мети обмежити право може не бути; у цьому випадку дискримінація виникає насамперед унаслідок недосконалості норми, яка допускає необґрунтоване розрізнення у поводженні або необґрунтоване обмеження правоздатності.

Утиск – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери¹⁰⁵.

До утиску належать будь-які дії, поведінка, заяви чи прохання, які є небажаними для іншої особи (осіб) і за будь-яких обставин можуть бути обґрунтовано розцінені як поведінка дискримінаційного, образливого, принизливого, залякуючого чи насильницького характеру або вторгнення у приватне життя. Утиск може включати дії, поведінку, заяви або демонстративні прояви, пов'язані з расою, віком, переконаннями, релігією, національним чи етнічним походженням, фізичними характеристиками, статтю, сексуальною орієнтацією, сімейним становищем чи сімейною ситуацією людини. Утиск стосується не лише наміру, а й наслідків. Дія, яка обґрунтовано сприймається людиною або групою людей як образлива, може бути утиском, незалежно від того, навмисний він чи ні.

Як ідентифікувати утиск?

1. Стосовно особи має місце поведінка, яка є образливою та принизливою для її людської гідності, а також/або створює напружену і зневажливу атмосферу стосовно цієї особи в колективі.

¹⁰⁵ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

2. Поведінка має на меті або призводить до приниження гідності людини саме через будь-яку індивідуальну або групову ознаку.

3. Описана поведінка має бути явно небажаною для особи, на яку вона спрямована або яка страждає від неї. Тобто особа, яка стикається з дискримінаційною поведінкою, що принижує її гідність або прямо чи опосередковано створює ворожу, образливу та зневажливу атмосферу, зазвичай повинна в той чи інший спосіб повідомити правопорушника/цю про неприйнятність такої його / її поведінки, повідомити керівництво про неприйнятність поведінки свого / своєї колеги тощо.

4. Оцінюючи можливість кваліфікації тієї чи іншої поведінки як утиску, також варто пам'ятати про те, що не може йтися про одиничні та ізольовані інциденти образи честі та достоїнства людини, бодай за певними ознаками, за якими заборонена дискримінація. У такому разі можна було б говорити про оскарження порушення права на повагу до гідності та честі на підставі ст. 297 Цивільного кодексу України. Утиск, натомість, зазвичай має характер тривалого, систематичного порушення честі й гідності за певними ознаками, за якими заборонена дискримінація.

5. Також для кваліфікації поведінки як утиску вона повинна завдавати суттєвої моральної або матеріальної шкоди особі або групі осіб, які від неї страждають, а у разі, якщо утиск призводить до створення напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери – така атмосфера повинна відчутно негативно впливати на умови діяльності особи або групи осіб, помітно негативно впливати на їхню здатність здійснювати свою діяльність, наприклад, виконувати свої посадові, службові або інші функціональні обов'язки¹⁰⁶.

Утиск може набувати форм:

– Різні словесні коментарі або натяки, жарти, анекдоти й інші зауваження з огляду на певну ознаку особи (стать, національність тощо), які викликають в особи відчуття

¹⁰⁶ Пономарьов С. Ю., Федорович І. Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні: посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ: Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. С. 20–21.

припинення. Це можуть бути вислови на кшталт «у вашому віці/становищі», «ви можете прикрашати собою офіс, однак вам зарано займати цю посаду/виконувати цю роботу / їхати у це відрядження», «ще молоко на губах не обсохло, попрацюй ще, тоді даватимеш поради і лізтимеш зі своїми ініціативами», «ти ще пішки під стіл ходив / ходила, коли я мав власний кабінет» тощо;

- вербальні чи віртуальні (через електронну пошту, соціальні мережі) погрози, залякування, або поведінка, спрямована на залякування (грюкання дверима, жбурляння предметів), інші акти фізичної агресії;

- публічне демонстрування друкованих або графічних матеріалів (постерів, листівок тощо) сексистського, расистського та іншого змісту, або предметів, що можуть асоціюватися таким чином;

- публічне висміювання; безпідставна критика, нерозумні вимоги, прискіпування;

- вживання образливих прізвиськ;

- ігнорування чи ізоляція особи тощо¹⁰⁷.

Окрім того, до поняття утиску включається:

- знущання / цькування;

- сексуальні домагання;

- зловживання владою;

- акт переслідування.

Отже, окремим різновидом утиску є **сексуальні домагання** – дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування (ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні»)¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Фулей Т. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. 2017. Ч. 1. Видавництво «Фенікс». Рада Європи. С. 32.

¹⁰⁸ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08 вересня 2005 року № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

Підбурювання до дискримінації – вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками¹⁰⁹.

Підбурювання до дискримінації можна ідентифікувати, якщо:

1. Є надання вказівок, інструкцій або виголошення закликів щодо дискримінації певної особи або групи осіб за їхніми ознаками, за якими заборонена дискримінація.

2. Вказівки, інструкції або заклики можуть поширюватися публічно, тобто в присутності інших людей, або адресуватися лише конкретним людям, які, як передбачається, мають їх виконувати.

3. Вказівки, інструкції або заклики можуть поширюватися в письмовій або усній формі, а також можуть підбурювати до дискримінації безпосередньо (наприклад, пряма, директивна вказівка) або опосередковано (наприклад, розповсюдження друкованих або аудіовізуальних матеріалів, які за змістом є дискримінаційними).

4. Надання вказівок, інструкцій або виголошення закликів до дискримінації здійснюється особою, яка безпосередньо не вчиняє дискримінаційних дій або вдається до дискримінаційної бездіяльності. Підбурювання до дискримінації є самостійною формою дискримінації. Тому під час розгляду питання про притягнення до відповідальності за підбурювання не важливо, чи призвели відповідні вказівки або заклики до дискримінації у будь-якій іншій формі (наприклад, пряма дискримінація, утиск тощо), чи ні. Врешті-решт, безпосередній виконавець дискримінаційних вказівок може відмовитися від їх виконання та, відповідно, порушення норм антидискримінаційного законодавства¹¹⁰.

Прикладом підбурювання до дискримінації можуть бути, наприклад, усні вказівки на кшталт: «перевіряти документи в осіб неслов'янської зовнішності», «не пускати осіб

¹⁰⁹ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

¹¹⁰ Герц А. А. Права людини, сексуальна орієнтація та гендерна рівність : навчальний посібник. Київ, 2018. С. 56.

кавказької національності / усіляких «не наших» «не обслуговувати осіб з інвалідністю», «не брати на роботу молодих жінок/вагітних/гомосексуалістів/ чорних» та ін.

Треба також зауважити, що підбурювання до дискримінації у найбільш відкритих та агресивних своїх проявах може набувати форм так званої «мови ворожнечі», розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, приниження національної честі та гідності, або образу почуттів осіб у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, або ввезення, виготовлення або розповсюдження аудіо-, відео- або друкованих матеріалів, які пропагують расову, національну та релігійну нетерпимість і дискримінацію. Такі форми становлять сьогодні кримінальні правопорушення, відповідальність за які передбачена ст.ст. 161 та 300 Кримінального кодексу України¹¹¹.

Пособництво у дискримінації – будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації¹¹².

Із визначення пособництва у дискримінації впливають такі основні елементи цієї форми, за допомогою яких її можна ідентифікувати:

1. Відповідач (той, хто дискримінує), якому третя сторона надає певну допомогу, приймає рішення, вчиняє дію або вдається до бездіяльності, які призводять до дискримінації в будь-якій забороненій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» або іншими актами законодавства формі за будь-якою індивідуальною або групою ознакою.

2. На час надання допомоги третя сторона має усвідомлювати дискримінаційний намір або передбачати дискримінаційний результат рішень, дій або бездіяльності того, хто дискримінує.

¹¹¹ Поцюрко О. Ю. Кейс занять на тему: «Толерантність та не дискримінація у роботі поліцейського». Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2021. С. 8.

¹¹² Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08 вересня 2005 року № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

3. Третя сторона має свідомо та добровільно надавати допомогу, тобто розуміти свою роль в ухваленні рішень, вчиненні дій чи бездіяльності, які мають на меті або своїм результатом дискримінацію.

4. Допомога, яку надає третя сторона, повинна бути суттєвою для ухвалення рішень, вчинення дій або бездіяльності, які мають на меті або своїм результатом дискримінацію¹¹³.

Пособництво в дискримінації можна простежити на таких прикладах:

- відмова в наданні охорони мирному зібранню через якусь певну спільну ознаку протестувальників (наприклад, поліцейські можуть відмовитись охороняти мирне зібрання, організоване ЛГБТ спільнотою);

- м'яке покарання щодо осіб, які вчинили насильницькі правопорушення, зокрема, кривдників, що вчиняють домашнє насильство, чи осіб, які вчиняють злочини на ґрунті ненависті й расизму; пасивність державних органів і толерування таких випадків тощо.

Ще однією формою дискримінації є **заборона віктимізації**. Ця форма безпосередньо не міститься серед інших форм, передбачених в ст. 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», проте у ст. 14 Закону передбачено, що реалізація права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності з питань дискримінації не може бути підставою для упередженого ставлення, а також не може спричиняти жодних негативних наслідків для особи, яка скористалася таким правом, та інших осіб¹¹⁴.

Отже, віктимізація відбувається в ситуаціях, коли хтось (роботодавець, постачальник послуг тощо) поводить ся стосовно особи несправедливо чи погано тому, що вона подавала скаргу або допомагала комусь іншому подати скаргу про дискримінацію. В таких ситуаціях потерпілий від дискримінації або інша особа, яка знає про дискримінацію, може постраждати ще більше, якщо до неї застосовані репресивні заходи.

¹¹³ Герц А. А. Права людини, сексуальна орієнтація та гендерна рівність : навчальний посібник. Київ, 2018. С. 57.

¹¹⁴ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

Окрім окреслених форм дискримінації, передбачених Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», можна виокремити також й інші вияви дискримінації.

Відмова у розумному пристосуванні. Поняття розумного пристосування міститься в Конвенції про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 року, де під цим терміном розуміється «внесення, коли це потрібно в конкретному випадку, необхідних і підхожих модифікацій і коректив, що не становлять непропорційного чи невинновданого тягара, для цілей забезпечення реалізації або здійснення особами з інвалідністю нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод»¹¹⁵.

В Україні концепція розумного пристосування тривалий час помилково вважалась прийнятною для захисту від дискримінації лише за ознакою інвалідності. Ймовірно, це пов'язане з тим, що першим міжнародним договором, який дає визначення цьому терміну, є Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, і згодом цей термін був запроваджений в Законі України «Про основи соціальної захищеності інвалідів» у тій самій редакції, що у згаданій Конвенції.

Проте особливістю розумного пристосування є те, що воно вимагає врахування індивідуальних потреб (не лише осіб з інвалідністю), якщо особа через певну ознаку опиняється у «винятковій» ситуації, за якої застосування загального правила до неї становить дискримінацію. На відміну від непрямої дискримінації, коли внаслідок застосування формально нейтральних правил (норм) чи практики, несприятливого поведіння зазнає ціла група, розумне пристосування розробляється за лежно від індивідуальних потреб.

До форм розумного пристосування можна віднести:

1. Внесення модифікацій до будівель та приміщень, і структурних, і композиційних. Наприклад це може включати встановлення пандусів, розширення двірних прорізів, розміщення світлових перемикачів, двірних ручок, полиць на рівні, доступному для людей на візках, перестановка меблів, використання контрастних кольорів у декорі для людей із проблемами зору тощо.

¹¹⁵ Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 07.07.2024).

2. Перекладення певних вторинних, дрібних функціональних обов'язків (але не основних) на іншого працівника.

3. Переведення на альтернативну вакантну посаду, зокрема у випадках, коли жодне розумне пристосування не здатне уможливити ефективне та незалежне виконання функціональних обов'язків на чинній посаді.

4. Внесення змін до робочого або навчального графіка, запровадження гнучкого графіка роботи або надання можливості брати додаткові перерви в робочий час.

5. Перенесення робочого або навчального місця до іншого приміщення або поверху, надання дозволу на виконання певної роботи з дому.

6. Надання дозволів на відсутність у робочий або навчальний час для реабілітації, медичного огляду, лікування.

7. Модифікація наявного та придбання нового обладнання, компенсаторних приладів.

8. Внесення змін до виробничих процедур, навчального плану, стандартів.

9. Покладення на інших працівників обов'язків із надання допомоги, менторства тощо¹¹⁶.

Отже, відмова від розумного пристосування вважатиметься формою дискримінації. Прикладом відмови в розумному пристосуванні є відмова у перенесенні слухання справи у залу судового засідання, що знаходиться на першому поверсі (за відсутності ліфта) для особи, якій важко пересуватися (наприклад, особа зазнала травми ноги і пересувається на милицях); призначення судового засідання у дати, коли особа не може прибути з огляду на релігійні переконання тощо.

Сегрегація. Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» термін сегрегація не визначається та не забороняється як окрема форма дискримінації.

Немає визначення сегрегації й у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та в Європейській соціальній хартії, але питання сегрегації неодноразово розглядалися

¹¹⁶ Пономарьов С. Ю., Федорович І. Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні : посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ : Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. С. 28.

та визнавалися порушенням прав людини Європейський судом з прав людини (наприклад, рішення у справах «D.H. та інші проти Чеської Республіки» (D.H. and Others v. Czech Republic) від 13.11.2007, «Горват і Кіш проти Угорщини» (Horvath and Kiss v. Hungary) від 29.01.2013).

Водночас ст. 3 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, яка була ратифікована Україною 21.01.1969 та сьогодні є частиною національного законодавства, чітко встановлює заборону сегрегації: «Держави-учасниці особливо осуджують расову сегрегацію та апартеїд і зобов'язуються відвертати, забороняти і викоринювати всяку практику такого характеру на територіях, які є під їх юрисдикцією»¹¹⁷. Наявність у Конвенції окремої статті, присвяченої питанню заборони сегрегації, зокрема расової сегрегації, свідчить про те, що вона розглядається як окреме, споріднене, але відмінне від расової дискримінації правопорушення.

Для розуміння суті сегрегації доцільно використовувати визначення Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, викладене у Загальнополітичній рекомендації № 7 (2002). Сегрегація – дії фізичної або юридичної особи, спрямовані на об'єктивно необґрунтоване відокремлення однієї людини від інших на підставі певних характеристик.

Варто зауважити, що, на відміну від понять прямої або непрямой дискримінації, зокрема у тому визначенні, яке закріплене в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», сегрегація є порушенням права на рівне ставлення незалежно від того, чи призводить вона до менш прихильного ставлення або менш сприятливого становища, чи ні. Таке розуміння сегрегації, зокрема у міжнародному праві людини, вважається класичним із середини 1950-х років, коли Верховним Судом Сполучених Штатів Америки винесено рішення у справі «Браун проти Ради з питань освіти» (Brown v. Board of Education). У своєму рішенні суд недвозначно зазначив, що сегрегація, зокрема за ознакою раси,

¹¹⁷ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 року : станом на 4 лютого 1994 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 07.07.2024).

є порушенням права на рівність навіть, попри те, що інші фактори або обставини можуть бути рівними¹¹⁸.

Коли йдеться про сегрегацію, то варто згадати, що в Сполучених Штатах Америки 50-х роках, темношкірі не могли сісти в автобусі поряд із білими пасажирами, а заклади харчування часто розміщували на вітринах таблички про те, що тваринам і темношкірим вхід заборонено.

Проте сегрегація не обмежується лише за расовою ознакою, вона може відбуватися щодо інших захищених ознак. Наприклад, гендерна сегрегація передусім відображає нерівномірний розподіл працівників однієї статі між різними видами трудової діяльності на ринку праці та у сфері зайнятості. Її існування та поширення пов'язане з наявністю низки суспільних стереотипів щодо використання та застосування праці жінок і чоловіків у різних сферах і галузях трудової діяльності (жінки переважно зайняті на низькооплачуваних роботах, чоловіки ж навпаки – на високооплачуваних).

Різновидом гендерної дискримінації є **домашнє насильство**. Відповідно до п. 3 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь¹¹⁹.

¹¹⁸ Пономарьов С. Ю., Федорович І. Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні : посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ : Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. С. 33.

¹¹⁹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

Публікація дискримінаційних оголошень / реклами.

Щодо оголошень/реклами про вакансії діє положення ст. 11 Закону України «Про зайнятість населення», яке встановлює: «Держава гарантує особі право на захист від будь-яких проявів дискримінації у сфері зайнятості населення залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому громадському об'єднанні, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їхніх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання. Забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії (прийом на роботу) зазначати вимоги, визначені частиною першою цієї статті, пропонувати роботу (зайнятість) лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі»¹²⁰.

А у ст. 24-1 Закону України «Про рекламу» міститься заборона в рекламі про вакансії (прийом на роботу) висувати вимоги за ознаками раси, кольору шкіри, віку, статі, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сексуальної орієнтації, політичних, релігійних та інших переконань, членства у професійних спілках або інших громадських об'єднаннях, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання¹²¹.

¹²⁰ Про зайнятість населення : Закон України від 5 липня 2012 року № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

¹²¹ Про рекламу : Закон України від 3 липня 1996 року № 270/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

3.6. Механізм забезпечення запобігання та протидії дискримінації

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» у Розділі II «Механізм забезпечення запобігання та протидії дискримінації» визначає такий механізм, як сукупність суб'єктів, наділених повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації. Відповідно до ст. 9 Закону, суб'єктами механізму забезпечення запобігання та протидії дискримінації є:

- 1) Верховна Рада України;
- 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- 3) Кабінет Міністрів України;
- 4) інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування;
- 5) громадські організації, фізичні та юридичні особи¹²².

Розкритий у Розділі II Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» механізм забезпечення запобігання та протидії дискримінації є частиною пропонованого інституційного механізму. Його функціональна роль – як частини цілого – визначена правосуб'єктністю уповноважених суб'єктів (згідно з переліком ст. 9 Закону), а також інших суб'єктів, повноваження яких у цій сфері конкретизовано іншими нормативно-правовими актами. Із-поміж цих суб'єктів необхідно виокремити:

– Президента України як гаранта додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ч. 2 ст. 102 Конституції України);

– судові органи: 1) Конституційний Суд України; 2) систему судів цивільної, кримінальної, господарської та адміністративної юрисдикції, де слід виділити Верховний Суд як суб'єкта, відповідального за формування уніфікованої судової практики;

– Вищу раду правосуддя, до компетенції якої належить розгляд дисциплінарних скарг на судів, які порушили заборону дискримінації в процесі здійснення правосуддя;

¹²² Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

- органи досудового розслідування (у справах про злочини, передбачені ст. 161 Кримінального кодексу України);
- міжнародні органи та організації, що діють з метою забезпечення реалізації прав і свобод людини¹²³.

Однією з основних функцій **Верховної Ради України** в інституційному механізмі подолання дискримінації є законодавча. Так, відповідно до п.п. 1, 3, 37 ч. 1 ст. 85 Конституції України, до повноважень Верховної Ради України належать: внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції, прийняття законів; затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Законодавча функція парламенту пов'язана із механізмом забезпечення запобігання та протидії дискримінації через норми п.п. 1, 2–4, 9, 10, 12, 14, 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, якими закріплено виключну компетенцію парламенту як законотворчого органу визначати права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина; правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства; права корінних народів і національних меншин; порядок застосування мов; засади зовнішніх зносин; засади регулювання міграційних процесів; організацію і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформації; судоустрій, судочинство, статус суддів; засади судової експертизи; організацію і діяльність прокуратури, нотаріату, органів досудового розслідування; засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними правопорушеннями, та відповідальність за них; засади організації та діяльності адвокатури (п. 4 ч. 1 ст. 85)¹²⁴.

Із наведеного вбачається, що саме парламент через законотворчу функцію визначає спрямованість і зміст інституційного механізму подолання дискримінації в Україні.

¹²³ Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні : дис. ... д-ра філософії з галузі «08» право : 081. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. С. 145.

¹²⁴ Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

Відповідно до конституційних положень, Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади у нашій країні, до повноважень якої входить, зокрема, визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні; здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом¹²⁵. Наведені державно-владні повноваження мають ключове значення в питаннях формування та реалізації антидискримінаційної політики, здійснення парламентського контролю за діяльністю органів виконавчої влади через діяльність своїх комітетів.

Одним із дієвих правових інструментів народного депутата, який може бути використаний для встановлення факту дискримінації, є депутатський запит (ст. 86 Конституції України), з яким він має право звернутись до органів Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій. Ці суб'єкти зобов'язані повідомити суб'єкта звернення про результати розгляду запиту.

Центральне місце серед суб'єктів запобігання та протидії дискримінації посідає **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**, який здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина, включно з контролем за дотриманням законодавства про запобігання дискримінації та дотриманням конституційного принципу рівності. Нині Уповноважений

¹²⁵ Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

є ключовою фігурою в інституційному механізмі подолання дискримінації в Україні. Цього суб'єкта наділено широким переліком загальних і спеціальних прав і обов'язків, які мають тісний правовий зв'язок з усіма іншими складовими механізму.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», метою парламентського контролю за дотриманням прав людини в Україні є: запобігання будь-яким формам дискримінації у реалізації людиною своїх прав і свобод; захист, додержання, запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина, сприяння їх відновленню; сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність із Конституцією України та міжнародними стандартами у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; сприяння правовій інформованості населення та захисту конфіденційної інформації про особу¹²⁶.

Уповноважений Верховної ради з прав людини має право: безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їхніх засіданнях; ознайомлюватися з документами, у тому числі тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їх копій від публічних і приватних суб'єктів; вимагати від посадових і службових осіб сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм юридичних осіб, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків, а також запрошувати для отримання усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі; направляти у відповідні органи акти реагування у разі виявлення порушень прав і свобод особи для вжиття цими органами заходів¹²⁷. Окрім того, компетенція поширюється на перевірку здійснення правоохоронної діяльності в країні, виконання судових рішень, реалізацію процесуального представництва у судових засіданнях та ін.

¹²⁶ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

¹²⁷ Там само.

Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (ст. 10) Уповноваженому надано спеціальні повноваження для подолання дискримінації. До таких повноважень, зокрема, належать: здійснення контролю за дотриманням принципу недискримінації в різних сферах суспільних відносин, зокрема у приватній сфері; звертатись до суду із заявами про дискримінацію з метою захисту суспільних інтересів та особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом; проводити моніторинг та узагальнювати результати дотримання принципу недискримінації в різних сферах відносин; розглядати звернення осіб та/або груп осіб з питань дискримінації; вести облік та узагальнювати випадки дискримінації в різних сферах відносин; вносити пропозиції щодо вдосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації, застосування та припинення позитивних дій; надавати висновки у справах про дискримінацію за зверненням суду; висвітлювати у щорічній доповіді питання запобігання та протидії дискримінації та дотримання принципу недискримінації; здійснювати співпрацю з міжнародними організаціями, відповідними органами зарубіжних країн з питань дотримання міжнародних стандартів недискримінації; здійснювати інші повноваження, визначені Конституцією і законами України.

У зв'язку з широкою юрисдикцією, робота українського омбудсмена забезпечується складною організаційною структурою, до якої входять:

- Секретаріат уповноваженого;
- регіональні представництва Уповноваженого;
- громадські приймальні омбудсмена, в яких працюють регіональні представники мережі регіональних координаторів взаємодії з громадськістю, яка забезпечує взаємодію Уповноваженого з громадянами за підтримки донорських та міжнародних організацій;
- консультативна рада при Уповноваженому з прав людини¹²⁸.

¹²⁸ Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні : дис. ... д-ра філософії з галузі «08» право : 081. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. С. 171–172.

Згідно з чинним законодавством, **Кабінет Міністрів України** є вищим органом у системі органів виконавчої влади, основними завданнями якого прописано: забезпечення державного суверенітету України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України; вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості; забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, податкової, іншої політики; розроблення і виконання загальнодержавних програм розвитку; забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки, громадського порядку, боротьби із злочинністю; забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи; спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю¹²⁹.

Кабінет Міністрів України наділяється спеціальними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, а саме: забезпечує проведення єдиної державної політики, спрямованої на дотримання принципу недискримінації в усіх сферах життя суспільства; спрямовує і координує роботу міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади із забезпечення запобігання та протидії дискримінації; враховує принцип недискримінації під час прийняття нормативно-правових актів; затверджує порядок проведення органами виконавчої влади антидискримінаційної експертизи проєктів нормативно-правових актів; здійснює інші повноваження у сфері запобігання та протидії дискримінації, передбачені законом¹³⁰.

У структуру Секретаріату Кабінету Міністрів України включено Урядового уповноваженого з прав осіб з інвалідністю та Урядового уповноваженого з питань гендерної

¹²⁹ Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

¹³⁰ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

політики, їхні апарати. Вказані посадові особи наділені правовим статусом, що дозволяє ефективно реалізовувати окремі ключові напрями державної антидискримінаційної політики щодо певної категорії населення. Так, проблематика гендерної рівності має суттєве значення для сучасного демократичного суспільства у будь-якій країні, що не втрачає своєї практичної та теоретико-правової актуальності в Україні вже протягом десяти років¹³¹.

Наступна ланка відповідних суб'єктів владних повноважень загалом представлена всією **системою центральних і місцевих органів виконавчої влади**, які у межах своїх повноважень в обов'язковому порядку забезпечують належний рівень запобігання та протидії дискримінації. З одного боку, вони гарантують дотримання принципу недискримінації у повсякденній внутрішньоорганізаційній діяльності, з іншого – реалізують державну антидискримінаційну політику за напрямами здійснення власної компетенції. Водночас подібна робота має непрофільний характер, тому необхідно до системи вказаних суб'єктів внести саме ті органи виконавчої влади, які чинним законодавством здебільшого уповноважені на реалізацію загальних чи спеціальних повноважень у сфері забезпечення прав і свобод людини та громадянина, боротьбу з проявами дискримінації тощо. Серед переліку центральних органів виконавчої влади у сфері протидії дискримінації загальної компетенції варто виокремити такі:

1) Міністерство внутрішніх справ України – забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;

2) Міністерство закордонних справ України – захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном; забезпечує здійснення заходів щодо захисту, евакуації громадян України, документів і майна закордонних дипломатичних установ України з держав, які перебувають у стані збройного конфлікту або в яких виникла надзвичайна ситуація;

¹³¹ Башук О. Р. Адміністративно-правові засади протидії проявів дискримінації дільничними офіцерами поліції в Україні : дис. ... доктора філософії з галузі «08» право : 081. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. С. 54.

3) Міністерство юстиції України – здійснює експертизу проєктів нормативно-правових актів та нормативно-правових актів, що підлягають державній реєстрації, на відповідність положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини; здійснює інформування громадян про їх права і свободи, правову політику держави, реалізацію проєктів, пов'язаних із правовою освітою населення; сприяє розвитку надання юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб; бере участь у розробленні та розповсюдженні освітніх програм у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів громадян; проводить гендерно-правову експертизу актів законодавства;

4) Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України – сприяння реалізації прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях України, прилеглих до них територіях; збирає та систематизує інформацію про факти порушення прав громадян України, іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окупованих територіях України; вживає заходів до захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які порушені внаслідок збройного конфлікту та/або тимчасової окупації частини території;

5) Міністерство соціальної політики України – запобігання та протидія насильству за ознакою статі; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; надання соціальних послуг і проведення соціальної роботи; захист прав дітей; захист прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну; забезпечення суб'єктивних прав людей з інвалідністю¹³².

Важливу роль у подоланні дискримінації відведено також **громадським організаціям**.

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації» в Україні наділяє громадські організації,

¹³² Башук О. Р. Адміністративно-правові засади протидії проявів дискримінації дільничними офіцерами поліції в Україні : дис. ... доктора філософії з галузі «08» право : 081. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. С. 54.

фізичних та юридичних осіб такими повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації: брати участь у розробленні рішень, що приймаються державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування, щодо запобігання та протидії дискримінації; делегувати своїх представників до складу консультативно-дорадчих органів з питань запобігання та протидії дискримінації у разі їх утворення при державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим та органах місцевого самоврядування; проводити моніторинг з питань запобігання та протидії дискримінації; представляти в судах інтереси осіб та/або груп осіб, стосовно яких було застосовано дискримінацію; проводити громадську антидискримінаційну експертизу проєктів нормативно-правових актів; провадити іншу діяльність відповідно до законодавства з питань дотримання принципу недискримінації¹³³.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть міжнародні стандарти у сфері протидії дискримінації.
2. Назвіть національні стандарти у сфері протидії дискримінації.
3. Як співвідносяться принцип рівності й принцип недискримінації?
4. Що таке дискримінація та які її складові?
5. Що таке захищені ознаки?
6. Що таке гендерна дискримінація?
7. Які форми дискримінації передбачені в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»?
8. У чому полягає позитивна дискримінація (позитивні дії)?
9. Які ви знаєте форми дискримінації, що не передбачені в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»?
10. Які суб'єкти наділені повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації?

¹³³ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 07.07.2024).

Тестові завдання

1. Дискримінація – це...

- а) обмеження, що становить порушення або невизнання прав і свобод особи або групи осіб;
- б) будь-яке обмеження прав і свобод особи або групи осіб, за однією або декількома ознаками;
- в) будь-яке обмеження прав і свобод особи або групи осіб, яке не має правомірного обґрунтування;
- г) усе перелічене;
- ґ) правильної відповіді немає.

2. За якими ознаками національним законодавством дискримінація не забороняється явним чином?

- а) етнічна належність, громадянство, вік;
- б) сексуальна орієнтація, громадянство, стать;
- в) колір очей, рівень освіти, інтелектуальні здібності;
- г) місце проживання, майновий стан, мова;
- ґ) релігійні переконання, соціальне походження.

3. Форми дискримінації відповідно до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»:

- а) пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації; пособництво у дискримінації; утиск;
- б) пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації; пособництво у дискримінації;
- в) пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації; пособництво у дискримінації; сексуальні домагання;
- г) пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації; пособництво у дискримінації, домашнє насильство;
- ґ) пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації; пособництво у дискримінації; гендерна дискримінація.

4. Утиск – це...

- а) ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поведуться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними;
- б) ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно

з іншими особами та/або групами осіб, окрім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними;

в) будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації;

г) вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками;

г) небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери.

5. Прям дискримінація – це...

а) небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери;

б) вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками;

в) будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації;

г) ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними;

г) ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

6. Встановлена державою система пільг, заохочень, заборон і компенсацій, спрямована на підвищення соціального статусу жіноцтва, є:

а) прямою дискримінацією чоловіків;

б) непрямою дискримінацією чоловіків;

в) позитивними діями;

г) розумним пристосуванням;

г) утиском чоловіків.

7. Здійснення контролю за дотриманням принципу недискримінації у всіх сферах суспільних відносин законодавством покладені на:

- а) органи Національної поліції;
- б) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- в) Кабінет Міністрів України;
- г) Міністерство соціальної політики;
- г) обласні державні адміністрації.

8. Який з перелічених законів не входить до антидискримінаційного законодавства?

- а) Конституція України;
- б) Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»;
- в) Закон України «Про рекламу»;
- г) Закон України «Про Національну поліцію»;
- г) Кодекс законів про працю України.

9. Несприйняття або побоювання людини, яка приїхала з іншої країни, є виявом:

- а) сексизму;
- б) ксенофобії;
- в) утиску;
- г) расизму;
- г) підбурюванням до дискримінації.

10. Ситуація, коли хтось (роботодавець, постачальник послуг тощо) поводить стосовно особи несправедливо чи погано тому, що вона подала скаргу, або допомагала комусь іншому подати скаргу про дискримінацію, є виявом:

- а) прямої дискримінації;
- б) непрямої дискримінації;
- в) утиску;
- г) пособництва в дискримінації;
- г) віктимізації.

Розділ 4

ПРАВА ЖІНОК І ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

- 4.1. Гендерна політика в ЄС*
- 4.2. Україна у світових рейтингах гендерної рівності*
- 4.3. Законодавчі гарантії у сфері гендерної рівності*
- 4.4. Політичне представництво жінок у країнах ЄС та Україні*
- 4.5. Місце та роль Стамбульської конвенції щодо протидії насильству стосовно жінок і домашньому насильству*
- 4.6. Захист прав жінок, які входять до категорії біженців і внутрішньо переміщених осіб*
- 4.7. Марш за права жінок*

4.1. Гендерна політика в ЄС

У сучасних міжнародних реаліях однією з найактуальніших і водночас дискусійних тем є гендерна рівноправність чоловіків та жінок, під якою мається на увазі правовий принцип та юридичний статус людини у відносинах з державною владою, що забороняє дискримінацію за статевою ознакою¹. Отже, гендерна рівність відображає політичні та соціальні зміни в суспільстві.

Зауважимо, що в березні 2011 року Рада Європейського Союзу ухвалила Європейський пакт з гендерної рівності на 2011–2020 роки, в якому проголошено, «що рівність між жінками та чоловіками є фундаментальною цінністю Європейського Союзу і що політика гендерної рівності має життєво важливе значення для економічного зростання, процвітання та конкурентоспроможності»². Цей документ визначив такі завдання для розвитку гендерної політики в межах ЄС: знищити гендерні відмінності у сфері зайнятості та соціального

¹ Cusack S., Pusey L. Cedaw and the rights to non-discrimination and equality. *Melbourne Journal of International Law*. 2013. Vol. 14. № 1. P. 56.

² European Pact for Gender Equality (2011–2020). March 7, 2011. P. 3. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011XG0525\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011XG0525(01)&from=EN) (date of access: 08.07.2024).

захисту, враховуючи гендерний розрив в оплаті праці; сприяти поліпшенню балансу між роботою та особистим життям чоловіків і жінок протягом усього життя для того, щоб розширити участь жінок на ринку праці та сприяти вирішенню демографічних проблем; боротися з усіма формами насильства стосовно жінок, аби забезпечити повне здійснення жінками їхніх прав та домогтися гендерної рівності³. Проте у звіті Європейської комісії (Єврокомісія) від 2012 року наголошувалося, що, незважаючи на заходи, що проводяться, лише 13,7% керівних посад у провідних європейських компаніях посідають жінки⁴. У листопаді 2012 року держави-члени ЄС не підтримали проєкт Європейської комісії, в якому висунуто вимогу про те, аби щонайменше 40% посад директорів різних компаній посідали жінки⁵.

У період із 2010 по 2015 рік діяльність Єврокомісії в галузі розвитку гендерної політики сконцентрувалася на таких напрямках: рівний ступінь економічної незалежності жінок і чоловіків; рівна оплата за рівну працю та працю рівної цінності; рівність в ухваленні рішень; просування гендерної рівності за межами ЄС; захист гідності та припинення насильства за ознакою статі⁶.

Варто вказати на особливу роль Європейського парламенту в формуванні гендерної політики. Здебільшого ця діяльність виявляється в роботі Комітету з прав жінок та гендерної рівності. Комітет регулярно розробляє законопроєкти, які потім потрапляють на розгляд до парламенту⁷. Водночас робота Європейського парламенту проти гендерної дискримінації

³ European Pact for Gender Equality (2011–2020). March 7, 2011. P. 3. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011XG0525\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011XG0525(01)&from=EN) (date of access: 08.07.2024).

⁴ European Commission. Women on boards: Commission proposes 40% objective. Nov. 14, 2012. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_12_1205 (date of access: 08.07.2024).

⁵ Там само.

⁶ Strategy for Equality between Women and Men (2010–2015). Sept. 21, 2010. P. 4–10. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0491:FIN:EN:PDF> (date of access: 08.07.2024).

⁷ European Parliament. Equality between men and women. 2022. Apr. URL: <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/59/equality-between-men-and-women> (date of access: 08.07.2024).

не обмежується традиційними методами законотворчості. Він також бере участь у розробці політики в галузі гендерної рівності, а саме у формі різних доповідей, що подаються з власної ініціативи для привернення уваги інших структур до конкретних питань, зокрема щодо боротьби з насильством стосовно жінок⁸. Парламент прагне до поширення гендерного питання в роботі всіх його комітетів⁹. Так, у 2010–2011 роках робота Європейського парламенту була зосереджена на економічних і соціальних аспектах гендерної несправедливості. Наприклад, у липні 2010 року було прийнято Директиву 2010/41/EU про умови праці для самозайнятих жінок.

Свій внесок у формування сучасної гендерної політики ЄС роблять неурядові організації та феміністські рухи. Скажімо, Європейське жіноче лобі – організація, що працює у сфері захисту прав жінок у всіх сферах життя, – виробляє рекомендації для європейських країн, Європейської комісії, а також інших неурядових організацій для зміцнення позицій жінок в економічній, політичній та соціальній сферах¹⁰. Вона ж (організація) брала активну участь у прийнятті «Дорожньої карти з досягнення рівності між жінками та чоловіками на 2006–2010 роки»¹¹.

Прагнення глобалізувати гендерну проблематику відображено у прийнятому 2010 року Єврокомісією Плані дій ЄС щодо забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у процесі розвитку (2010–2015 роки)¹².

⁸ European Parliament resolution of 25 February 2014 with recommendations to the Commission on combating violence against women. Feb. 25, 2014. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2014-0126+0+DOC+XML+V0//EN#BKMD-30> (date of access: 08.07.2024).

⁹ European Parliament. Equality between men and women. 2022. Apr. URL: <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/59/equality-between-men-and-women> (date of access: 08.07.2024).

¹⁰ European Women's Lobby. The price of austerity – the impact on women's rights and gender equality in Europe. 2012. Oct. URL: https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/the_price_of_austerity_-_web_edition.pdf (date of access: 08.07.2024).

¹¹ Roadmap for Equality between Women and Men (2006–2010). March 3, 2006. 22 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM%3A2006%3A0092%3AFIN%3AEN%3APDF> (date of access: 08.07.2024).

¹² EU Plan of Action on Gender Equality and Women's Empowerment in Development (2010–2015). March 8, 2010. P. 6–7. URL: <https://europa.eu/>

Документ має на меті посилити провідну роль ЄС у просуванні гендерної рівності; систематично вносити питання гендерної рівності до порядку денного політичного діалогу з країнами-партнерами; покращити моніторинг, підзвітність та прозорість у розподілі коштів, призначених для досягнення гендерної рівності; посилити підтримку ЄС країнам-партнерам у боротьбі з гендерним насильством у всіх його виявах, а також із дискримінацією щодо жінок. Отже, План охоплює і внутрішню, і зовнішню політику ЄС та спрямований на поліпшення їхньої узгодженості.

5 березня 2020 року Європейська комісія затвердила Стратегію гендерної рівності 2020–2025 – документ, яким керується Європейський Союз у формуванні гендерної політики. Ця Стратегія ґрунтується на досвіді та висновках попереднього документа – Strategic Engagement for Gender Equality 2016–2019 (SEGE). Нова Стратегія гендерної рівності розрахована на п'ять років і має на меті усунути нерівність між чоловіками та жінками в країнах ЄС. Стратегія гендерної рівності, розрахована на 2020–2025 роки, містить пакет заходів, які будуть здійснюватися впродовж п'яти років за всіма напрямками політики Євросоюзу¹³.

На основі цієї Стратегії Кабінет Міністрів України в серпні 2022 року ухвалив **Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року** та затвердив операційний план з її реалізації на 2022–2024 роки¹⁴. Схвалення Державної стратегії (далі –

capacity4dev/publicgender/document/-operational-framework-enhance-implementation-existing-eu-policy-frameworksand-ensure-accou (date of access: 08.07.2024).

¹³ Єврокомісія представила стратегію гендерної рівності на 2020–2025 роки. Платформа «Жінки – це 50% успіху України». 2020. 6 березня. URL: <https://50vidsotkiv.org.ua/evrokomisiya-predstavyla-strategiyu-gendernoyi-rivnosti-na-2020-2025-roky/> (дата звернення: 08.07.2024).

¹⁴ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-derzhavnoi-stratehii-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostei-752-120822> (дата звернення: 08.07.2024).

Стратегія) зумовлено необхідністю забезпечення реалізації єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, вдосконалення механізмів її реалізації. Стратегія спрямована на об'єднання суспільства в розумінні цінностей прав і свобод людини, що забезпечуються й захищаються на основі принципів рівності та недискримінації всіх жінок і чоловіків, хлопців та дівчат, на консолідацію дій центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, міжнародних організацій, соціальних партнерів, громадських об'єднань, інших представників та представниць громадянського суспільства, закладів, установ та організацій різних сфер, приватного сектору тощо для реалізації міжнародних і національних зобов'язань щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків для сталого розвитку держави у всіх сферах¹⁵.

Гендерна політика в ЄС є діяльністю численних органів та інститутів державної влади, яка спрямована на досягнення рівності чоловіків та жінок у всіх сферах життя: у соціальній, економічній та особливо політичній. Одна з умов членства в ЄС – приведення національного законодавства у відповідність до європейського права, маючи на увазі, зокрема, і дотримання правових порядків у сфері гендерної рівноправності. Дотримання рівності всіх громадян є обов'язковою вимогою для нових держав-членів ЄС.

Потрібно наголосити, що рівність між чоловіками та жінками є найважливішою частиною «європейського проєкту» від самого його заснування. Нагадаємо, початковими кроками до досягнення рівності обох статей слугували положення Римського договору 1957 року про рівну заробітну плату¹⁶.

¹⁵ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-derzhavnoi-stratehii-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostei-752-120822> (дата звернення: 08.07.2024).

¹⁶ The Treaty of Rome. March 25, 1957. Art. 119. P. 43. URL: https://ec.europa.eu/romania/sites/romania/files/tratatul_de_la_roma.pdf (date of access: 08.07.2024).

Особливу роль у реалізації гендерної політики ЄС відіграла «Дорожня карта щодо досягнення рівності між жінками та чоловіками на 2006–2010 роки»¹⁷. Цей документ став одним із перших прикладів конкретного плану дій у галузі гармонізації правової системи в ЄС та охоплює понад 20 заходів, спрямованих на перегляд гендерного законодавства держав-членів ЄС, підвищення поінформованості громадян про засади подолання соціальної нерівності. У Дорожній карті визначено шість пріоритетних напрямів діяльності для подолання дискримінації: 1) досягнення рівної економічної незалежності жінок і чоловіків; 2) поліпшення співвідношення роботи, приватного та сімейного життя; 3) сприяння рівній участі жінок і чоловіків у процесі ухвалення рішень; 4) ліквідація гендерного насильства та торгівлі людьми; 5) усунення гендерних стереотипів у суспільстві; 6) сприяння гендерній рівності за межами ЄС¹⁸.

На зорі існування ЄС (1960–1970-ті роки) основним завданням у галузі гендерної політики було законодавче закріплення рівноправності статей на ринку праці. Це була своєрідна відповідь на висунуті марксистською теорією претензії щодо дискримінації жінок в економічних відносинах. У 1980-ті роки настав новий етап, який ознаменувався переходом до стратегії, спрямованої на досягнення гендерної рівноправності. Ця стратегія мала на меті створення інститутів (і в межах уже наявних структур, і абсолютно нових органів), покликаних боротися з гендерною несправедливістю в європейському суспільстві. Крім того, сформовано спеціальні фонди, які спонсорують програми соціальної та економічної підтримки жінок; розширено гендерне інформаційне поле; гендерне питання введено до політичного порядку денного.

Гендерний інституціоналізм характерний і для сучасної європейської політики. Він особливо помітний на прикладі роботи Європейської комісії, яка стала основним органом

¹⁷ Roadmap for Equality between Women and Men (2006–2010). March 3, 2006. 22 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM%3A2006%3A0092%3AFIN%3AEN%3APDF> (date of access: 08.07.2024).

¹⁸ Roadmap for Equality between Women and Men (2006–2010). March 3, 2006. P. 3–922. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM%3A2006%3A0092%3AFIN%3AEN%3APDF> (date of access: 08.07.2024).

у рамках ЄС, що відповідає за реалізацію гендерної політики. У межах Комісії організовано спеціальні підрозділи та структурні одиниці, що повністю займаються гендерною проблематикою (Група із забезпечення рівних можливостей; Групи уповноважених з питань рівноправності; Консультативний комітет із забезпечення рівних можливостей для чоловіків та жінок; Бюро з питань зайнятості та рівних можливостей для жінок; Жіноче бюро інформації тощо). Тяжіння до феміністської парадигми в політичному житті особливо помітно в Ісландії. Як приклад можна навести той факт, що ця країна серед перших у ЄС узаконила рівність оплати праці чоловіків і жінок¹⁹.

Варто зазначити, що в межах дослідження політики гендерної рівноваги в ЄС є прогалина даних про насильство над жінками. Це обставина знижує ефективність законотворчого процесу через нестачу статистичних даних. Зокрема, Європейський інститут гендерної рівності обрав як одну з основних цілей подолання цієї статистичної прогалини. Відповідно, можна зазначити, що дослідна діяльність у ЄС найближчими роками особливо уважно зосередиться на вивченні дискримінаційного аспекту насильства.

Отже, гендерна рівність як фундаментальне право закріплене в європейських договорах, є однією з головних цілей у розвитку соціальної сфери Європейського Союзу. Відповідно до даних міжнародного проєкту «Євробарометр» за 2022 рік, незважаючи на той факт, що жінки становлять майже половину робітничої сили та більш, ніж половину випускників вишів, для них наразі є проблематичним досягнення керівних посад²⁰. У Єврокомісії зазначають, що, попри те, що Європа є глобальним лідером у забезпеченні гендерної рівності, у країнах ЄС досі трапляються випадки гендерного насильства, з яким стикалася кожна третя європейська жінка. Незважаючи на те, що жінки переважають серед людей з університетською освітою, вони заробляють у середньому на 16% менше,

¹⁹ Шевцова М. Ісландія: країна, де переміг фемінізм. *Гендер в деталях*. 2021. 8 берез. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/feminism-in-detail/islandiya-kraina-de-peremih-feminizm.html> (дата звернення: 08.07.2024).

²⁰ Eurobarometer. Women in decision-making positions. *Report*. 2022. URL: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_376_en.pdf (date of access: 08.07.2024).

ніж чоловіки, лише 8% керівних посад у великих комерційних компаніях припадає на жінок²¹. Тому одним із основних завдань ЄС є досягнення паритету між чоловіками та жінками у структурах, пов'язаних з ухваленням рішень.

4.2. Україна у світових рейтингах гендерної рівності

Підрахунок індексу гендерної рівності з метою сталого розвитку (SDG Gender Index) свідчить про те, що у світі 2,8 млрд жінок і дівчат живуть у державах, які не дотримуються базових принципів рівноправності статей²², їх вважають там другосортними людьми. Згідно з даними нового рейтингу, що оцінює рівень гендерної рівності на планеті, жодна країна у світі не зможе досягти рівноваги в цьому питанні до 2030 року²³.

Гендерна рівність є однією із 17 цілей сталого розвитку, які ухвалені на саміті ООН 2015 року, підписаних 193 країнами²⁴. Зазначені цілі мають бути реалізовані до 2030 року. Навіть скандинавські країни, індекс рівності в яких нині найвищий, повинні докласти величезних зусиль для досягнення цієї мети. Відповідно до даних за 2022 рік, лідерами із-поміж європейських країн за рівнем гендерної рівності та поваги до прав жінок є Ісландія, Швеція, Данія та Франція, серед тих, які відстають, – Греція, Угорщина та Словаччина²⁵. Але загалом

²¹ Єврокомісія представила стратегію гендерної рівності на 2020–2025 роки. Платформа «Жінки – це 50% успіху України». 2020. 6 березня. URL: <https://50vidsotkiv.org.ua/yevrokomisiya-predstavyla-strategiyu-gendernoyi-rivnosti-na-2020-2025-roky/> (дата звернення: 08.07.2024).

²² Україна увійшла в топ-50 країн за показником рівності чоловіків і жінок. URL: <https://glavcom.ua/publications/ukrajina-uviyshla-v-top-50-krajinz-pokaznikom-rivnosti-cholovikiv-i-zhinok-598997.html> (дата звернення: 08.07.2024).

²³ Not one single country set to achieve gender equality by 2030. *The Guardian*. 3 Jun 2019. URL: <https://www.theguardian.com/global-development/2019/jun/03/not-one-single-country-set-to-achieve-gender-equality-by-2030> (date of access: 08.07.2024).

²⁴ Peters A. Die Pandemie und das Völkerrecht (The Pandemic and Public International Law) (February 9, 2021). *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL)*. Research Paper No. 2021-03. P. 43.

²⁵ EIGE. Gender Equality Index. 2022. URL: <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2019> (date of access: 08.07.2024).

для ЄС характерна позитивна динаміка стосовно досягнення гендерної рівності.

У 2010 році було створено Європейський інститут із гендерної рівності для «сприяння та посилення заохочення гендерної рівності, враховуючи облік гендерної проблематики у всіх стратегіях ЄС та національної політики, що з них випливає, а також для боротьби з дискримінацією на основі статі та підвищення поінформованості громадян ЄС про гендерну рівність»²⁶.

Однією зі значущих функцій Європейського інституту є підрахунок гендерних показників та побудова індексу гендерної рівності. Він складається з восьми критеріїв, шість з яких є основними – робота, гроші, знання, час, влада та здоров'я, а два інші – допоміжними (нерівність, насильство)²⁷. Зрештою індекс сприяє виміру гендерного розриву та оцінює ЄС з погляду успішності втілення принципу гендерної рівності і для кожної європейської країни окремо, і для ЄС. Він незамінний для моніторингу ефективності політики ЄС, вироблення стратегій та рекомендацій для поліпшення становища жінок.

Щодо України, то сучасні дослідники стверджують, що не можна оминати гендерний дисбаланс в українському суспільстві, зважаючи на норми законів і ситуацію на практиці. Нерівність у ключових сферах посилюється тривалим збройним конфліктом та браком безпеки населення, оскільки нерідко відбувається дискримінація та насильство щодо жінок і дівчат, обмеження їх ролі в процесі розбудови миру та врегулювання конфліктів. А з іншого боку, кількість жінок-військових у збройних силах становить близько 60 тис., що свідчить про позитивну динаміку стосовно вирішення питання гендерної рівності. Гендерні стереотипи піддаються виправленню і, що найголовніше, боротьба з обмеженнями й упередженнями

²⁶ EIGE. About EIGE. Our vision and mission. URL: <https://eige.europa.eu/about> (date of access: 08.07.2024).

²⁷ Індекс гендерної рівності в Європейському Союзі: надійний інструмент для формування політики: записка, підготов. Європ. ін-том гендер. рівності (EIGE). 2014. 14 лют. С. 2. URL: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.30/2014/mtg_1/12_EIGE_R_full.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

триває, а позитивні результати спонукають рухатись далі²⁸. Так, у Звіті про гендерні розриви за 2022 рік (Global Gender Gap Report) Україна посідає 81-ше місце, поруч із Парагваем, не набагато відстаючи від показників Польщі, яка зайняла 77-ме місце. Зазначається, що жінки і чоловіки мають рівні права в доступі до земельних і неземельних активів, свободі переміщення, майже рівні в доступі до правосуддя, фінансових послуг, немає перепон у спадкуванні для вдів та дочок, розлученні²⁹.

По суті, за роки незалежності в Україні показники індексу гендерної нерівності зросли вдвічі: 1991 року він становив 0,472, а 2021-го – 0,200. Найгірша ситуація з рівністю статей в Україні була в 1993–1994 роках (0,474), найкраща – у 2020-му (0,198)³⁰.

У 2022 році Україна посіла 81-ше місце в рейтингу Global Gender Gap Report 2022, під час складання якого враховують економічні та освітні можливості реалізації, здоров'я та життєзабезпечення, а також розширення прав і можливостей у політиці. Водночас минулого року ми були 74-ті. Падіння в рейтингу спричинене війною, яку проти України розв'язала росія. А втім, українське суспільство дедалі більше поділяє принципи гендерної рівності, але дискримінація, на жаль, нікуди не зникає. Так, щораз більше жінок обіймають керівні посади, відкривають власний бізнес, але й досі зазнають суспільного тиску, побутового чи сексуального насильства тощо³¹.

Нагадаємо, що індекс глобального гендерного розриву (Global Gender Gap Index) призначений для вимірювання

²⁸ Балим І. В., Бокатова А. А. Гендерна рівність у Європейському Союзі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. URL: http://lsej.org.ua/5_2023/96.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

²⁹ Global Gender Gap Report 2022. World Economic Forum. 374 p. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gapreport-2022> (date of access: 08.07.2024).

³⁰ Індекс гендерної нерівності в Україні та Європі. *Слово і діло*. <https://www.slovoidilo.ua/2023/03/08/infografika/suspilstvo/indeks-hendernoyi-nerivnosti-ukrayini-ta-yevropi> (дата звернення: 08.07.2024).

³¹ Україна посіла 81 місце в рейтингу Global Gender Gap Report 2022. *Women to Ukraine*. 2022. 24 листоп. URL: <https://w2u.world/analitika/ukrainaposila-81-mistse-v-reitynhu-global-gender-gap-report-2022/> (дата звернення: 08.07.2024).

реального рівноправ'я між представниками обох статей за чотирма критеріями:

- економічна участь та можливості;
- рівень освіти;
- здоров'я і виживання;
- розширення політичних прав та можливостей³².

Уперше звіт про глобальний гендерний розрив опубліковано 2006 року, і відтоді щорічно його представляють на Всесвітньому економічному форумі.

Порівнюючи результати 2022 року з 2021, можна стверджувати, що загальний показник гендерного паритету зріс із 67,9% до 68,1%. Субіндекс економічної участі та можливостей також збільшився з 58,7% до 60,3%, як і субіндекс здоров'я та виживання з 95,7% до 95,8%. Субіндекс рівня освіти знизився з 95,2% до 94,4%, тоді як індекс політичної участі залишився на тому ж рівні – 22%³³.

Головний висновок звіту 2022 року полягає в тому, що знадобиться ще 132 роки, щоб усунути глобальний гендерний розрив. При тому, що жодна країна ще не досягла повного гендерного паритету, 10 найбільших економік світу усунули принаймні 80% своїх гендерних розривів³⁴. Це пов'язано з тим, що сьогодні рівноправність чоловіків і жінок не у всіх країнах розвинута і закріплена на конституційному рівні. Аналіз конституцій федеративних держав показав, що в Австрії, Бельгії та Бразилії немає безпосередньо положень про рівні права чоловіків і жінок. Але це випливає зі загального принципу рівності перед законом. Водночас в Австрії (ст. 7) він адресований усім громадянам, у Бельгії (ст. 10) – бельгійцям, у Бразилії (§ 1 ст. 141) – усім.

У Німеччині та Канаді положення про рівні права чоловіків та жінок містяться в конституційних розділах «Основні права» та «Право на рівність», які присвячені суб'єктивним правам

³² Gender Inequality Index / Human Development Reports. United Nations Development Programme. URL: <http://hdr.undp.org/en/content/table-4-gender-inequality-index> (date of access: 08.07.2024).

³³ Там само.

³⁴ Україна в рейтингу «Глобального гендерного розриву». Судова влада України. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/gender/gend_reit1 (дата звернення: 08.07.2024).

і свободам. Зокрема, ч. 2 ст. 3 Конституції Німеччини встановлено: «Чоловіки та жінки рівноправні. Держава сприяє дійсному здійсненню рівноправності жінок і чоловіків та вживає заходів для усунення наявних недоліків». Конституційним актом Канади (ст. 28) закріплено гарантування рівних прав не чоловіків і жінок, а «обличь обох статей» незалежно від будь-яких положень.

У трьох із восьми розглянутих конституцій унітарних держав також існує підхід, що відображає рівність прав чоловіків та жінок у контексті загальних принципів рівності всіх перед законом (Албанія, Іспанія), адресованого всім (ч. 1 ст. 18) та іспанцям (ст. 14) відповідно, та неприпустимість дискримінації (Нідерланди), де у ст. 1 Конституції закріплено, що «ставлення до всіх людей у Нідерландах має бути рівним за рівних обставин. Дискримінація на підставі переконань, віросповідання, політичних поглядів, раси чи статі або з будь-яких інших причин не допускається».

У п'яти із зазначених конституцій унітарних держав, що залишилися, положення про рівні права чоловіків і жінок є в преамбулі (Франція), основах державного ладу (Швеція) та/або в розділі/главі, присвячених суб'єктивним правам і свободам (Угорщина, Греція, Польща, Швеція).

Отже, змістовний аналіз конституційних норм засвідчує, що держави по-своєму визначили принцип рівності прав чоловіків і жінок. Чимало країн мають позитивний конституційний досвід закріплення рівноправності чоловіків і жінок (серед федеративних – Австрія, Бельгія, Бразилія, Німеччина, Канада, серед унітарних – Албанія, Угорщина, Греція, Іспанія, Нідерланди, Польща, Франція, Швеція, а також країни СНД).

4.3. Законодавчі гарантії у сфері гендерної рівності

Із-поміж основних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію жінками і чоловіками своїх прав і можливостей, є Конституція України, яка закріпила рівність прав жінки і чоловіка. У ст. 3 Основного Закону закріплено рівність чоловіків і жінок в усіх сферах життя. Крім цієї норми, гендерної рівності стосуються ст.ст. 21, 24, 51. Ч. 3 ст. 24 Конституції

України безпосередньо присвячена подоланню дискримінації жінок в Україні та наголошує на тому, що рівність прав жінок і чоловіків забезпечується наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї тощо.

Загалом положення про рівноправність чоловіків і жінок у прямому формулюванні містять в розділі Конституції України, який присвячений суб'єктивним правам і свободам («Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»). Адже рівність чоловіків і жінок належить до основних прав людини, тому закріплення цього принципу є важливим для забезпечення прав і свобод людини та громадянина загалом. У концептуальному плані цей принцип пронизує всі конституційні права і свободи.

По суті, закріпивши цей принцип, Конституція України політично і юридично визначила гендерну стратегію розвитку українського суспільства, що передбачає:

По-перше, рівність жінок і чоловіків є одним із питань прав людини та однією з умов забезпечення справедливості, а також однією з передумов досягнення загальної рівності, розвитку і миру.

По-друге, забезпечення рівних прав і можливостей є основним правом людини і громадянина, яке держава гарантує, а отже, зобов'язується усунути всі перепони на шляху досягнення рівності чоловіків і жінок та поліпшення становища жінок і розширення їхніх прав³⁵.

По-третє, держава забезпечує рівність прав і можливостей статей через діяльність системи державних органів, що потребує розширення їхньої компетенції з питань гендерного виміру діяльності.

По-четверте, елементи визначеної конституційної системи прав і свобод людини та громадянина внутрішньо взаємопов'язані, а отже, право на рівність пронизує всі інші

³⁵ Питання гендерної рівності в конституційному процесі. Міжнародний центр перспективних досліджень. URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/pitannya_genderno_r_vnost_v_konstituc_ynomu_proces_.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

права та свободи і є їх гендерним утіленням. Це вимагає гендерного наповнення галузевого законодавства як органічного його складника.

По-п'яте, перед жінками, як конституційно наголошено, стоять загальносуспільні інтереси, пов'язані з досягненням загальної мети гендерної рівності, яких можна досягти лише спільно і в партнерстві з чоловіками. А тому поліпшення становища жінок і забезпечення рівноправності чоловіків і жінок – це питання прав людини, яке не можна розглядати ізольовано як одне з питань, що стосується тільки жінок.

По-шосте, Конституція України як Основний Закон передбачає втілення визначених у ній норм і принципів у чинній системі законодавства і відкриває перспективи його розвитку, зокрема що стосується забезпечення гендерної рівності³⁶.

По-сьоме, Конституція України вказує на виконання міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, демонструє, що розширення прав і можливостей жінок, забезпечення рівноправності жінок і чоловіків розглядається як засіб побудови стійкого, справедливого і розвиненого суспільства, як передумова для досягнення політичної, соціальної, економічної, культурної й екологічної безпеки у відносинах між народами.

По-восьме, Конституція України є першим вольовим і юридично базовим кроком у створенні правового механізму рівних прав і можливостей чоловіків і жінок.

По-дев'яте, вказавши саме на рівність, Конституція України заклала концептуальний підхід до становища і статусу жінок і чоловіків, розвитку їхніх взаємин як паритетних, гендерно збалансованих.

По-десяте, Конституція України не тільки визначила основоположні напрями розвитку суспільства і держави, а й через рівність прав, свобод та обов'язків людини наповнила їх гендерною сутністю та змістом. Насамперед ідеться про рівні права, можливості і доступ до ресурсів, гармонійне партнерство

³⁶ Питання гендерної рівності в конституційному процесі. Міжнародний центр перспективних досліджень. URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/pitannya_genderno_r_vnost_v_konstituc_ynomu_proces_.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

чоловіків і жінок, що мають ключове значення для зміцнення соціальної демократії³⁷.

По-одинадцяте, Конституція України, закріпивши право гендерної рівності в системі прав і свобод, визначила напрями гендерного соціального нормотворення: системи правових гендерних норм – через систему державних органів; системи політичних гендерних норм – через програми і статuti політичних партій; системи корпоративних норм – через статuti громадських організацій; а також традицій і звичаїв – у діяльності всіх організаційних структур державного, партійного та громадського змісту, моралі – як базової нормативної основи функціонування суспільних відносин.

Проаналізувавши конституційні положення, можемо поділити їх на дві групи. До першої групи зараховуємо положення зі стандартним формулюванням про рівні права чоловіків і жінок та рівні можливості їх реалізації. Такий конституційний варіант реалізовано в ч. 3 ст. 24 Конституції України. Причому в ній визначено, що рівність прав жінок і чоловіків забезпечується шляхом надання жінкам рівних із чоловіками можливостей у суспільно-політичній та культурній діяльності, в освіті та професійній підготовці, праці та винагороді за неї; спеціальних заходів з охорони праці та здоров'я жінок, встановлення пенсійних пільг; створення умов щодо суміщення роботи та материнства; правового захисту, матеріальної і моральної підтримки материнства та дитинства, враховуючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Захист і гарантування прав та свобод як чоловіка, так і жінки є показником рівня демократичності держави. Поняття невідчужуваності визначається через природні права людини незалежно від форми політичного устрою, де держава не має права їх позбавляти. Формально держава може, з одного боку, поважати і гарантувати права людини, а з іншого – навпаки, порушувати й обмежувати їх, проте відібрати основоположні від народження права людини вона фактично не може.

³⁷ Питання гендерної рівності в конституційному процесі. Міжнародний центр перспективних досліджень. URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/-pitannya_genderno_r_vnost_v_konstituc_ynomu_proces_.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

Природні права існують незалежно від державного визнання, належать кожному від народження³⁸.

До другої групи належать положення Основного Закону, у яких закріплено рівні права чоловіків та жінок, але без вказівки рівності їхніх можливостей. Тобто конституційне формулювання принципу рівноправності чоловіків та жінок обмежено і зведено до рівності цивільних прав. Для забезпечення рівності статей важливе значення має ст. 21 Основного Закону: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними»³⁹. Це положення є концептуальним для рівності статей, відображає ідеали свободи, рівності та людської гідності. Конституція України розглядає рівність людей з позицій природних прав, які має людина з народження, а тому їх захист є важливим обов'язком держави.

Резюмуючи, зауважимо, що конституційне закріплення принципу рівноправності чоловіків та жінок має бути іманентно будь-якій правовій державі, в якій визначено демократичний політичний режим. Це, на наш погляд, позитивно впливає на реалізацію принципу рівноправності чоловіків і жінок.

Гендерне законодавство складається також із таких законодавчих актів, як Кодекс законів про працю України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, закони України про освіту, пенсійне забезпечення, державну допомогу сім'ям з дітьми, охорону праці, Основи законодавства України про охорону здоров'я тощо. Варто виокремити профільні закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»⁴⁰,

³⁸ Питання гендерної рівності в конституційному процесі / Міжнародний центр перспективних досліджень. URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/-pitannya_genderno_r_vnost_v_konstituc_ynomu_proces_.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

³⁹ Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.07.2024).

⁴⁰ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 08.07.2024).

«Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»⁴¹, «Про попередження насильства в сім'ї»⁴² тощо.

Однак норми цих законів переважно є декларативними з таких причин:

1) низька обізнаність жінок (насамперед у сільській місцевості) з міжнародними стандартами у сфері захисту від гендерної дискримінації. Жінка часто не розуміє, що її права було порушено, особливо якщо йдеться про випадки дискримінації. За майже 10 років дії Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» лише в 145 судових актах міститься посилання на цей закон, причому зазвичай справи ініційовано державними контролюючими органами (здебільшого – у випадках реагування на факти вказівки статі працівника в оголошеннях про наявність вакансії), а не жертвами дискримінації;

2) невміння представників юридичної професії, зокрема суддів, ідентифікувати ті випадки, коли порушення прав та законних інтересів жінки є наслідком дії дискримінаційних положень законодавства або гендерно нейтральних законодавчих актів, які на практиці призводять до дискримінаційних наслідків.

Отже, головна особливість гендерної політики України та країн ЄС полягає в тому, що вона формувалася паралельно до процесів європейської інтеграції, що давало змогу постійно аналізувати застосовність правових норм, спрямованих на досягнення рівності статей у всіх сферах діяльності, на практиці в умовах функціонування різних політичних систем держав-членів ЄС. Зазначимо, що кожен учасник ЄС має унікальний досвід формування гендерної політики з огляду на різні фактори (історичний досвід, традиції, соціальна структура, політичні звичаї, правові норми). Однак для всіх європейських країн об'єднувальною ідеєю є ставлення до дискримінації жінок як до однієї з найважливіших проблем сучасного світу.

⁴¹ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 08.07.2024).

⁴² Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 № 2789-III. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14#Text> (дата звернення: 08.07.2024).

Важливо зауважити, що діяльність Європейського Союзу спрямована на вдосконалення конституційно-правової системи задля досягнення гендерної рівноваги. Нині для ЄС характерна тенденція до розширення гендерного порядку денного, що передбачає роботу щодо подолання дискримінації жінок не тільки в європейських межах, а й у світі. Євросоюз також прагне розширити коло суб'єктів гендерного права, ввівши до нього такі соціальні групи: дівчатка і дівчата (які не досягли повноліття), а також біженки та мігрантки.

4.4. Політичне представництво жінок у країнах ЄС та Україні

Україна недавніми роками значно просунулася у вивченні й осмисленні гендерної проблематики. Ухвалення Конституції України створило нові правові гарантії формування громадянського суспільства. Вона закріпила нові засади громадянської організації суспільства, зокрема принцип рівності жінки і чоловіка. Гарантування Конституцією України принципу рівності прав і свобод громадян перед законом має важливе значення для розвитку діяльності органів виконавчої влади в напрямі забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків.

Ще 2014 року розроблено Стратегію ЄС щодо забезпечення рівності між жінками та чоловіками після 2015 року та надано загальні рекомендації стосовно того, щоб припинити всі форми дискримінації, яким піддаються жінки на ринку праці; щодо заробітної плати, пенсій, участі в ухваленні рішень; щодо доступу до товарів та послуг; щодо боротьби з усіма формами насильства стосовно жінок; щодо ліквідації дискримінаційних структур та практик, пов'язаних із гендером; щодо задоволення потреб жінок-інвалідів для забезпечення їхньої активної участі на ринку праці; щодо залучення громадянського суспільства та соціальних партнерів до розробки і постійної оцінки Стратегії; щодо інтегрування гендерної перспективи та боротьби з гендерним насильством у зовнішню політику ЄС та ін.⁴³.

⁴³ The EU Strategy for Equality between Women and Men post 2015. June 9, 2015. P. 8–9. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0218_EN.pdf (date of access: 08.07.2024).

У документі порушено питання про забезпечення більш збалансованого представництва жінок і чоловіків у муніципальних радах, регіональних та національних парламентах, а також у Європарламенті. Наголошувалося на важливості складання збалансованих за статевою ознакою виборчих списків, очолюваних по черзі чоловіком і жінкою, квот для розширення участі жінок у процесі ухвалення політичних рішень. У Стратегії міститься заклик до всіх інституцій ЄС вжити внутрішніх заходів для збільшення рівності в межах своїх структур, пропонуючи кандидатури і жіночої, і чоловічої статі на посади високого рівня⁴⁴.

У жовтні 2015 року Європейська рада ухвалила План дій з гендерної рівності (2016–2020 роки), в якому наголошувалося, що «гендерна рівність лежить в основі європейських цінностей і закріплена у правових та політичних засадах Європейського Союзу. ЄС та його держави-члени знаходяться на передовій захисту, реалізації та дотримання прав жінок і дівчат й активно просувають їх у всіх зовнішніх відносинах»⁴⁵. Ключовими завданнями було названо: забезпечення фізичної та психологічної недоторканності дівчат і жінок; просування соціальних та економічних прав жінок і дівчат; активізація участі жінок у всіх сферах життя; зміна інституційної культури ЄС для більш ефективного виконання зобов'язань ЄС⁴⁶.

Передбачалося, що Євросоюз надаватиме фінансову підтримку проектам, спрямованим на вирішення зазначених завдань. Однак, незважаючи на розвиток європейських стратегічних документів щодо забезпечення гендерної рівноправності, статистика виявилася не такою позитивною, як очікувалося. Упродовж десятиліття (2005–2015) індекс гендерної рівності ЄС поліпшився лише на чотири пункти – з 62,2 до 66,2 (у 2019-му – 67,4). Такий критерій, як «влада», у 2015-му був найнижчим у рейтингу (48,5), хоча він прогресував

⁴⁴ The EU Strategy for Equality between Women and Men post 2015. June 9, 2015. P. 8–9. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0218_EN.pdf (date of access: 08.07.2024).

⁴⁵ Gender Action Plan (2016–2020). Oct. 26, 2015. P. 2. URL: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13201-2015-INIT/en/pdf> (date of access: 08.07.2024).

⁴⁶ Там само.

із максимальною швидкістю (у 2019-му – 51,9, але, як і раніше, на останньому місці). Критерій «час» – єдиний, який зменшився за 10 років та у 2015 році становив 65,723 (стільки ж у 2019-му⁴⁷). Це означає, що нерівність між чоловіками та жінками в часі, що витрачається на роботу по дому і догляд, а також на громадську діяльність, і надалі зберігається.

Правові заходи, що вжиті низкою держав-членів ЄС та вводять квоти у випадках ухвалення політичних та/або економічних рішень, значно збільшили кількість жінок на керівних посадах. Проте між європейськими країнами зберігається величезна розбіжність. Незважаючи на значну роботу зі збільшення жіночого представництва, у європейських політичних структурах поки що не вдалося досягти гендерного балансу. У 2019 році в усіх національних парламентах у рамках ЄС було більше чоловіків, аніж жінок. Щодо членів національних урядів країн-учасниць ЄС, то Іспанія, Швеція та Франція відіграють провідну роль у підтримці стандартів гендерної рівноваги (52,4%, 52,2% та 48,6% жінок відповідно). Найнижчі показники мають Угорщина та Мальта (7,1% і 12% жінок лише на рівні національних урядів)⁴⁸.

На вищому політичному рівні жінок значно менше: станом на 2019 рік лише у трьох державах-членах ЄС жінки обіймали посади прем'єр-міністрів – у Німеччині, Румунії та Сполученому Королівстві (в останніх двох країнах 2019 року їх змінили чоловіки).

Щодо гендерної рівності на регіональному та місцевому рівнях, то передусім зауважимо, що в середньому 33,3% жінок беруть участь у регіональних зборах у ЄС. Тобто країни Євросоюзу суттєво вирізняються рівнем залученості жінок до великої політики. Найкращою стосовно участі жінок у політиці на рівні ухвалення рішень є ситуація саме у Швеції, де протягом десятиліть на державному рівні розробляються механізми забезпечення гендерної рівності задля поліпшення нерівного розподілу прав і можливостей для чоловіків та жінок.

⁴⁷ EIGE. Gender Equality Index: EU progress at a snail's pace. URL: <https://eige.europa.eu/en/in-brief> (date of access: 08.07.2024).

⁴⁸ European Parliament. Woman in politics in the EU. 2019. March. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/635548/EPRS_BRI\(2019\)635548_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/635548/EPRS_BRI(2019)635548_EN.pdf) (date of access: 08.07.2024).

Швеція є прикладом «поступального шляху» (*incremental track*), на противагу «швидкому шляху» (*fast track*), у впровадженні гендерної політики, тобто покрокового поліпшення стану гендерної рівності в країні. Окремо варто зазначити про активний жіночий рух, що зумів поставити питання гендерної рівності на політичний порядок денний і вивести приватні питання у публічну сферу⁴⁹. В таких країнах, як Іспанія, Франція, Швеція, Фінляндія, які наближаються до гендерного паритету, високі показники жіночого представництва на національному рівні трансформуються в такі самі показники на регіональному рівні.

На іншому ж кінці спектру гендерної рівноваги є Угорщина, Словаччина та Румунія, де частка жінок у регіональних органах влади не досягає навіть 20%⁵⁰. Тому узагальнено можна сказати, що у 2017–2020 роках спостерігалось деяке уповільнення прогресу в досягненні гендерної рівності в різних державах-членах ЄС. Це стосувалося всіх галузей процесу ухвалення рішень, зайнятості та оплати праці.

В Україні дещо інша ситуація з доступом жінок до прийняття управлінських рішень. Незважаючи на те, що жінки в Україні формально отримали рівний із чоловіками статус, де-факто вони й надалі піддаються дискримінації і в політичній сфері. Експертки вбачають у цьому кілька причин: низький соціальний статус жінок, економічна залежність від чоловіків, нерівноцінний розподіл сімейних обов'язків, відсутність центрів із політичної освіти населення, відсутність підтримки жінок-політиків з боку чоловіків та нерозуміння останніми важливості проблеми представлення жінок у владі, вплив стереотипу «політика – чоловіча справа»⁵¹.

⁴⁹ Марценюк Т. Залученість жінок у політику: країни ЄС і Україна. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. Київ, 2016. С. 235–244. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7fb5483a-ac35-4ec4-b0a2-6e384d49d4f9/content> (дата звернення: 08.07.2024).

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Галустян Ю. М. Функціонування національного механізму реалізації гендерної політики. Аналітичний звіт за результатами проведення інтерв'ю з експертами у галузі гендерної політики (за підтримки Фонду народонаселення ООН в Україні). 2014. С. 11. URL: http://mlsp.kmu.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=166710 (дата звернення: 08.07.2024).

Відповідно до міжнародного рейтингу Україна, станом на 1 червня 2023 року, розділяє 113-тє місце (разом з Індією та Йорданом)⁵² із лише 20,43% жінок у Верховній Раді (85 жінок, станом на 1 липня 2023 року)⁵³. Загалом країни колишнього соцтабору не просунулися в лідери за кількістю жінок у парламентах. Трансформаційні процеси і боротьба за важливі економічні ресурси не сприяли значному залученню жінок до великої політики⁵⁴. Утім, маємо згадати, що в українському парламенті та уряді і жінки обіймають керівні посади. Так, станом на липень 2023 року, Олена Кондратюк є заступницею Голови Верховної Ради України, і п'ять жінок входять до складу Кабінету Міністрів України (загалом в уряді 22 міністрів та віцепрем'єр-міністрів), а саме: Юлія Свириденко – Перша віцепрем'єр-міністерка України – Міністерка економіки України, Ірина Верещук – Віцепрем'єр-міністерка України – Міністерка з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Ольга Стефанішина – Віцепрем'єр-міністерка з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, Оксана Жолнович – Міністерка соціальної політики України, Юлія Лапунтіна – Міністерка у справах ветеранів⁵⁵. Утім, як бачимо, загалом простежується явище вертикальної гендерної сегрегації великої політики: рівень присутності жінок на найвищих політичних посадах не відповідає заявленим у документах ідеям рівності.

Більшість працівників Апарату Верховної Ради (68%) є жінками. Водночас на посадах керівників структурних підрозділів Апарату та їх заступників жінок 44%, а чоловіків 56%.

⁵² Women in National Parliaments, Inter-Parliamentary Union. URL: https://data.ipu.org/content/ukraine?chamber_id=13550 (дата звернення: 08.07.2024).

⁵³ Кадрове забезпечення народних депутатів України. *Управління кадрів Апарату Верховної Ради України* : офіц. вебсайт. URL: https://vrkadry.rada.gov.ua/news/dijalnist/kadr_zab_dep/72929.html (дата звернення: 08.07.2024).

⁵⁴ Марценюк Т. Залученість жінок у політику: країни ЄС і Україна. *Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України*. Київ, 2016. С. 235–244. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7fb5483a-ac35-4ec4-b0a2-6e384d49d4f9/content> (дата звернення: 08.07.2024).

⁵⁵ Кабінет Міністрів України. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/uryad-ta-organi-vladi/team> (дата звернення: 08.07.2024).

У керівництві Апарату Верховної Ради на семи посадах немає жодної жінки – і це треба змінювати⁵⁶.

Щоб поліпшити доступ жінок до політики, в Україні протягом останніх років здійснюється низка проєктів. Приміром, платформа «Жінки – це 50% успіху України»⁵⁷ – соціальний проєкт (ініціатором якого є Національний демократичний інститут), спрямований на активізацію та підтримку жінок у громадському й політичному житті, врівноваження представництва жінок та чоловіків на ключових позиціях заради пришвидшення створення справді європейської моделі суспільства. Проєкт стартував у вересні 2014 року у Вінницькій та Львівській областях із початком пілотної громадсько-інформаційної кампанії під слоганом «Жінки – це 50% успіху України». Одне із завдань проєкту – збільшення видимості жінок у політиці та кандидаток, які брали участь у місцевих виборах 2015 року.

Проєкт «Жінки у політиці» адмініструється Всеукраїнською громадською організацією «Жіночий консорціум України»⁵⁸. Цей сайт започатковано як платформу, на якій 2012 року висвітлювалась участь жінок у виборчому процесі, а також результати гендерного моніторингу парламентських виборів, який проводила Мережа Громадського контролю за гендерною рівністю на виборах 2012 року. На сьогодні це майданчик для висвітлення інформації про участь жінок в ухваленні рішень на міжнародному, національному і місцевому рівнях, а також їхньої позиції щодо суспільно значущих подій. Ще один проєкт, який впроваджує «Жіночий консорціум України» (за підтримки Фонду демократії ООН), має назву «Побудова жіночого політичного лобі в Україні». Його завдання – створити громадянську платформу, яка допоможе збільшити представництво жінок в Україні на всіх рівнях прийняття рішень.

⁵⁶ Герчева Д., Кондратюк О. Чи стане Парламент прикладом для покоління рівності? Офіц. вебпортал парламенту України. 2020. 24 жовт. URL: <https://www.rada.gov.ua/print/198765.html#:~:text=Більшість%20працівників%20Апарату%20Верховної%20Ради,жінки%20-%20і%20це%20треба%20змінювати> (дата звернення: 08.07.2024).

⁵⁷ Платформа «Жінки – це 50% успіху України» : офіц. вебсайт. URL: <https://50vidsotkiv.org.ua/about/> (дата звернення: 08.07.2024).

⁵⁸ Жіночий консорціум України : офіц. вебсайт. URL: <https://wcu-network.org.ua/about/organization> (дата звернення: 08.07.2024).

Окрім того, варто згадати і те, що 1 липня 2016 року в Києві стартував Перший всеукраїнський форум Політичного українського лобі (ПУЛ) жінок «Жінка в сучасній українській політиці – стратегії участі та перспективи».

Як свідчить досвід гендерної політики ЄС, важливо мати фахово інституціоналізовану гендерну політику (гендерну пріоритетизацію та спеціальні заходи), що супроводжується відповідними механізмами її реалізації. В Україні формально деякі аспекти гендерної політики присутні, але бракує практичних механізмів реалізації, а також політичної волі на повернення уваги до питань гендерної рівності⁵⁹.

Зауважимо, що гендерна політика ЄС та України – це складний комплекс різних заходів, політичних ініціатив та інституцій, які ведуть до набуття жінками рівних політичних прав на участь у державному управлінні. Однак проаналізовані статистичні звіти не дають підстав для висновку про очікувану ефективність вжитих заходів, що зумовлено економічною та міграційною кризами. Наразі і Україна, і країни ЄС перебувають на півдорозі до досягнення гендерної рівності. Проте уже запущений комплексний механізм забезпечення гендерної рівноваги, який охоплює і різні інститути, що займаються цією проблематикою, і конституційно-правові механізми, що втілюються у стратегіях, конвенціях, договорах та інших правових ініціативах, спрямованих на подолання гендерної дискримінації в європейському суспільстві.

4.5. Місце та роль Стамбульської конвенції щодо протидії насильству стосовно жінок і домашньому насильству

Попри значні позитивні зрушення в державній політиці європейських країн, насильство щодо жінок (різні його форми) досі є поширеною проблемою на всіх рівнях суспільства

⁵⁹ Марценюк Т. Залученість жінок у політику: країни ЄС і Україна. *Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України*. Київ, 2016. С. 235–244. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7fb5483a-ac35-4ec4-b0a2-6e384d49d4f9/content> (дата звернення: 08.07.2024).

в усіх державах-членах Ради Європи, зокрема і в Україні. Першим юридично обов'язковим інструментом із цього питання на європейському рівні, а також одним із найбільш перспективних міжнародних договорів у цій галузі є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами⁶⁰, або Стамбульська конвенція. Вона закріплює абсолютну неприпустимість насильства щодо жінок і домашнього насильства. Відкрита для підписання 11 травня 2011 року у Стамбулі (Туреччина), Конвенція набула чинності 1 серпня 2014 року і є постійно відкритою до підписання будь-якою країною світу. 12 березня 2012 року Туреччина першою ратифікувала Конвенцію, а вслід за нею – 36 країн з 2013-го до 2022 року.

Щодо України, то активна робота з підготовки до ратифікації Стамбульської конвенції почалася ще 2015 року, яку Україна підписала ще 7 листопада 2011 року, ставши однією з 20 держав-членів. Проте ратифікувала тільки 20 червня 2022 року, згідно із Законом № 2319-IX «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами»⁶¹, а набула вона чинності для України 1 листопада 2022 року. Відповідно до неї, постраждалим особам забезпечується як найкращий захист і підтримка, сприяння їх фізичному, психологічному та соціальному відновленню.

Стамбульська конвенція вводить у національні законодавства поняття «гендер». І саме використання цього поняття, яке розглядається не як біологічна стать людини, а як її самоідентифікація, соціальна роль, і слугувало причиною неприйняття Стамбульської конвенції низкою європейських держав,

⁶⁰ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : міжнар. док. від 11.05.2011. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 08.07.2024).

⁶¹ Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022 № 2319-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення: 08.07.2024).

які її підписали. Вони заявили, що це суперечить їхнім основним законам.

Стамбульська конвенція закликає розглядати боротьбу з насильством з урахуванням гендерного розподілу ролей. У такому разі Конвенція закликає боротися з насильством щодо людей із «соціально сконструйованими ролями», тобто захищати всі наявні варіанти гендерної належності.

Головна мета Конвенції – розробка заходів, спрямованих на «викорінення забобонів, звичаїв, традицій», тобто ціннісна трансформація суспільства, уніфікація національних норм та установок. Так, Конвенція категорично забороняє виправдовувати «гендерне» насильство поняттями «культура, звичаї, релігія, традиції чи честь», а також наявністю родинних зв'язків. З огляду на це, Стамбульську конвенцію можна вважати своєрідним золотим стандартом у сфері прав людини і європейських цінностей щодо ліквідації гендерно зумовленого насильства, насильства стосовно жінок і домашнього насильства. Вона розглядає насильство щодо жінок та домашнє насильство (зокрема і щодо чоловіків) як наслідок суспільних відносин, що сформувалися, а також зазначає, що жодні традиції, усталені упередження, звичаї тощо не можуть бути виправданням для брутального порушення прав людини, яким є насильство⁶².

Згідно зі Стамбульською конвенцією, для постраждалих забезпечуються такі заходи: застосування захисних приписів; забезпечення інформування постраждалих про їхні права та можливості отримання допомоги і захисту; забезпечення діяльності спеціалізованих служб підтримки; не замовчування проблеми домашнього насильства; захист і підтримка дітей – свідків домашнього насильства.

Для України як держави, яка підписала і ратифікувала Стамбульську конвенцію, запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьба із цими явищами стає юридичним зобов'язанням перед європейською спільнотою, а не питанням добровільного застосування.

⁶² Стамбульська конвенція вступає в дію. Що змінюється? UNFPA. Україна. 2022. 31 жовт. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/news/istconv3110> (дата звернення: 08.07.2024).

Окрім того, Конвенція передбачає контроль (моніторинг) за дотриманням її положень. Він допомагає державам побачити і прогрес, і слабкі місця, відтак за його результатами ухвалювати ефективні рішення.

Загалом Конвенція охоплює ті сфери українського законодавства та практики, які потребують удосконалення, такі як надання притулку постраждалим особам, процедура звернення для отримання відшкодування, каліцтва жіночих геніталій як однієї з найтяжчих форм насильства щодо жінок, переслідування з боку кривдника.

Ратифікувавши Конвенцію, Україна приєдналася до держав-учасниць, які регулярно обмінюються інформацією про практику і підходи, використовувані для кращого впровадження її норм. Окрім того, це є потужним сигналом міжнародному співтовариству про долучення України до боротьби з усіма формами насильства. Зрештою позитивом є й те, що ситуацію в Україні оцінюватимуть зовнішні експерти, які контролюють виконання Стамбульської конвенції. Вони можуть надати поради та рекомендації щодо попередження насильства, надання послуг і захисту постраждалим, притягнення кривдника до відповідальності та формування скоординованих політик у сфері запобігання і протидії насильству на всіх рівнях⁶³.

Розгляд Конвенції крізь призму українського світогляду дозволив би отримати відомості про способи, засоби та форми боротьби зі сексуальним насильством щодо жінок, які ефективно застосовують у нашій державі. Наприклад, Стамбульська конвенція містить главу 3 «Попередження», ст. 12 «Загальні зобов'язання» якої встановлює загальні положення щодо запобігання насильству, а ст.ст. 13–16 детально розкривають превентивні заходи щодо підвищення обізнаності, освіти, професійної підготовки та програм лікування злочинців.

Попередження сексуального насильства – один із головних елементів боротьби із цим явищем⁶⁴. У Стамбульській

⁶³ Стамбульська конвенція вступає в дію. Що змінюється? *UNFPA*. Україна. 2022. 31 жовт. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/news/istconv3110> (дата звернення: 08.07.2024).

⁶⁴ Sexual Assault Awareness Month. National Sexual Violence Resource Center (nsVrC). 2021. URL: <https://www.nsvrc.org/saam> (date of access: 08.07.2024).

конвенції є цілий розділ, який передбачає заходи щодо запобігання низці форм насильства щодо жінок, враховуючи фізичне, сексуальне та психологічне насильство, сексуальні домагання, примусові шлюби, примусові аборти та примусову стерилізацію.

За наведеними дефініціями О. Дроздова, сексуальне насильство означає будь-який сексуальний акт, спробу отримати статевий акт, небажаний сексуальний коментар або домагання, торгівлю людьми або дії, спрямовані проти сексуального життя людини, використовуючи примус до будь-якої особи, незалежно від стосунків зі жертвою в будь-якій обстановці⁶⁵. Гендерне насильство – це насильство, яке призводить або може призвести до фізичної, сексуальної або психологічної шкоди чи страждань, оснований на гендерній дискримінації, сприйнятті гендерних ролей та/або гендерних стереотипів; або на основі диференційованого статусу влади, пов'язаного зі статтю⁶⁶.

У деяких міжнародних документах (зокрема, Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 Establishing Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime, and Replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA, General Recommendation № 19 on Violence against Women) трапляється термін «гендерно зумовлене насильство», під яким розуміють насильство, спрямоване проти особи через її стать, гендерну ідентичність чи гендерне самовираження, або насильство, що впливає на осіб певної статі диспропорційно. Воно може завдавати жертві фізичної, сексуальної, емоційної чи психологічної шкоди або економічних втрат⁶⁷.

Щодо національного законодавства, то наказом Координаційного центру з надання правової допомоги Міністерства юстиції України 22 листопада 2018 року № 95 затверджено

⁶⁵ Дроздов О. Про проблеми сексуального та гендерного насильства в умовах збройного конфлікту. *Судово-юридична газета*. 2022. 24 серп. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/247519-pro-problemi-seksualnogo-ta-gendernogo-nasilstva-v-umovakh-zbroynogo-konfliktu> (дата звернення: 08.07.2024).

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Політова А. С. Протидія гендерно зумовленому насильству як європейська цінність. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. Вип. 4. Ч. 3. С. 37. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_3/7.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

Гендерну стратегію системи надання безоплатної правової допомоги, в якій визначено поняття гендерно зумовленого насильства як форми насильства, спрямованої проти жінок, тому що вони є жінками, або такої, що найбільше впливає на жінок⁶⁸.

Насильство щодо жінок є результатом безлічі факторів ризику та впливів, а не однієї причини. Існує кілька моделей, що показують взаємозв'язок між факторами ризику і тим, як вони призводять до скоєння злочинів⁶⁹. Так, главу 3 Стамбульської конвенції побудовано на «екологічній моделі», що систематизує фактори ризику на різних рівнях, на яких вони виникають (соціальний, інституційний, суспільний та індивідуальний). Іноземні дослідники розробили цю інтерактивну модель, основу на низці досліджень різних причинних факторів скоєння насильства, щоб проілюструвати, як різні фактори ризику перетинаються на різних рівнях, утворюючи різні шляхи, що ведуть до насильства стосовно жінок. Модель виявляє фактори насильства, які мають бути усунені на чотирьох рівнях – суспільство, інститути, сім'я / одноліткі та індивід, залежно від того, де проявляється дія⁷⁰.

На суспільному рівні (макрорівні) держава потребує превентивних заходів для руйнування наявних соціальних механізмів. Зміни в установках, що сприяють усуненню насильства щодо жінок, які можуть і повинні заохочуватися, наприклад,

⁶⁸ Про затвердження Гендерної стратегії системи надання безоплатної правової допомоги : Наказ Координаційного центру з надання правової допомоги Міністерства юстиції України від 22.11.2018 № 95. М-во юстиції України. URL: <http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/nakaz-KTSvid-22.11.2018-95.pdf> (дата звернення: 08.07.2024).

⁶⁹ Задоя К. П., Дудоров. О. О. Сексуальне насильство як воєнний злочин: особливості криміналізації та кваліфікації за законодавством України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. № 2 (102). С. 90–110. URL: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.90-110> (дата звернення: 08.07.2024).

⁷⁰ Hester M., Lilley S. Preventing Violence Against Women: Article 12 of the Istanbul Convention. A Collection of Papers on the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence: Printed at the Council of Europe, 2014. 52 p.; Stanley N., Fell B., Miller P., Thomson G., Watson J. Men's Talk: Research to Inform Hull's Social Marketing Initiative on Domestic Violence. School of Social Work: University of Central Lancashire, 2009. 122 p.

шляхом передачі інформації про те, що таке «маскулінність», або регулювання зображення насильства та сексуальності жінок у засобах масової інформації. Варто також удосконалювати й ефективно застосовувати закони не тільки для притягнення винних до відповідальності, а й для забезпечення балансу владних відносин між жінками і чоловіками шляхом ліквідації дискримінації та розширення прав і можливостей жінок.

Далі потрібні заходи на інституційному рівні (мезорівні) для зміни чинних норм і цінностей щодо поведінки жінок, яких принижують. Політика має враховувати давні переконання у «праві» чоловіків на жінок, «кодекси честі», які існують у деяких громадах, дискримінацію у сфері освіти і зайнятості та нездатність установ застосовувати санкції за всі види насильства стосовно жінок, що призводить до повсюдної безкарності.

На мікрорівні – рівні сім'ї та/або однолітків – фактори, що призводять до насильства, містяться в контексті структури сім'ї або групи однолітків, де загальні соціальні норми перетворюються на очікувану чи соціально схвалену практику, тобто на історичні та культурні стереотипи, які можуть існувати або всередині сім'ї, або, наприклад, у підліткових групах однолітків, які підтримують антигромадську поведінку та/або фізичну і сексуальну агресію.

Останній – індивідуальний (онтогенетичний) рівень належить до характеристик індивіда, які сприяють схильності до насильства і припускають, що такі фактори, як погане виховання, насильство в сім'ї, існування ворожої «чоловічої я-концепції», зловживання наркотиками чи алкоголем, сприяють насильству щодо жінок.

Профілактика насильства на цьому рівні має охоплювати освітні та терапевтичні заходи для злочинців, спеціалізовану роботу з дітьми, які зазнали насильства з боку батьків, профілактичні освітні програми для батьків та заходи щодо скорочення споживання шкідливих речовин. На цьому рівні також важлива цілеспрямована підтримка жінок, які зазнають насильства.

Зазначимо, що у всіх державах-членах Ради Європи превентивні заходи боротьби з насильством щодо жінок

переважно мають форму підвищення обізнаності, освіти, професійної підготовки та програм соціальної участі. Національні кампанії боротьби з насильством доволі поширені і, як правило, здійснюються спільно державними органами та неурядовими організаціями. Така спільна діяльність є ефективною, оскільки поєднує міць державної підтримки зі спеціальними знаннями та досвідом організацій у сфері боротьби із сексуальним насильством щодо жінок.

Також нині існує певна тенденція до вибору національного плану дій чи національної стратегії для розробки поступово всеосяжної національної політики боротьби з насильством щодо жінок. Із 46 держав-членів Ради Європи 21 має всеосяжну політику, викладену в одному загальному національному плані дій або національній стратегії. У низці інших держав-членів це робиться в кількох національних планах дій або стратегіях, кожна з яких має свою спрямованість⁷¹.

Отож важливо забезпечити, щоб попередження насильства щодо жінок та насильства в сім'ї справді було невід'ємною частиною національної політики. Крім того, політичні заходи щодо запобігання насильству щодо жінок і насильства в сім'ї мають бути дієвими на всіх рівнях: суспільства, інститутів, сім'ї / однолітків та індивідів.

4.6. Захист прав жінок, які входять до категорії біженців і внутрішньо переміщених осіб

У ст. 4 Стамбульської конвенції вказано, що людину не можна дискримінувати не лише через вік, стать, інвалідність, а й через статус біженця чи мігранта⁷². Тобто під час

⁷¹ Handbook for National Action Plans on Violence Against Women. *United Nations Organization for Gender Equality*. 2012. 76 p. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/vaw/handbook-for-nap-on-vaw.pdf> (date of access: 08.07.2024).

⁷² Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : міжнар. док. від 11.05.2011. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 08.07.2024).

воєнного стану в Україні саме Стамбульська конвенція захищає українців у тих країнах, куди вони вимушені були переїхати через бойові дії і де вона ратифікована. А це 35 країн світу, серед яких: Польща, Італія, Іспанія, Молдова, Румунія, Словенія, Німеччина, – ті, куди наших співгромадян виїхало найбільше.

Що стосується теперішньої ситуації в Україні, то хочеться звернути увагу на Резолюцію Європарламенту про вплив війни проти України на жінок від 5 травня 2022 року⁷³. В ній Європарламент рішуче засудив військову агресію росії проти України і констатував величезний вплив війни в Україні на жінок загалом, а також навів детальні приклади таких наслідків. Європарламент указав, що війна призвела до складного становища і порушення прав і тих жінок, які прибули до країн ЄС як біженки, і тих, які залишилися в Україні. Європарламент засудив будь-які воєнні злочини, що вчиняються проти цивільного населення, зокрема жінок і дівчат, а гендерне та сексуальне насильство мають переслідуватися відповідно до положень міжнародного права. Крім того, Європарламент наголосив, що торгівля людьми для сексуальної експлуатації і будь-яких інших цілей є одним із найбільших ризиків для жінок і дітей, які тікають від війни в Україні⁷⁴. Зазначена Резолюція є актом «м'якого права», вона має рекомендаційний характер і не передбачає наслідків за її невиконання. Однак вона вказує на те, якого саме захисту і підтримки терміново потребують жінки, які тікають від війни, і жінки, які щодня відчують на собі вплив війни, та як такий захист і підтримку забезпечити.

Резолюція також показує недоліки практичного застосування актів «жорсткого права» ЄС, як-от Директиви тимчасового захисту. Вона є інструментом до змін і заповнення прогалин національного законодавства держав-членів ЄС.

⁷³ Резолюція Європейського парламенту про вплив війни проти України на жінок від 05.05.2022. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/249219/0109_T_The%20impact%20of%20the%20war%20against%20Ukraine%20on%20women%20UA.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

⁷⁴ Мелеш Є. Резолюція Європарламенту «Вплив війни проти України на жінок» 2022 року: огляд. *Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем»*. 2022. 6 черв. URL: <https://jurfem.com.ua/resoluitsia-evroparlamentu-vplyv-viyny-proty-ukrainy-na-zhinok/> (дата звернення: 08.07.2024).

Ці деталізовані рекомендації можуть і мають згуртувати європейське співтовариство до активної співпраці у сфері боротьби з такими явищами, як: торгівля жінками і дітьми, сексуальне насильство, гендерне насильство і множинна дискримінація; надання системної допомоги Україні з фіксування воєнних злочинів проти цивільного населення, зокрема проти жінок і дітей, та притягнення винних до відповідальності за національним міжнародним правом⁷⁵.

Новим викликом для гендерної політики ЄС є питання про жінок-мігранток. Обговорюються пропозиції щодо створення системи заохочення для країн-членів ЄС, які беруть участь у переселенні жінок і дітей; про створення спеціальних умов для дівчат і жінок, які залишають території, де розгортаються воєнні дії; створення особливих умов інтеграції жінок у країні перебування⁷⁶. Залишається відкритим і малодослідженим філософсько-етичне питання, пов'язане з менталітетом жінок-мігранток: наскільки вони готові виконувати соціальні функції нарівні з чоловіками?

Щодо тимчасово переміщених осіб, то статистичні дані на кінець 2022 року свідчать, що 4 252 800 жінок були вимушено переселені в різні куточки України⁷⁷. Причинами є окупація тих територій, де вони мешкали, та військові дії, що тривають.

Під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну сексуальне насильство, здійснюване російськими військовими щодо цивільного населення нашої країни, набуло системного характеру. Від початку війни російські військові вчинили сотні випадків сексуального насильства на окупованих територіях. За даними Генпрокурора України, нині офіційно відомо про 175 таких фактів. Серед постраждалих – не лише жінки, а й чоловіки і діти (40 випадків – злочини щодо чоловіків,

⁷⁵ Луцан А. В. Захист прав жінок в умовах збройних конфліктів. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 304. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/6_2022/45.pdf (дата звернення: 08.07.2024).

⁷⁶ Collection of methods, tools and good practices in the field of domestic violence. *European Institute for Gender Equality*. 2021. 4 p. URL <https://eige.europa.eu/about/projects/collection-methods-tools-and-good-practices-field-domestic-violence> (date of access: 08.07.2024).

⁷⁷ Аналітика. Women to Ukraine. URL: <https://w2u.world/analitika-ukraina/?cat=vpo&date=05.2022> (date of access: 08.07.2024).

та 13 – щодо дітей віком від 4 до 17 років (12 дівчат та 1 хлопчик))⁷⁸. Немає жодної деокупованої території, де спеціальні мобільні групи, які складаються з прокурорів, поліцейських і психологів, не фіксували б фактів злочинного сексуального насильства⁷⁹. Жодна європейська країна у ХХІ столітті не стикалася з таким масштабом цих посягань, що стало викликом для систем і національного, і міжнародного правосуддя. Сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту не повинне розцінюватись як побічний продукт війни. Це злочин, який має бути справедливо покараний⁸⁰.

Утім, експерти, які працюють із цією проблематикою, зазначають, що українські засоби масової інформації постійно, добровільно чи мимоволі, ігнорують проблеми жінок, які перебувають у зоні конфлікту. Гендерне насильство або взагалі не згадується, або ж зазначається тільки разом з іншими порушеннями, як, наприклад, порушення майнових прав (крадіжки або незаконна конфіскація майна), вчинені проти широких соціальних груп (наприклад, вимушених переселенців / біженців). Через те, що гендерне насильство в зоні конфлікту так наполегливо ігнорується, цей злочин маргіналізується. Через таке ставлення ця проблема ніколи не була об'єктом ретельної уваги громадянського суспільства та жодного разу не була внесена до списку першочергових вимог, висунутих до уряду. Представники Міжнародної федерації за права людини, які активно співпрацюють з Міжнародним кримінальним судом, також заявляють про те, що в Україні замовчуються факти зґвалтувань, вчинені на сході держави.

⁷⁸ Коломієць В. Сексуальне насильство під час війни – це військовий злочин, який не має строку давності. Офіц. вебсайт Міністерства юстиції. 2023. 16 трав. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/valeriya-kolomiets-seksualne-nasilstvo-pid-chas-viyni-tse-voenni-y-zlochin-yaki-ne-mae-stroku-davnosti> (дата звернення: 08.07.2024).

⁷⁹ Прокурорка Діденко. Вік постраждалих від сексуального насильства – від 4 до 85 років. LB.ua. 2022. 24 жовт. URL: https://lb.ua/news/2022/10/24/533571_vik_postrazhdalih_vid_seksualnogo.html (дата звернення: 08.07.2024).

⁸⁰ Задоя К. П., Дудоров. О. О. Сексуальне насильство як військовий злочин: особливості криміналізації та кваліфікації за законодавством України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. № 2 (102). С. 90–110. URL: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.90-110> (дата звернення: 08.07.2024).

4.7. Марш за права жінок

Сучасний фемінізм дедалі більше консолідується як політичний міжнародний рух за умов глобалізації та примітивізації соціальної структури⁸¹. Так званий Світовий марш жінок виник з ініціативи феміністок Квебека, які після участі у світовій конференції про жінок 1995 року в Пекіні вирішили створити автономний план міжнародних установ, а саме в ООН для жіночої мобілізації у світовому масштабі. Йшлося про організацію міжнародного жіночого руху в тісному зв'язку з різними соціальними рухами⁸².

Повернення жіночих прав на публічну сцену відбулося у Франції, де почалося з руху проти пенсійної реформи та переросло в боротьбу за рівність чоловіків і жінок.

У світовому марші жінок у Франції створено групу «молодих» жінок, які говорили без страху про нагальні проблеми, зокрема боротьбу з насильством. Вони стверджували, що стати феміністкою – це шлях соціалізації та емансипації, який дає змогу усвідомити чимало речей, зокрема і власні комплекси. Марш дозволяє мати простір для вироблення загальних рішень, оскільки матеріальні умови буття жінок у різних країнах дуже різні, марш дозволяє сформулювати особливий погляд на свою країну. Це необхідно у світі, де одне ухвалене рішення може торкнутися людей на іншому кінці планети, тому марш має захищати інтереси жінок і Франції та Європи, і Сходу. Марш поєднує жінок часто з дуже бідних соціальних верств. Аналіз, проведений учасницями маршу, критикує міжнародні організації, міжнародні фінансові фонди, які нібито проводять політику на користь жінок і бідних, але насправді підтримують капітал і проводять політику, шкідливу для більшості.

Світовий жіночий марш дуже тісно пов'язаний із соціальними рухами та профспілками, наприклад, з рухом «безземельних» у Бразилії, з екологічними рухами, міжнародними асоціаціями аграріїв; учасниці маршу працюють із цими організаціями, розвиваючи феміністський аналіз у колах

⁸¹ Roman D. L'Etat, les femmes et leurs corps: La bioéthique, nouveau chantier du féminisme? *Esprit*. Paris, 2013. No 10 (Oct.). P. 17–28.

⁸² Bard Ch. et al. Le militantisme féministe aujourd'hui. *Esprit*. Paris, 2013. № 10 (Oct.). P. 68–84.

прогресистських рухів, щоб одночасно поставити під сумнів системи і підтримати жінок у цих рухах. На міжнародному рівні це оформилося у спільній мобілізації – в Асамблеї соціальних рухів у середині Світового соціального форуму.

В Україні щороку 8 березня в багатьох українських містах відбуваються марші за права жінок. Із гаслами «Свобода, рівність, жіноча солідарність», «Права жінок – права людини», «У пандемії жіноче обличчя» на акції виходять люди в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Запоріжжі, Дніпрі тощо. Під час ходи жінки вимагають від держави захисту від гендерно зумовленого насильства. Серед вимог – рівна оплата праці.

У листопаді 2022 року в Україні розпочала роботу платформа W2U (Women to Ukraine)⁸³, основне гасло якої – «Активна участь жінок у процесах миротворення і поствоєнної розбудови – шлях до рівних можливостей, захисту прав і вільного суспільства». У її фокусі перебуває жіноче лідерство під час війни та поствоєнної відбудови, проблеми впливу війни на жінок та участі жінок в ухваленні рішень і наближенні перемоги.

Окрім того, громадська ініціатива «Марш Жінок» запустила медіакампанію «Незламні жінки України». Це серія інтерв'ю та постерів із жінками з різних сфер та галузей під слоганом «Кожна робить усе, що в її силах. Там, де вона є». Як пояснюють самі організаторки, цією кампанією вони хочуть «підтримати жінок України та надати видимості їх внеску, адже дуже часто жінки зменшують та знецінюють свої зусилля, вважаючи, що роблять недостатньо багато»⁸⁴. Серед учасниць кампанії – політикині, журналістки, співачки, військові, громадські діячки, представниці робітничих професій, волонтерки, лікарки тощо.

Отже, «Марш Жінок» – це певна феміністична ініціатива, яка об'єднує жінок-активісток, представниць громадських організацій та всіх небайдужих українок, які допомагають

⁸³ W2U (Women to Ukraine). URL: <https://w2u.world/> (date of access: 08.07.2024).

⁸⁴ Мельник Р. Ініціатива «Марш Жінок» запускає медіакампанію про жінок України до 8 березня. *Детектор медіа*. 2023. 2 берез. URL: <https://detector.media/infospace/article/208544/2023-03-02-initsiatyva-marsh-zhinok-zapuskaie-mediakampaniyu-pro-zhinok-ukrainy-do-8-bereзня/> (дата звернення: 08.07.2024).

жінкам, котрі опинилися в кризових ситуаціях, зокрема й через війну в Україні з боку росії.

Питання для самоконтролю

1. Як називається феміністична ініціатива, яка об'єднує жінок-активісток, представниць громадських організацій та всіх небайдужих українок, які допомагають жінкам, котрі опинилися в кризових ситуаціях?

2. Які завдання для розвитку гендерної політики в межах ЄС?

3. Вкажіть роль Європейського парламенту в формуванні гендерної політики.

4. Яка організація працює у сфері захисту прав жінок, а саме виробляє рекомендації для європейських країн, Європейської комісії, а також інших неурядових організацій для зміцнення позицій жінок в економічній, політичній та соціальній сферах?

5. Яка мета Стратегії гендерної рівності 2020–2025?

6. Чим зумовлено схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року?

7. Який міжнародний документ відіграв особливу роль у реалізації гендерної політики ЄС щодо досягнення рівності між жінками та чоловіками?

8. Назвіть функції Європейського інституту із гендерної рівності.

9. За якими критеріями призначений для вимірювання реального рівноправ'я між представниками обох статей індекс глобального гендерного розриву (Global Gender Gap Index)?

10. В якому міжнародному документі Європарламент рішуче засудив військову агресію росії проти України і констатував величезний вплив війни в Україні на жінок загалом, а також навів детальні приклади таких наслідків?

Тестові завдання

1. Радою Європейського Союзу ухвалено Європейський пакт з гендерної рівності на 2011–2020 роки, у якому було проголошено, що:

а) «рівність між жінками та чоловіками є фундаментальною цінністю Європейського Союзу»;

б) «політика гендерної рівності має важливе значення для економічного зростання»;

в) «політика гендерної рівності має важливе значення для процвітання та конкурентоспроможності»;

г) «рівний ступінь економічної незалежності жінок та чоловіків є фундаментальною цінністю Європейського Союзу»;

г) «рівність в ухваленні рішень є фундаментальною цінністю Європейського Союзу».

2. Який міжнародний документ регулює проблему домашнього насильства:

а) Загальна декларація прав людини 1948 р.;

б) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. і Факультативні протоколи до цього пакту № 1 і 2;

в) Статут ООН 1945 р. та Статут Ради Європи 1949 р.;

г) Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. і Факультативний протокол до нього;

г) Стамбульська конвенція щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству.

3. 12 березня 2012 року першою ратифікувала Стамбульську конвенцію:

а) Індія;

б) Туреччина;

в) Ісландія;

г) Україна;

г) Німеччина.

4. Який міжнародний документ вводить у національні законодавства поняття «гендер»:

а) резолюція Генеральної Асамблеї ООН;

б) заключний акт Наради голів держав та урядів ОБСЄ;

в) резолюція Міжнародного суду ООН;

г) Стамбульська конвенція щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству;

г) резолюція Північноатлантичної ради НАТО.

5. Стратегію гендерної рівності 2020–2025 – документ, яким керується Європейський Союз у формуванні гендерної політики, було затверджено:

а) 1 березня 2020 року;

б) 5 березня 2020 року;

в) 10 квітня 2020 року;

г) 10 березня 2020 року;

г) 15 березня 2020 року.

6. Одним із перших документів у галузі гармонізації правової системи в ЄС щодо перегляду гендерного законодавства

держав-членів ЄС, підвищення поінформованості громадян про засади подолання соціальної нерівності є:

- а) Стамбульська конвенція щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству;
- б) Дорожня карта щодо досягнення рівності між жінками та чоловіками на 2006–2010 роки;
- в) Стратегія гендерної рівності на 2025–2030 роки;
- г) Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року;
- г) Стратегія гендерної рівності на 2020–2025 роки.

7. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків була ухвалена на період до:

- а) 2020 року;
- б) 2030 року;
- в) 2028 року;
- г) 2021 року;
- г) 2025 року.

8. Однією із 17 цілей сталого розвитку, які ухвалені на саміті ООН 2015 року та підписаних 193 країнами, є:

- а) економічна безпека;
- б) рівноправність;
- в) міжнародна безпека;
- г) гендерна рівність;
- г) політична воля.

9. Індекс глобального гендерного розриву (Global Gender Gap Index) призначений для вимірювання реального рівноправ'я між представниками обох статей за такими критеріями:

- а) економічна участь і можливості;
- б) рівень освіти;
- в) розширення політичних прав та можливостей;
- г) здоров'я і виживання;
- г) усі відповіді правильні.

10. Яким нормативно-правовим актом в Україні закріплено, що «рівність прав жінок і чоловіків забезпечується шляхом надання жінкам рівних із чоловіками можливостей у суспільно-політичній та культурній діяльності, в освіті та професійній підготовці»:

- а) КЗпП України;
- б) Конституцією України;
- в) Сімейним кодексом України;
- г) Кодексом професійної етики;
- г) Кримінальним кодексом України.

Розділ 5

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

5.1. Сутність поняття «домашнє насильство» (Романцова С.)

5.2. Форми, прояви та ознаки домашнього насильства (Романцова С.)

5.3. Суб'єкти домашнього насильства (Сидорук І.)

5.4. Відповідальність за вчинення домашнього насильства (Сидорук І.)

5.5. Обмежувальні заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство (Романцова С.)

5.6. Правила кваліфікації злочинів, пов'язаних із домашнім насильством (Сидорук І.)

5.1. Сутність поняття «домашнє насильство»

Аналіз звітів Національної поліції свідчить про зростання звернень постраждалих від домашнього насильства. Так, 2019 року надійшло до поліції 102 700 заяв і повідомлень про домашнє насильство, 2020 року – 209 000, 2021 року – 326 000, 2022 року – 230 000, 2023 року – 291 400¹, водночас ці дані охоплюють незначну частину постраждалих від домашнього насильства, адже культура повідомлень про випадки такого насильства тільки виникає в Україні, насамперед культура повідомлення про домашнє насильство третіх осіб. Постраждалі не завжди можуть ідентифікувати, що стосовно них чиниться саме домашнє насильство, треті особи, ідентифікуючи це, не завжди хочуть втручатися, а чимало представників правоохоронних органів, на жаль, не пройшли відповідні навчання, щоб належно ідентифікувати цей злочин, не вміють відрізняти «конфлікт» від домашнього насильства (загалом в Україні цей відсоток є на рівні 30%, Львівська область – 60%), ідентифікувати форму домашнього насильства та кривдника.

¹ Річні звіти Національної поліції України. URL: <https://www.npu.gov.ua/diyalnist/zvitsnist/richni-zviti>

Державна соціальна програма запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі на період до 2025 року основною метою визначає вдосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству шляхом:

- удосконалення системи запобігання та протидії насильству, а також відповідної нормативно-правової бази, запровадження дієвого механізму взаємодії суб'єктів, що проводять заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству шляхом узгодження їх дій;

- формування в суспільстві нетерпимого ставлення до насильства та посилення готовності протидіяти його проявам, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед дітей, усвідомлення домашнього насильства як порушення прав людини;

- запровадження системного реагування на насильство, де кожен випадок отримує належну увагу суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, інших органів та установ, які виконують функції, пов'язані з проведенням заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;

- забезпечення постраждалим особам незалежно від віку та стану здоров'я доступності до комплексних послуг, орієнтованих на їх потреби, та отримання таких послуг;

- надання доступних якісних соціальних послуг постраждалим особам;

- належного розслідування фактів домашнього насильства, притягнення кримінальників до передбаченої законом відповідальності та зміни їх поведінки на ненасильницьку;

- підвищення рівня поінформованості населення про форми, прояви, причини і наслідки домашнього насильства, розуміння суспільством непропорційного впливу домашнього насильства на жінок і чоловіків, у тому числі на осіб з інвалідністю, вагітних жінок, дітей, недієздатних осіб, осіб похилого віку;

- надання кожній постраждалій особі інформації про її права та можливості реалізації таких прав зрозумілою для неї мовою або через перекладача чи залучену третю особу, яка володіє мовою, зрозумілою постраждалій особі (зокрема, особам з порушеннями слуху – з допомогою перекладача жестової

мови чи онлайн-перекладу жестовою мовою із застосуванням мобільних додатків), та забезпечення реалізації таких прав;

- створення єдиного підходу для розвитку і розбудови притулків та відповідної інфраструктури для постраждалих осіб від домашнього насильства;

- забезпечення доступу до загальних та спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб для отримання соціальних послуг медичної, соціальної, психологічної допомоги, доступу до правосуддя та інших механізмів юридичного захисту; у разі потреби забезпечення тимчасового притулку для постраждалих осіб².

Постраждали від домашнього насильства часто стикаються зі стереотипами та дискримінацією в суспільстві, які утруднюють звернення за допомогою, можливість отримати справедливе рішення суду, відновлення та почуття безпеки. Стереотипна культура є руйнівною і це – виклик для майбутнього покоління, адже діти переймають приклад і поведінку дорослих, які почасти толерують домашнє насильство. Відтак, відповідно до даних Національної поліції України 2023 року, за результатами перевірки звернень до поліції підтверджено вчинення дітьми 218 правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством.

Дані Офісу генерального прокурора щодо кримінальних правопорушень теж свідчать про необхідність посилення протидії домашньому насильству, адже 2021 року зареєстровано 5702 кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, із них за ст. 126-1 КК України – 3334, з початком повномасштабного вторгнення 2022 року зареєстровано 3942 кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, із них за ст. 126-1 КК України – 2080, 2023 року зареєстровано 6805 кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, з них за ст. 126-1 КК України – 2702³.

² Державна соціальна програма запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2021 року № 145 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-2021-%D0%BF#Text>

³ Офіс генерального прокурора. Офіційний сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

Відповідно до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, яка набула чинності для України 1 листопада 2022 року, «домашнє насильство» означає всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами, незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні⁴.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає домашнє насильство як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь⁵.

КК України визначає домашнє насильство як умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи⁶.

⁴ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 1 листопада 2022 року. *Офіційний переклад*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

⁵ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

⁶ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

У доктрині висловлено низку позицій щодо тлумачення цієї ознаки саме у розрізі домашнього насильства, зокрема є пропозиції для формалізації тлумачення доповнити ст. 126-1 КК України окремою приміткою, в якій буде роз'яснено, що розуміти під «систематичністю» домашнього насильства.

Однією з найновіших пропозицій є позиція Н. В. Висоцької, про необхідність викласти назву та диспозицію ст. 126-1 КК України в новій редакції: «Стаття 126-1. Систематичне домашнє насильство у фізичній, психологічній або економічній формі, а саме:

Систематичне домашнє насильство у фізичній, психологічній або економічній формі, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи». Викладення ст. 126-1 КК України у запропонованій редакції усуне припущення, ніби ця стаття в законі України про кримінальну відповідальність охоплює всі можливі вияви домашнього насильства⁷.

Водночас у постанові ВС від 25 лютого 2021 у справі № 583/3295/19 зазначено, що словосполучення «систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства» описує діяння. Закінченим кримінальне правопорушення вважається з моменту вчинення хоча б однієї із трьох форм насильства (фізичного, психологічного чи економічного) втретє, у результаті чого настав хоча б один із вказаних у законі наслідків. Водночас не має значення, чи було відображено в адміністративному протоколі поліції, в обмежувальному приписі чи в іншому документі факт перших двох актів насильства. Факт документування має значення для доказування систематичності, але не більше, ніж інші передбачені законом докази⁸.

⁷ Висоцька Н. В. Призначення обмежувальних заходів за кримінальним законодавством України : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Пенітенціарна академія України, Чернівці, 2024. С. 272.

⁸ Постанова ВС від 25 лютого 2021 у справі № 583/3295/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443>

Позиція ВС 2024 року дає можливість розуміти систематичність як ознаку кримінально караного діяння і означає повторюваність тотожних чи схожих дій чи бездіяльності, кожне з яких саме собою може створювати враження незначного, але їх учинення сукупно досягають того рівня якості, коли загалом діяння набувають ознак кримінального правопорушення, призводячи до наслідків, визначених диспозицією ст. 126-1 КК України (фізичні або психологічні страждання, розлади здоров'я, втрата працездатності, емоційна залежність або погіршення якості життя). Тобто для кваліфікації дій винуватої особи важливо, що насильницькі дії вчиняються систематично, а систему може становити і неодноразово застосована одна із трьох форм насильства, зазначена у ст. 126-1 КК України, і різна варіативність поєднання як фізичного, так і психологічного та економічного насильства щодо однієї і тієї самої потерпілої особи чи осіб. Водночас кількісний критерій систематичності як ознака домашнього насильства полягає в учиненні трьох і більше актів насильства⁹.

Домашнє насильство майже ніколи не становить собою окремих епізодів, а зазвичай охоплює кумулятивне та взаємопов'язане фізичне, психологічне, сексуальне, емоційне, вербальне та фінансове насильство щодо близького члена сім'ї чи партнера, наслідки якого виходять за межі обставин окремого епізоду. Повторення послідовних епізодів насильства в особистих стосунках є особливим контекстом і динаміком домашнього насильства. Воно становить собою триваюче правопорушення, що характеризується продовжуваним взірцем поведінки, в якому кожен окремих інцидент є цеглиною більш загального взірця поведінки. Для доведення систематичності домашнього насильства важливими є факт і обставини вчинення окремих його епізодів. Правові наслідки, які настали чи не настали для кривдника за цими окремими епізодами, а також час, коли такі наслідки настали, не є обставинами, які можуть впливати на доведеність цих епізодів¹⁰.

⁹ Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС від 04.04.2024 у справі № 755/4894/22 (провадження № 51-6608км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

¹⁰ Степаненко О. В. Теорія і практика кримінально-правової охорони особи від домашнього насильства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. С. 87.

5.2. **Форми, прояви та ознаки домашнього насильства**

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає чотири форми домашнього насильства¹¹, а саме:

– *Фізичне насильство* – форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Наприклад, Галицьким районним судом м. Львова встановлено, що обвинувачений **ОСОБА_3**, 28.02.2024 приблизно о 21 год. 30 хв., перебуваючи за адресою: АДРЕСА_2 в ході раптово виниклих неприємних стосунків, умисно, знаючи про те, що здоров'я будь-якої людини рівною мірою охороняється законом, протиправне посягання на нього є кримінально-карним, діючи цілеспрямовано, незаконно, протиправно, з метою завдання невизначеної шкоди здоров'ю потерпілій ОСОБА_4, і, реалізуючи свій злочинний намір на заподіяння тілесних ушкоджень своїй дружині, наніс один удар долонею лівою руки по обличчю потерпілої, від чого остання при падінні на землю вивихнула міжфаланговий суглоб кістки та отримала закритий травматичний звих середньої фаланги 2-го пальця лівої кисті, після чого відчула сильний фізичний біль. Внаслідок умисного нанесення удару потерпілій ОСОБА_4 було завдано сильного фізичного болю, без спричинення тілесних ушкоджень.

Отже, ОСОБА_3 умисно наніс удару, який завдав фізичного болю і не спричинив тілесних ушкоджень, тобто відбувся кримінальний проступок, передбачений ч. 1 ст. 126 КК України. Водночас судом не враховано обтяжуючу обставину, хоч із змісту вироку зрозуміло, що фізичне

¹¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

домашнє насильство вчинялося щодо дружини, а врахування пункту 6⁻¹ ч. 1 ст. 67 «Обставини, які обтяжують покарання» КК України – вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах – не відбулося.

– **Психологічне насильство** – форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Наприклад, Соснівським районним судом м. Черкаси встановлено, що ОСОБА_4, будучи неодноразово притягнутим до адміністративної відповідальності за домашнє насильство, що підтверджується постановою Соснівського районного суду м. Черкаси від 12.07.2022 справа №712/4629/22, постановою Соснівського районного суду м. Черкаси від 11.04.2023 справа №712/2185/23, постановою Соснівського районного суду м. Черкаси від 09.05.2023 справа № 712/2186/23, діючи систематично, умисно, в порушення вимог ст. 28 Конституції України, згідно з якою кожен має право на повагу до його гідності, а також в порушення вимог Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», вчинив відносно потерпілої ОСОБА_6, ІНФОРМАЦІЯ_3 **психологічне насильство**, за наступних обставин:

Так, він, 16.04.2023, близько 15 години 00 хвилин, знаходячись за місцем проживання по АДРЕСА_2, продовжуючи свій умисел, направлений на вчинення систематичного **психологічного насильства**, почав висловлюватись нецензурною лайкою відносно особи, з якою вони спільно проживали, але не перебували у шлюбі – ОСОБА_6, тим самим **принизив честь і гідність особи, що полягало в принизливих словах, залякуванні, погрозах нанесення тілесних ушкоджень та нездатності потерпілої себе захистити від психологічного насильства.**

Як наслідок, відповідно до висновку судово-психологічної експертизи № СЕ-19/124-23/10529-ПС від 22.09.2023, ситуація вчинення домашнього насильства є психотравмуючою для ОСОБА_6, ІНФОРМАЦІЯ_3, та в останньої наявні негативні зміни в емоційному стані, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню, що виникли внаслідок насилля в сім'ї¹².

– *Сексуальне насильство* – форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканності особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності.

Наприклад, *Ширяївським районним судом Одеської області встановлено, що ОСОБА_4, перебуваючи з 2016 року в цивільному шлюбі з ОСОБА_6, у якої від попереднього цивільного шлюбу є донька ОСОБА_7, ІНФОРМАЦІЯ_2, яка на той час проживала спільно з ОСОБА_6 та ОСОБА_4 за адресою: АДРЕСА_2, у вихованні якої ОСОБА_4 брав участь як член сім'ї, ігноруючи загальноприйняті норми моралі та поведінки у суспільстві, нехтуючи правом особи на статеву свободу та статеву недоторканність, свідомо використовував довіру, авторитет та вплив на малолітню ОСОБА_7, особливо вразливу щодо неї ситуацію неспроможності чинити опір та залежного становища, вчинив відносно останньої злочин проти статевої свободи та статевої недоторканності при наступних обставинах... Перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, діючи умисно, протиправно, з метою задоволення власної статевої пристрасті, ігноруючи загальноприйняті норми моралі та поведінки у суспільстві, нехтуючи правом особи на статеву свободу та статеву недоторканність, користуючись безпорадним станом малолітньої ОСОБА_7, відсутністю специфічного життєвого досвіду (зокрема в інтимних питаннях), рівнем інтелектуального розвитку та індивідуальних особливостей, за обізнаності*

¹² Вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 09 січня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116220024>

про її малолітній вік, можливість настання тяжких наслідків у вигляді психологічних та фізичних травм, скориставшись відсутністю інших членів родини, зайшов до кімнати веранди житлового будинку, де перебувала остання, підійшов до неї та вчинив не пов'язані із проникненням у тіло ОСОБА_7 насильницькі дії сексуального характеру, які виразилися у непристойному гладженні своєю рукою її грудей та статевих органів, що тривало протягом декількох хвилин¹³.

– Економічне насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Наприклад, Самарським районним судом м. Дніпропетровська встановлено, що ... 12 лютого 2024 року близько о 07 години 00 хвилин ОСОБА_4, ..., зайшов до кімнати матері ОСОБА_5 та **почав кричати, щоб вона дала йому кошти у сумі 1000 грн**, на що ОСОБА_5 йому повідомила, що грошей у неї немає, в результаті чого ОСОБА_4 розпочав словесний конфлікт з образами у бік матері ОСОБА_5, яка в цей момент вийшла із спальної кімнати. ОСОБА_4, продовжуючи реалізовувати свій злочинний умисел спрямований на вчинення домашнього насильства відносно своєї матері ОСОБА_4, усвідомлюючи суспільнонебезпечний характер своїх дій та бажаючи настання суспільнонебезпечних наслідків, пішов за матір'ю ОСОБА_5 та перебуваючи у ванній кімнаті почав обома руками наносити хаотично удари по голові та обличчю потерпілої. Внаслідок злочинних дій ОСОБА_4 його матері ОСОБА_5 були спричинені, згідно з висновком судово-медичного експерта № 828е від 22.03.2024, тілесні ушкодження у вигляді синця синюшно-фіолетового кольору, насиченого, з чіткими контурами, розміром 4,0×3,5 см на повіках правого ока. Вказані тілесні ушкодження, згідно з п. 2.3.5. «Правил судово-медичного визначення ступеню тяжкості тілесних ушкоджень», затверджених наказом МОЗ

¹³ Вирок Ширяївського районного суду Одеської області від 27 лютого 2024 року у справі № 518/1045/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117273947>

України від 17.01.1995 р. № 6, належать до легких тілесних ушкоджень, що мають незначні скороминущі наслідки, дані тілесні ушкодження знаходяться в прямому причинно-наслідковому зв'язку з умисними діями ОСОБА_4¹⁴.

Понад чотири роки тому ЄСПЛ наголосив, що як форму домашнього насильства потрібно розглядати і кібернасильство¹⁵, враховуючи його специфіку, яка проявляється в тому, що це певний симбіоз, насамперед психологічного та/або сексуального насильства, яке здійснюється із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій¹⁶. Саме у рішенні «Бутуруга проти Румунії» ЄСПЛ наголосив, що домашнє насильство не обмежується лише випадками фізичного насильства, але може передбачати, поряд з іншими формами, психологічне насильство або домагання.

Важливим, в аспекті дослідження домашнього насильства, є феноменологічний підхід, а його використання допомагає дослідникам отримати більш глибоке розуміння явищ, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями, такими як домашнє насильство – складне явище, яке може мати багато різних виявів і відбуватися в найрізніших контекстах. Феноменологічний підхід дає змогу глибше розуміти це явище та здійснювати більш точний опис його характеристик¹⁷, адже Україна як держава зобов'язана забезпечувати:

1) розслідування та судові провадження стосовно всіх форм насильства, щоб вони здійснювалися без неналежних затримок і з урахуванням прав постраждалих на всіх стадіях кримінального провадження та вживати заходів відповідно до основних принципів прав людини та з огляду на гендерне розуміння насильства для забезпечення ефективного розслідування та кримінального переслідування правопорушень;

¹⁴ Вирок Самарського районного суд м. Дніпропетровська від 11 липня 2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120321896>

¹⁵ Buturugă v. Romania (Requête no 56867/15). 11 février 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-200842%22%7D>

¹⁶ Степаненко О. В. Кібернасильство як форма домашнього насильства. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 4 (78). С. 224–228.

¹⁷ Степаненко О. В. Теорія і практика кримінально-правової охорони особи від домашнього насильства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. С. 95.

2) щоб відповідальні правоохоронні органи негайно та належно реагували на всі форми насильства шляхом надання належного та невідкладного захисту постраждалим, запобігання всім формам насильства, застосування профілактичних оперативних заходів та збору доказів;

3) аби оцінка летального ризику, серйозності ситуації та ризику повторення насильства здійснювалася всіма відповідними органами для управління ризиком та, якщо необхідно, для забезпечення скоординованої безпеки та підтримки;

4) щоб оцінка була належно урахована на всіх стадіях розслідування та застосування захисних заходів. Особи, що вчинили акти насильства, та мають вогнепальну зброю або доступ до неї, підпадають під сферу застосування Конвенції¹⁸.

Стамбульська конвенція (ст.ст. 49, 50, 51) вбачає доцільним вживати необхідних заходів для запобігання, ідентифікації, реагування та протидії домашньому насильству, зокрема здійснення оцінки ризиків і профілактичних оперативних заходів та збору доказів, тому для якісної ідентифікації у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначено чотири форми домашнього насильства: фізичне, психологічне, сексуальне, економічне¹⁹, а також кібернасильство, розглянемо з урахуванням практики ЄСПЛ.

Фізичне насильства характеризується такими виявами:

- ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання;
- незаконне позбавлення волі;
- завдання побойів, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень;
- залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебувала у небезпечному для життя стані.

¹⁸ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11 травня 2011 р. та пояснювальна доповідь. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>

¹⁹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

Як свідчить практика роботи з постраждалими, психологічне насильство найчастіше застосовується у формі:

- газлайтингу – форма психологічного насильства, коли особу змушують сумніватися в адекватності сприйняття та у самій реальності;

- бодішеймінгу – практика приниження особи висміюючи та критичними коментарями, які змушують особу соромитися свого тіла;

- стоуволінгу – закам'яніння, зачерствіння, відмова комунікувати та взаємодіяти²⁰.

Прояви психологічного насильства:

- словесні образи, погрози;
- приниження, переслідування, залякування;
- нав'ювання почуття провини, невпевненості;
- заборона бачитися із рідними чи близькими тощо.

Прояви сексуального насильства:

- примус до статевих контактів;
- вчинення дій сексуального характеру у присутності дитини або стосовно дитини незалежно від її згоди;
- примус до небажаних форм статевих контактів.

Прояви економічного насильства:

- позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними;
- залишення без догляду або піклування;
- перешкоджання в отриманні лікування чи реабілітації;
- заборона працювати (навчатися) або примушування до праці тощо.

Практика ЄСПЛ наголошує на важливості розуміння для ідентифікації видів домашнього кібернасильства:

- кіберхарасмент – це систематичні дії щодо дорослої людини в інтернеті, що завдають їй психологічної і моральної шкоди (сексуальні домагання);

- тролінг – обзивання, насміхання, приниження; погрози; поширення наклепів про людину; поширення фото

²⁰ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 40.

з її невдалим або спеціально спотвореним зображенням; оприлюднення особистої інформації про особу без її дозволу;

- кіберсталкінг – використання електронних комунікацій для переслідування жертви, визначення її місця перебування, місця навчання та роботи з метою завдати їй моральної і психологічної шкоди, залякати, підірвати авторитет, завдати шкоди у нових стосунках;

- порнопомста – поширення в інтернеті фото та відео інтимного змісту інших людей із принизливими написами, або на спеціальних сайтах, через які надають сексуальні послуги²¹.

Вияви домашнього кібернасильства:

- порушення права на приватне життя;
- втручання в комп'ютер постраждалої;
- маніпуляції інформацією чи зображеннями, зокрема приватного характеру;
- незаконне спостереження за листуванням партнера/ки;
- доступ до листування або його збереження²².

Відповідно до Порядку проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги, ***виокремлюють можливі ознаки фізичного, психологічного та сексуального насильства***²³.

Ознаки фізичного насильства:

- незвичні опіки (цигаркою або гарячим посудом тощо);
- зміщення суглобів (вивихи), переломи кісток, гематоми, подряпини, садна;
- синці з нетиповим місцем розташування (наприклад, на щоках, очах, губах, вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо); сліди від укусів;
- рвані рани і переломи в ділянці обличчя, травматична втрата зубів;

²¹ Volodina v. Russia (№ 2) (application № 40419/19) 14 September 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-194321>

²² Степаненко О. В. Кібернасильство як форма домашнього насильства. *Держава та регіони. Серія: Право*, 2022. № 4 (78). С. 224–228.

²³ Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01 лютого 2019 року № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0262-19#Text>

- ретинальні крововиливи (у сітківку), відшарування сітківки і переломи орбіти;
- забиті місця на тілі, голові або сідницях, які мають виразні контури предмета (наприклад, пряжки ремня, лозини);
- рани і синці у різних фазах загоєння та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині та грудях одночасно) або незрозумілого походження²⁴.

Ознаки психологічного насильства:

- насильство відносно слабших (тварин чи інших живих істот);
- замкнутість;
- страх або навпаки демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка;
- невірноважена поведінка;
- агресивність, напади люті, схильність до руйнації, нищення та насильства;
- уповільнене мовлення, нездатність до навчання, відсутність знань, відомих дітям відповідного віку (наприклад, невміння читати, писати та рахувати);
- почуття провини;
- уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися зі значно молодшими дітьми;
- занижена самооцінка;
- тривожність;
- вживання алкоголю, наркотиків, психотропних речовин;
- наявність невротичних, пов'язаних зі стресом та соматоформних розладів;
- афективні розлади;
- спроби самогубства або самоушкодження;
- схильність до «мандрів», бродяжництва;
- страх перед фізичним контактом;
- швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги²⁵.

²⁴ Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01 лютого 2019 року № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0262-19#Text>

²⁵ Там само.

Ознаки сексуального насильства:

- висипи та/або кровотечі в ділянці паху, геніталій;
- захворювання, що передаються статевим шляхом;
- ознаки вагінального або анального проникнення стороннього предмета;
- примус до проституції;
- небажана вагітність;
- вчинення сексуальних злочинів;
- сексуальні домагання щодо дітей, підлітків, дорослих;
- нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка;
- відсутність догляду за собою (недотримання правил особистої гігієни);
- синдром «брудного тіла» (постійне настирливе перебування у ванній, під душем);
- боязнь осіб протилежної (або певної) статі;
- уникнення контактів і боязнь конкретних людей;
- синці на внутрішній стороні стегон, на грудях і сідницях.

Економічне насильство дуже складно ідентифікувати, адже його **ознаки**, на перший погляд, є відображеннями «звичної поведінки» або турботи:

- перебирання на себе функції «годувальника/ці» та обмеження можливостей самореалізуватися;
- контроль за усією фінансовою інформацією та обмеження доступу до неї. Це може проявлятися як брехня про реальні статки;
- перешкоджання освіті й зайнятості. Може набувати різних форм – від прямої заборони до створення відповідних психологічних умов;
- контроль за грішми або витратами і майном. Виявляється у проханні довести, на що саме жінка витрачає гроші, через відповідну звітність;
- контроль за доступом до економічних ресурсів. Заборона «торкатися грошей», зокрема відмова у доступі до кредитних і дебетних банківських карток, чекових книжок; заборона розпоряджатися своєю власністю;
- перешкоджання придбанню економічних активів. Намагання кривдника/ці робити всі великі покупки, приміром квартири чи автомобіль, на своє ім'я;

– перешкоджання використанню власних ресурсів. Це розподіл витрат за принципом «ми витратимо спочатку твоє, а потім кожен своє»; примусове вилучення ресурсів; крадіжка чи продаж без відома власника;

– усунення від економічної участі в житті родини (наприклад, жінка сплачуватиме рахунки, купуватиме їжу й одяг, оплачуватиме медичні витрати, борги, іпотеку тощо, а коли ресурсів не вистачатиме, змушена буде просити у чоловіка, в такій ситуації чоловік постійно підкреслюватиме, що саме зроблено за його кошти, а основні заробітки витрачатиме на власний розсуд);

– провокування економічних витрат. Це може відбуватися шляхом примусу до непотрібних/необхідних покупок або через псування або руйнування майна і речей;

– насильство може виявлятися у відмові виплачувати аліменти на утримання дитини, у приховуванні реальної заробітної плати за офіційного звернення щодо стягнення аліментів.

Кібернасильство як форма домашнього насильства відповідно до практики ЄСПЛ зокрема виражається у таких діях, через які визначаються **ознаки** – «злам», «видання себе за іншу особу» (використання технологій для видання особи жертви, щоб збентежити чи присоромити її, наприклад, шляхом надсилання образливих електронних листів з електронної пошти жертви), «спостереження/відстеження» (переслідування та спостереження за діяльністю жертви в режимі реального часу; наприклад, GPS-відстеження), «переслідування/розсилання спаму» (використання технологій для постійного контакту, роздратування, погроз та/або залякування жертви), «вербування» (заманювання потенційних жертв у ситуації насильства) та «зловмисне розповсюдження» (маніпулювання та розповсюдження наклепницьких і незаконних матеріалів, пов'язаних із жертвою; наприклад, погрози або витік інтимних фотографій/відео)²⁶.

²⁶ Степаненко О. В. Кібернасильство як форма домашнього насильства. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 4 (78). С. 224–228.

5.3. Суб'єкти домашнього насильства

«Домашнє насильство» корелює англomовному поняттю «*domestic violence*». Англійською мовою слово «*domestic*» має конотації «свійський, внутрішній, домашній, сімейний». Тому, коли ми говоримо про домашнє насильство, треба розуміти, що йдеться не лише про дім у фізичному розумінні цього слова, місце постійного перебування особи, а про певний символічний простір, де «домашність» виводиться через окреслення кола осіб, на яких поширюється дія законодавства про домашнє насильство. В ч.ч. 2, 3 ст. 3 Закону України від 07.12.2017 «Про запобігання та протидію домашньому насильству» окреслюють коло осіб, на яких поширюється законодавство про запобігання та протидію домашньому насильству. Це означає, що зв'язка «спеціальний суб'єкт – спеціальний потерпілий» у злочині, передбаченому ст. 126-1 КК України, набуває ваги та визначається за допомогою ст. 3 згаданого закону²⁷.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» окреслює коло суб'єктів домашнього насильства:

- 1) подружжя;
- 2) колишнє подружжя;
- 3) наречені;
- 4) мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя);
- 5) особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти;
- 6) особи, які мають спільну дитину (дітей);
- 7) батьки (мати, батько) і дитина (діти);
- 8) дід (баба) та онук (онука);
- 9) прадід (прабаба) та правнук (правнучка);
- 10) вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка);
- 11) рідні брати і сестри;
- 12) інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука);

²⁷ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 38.

13) діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими;

14) опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням;

15) прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя.

Також дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству поширюється на інших родичів, інших осіб, які пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки, за умови спільного проживання та на суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству²⁸.

Тому Верховний Суд зауважив, що в контексті положень Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» дія п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України поширюється незалежно від факту спільного проживання, зокрема, на дітей осіб, які спільно проживали (проживають) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою. *Вироком місцевого суду, залишеним без зміни апеляційним судом, обвинуваченого визнано винуватим і засуджено за ч. 4 ст. 152 КК України, а саме за те, що він, діючи з умислом на згвалтування своєї падчерки – малолітньої потерпілої, на велосипеді завіз її на польову дорогу, де з метою задоволення статевої пристрасті природним способом, використовуючи безпорадний стан потерпілої з огляду на її малолітній вік, роздягнув її, поклав на трав'яний покрив і завдав їй руками в області зовнішніх статевих органів, входу до піхви тілесні ушкодження у виді крововиливу і одного садна на тлі гіперемії, які належать до тілесних ушкоджень легкого ступеня тяжкості. Описля, застосовуючи до потерпілої фізичне насильство, що виразилося у триманні, стисканні руками шиї та закриванні рота, пригнічуючи волю потерпілої, згвалтував її природним способом. У касаційній скарзі сторона захисту, зокрема, вказувала,*

²⁸ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

що суд необґрунтовано врахував як обтяжуючу покарання обставину перебування засудженого у сімейних відносинах із потерпілою. Тому неспроможними є аргументи захисника про необґрунтованість визнання обставиною, що обтяжує покарання, вчинення засудженим злочину стосовно особи, з якою він перебував у сімейних відносинах²⁹.

5.4. Відповідальність за вчинення домашнього насильства

Імплементуючи вимоги Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції), український законодавець створив *модель кримінально-правового реагування на домашнє насильство*:

1) сконструював у Кримінальному кодексі України ст. 126-1 «Домашнє насильство»;

2) в деяких складах злочинів передбачив кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах»;

3) передбачив у ст. 67 КК України обтяжуючу обставину «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» (п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України) та розширив зміст п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України, додавши «вчинення злочину... у присутності дитини»;

4) створив інститут обмежувальних заходів для осіб, які вчинили домашнє насильство (ст. 91-1 КК України);

5) передбачив у ст. 76 КК України «Обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням» можливість застосування до таких осіб, що засуджені за злочини, пов'язані з домашнім насильством, обмежень і заборон, передбачених у ст. 91-1 КК України;

²⁹ Огляд судової практики Верховного Суду у провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством. Рішення, внесені до ЄДРСР, за період 2019–2024 років. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_dom_nasulstvo.pdf

6) сконструював ст. 390-1 КК України «Невиконання обмежувальних заходів, або обмежувальних приписів, або непроходження програми для кривдників»³⁰.

Із цього випливає, що зміст поняття «злочин, пов'язаний з домашнім насильством» *значно ширший*, аніж суто «домашнє насильство» як склад злочину, передбачений ст. 126-1 КК України.

А. А. Вознюк під злочином, пов'язаним із домашнім насильством розуміє будь-яке суспільно небезпечне діяння, передбачене Особливою частиною КК України, що полягає у застосуванні фізичного, психічного, економічного або сексуального насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах³¹. Залежно від видів усі злочини, пов'язані з домашнім насильством, автор класифікує на такі групи: «1) злочини, пов'язані з домашнім насильством фізичного характеру (наприклад, передбачені ст.ст. 115, 120, 121, 122, 125, 126, 135, 136, 146, КК України); 2) злочини, пов'язані з домашнім насильством психічного характеру (наприклад, передбачені ст.ст. 129, 134, 142, 143, 154, 300, 301, 303 КК України); 3) злочини, пов'язані з домашнім насильством економічного характеру (наприклад, передбачені ст.ст. 150, 150-1, 164, 165, 166, 167, 304 КК України); 4) злочини, пов'язані з домашнім насильством сексуального характеру (ст.ст. 152, 153, 154 КК України)»³².

За вчинення домашнього насильства в Україні передбачена і кримінальна відповідальність, і адміністративна, притягнення до якої підтверджує факт систематичності вчинення домашнього насильства поряд з іншими доказами.

³⁰ Харитонов О., Тітко І. Злочин, пов'язаний з домашнім насильством: правові проблеми та практичні рекомендації. *Юрліга* : вебсайт. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/192450_zlochin-povyazaniy-z-domashnim-nasilstvom-pravov-problemi-ta-praktichn-rekomendats

³¹ Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство: актуальні питання теорії та практики. *Форум права*. 2019. № 2. С. 6–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

³² Вознюк А. А. Обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези II Всеукр. наук.- практ. конф. (м. Хмельницький, 1 березня 2019 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 111–114.

У статті 173-2 КУпАП встановлено відповідальність за вчинення домашнього насильства, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування. Визначаючи, що домашнім насильством є умисне вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого³³.

Водночас ст. 173-8 КУпАП передбачена відповідальність за невиконання термінового заборонного припису особою, стосовно якої він винесений, або неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про місце свого тимчасового перебування в разі винесення такого припису³⁴. У статті 39-1 КУпАП установлено, що у разі вчинення домашнього насильства суд під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення має право одночасно вирішити питання про направлення особи, яка вчинила домашнє насильство, на проходження програми для кривдників.

Постанова у справі про адміністративне правопорушення, згідно з якою суд вирішив направити порушника на проходження програми для особи, яка вчинила домашнє насильство у триденний строк з дня набрання нею законної сили направляється до суб'єкта, який згідно із законом відповідальний за виконання таких програм, у разі непроходження програми для кривдників особу притягують до відповідальності за ст. 390-1 КК України, яка встановлює відповідальність саме за умисне ухилення від проходження програми для кривдників особою, щодо якої вона застосована судом³⁵.

³³ Кодекс України про адміністративні правопорушення в редакції від 22.05.2024, яка набуде чинності 19.12.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20241219#Text>

³⁴ Там само.

³⁵ Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III (із змінами та доповненнями). *Верховна Рада України* : офіц. вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>

Так, відповідно до п. 27 *«Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»*³⁶, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658, держадміністрації та виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад, здійснюють розроблення та виконання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці місцевих програм із запобігання та протидії насильству, водночас практика демонструє два варіанти реалізації, а саме укласти угоду (закупити послугу) з організацією, яка реалізує програми для кривдників, або в разі відсутності направити фахівців на проходження навчання для реалізації програм для кривдників на рівні громад.

Військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів, а також особи начальницького складу Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України, служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, поліцейські несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами за вчинення домашнього насильства, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування у разі винесення термінового заборонного припису несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах³⁷.

А також у разі притягнення таких осіб до відповідальності за вчинення домашнього насильства, направлення особи, яка вчинила таке насильство, на проходження програми для осіб, які вчинили домашнє насильство чи насильство за ознакою статі теж здійснюється на загальних підставах.

³⁶ Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : затверджений постановою КМУ від 22.08.2018 № 658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>

³⁷ Кодекс України про адміністративні правопорушення в редакції від 22.05.2024, яка набуде чинності 19.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20241219#Text>

5.5. Обмежувальні заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство

Обмежувальний захід кримінально-правового характеру є найсуворішим засобом тимчасового обмеження прав правопорушника; може застосовуватися на значно триваліший термін порівняно з іншими заходами; його застосування можливе за умови призначення засудженому покарання без позбавлення волі, а також одночасно із звільненням особи від кримінальної відповідальності або покарання³⁸.

Обмежувальні заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство, у КК України – наслідок імплементації Стамбульської конвенції, адже перед Україною виникло завдання не тільки криміналізувати діяння домашнього насильства, а й запровадити на усіх рівнях правового регулювання заходи безпеки для осіб, які постраждали від домашнього насильства.

Тенденція посилення гнучкості кримінального права, здатного пропонувати інші інструменти, крім кримінальної відповідальності, для захисту прав людини і попередження злочинності набрала «обертів» активного впровадження в Україні обмежувальних заходів у справах домашнього насильства. За твердженням О. В. Харитонової, обмежувальні заходи є промовистим виявом подальшого розвитку в сучасному кримінальному праві ідеї «багатоколійності». За своєю природою ці заходи тяжіють до так званих «заходів безпеки», що спрямовані передусім на захист потерпілої особи та попередження вчинення особою повторного домашнього насильства³⁹.

Під обмежувальними заходами, передбаченими ст. 91-1 КК України, розуміють інші відмінні від покарання примусові

³⁸ Олійниченко А. Є. Обмежувальні заходи кримінально-правового характеру у системі правового забезпечення запобігання та протидії домашньому насильству. *Проблеми законності*. Харків, 2021. Вип. 154. С. 257–273. DOI: 10.21564/2414-990X.154.239109

³⁹ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 344.

заходи кримінально-правового характеру, що полягають у визначених кримінальним законом України заборонах та обмеженнях щодо реалізації прав і свобод кривдника, а також обов'язках щодо виконання певних дій, спрямованих на корекцію його соціальної поведінки, та застосовуються в інтересах потерпілого від кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, одночасно з призначенням покарання, а також звільнення з підстав, передбачених цим законом, від кримінальної відповідальності чи покарання⁴⁰.

Обмежувальний захід кримінально-правового характеру, що застосовується до осіб, які вчинили домашнє насильство (ч. 10 ст. 25 Закону 2229-VIII та ст. 91-1 КК України⁴¹):

- передумовою його застосування є вчинення особою кримінального правопорушення, що пов'язане з домашнім насильством, тобто суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 1261 КК України, або будь-якого іншого кримінального правопорушення, обставини скоєння якого підтверджують наявність у діянні хоча б одного з тих елементів (ознак) домашнього насильства, що перелічені у ст. 1 Закону № 2229-VIII, незалежно від вказівки на нього в нормі інкримінованої статті (частині статті) КК України як ознаки кримінального правопорушення або відображення як обставини, що обтяжує покарання;

- підставою застосування є наявність інтересу потерпілого від кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, – залишатися в безпеці, який ураховується судом при винесенні рішення щодо застосування обмежувального заходу як додаткового заходу кримінально-правового характеру до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або ж до звільнення особи від покарання чи від кримінальної відповідальності;

- суб'єктом призначення є суд;

⁴⁰ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 344.

⁴¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

– строк призначення – від одного до трьох місяців, але за потреби строки можуть подовжуватися на більш тривалий термін, що визначається судом, який водночас не може бути більшим за 12 місяців⁴².

КК України окреслено коло осіб, до яких обмежувальні заходи можуть застосовуватися, і воно складається з:

- осіб, яким призначене покарання не пов'язане з позбавленням волі;
- осіб звільнених від кримінальної відповідальності;
- осіб звільнених від покарання.

Згідно з положенням ч. 1 ст. 91-1 КК України, суду надається право застосувати обмежувальний захід до особи, яка вчинила домашнє насильство, а не покладається на нього такий обов'язок. Проте суд зобов'язаний у вирокі чи ухвалі викласти підставу незастосування обмежувальних заходів, а також указати, чи враховувався «інтерес потерпілих» і, відповідно до ст. 52 Стамбульської конвенції, чи не проігноровано «ситуацію безпосередньої небезпеки»⁴³. Тут варто зауважити, що термін «безпосередня небезпека» є оціночним і потребує наукового тлумачення й дослідження практики його застосування. З цього приводу в п. 265 Пояснювальної доповіді до Стамбульської Конвенції зазначено, що термін «безпосередня небезпека» означає будь-яку ситуацію домашнього насильства, там, де визначена шкода виявляється неминучою

⁴² Олійниченко А. Є. Обмежувальні заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Харків, 2023. С. 93. URL: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/12/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%9E%D0%BB%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%90%D0%84..pdf>

⁴³ Хавронюк М. І. Роз'яснення для зацікавлених фахівців щодо змін у кримінальному законодавстві у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про заборону насильства стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» та дотичних актів / UNFRA, М-во соц. політики України. Київ, 2018. 19 с.

або ж є підстави стверджувати, що діяння домашнього насильства може трапитися знову⁴⁴.

У ст. 91-1 КК України визначено види обмежувальних заходів, які застосовуються в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, суд, своєю чергою, може застосовувати один або кілька обмежувальних заходів, а саме:

1. Заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства.

Наприклад, Жовтневий районний суд міста Кривого Рогу Дніпропетровської області призначив цей обмежувальний захід співмешканцю, який безпричинно, у період з 19.07.2023 р. по 04.07.2024 вісім разів вчиняв відносно матері своєї співмешканки, з якою він проживає в одному помешканні, пов'язаний спільним побутом, має взаємні права та обов'язки, фізичне та психологічне насильство, що призвело до психологічних та фізичних страждань останньої, яке виразилося у погіршенні самопочуття, погіршенні якості життя потерпілої, підвищенні артеріального тиску, проявах головних і серцевих болів, втраті повноцінного сну та відпочинку, у відчутті хронічного страху за своє життя⁴⁵.

2. Обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або у її присутності.

Водночас Дубенський міськрайонний суд Рівненської області до чоловіка, який неодноразово притягався до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства, вчиненого у період з 14.11.2023 до 22.04.2024 щодо дружини, неповнолітньої доньки та малолітнього сина, порушив обмежувальний припис, застосував одночасно чотири обмежувальні

⁴⁴ Пояснювальна доповідь до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (CETS № 210). Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : 209 відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11 трав. 2011 р. та пояснюв. доп. Сквира : Дорадо-Друк, 2014. С. 63–189.

⁴⁵ Вирок Жовтневого районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 01 серпня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120734829>

заходи кримінально-правового характеру, на підставі ст. 91-1 КК України строком на 3 (три) місяці, а саме:

1) заборонити проживати в місці спільного проживання з дружиною;

2) обмежити спілкування з дитиною (неповнолітньою донькою);

3) заборонити листування, телефонні переговори, інші контакти через засоби зв'язку чи електронні комунікації особисто або через третіх осіб (дружиною та неповнолітньою донькою);

4) направити для проходження програми для кривдників у Дубенській міській раді⁴⁶.

3. Заборона наблизитися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин.

Так, вироком Таращанського районного суду Київської області за систематичне вчинення стосовно своєї колишньої співмешканки психологічного та фізичного насильства у період з 2.09.2023 по 22.05.2024 року, внаслідок якого у потерпілої виникло ситуаційне погіршення її емоційного стану (страждання), спричинило періодичні негативні переживання (страх та тривожність очікування щодо дітей, підвищена напруга, почуття безсилля та безнадії, образи та приниження, неможливість вплинути на ситуацію, ситуаційні болісні відчуття), які обумовлені досліджуваною ситуацією, тимчасово погіршують якість її поточного життя, застосував до кривдника-співмешканця обмежувальний захід, передбачений п. 3 ч. 1 ст. 91-1 КК України, а саме **заборонити наближатись на відстань менше 50 метрів до місця постійного проживання потерпілої, протягом іспитового строку 1 року 6 місяців**⁴⁷.

4. Заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших

⁴⁶ Вирок Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 07 червня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119583846>

⁴⁷ Вирок Таращанського районного суду Київської області від 22 липня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120510994>

контактів через засоби зв'язку чи електронні комунікації особисто або через третіх осіб.

Аналіз практики національних судів свідчить, що суди застосовують обмежувальні заходи кримінально-правового характеру до особи, що вчинила домашнє насильство – переважно систематичні (і більше трьох разів) протиправні дії – ця практика простежується і у вироку Тульчинського районного суду Вінницької області, де систематичне домашнє насильство (6 разів) призвело до психологічних страждань співмешкани та погіршення якості її життя, до емоційної невпевненості та нездатності захистити себе, крім того, викликало у потерпадої особи побоювання за свою безпеку.

Суд визнав обвинуваченого винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України, і призначив йому узгоджену міру покарання у виді громадських робіт строком на 240 годин (двісті сорок годин).

Відповідно до вимог ст. 91-1 ч. 1 п.п. 1, 3–5, ч. 3 КК України, застосував до засудженого строком на два місяці обмежувальні заходи як до особи, яка вчинила домашнє насильство:

- заборонити перебувати в місці спільного проживання з потерпадою;

- заборонити наближатися на визначену відстань до місця, де потерпада може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин;

4) заборонити листування, телефонні переговори, інші контакти через засоби зв'язку чи електронні комунікації особисто або через третіх осіб;

5) направити для проходження програми для кривдників⁴⁸.

5. Направлення для проходження програми для кривдників або пробаційної програми⁴⁹

Наприклад, у вироку Охтирського міськрайонного суду Сумської області, враховуючи систематичність вчинення

⁴⁸ Вирок Тульчинського районного суду Вінницької області від 03 липня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120188207>

⁴⁹ Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року : Закон від 05.04.2001 № 2341-III (Редакція станом на 23.04.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

ОСОБА_3 домашнього насильства стосовно потерпілої, суд доходить висновку, що в інтересах потерпілої від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, необхідно застосувати до обвинуваченого ОСОБА_3 обмежувальні заходи, поклавши на нього обов'язок, передбачений п. 5 ч. 1 ст. 91-1 КК України, а саме направити його на проходження програми для кривдників на строк один місяць⁵⁰.

Варто зазначити, що 28 березня 2024 року набрав чинності Закон № 3342-IX «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань», згідно із ним за деякі, зокрема кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, призначатимуть покарання – пробаційний нагляд.

Пробаційний нагляд – це основне кримінальне покарання, яке полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових і соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства. На засудженого покладається низка обов'язків, за невиконання яких може бути застосовано більш суворе покарання, водночас він є одним із основних видів покарання, на рівні з обмеженням чи позбавленням волі⁵¹ та не виключає застосування обмежувальних заходів, адже застосування одночасно з покаранням, яке не пов'язане з позбавленням волі, є умовою призначення одного чи декількох обмежувальних заходів.

Реагування судів на наявність обмежувального заходу у виді пробаційного нагляду доволі швидке, наприклад: *«Вироком Охтирського міськрайонного суду Сумської області ОСОБА_3 визнано винуватим у пред'явленому обвинуваченні за ст.126-1 КК України – систематичне вчинення домашнього насильства з боку ОСОБА_3, потерпіла ОСОБА_5 зазнала психологічних страждань, що призвело до погіршення якості її життя, що виявилось у формі втоми, розчаруванні в сімейних цінностях, втрати енергійності, повноцінного сну, відпочинку,*

⁵⁰ Вирок Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 15 липня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120371927>

⁵¹ Що таке пробаційний нагляд: пояснює Мін'юст. *Юридична газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/shcho-take-probaciyniy-naglyad-poyasnyue-minyust.html>

зокрема втрати самооцінки, позитивних емоцій, та призначено йому за цим законом покарання у виді пробаційного нагляду строком на один рік.

На підставі ч. 2 ст. 59-1 КК України покладено на ОСОБА_3 такі обов'язки: 1) періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації; 2) повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну свого місця проживання, роботи або навчання; 3) не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації»⁵².

5.6. Правила кваліфікації злочинів, пов'язаних із домашнім насильством

Необхідною умовою об'єктивного, неупередженого розгляду справ за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, є кримінально-правова кваліфікація. Кримінально-правова кваліфікація має з'ясувати, яке конкретно суспільно небезпечне діяння вчинено суб'єктом кримінального правопорушення та за якою нормою кримінального кодексу потрібно оцінювати ті чи інші дії, бездіяльність особи⁵³.

На цьому етапі на кваліфікацію відчутний вплив має існування поряд із поняттям «домашнє насильство» у законодавстві поняття «злочин, пов'язаний з домашнім насильством», яке згадується у нормах загальної частини КК України та в КПК України, водночас зміст його на законодавчому рівні не розкривається, що негативно впливає на правозастосовну діяльність у цій сфері.

Маючи подвійну природу, поняття «злочин, пов'язаний з домашнім насильством» означає вид кримінального правопорушення і правопорушення, пов'язане з домашнім насильством.

⁵² Вирок Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 29 липня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120863668>

⁵³ Зінсу О. І. Домашнє насильство (ст. 126-1 КК України): деякі проблемні питання кримінально-правової кваліфікації. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. С. 279–286. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/53.pdf>

Свою чергою, О. Харитонова й І. Тітко, злочин, пов'язаний із домашнім насильством, визначають як:

«1) злочин, передбачений ст. 126-1 КК України;

2) злочин, що містить кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах»;

3) злочин, поєднаний з обтяжуючою обставиною, передбаченою у п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» та п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України в частині «вчинення злочину... у присутності дитини»⁵⁴.

Звужене ж тлумачення і зведення поняття «кримінальне правопорушення, пов'язане з домашнім насильством» виключно до ознак складу злочину, передбаченого ст. 126-1 КК України, не дає змоги використовувати комплекс механізмів для захисту постраждалих від домашнього насильства, зокрема, застосовувати термінові заборонні приписи, обмежувальні приписи, обмежувальні заходи тощо.

Показовим у контексті аналізованого є Висновок Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду України від 12 лютого 2020 року у справі № 453/225/19; провадження № 51-4000км19, в якому зазначено: «Злочин, пов'язаний із домашнім насильством, слід вважати будь-яке кримінальне правопорушення, обставини вчинення якого свідчать про наявність у діянні хоча б одного з елементів (ознак), перелічених у ст. 1 Закону № 2229-VIII, незалежно від того, чи вказано їх в інкримінованій статті (частині статті) КК України як ознаки основного або кваліфікованого складу злочину»⁵⁵.

⁵⁴ Харитонова О., Тітко І. Злочин, пов'язаний з домашнім насильством: правові проблеми та практичні рекомендації. Юрліга : вебсайт. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/analytys/192450_zlochin-povyazaniy-z-domashnm-nasilstvom-pravov-problemi-ta-praktichn-rekomendats

⁵⁵ Єдиний державний реєстр судових рішень України : Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 лютого 2020 року. Справа № 453/225/19. Номер судового провадження: 51-4000км19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

Своєю чергою, у Постанові Верховного суду касаційної інстанції колегію суддів Касаційного кримінального суду від 10 березня 2020 року у справі № 531/270/19 (номер судового провадження: 51-5338ск19) наголошено, що «поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством», яке вживається в п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України, охоплює не лише склад злочину, передбачений ст. 126-1 КК України, а й в інші суспільно небезпечні діяння, які мають ознаки домашнього насильства»⁵⁶. Стверджується, що «під ознаки домашнього насильства можуть підпадати різні склади злочинів за умови, що відповідний злочин вчиняється в сім'ї чи в межах місця проживання або щодо родичів, або щодо колишнього чи теперішнього подружжя, або щодо іншої особи, яка спільно проживає (проживала) з кривдником однією сім'єю, але не перебуває (не перебувала) у родинних відносинах чи у шлюбі з ним»⁵⁷.

Що стосується аргументу суду про те, що «при встановленні змісту поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» слід виходити із конкретних фактичних обставин вчиненого насильства щодо особи, а не юридичної оцінки (кваліфікації) дій винуватця», зазначимо, що це питання стосується *етапів кримінально-правової кваліфікації*, їх взаємозв'язку та юридичного закріплення результатів кваліфікації.

Водночас проблемним питанням є кваліфікація та дотримання етапів кримінально-правової кваліфікації, їх взаємозв'язку та юридичного закріплення результатів кваліфікації у такому порядку:

Перший етап кваліфікації – це встановлення всіх фактичних (об'єктивних і суб'єктивних) обставин учиненого діяння, які мають кримінально-правове значення.

Другий етап – установлення кримінально-правової норми, яка найбільш повно й точно передбачає вчинене особою діяння.

⁵⁶ Єдиний державний реєстр судових рішень України : Постанова Верховного Суду касаційної інстанції від 10 березня 2020 року. Справа № 531/270/19. Номер судового провадження: 51-5338ск19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show>.

⁵⁷ Там само.

Третій етап кримінально-правової кваліфікації – це констатація тотожності ознак учиненого діяння (фактичних обставин справи) ознакам елементів складу злочину, або ознакам діяння, яке не є злочинним, або ознакам посткримінальної поведінки особи, передбаченим кримінально-правовою нормою, та закріплення такого висновку у відповідному процесуальному документі⁵⁸.

Позиція Верховного Суду у провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством чітко про це свідчить, наприклад: «Обвинувачений відповідно до обвинувального акту обвинувачувався у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України, а саме в тому, що він під час сварки з потерпілою, з якою спільно проживає, на ґрунті особистих неприязних відносин умисно завдав їй два удари долонею правої руки в обличчя та з силою стиснув ліву руку, заподіявши їй легкі тілесні ушкодження. Також було визнано обставинами, які обтяжують покарання, рецидив злочину та вчинення кримінального правопорушення щодо іншої особи, з якою винний перебуває у сімейних або близьких відносинах. Ухвалою місцевого суду, залишеною без змін апеляційним судом, кримінальне провадження за обвинуваченням особи у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України, закрито у зв'язку з відмовою потерпілої від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення. У касаційній скарзі прокурор указував, що апеляційний суд не дотримався приписів кримінального процесуального закону, а саме п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК в частині заборони закриття кримінального провадження у зв'язку з відмовою потерпілого щодо кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством.

Верховний Суд не погодився з позицією судів попередніх інстанцій про можливість закриття цього кримінального провадження, оскільки поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством», яке вживається в п. 7 ч. 1 ст. 284

⁵⁸ Харитонova О., Тітко І. Злочин, пов'язаний із домашнім насильством: правові проблеми та практичні рекомендації. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/analytcs/192450_zlochinpovyazaniy-z-domashnm-nasilstvom-pravovproblemi-ta-praktichn-rekomendats#:~:text=

КПК України, охоплює не лише склад злочину, передбачений ст. 126-1 КК України, а й інші суспільно небезпечні діяння, які мають ознаки домашнього насильства. Верховний Суд указав, що під ознаки домашнього насильства можуть підпадати різні склади злочинів за умови, що відповідний злочин вчиняється в сім'ї чи в межах місця проживання або щодо родичів, або щодо колишнього чи теперішнього подружжя, або щодо іншої особи, яка спільно проживає (проживала) з кривдником однією сім'єю, але не перебуває (не перебувала) у родинних відносинах чи у шлюбі з ним⁵⁹.

Правила кваліфікації злочинів, пов'язаних із домашнім насильством:

1) якщо домашнє насильство полягає в діянні, яке збігається з ознаками іншого злочину, але потерпілий – спеціальний (ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»), насильство має систематичний характер і максимум санкції за цей інший злочин нижче чи рівний санкції, передбаченій ст. 126-1 КК України – кваліфікація відбувається за ст. 126-1 КК України (наприклад, якщо домашнє насильство полягає в систематичному заподіянні умисного легкого тілесного ушкодження, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України, – вчинене потребує кваліфікації за ст. 126-1 КК України);

2) якщо потерпілий спеціальний, але немає систематичності – кваліфікація за відповідною статтею КК України та п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України (наприклад, ч. 1 ст. 125, п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України). Якщо домашнє насильство вчиняється щодо спеціального потерпілого у присутності дитини – враховується і п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України;

3) якщо санкцією ст. 126-1 КК України (за наявності ознак діяння, передбаченого у цій статті) не охоплюються інші злочини, що становлять зміст насильства, – вони потребують додаткової кваліфікації за іншими статтями, відповідно, кваліфікація відбуватиметься за сукупністю ст. 126-1 КК України

⁵⁹ Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС від 06.03.2023 у справі № 472/302/22 (провадження № 51-170км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109479890>

та інших статей КК, що передбачають ці злочини (наприклад, ст. 126-1 КК України та ч. 1 ст. 122 КК України);

4) якщо спеціальний потерпілий передбачений як кваліфікуюча ознака певного складу злочину – кваліфікація відбувається за тією частиною статті, де передбачена ця ознака (наприклад, ч. 2 ст. 152 КК України «Зґвалтування» в оновленій редакції передбачає зґвалтування, вчинене щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах)⁶⁰.

Важливість дотримання правил кваліфікації простежується у Постанові ВС «Орган досудового розслідування обвинувачував особу за усіма епізодами пред'явленого обвинувачення за ч. 4 ст. 153, ч. 6 ст. 152, ч. 6 ст. 153 КК України, зокрема за кваліфікуючою діяння ознакою – вчинення кримінальних правопорушень щодо особи, з якою винний перебуває у сімейних відносинах. За вироком місцевого суду обвинуваченого визнано винуватим та засуджено за ч. 6 ст. 152, ч.ч. 4, 6 ст. 153 КК України, а саме за те, що він, перебуваючи з малолітніми потерпілими у сімейних відносинах як вітчим та падчерки і фактично будучи особою, яка повинна займатися їх вихованням, ігноруючи загальноприйняті норми моралі та поведінки в суспільстві, нехтуючи правом особи на статеву свободу та статеву недоторканність, користуючись безпорадним станом потерпілих через їхній малолітній вік, відсутність специфічного життєвого досвіду (зокрема в інтимних питаннях), рівня інтелектуального розвитку та індивідуальних особливостей, у зв'язку з чим останні не могли чинити йому активний опір, використовуючи свою значну фізичну перевагу та вчиняючи психологічний тиск, достовірно знаючи про малолітній вік потерпілих, можливість настання тяжких наслідків у виді психологічних травм, діючи умисно, протиправно, вчиняв щодо них сексуальне насильство. З вироку вбачається, що суд у формулюванні обвинувачення, визнаного судом доведеним, зазначив про вчинення обвинуваченим вищевказаних

⁶⁰ Харитоновна О., Тітко І. Злочин, пов'язаний із домашнім насильством: правові проблеми та практичні рекомендації. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/analitics/192450_zlochinpovyazaniy-z-domashnm-nasilstvom-pravovproblemi-ta-praktichn-rekomendats#:~:text=

злочинів щодо особи, з якою він перебуває у сімейних відносинах, однак, формулюючи висновок щодо кваліфікації його дій за ч. 6 ст. 152 КК України, частинами 4, 6 ст. 153, вказав про необхідність виключення цієї ознаки із пред'явленого обвинувачення, оскільки ця обставина не є кваліфікуючою ознакою і не згадується в диспозиції інкримінованих статей та відсутня в переліку встановлених прокурором обставин, що обтяжують покарання. Апеляційний суд погодився з висновком суду першої інстанції про правильність виключення цієї кваліфікуючої ознаки та змінив вирок суду в частині призначеного покарання. У касаційній скарзі сторона обвинувачення зазначала про те, що апеляційний суд, погодившись із висновком суду першої інстанції щодо виключення із пред'явленого обвинувачення посилання на перебування обвинуваченого з потерпілою у сімейних відносинах та вчинення особою кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 153 КК України, своє рішення належним чином не обґрунтував та не мотивував»⁶¹.

Тому Верховний Суд зауважив, що у разі вчинення кримінального правопорушення за наявності в діянні винної особи кількох кваліфікуючих ознак, передбачених різними частинами однієї статті КК України, такі дії слід кваліфікувати за тією частиною статті, яка передбачає відповідальність за найбільш тяжкий злочин, а наявність інших кваліфікуючих ознак, передбачених іншими частинами цієї статті, відображається у формулюванні обвинувачення шляхом наведення їх переліку в тексті процесуального документа. Виключивши з обвинувачення кваліфікуючу ознаку перебування засудженого з потерпілою у сімейних відносинах, суд першої інстанції порушив правила кваліфікації злочинів і неправильно застосував закон України про кримінальну відповідальність, чого, своєю чергою, не виправив суд апеляційної інстанції. Суд апеляційної інстанції, хоча й зазначив довід сторони обвинувачення

⁶¹ Огляд судової практики Верховного Суду у провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством. Рішення, внесені до ЄДРСР, за період 2019–2024 років. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_dom_nasulstvo.pdf

про безпідставність виключення з формулювання обвинувачення такої кваліфікуючої обставини, як вчинення особою кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 153 КК України, однак всупереч вимогам ст. 419 КПК України взагалі не розглянув і не проаналізував його⁶².

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «домашнє насильство».
2. У яких нормативних актах поняття розкрито форми домашнього насильства?
3. Які форми домашнього насильства наразі не передбачені у НПА України.
4. Як в Україні розвивалося законодавство, спрямоване на запобігання та протидію домашньому насильству?
5. Що ви розумієте під домашнім кібернасильством?
6. Які обмежувальні заходи кримінально-правового характеру передбачені КК України?
7. Яким нормативним актом передбачено коло суб'єктів домашнього насильства?
8. Що ви розумієте під категорією домашність при кваліфікації злочинів, пов'язаних із доманім насильством?
9. Охарактеризуйте види відповідальності за вчинення домашнього насильства.
10. Назвіть відомі вам рішення ЄСПЛ, які мали вплив на судову практику України.

Тестові завдання

1. Коли в Україні прийнято перший нормативний акт, спрямований на запобігання домашньому насильству?

- а) 2001;
- б) 1991;
- в) 1986;
- г) 2011;
- г) 2017.

⁶² Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС від 19.07.2023 у справі № 696/1163/21 (провадження № 51-2219км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112406112>

2. Коли була ратифікована та набула чинності для України Стамбульська конвенція?

- а) 2017;
- б) 2019;
- в) 2011;
- г) 2022;
- ґ) 2024.

3. Оберіть правильну відповідь, яка відображає один із основних шляхів розв'язання проблеми домашнього насильства, передбаченого у Державній соціальній програмі запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року:

- а) викорінювання стереотипів як бази для домашнього насильства;
- б) формування в суспільстві нетерпимого ставлення до насильства та посилення готовності протидіяти його виявам, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед дітей, усвідомлення домашнього насильства як порушення прав людини;
- в) забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам;
- г) створення безбар'єрного середовища для постраждалих від домашнього насильства;
- ґ) усі відповіді правильні.

4. Оберіть відповідь, де вказано обмежувальний захід кримінально-правового характеру:

- а) терміновий заборонний припис;
- б) обмежувальний припис;
- в) пробаційний нагляд;
- г) заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства;
- ґ) заборона спілкування з дитиною.

5. Оберіть відповідь, де неправильно вказано форму психологічного домашнього насильства:

- а) газлайтинг;
- б) бодішеймінг;
- в) стоуволінг;
- г) мобінг;
- ґ) ревності.

6. Оберіть відповідь, де правильно вказано вияв економічного домашнього насильства:

- а) позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними у виправній установі;
- б) залишення без догляду або піклування у будинку для осіб старшого віку;

в) перешкоджання в отриманні лікування чи реабілітації лікарем;

г) заборона навчатися;

г) заборона перебувати у відрядженні вагітній жінці.

7. Оберіть відповідь, де правильно зазначено всі форми домашнього насильства, передбачені Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»:

а) фізичне, психологічне, сексуальне, економічне;

б) фізичне, психологічне, економічне;

в) фізичне, психологічне;

г) фізичне, психологічне, кібернасильство, економічне;

г) фізичне, психологічне, сексуальне, економічне, політичне, культурне.

8. Оберіть відповідь, яка не є етапом кримінально-правової кваліфікації злочинів, пов'язаних із домашнім насильством:

а) встановлення всіх фактичних (об'єктивних і суб'єктивних) обставин вчиненого діяння, які мають кримінально-правове значення;

б) встановлення кримінально-правової норми, яка найбільш повно й точно передбачає вчинене особою діяння;

в) констатація тотожності ознак вчиненого діяння (фактичних обставин справи) ознакам елементів складу злочину, або ознакам діяння, яке не є злочинним, або ознакам посткримінальної поведінки особи, передбаченим кримінально-правовою нормою, та закріплення такого висновку у відповідному процесуальному документі;

г) обрання заборонного припису;

г) усі відповіді не входять до етапів кваліфікації злочинів, пов'язаних із домашнім насильством.

9. Ким застосовується обмежувальний захід кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили домашнє насильство:

а) слідчим;

б) судом;

в) патрульним поліцейським;

г) дільничним інспектором;

г) представником соціальної служби.

10. Якщо потерпілий спеціальний, але немає систематичності домашнього насильства, як відбувається кваліфікація?

а) за ст. 126-1 КК України (наприклад, якщо домашнє насильство полягає в систематичному заподіянні умисного легкого тілесного ушкодження, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК, – вчинене потребує кваліфікації за ст. 126-1 КК);

б) кваліфікація за відповідною статтею КК України та п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК (наприклад, ч. 1 ст. 125, п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України). Якщо домашнє насильство вчиняється щодо спеціального потерпілого у присутності дитини – враховується і п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України;

в) потребує додаткової кваліфікації за іншими статтями, відповідно, кваліфікація відбуватиметься за сукупністю ст. 126-1 КК України та інших статей КК, що передбачають ці злочини (наприклад, ст. 126-1 КК України та ч. 1 ст. 122 КК України);

г) кваліфікація відбувається за тією частиною статті, де передбачена ця ознака (наприклад, ч. 2 ст. 152 КК України «Зґвалтування» в оновленій редакції передбачає зґвалтування, вчинене щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах);

г) усі відповіді правильні.

Розділ 6

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ СЕКСУАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ

6.1. Правова природа сексуального насильства (Устрицька Н.)

6.2. Повага до сексуальної анатомії і комунікативність згоди (Устрицька Н.)

6.3. Захист осіб, найбільш уразливих до сексуальної експлуатації (Устрицька Н.)

6.4. Особливості захисту жінок, дітей, чоловіків від сексуального насильства під час збройного конфлікту (Броневицька О.)

6.1. Правова природа сексуального насильства

Як відомо, в Україні проблеми насильства, зокрема сексуального, тривалий час замовчувалися. Найперше це обумовлено ідеологічними засадами радянського періоду, згодом – культурологічними особливостями, ментальністю значної частини українського суспільства, коли назагал уважалося, що сфера статевого спілкування не може бути надбанням публічності¹. Крім того, недовіра до правоохоронних органів, соціальних служб, страх перед злочинцем і тим, що він не буде покараний, сором тощо детермінують латентність сексуального насильства. Статистичні дані відображають невтішну ситуацію щодо сексуального насильства стосовно жінок:

1,1 млн – кількість жінок, що зазнають сексуального насильства;

15,9% – кількість постраждалих, що звертаються за допомогою у поліцію;

1% – кількість потерпілих, що звертаються за допомогою до медичних і соціальних працівників².

¹ Романцова С. В. Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінальновиконавче право». Львівський державний університет внутрішніх справ, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2018. С. 26.

² Україна втрачає мільйони доларів через насильство щодо жінок. Фонд ООН. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28756601.html>

Однак із розвитком демократії, посиленням захисту прав і свобод людини відбулося переосмислення важливості й нагальності захисту постраждалих осіб від сексуального насильства. А обрання Україною шляху європейської інтеграції зумовило необхідність проведення низки реформ щодо різноманітних сфер суспільного життя, зокрема сексуального. Так, підписання та ратифікація Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції) та Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської конвенції) призвело до появи у КК України низки нових положень, які суттєво вплинули на переосмислення та розуміння сутності та конститутивних ознак кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності.

Загалом поняття сексуального насильства відображено і в міжнародних нормативно-правових актах, і в національному законодавстві. У ст. 36 Стамбульської конвенції зазначено, що сексуальне насильство – це такі форми свідомої поведінки:

1) вчинення без згоди вагінального, анального або орального проникнення сексуального характеру в тіло іншої особи з використанням будь-якої частини тіла або предмета;

2) вчинення інших актів сексуального характеру з особою без згоди;

3) примушення іншої особи здійснювати акт сексуального характеру, без згоди, з третьою особою³.

У п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначено сексуальне насильство як одну з форм домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої

³ Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Конвенція Ради Європи від 11.05.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

недоторканності особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності⁴.

Поняття «сексуальне насильство» регламентоване і ст. 153 КК України. Так, у ч. 1 ст. 153 КК України йдеться про вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (сексуальне насильство).

Аналізуючи наведені дефініції, слід зазначити, що незважаючи на те, що ці визначення позначають одне поняття, вони все-таки не є тотожні. Так, визначення, регламентоване ч. 1 ст. 153 КК України, визначає сутність сексуального насильства шляхом вказівки на насильницькі дії сексуального характеру, водночас не пов'язані з проникненням у тіло особи. Своєю чергою, дефініція, запропонована Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», не містить вказівки на те, що такі дії вчиняються без проникнення у тіло особи, натомість визначає сексуальне насильство як форму домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру та правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканності особи загалом⁵.

Як видається, наведені поняття співвідносяться як загальне, де сексуальне насильство охоплює взагалі всю систему кримінальних правопорушень у сфері статевої свободи і статевої недоторканності (за наявності підстав кваліфікується за ст.ст. 152–156, 301–303 КК України) і частина – це сексуальне насильство у розумінні ст. 153 КК України, яке вузько направлено визначає сексуальне насильство як конкретний злочин, одне діяння, спрямоване на протиправні дії сексуального характеру, але, що дуже важливо, без проникнення в тіло людини. Ця ознака відмежовує зазначене діяння від зґвалтування, яке, відповідно, характеризується діями сексуального характеру, що супроводжуються проникненням у тіло потерпілої особи.

⁴ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

⁵ Бойко А. В., Думчиков М. О. Кримінально-правова характеристика сексуального насильства у контексті внесення змін до кримінального законодавства України. *Молодий вчений*. 2019. № 12 (76). С. 327.

Психологиня Емілі Наґоскі зауважує на одну важливу прикмету насильства цього типу: «Сексуальне насильство часто не схоже на те, як ми собі уявляємо «насильство»; дуже рідко тут застосовується пістолет або ніж, здебільшого не проявляється «агресія» у звичному значенні цього слова. Це примус і позбавлення людини-жертви вибору стосовно того, що з нею станеться. Жертви не «борються», бо загроза надто несподівана, від неї неможливо втекти, і їхні тіла обирають «завмерти», бо це стресова реакція, яка максимізує шанси вижити...»⁶.

Сексуальне насильство – це будь-які дії сексуального характеру, які вчиняються без добровільної згоди особи. У розділі IV Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» передбачено такі дії сексуального характеру, як:

1. Вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи (зґвалтування).

2. Вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (сексуальне насильство) ст. 153 КК України.

3. Примушування до вступу в статевий зв'язок, де ч. 1 передбачає відповідальність за примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою; відповідальність же за примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з особою, від якої потерпіла особа матеріально або службово залежна, передбачається у ч. 2 ст. 154 КК України.

4. Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку.

5. Розбещення неповнолітніх.

6. Домагання дитини для сексуальних цілей.

⁶ Сексуальне насильство: визначення, відповідальність і юридична практика. URL: <https://jurfem.com.ua/seksualne-nasyistvo-vyznachennuya/>

Об'єктом цих посягань залежно від того, хто є потерпілим від цих кримінальних правопорушень, слід визнавати статеву свободу чи статеву недоторканність особи, а додатковими об'єктами – зокрема, належний фізичний і психічний розвиток неповнолітніх, тілесну і психічну недоторканність, честь і гідність особи.

Під статевою свободою потрібно розуміти право особи самостійно обирати собі партнера для сексуального спілкування, форму такого спілкування й не допускати в цій сфері будь-якого примусу. Доросла і психічно здорова особа сама визначає, з ким і в який спосіб вона задовольнятиме свої сексуальні потреби. Поняття статевої свободи можна визначити, як природне право особи, яка досягла шістнадцятирічного віку, на вчинення дій сексуального характеру за обопільною згодою партнерів (добровільне, без примусу, без насилля), без обмежень щодо статі партнера та форм задоволення статевої пристрасті, що не порушує законні права й інтереси інших осіб, держави та суспільства. Якщо ж йдеться про статеву свободу дитини, то єдине уточнення, якого потребує вищенаведене визначення – це те, що йдеться про таке право особи «у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років». Тобто статева свобода дитини – це право особи у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років на вчинення дій сексуального характеру за обопільною згодою партнерів (добровільне, без примусу, без насилля), без обмежень щодо статі партнера та форм статевого задоволення, що не порушує при цьому законні права й інтереси інших осіб, держави та суспільства⁷. І ще один момент – відповідальність за вступ особи, яка досягла віку 14 років у сексуальні стосунки з неповнолітньою особою (ст. 155 КК України) не є кримінально караним діянням. Але тут варто мовити не про наявність у такої особи статевої свободи, а про невстановлення кримінальної відповідальності за такі діяння з огляду на вік суб'єкта такого діяння.

⁷ Омецинська В. Ю. Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дитини : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії) : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» (081 – Право). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2019. С. 4.

Якщо статева свобода пов'язується зі спроможністю особи розпоряджатися собою у сфері сексуального спілкування, то статева недоторканність означає охоронюваний законом стан, за якого забороняється вступати в сексуальні контакти з особою, яка з певних причин (наприклад, через недосягнення відповідного віку або наявність психічної хвороби) не є носієм статевої свободи⁸. Статева недоторканність – це заборона втручання у будь-якій формі у статеву сферу особи, яка не набула статевої свободи (не досягла встановленого законом шістнадцятирічного віку) або, будучи наділеною статевою свободою, втратила можливість її реалізації⁹.

У науці кримінального права є й інші позиції щодо об'єкта. О. В. Харитонова зазначає, що означення в такий спосіб вихідного об'єкта сексуальних кримінальних правопорушень навряд чи можна назвати таким, що відповідає сучасним уявленням про сексуальність. Осмислення сексуальності через поняття «статі» як суто природного, вродженого явища, обмеженого лише статевим потягом, за яким стоїть інстинкт продовження роду, характеризує рівень розвитку знань про сексуальність приблизно доби пізньовікторіанської Англії, проте аж ніяк не першу чверть ХХІ століття. Сексуальність як «статева свобода», «статева недоторканність» є слабкою пояснювальною моделлю, яка ігнорує соціальну і культурну реальність і ті соціокультурні практики та владні відносини, які за ними стоять. Головним об'єктом сексуальних кримінальних правопорушень є сексуальна автономія людини¹⁰.

⁸ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. посібник / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.; Хоменко М. Злочин проти статевої свободи і статевої недоторканності особи: особливості законодавчого регулювання сьогодення. *Підприємство, господарство і право*. № 11. 2018. С. 205–206. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/11/40.pdf>

⁹ Омецинська В. Ю. Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканності дитини : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії) : 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» (081 – Право). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2019. С. 104.

¹⁰ Харитонова О. В. Захист сексуальної автономії людини в проєкті КК України: критичний погляд. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2021. Т. 2. № 16. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/244248>

6.2. Повага до сексуальної анатомії і комунікативність згоди

Сексуальна автономія – це концепт, що пов'язує сексуальність і свободу. Сексуальна свобода є необхідною умовою сексуальної автономії. Окреслення на конституційному рівні євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень України вказує на значущість концепту автономії, який є фундаментальним для всіх сучасних ліберальних демократій. Автономія походить від грецьких слів *autos* (сам) та *nomos* (закон). У широкому значенні це означає бути автором власного закону в своїх думках і діях. Автономія – це маркер, який свідчить, що людина здатна до самовизначення та самоврядування, здійснює владу над власними рішеннями.

Головна цінність автономії – розуміння індивідом своїх кордонів і кордонів інших – надзвичайно вагома, і, власне, саме вона робить стійкими зміни, досягнуті сексуальною революцією. Згода як прийняття вторгнення іншого в межі своєї автономії та незгода як заборона на таке вторгнення – це вирішальна річ. Конститутивною ознакою сексуальної автономії є здатність виявляти згоду на сексуальну активність, тобто розуміти характер та значення вчинюваних сексуальних дій і можливих наслідків такого вибору в момент прийняття рішення. У цьому сенсі зв'язка «сексуальна автономія – добровільна згода» є дуже важливою та загальновизнаною на рівні найкращих міжнародних стандартів і практик протидії сексуальному насильству¹¹.

Для встановлення правомірності/кримінальної неправоти сексуальної поведінки важливе значення має добровільність і комунікативний характер згоди.

Відповідно до примітки до ст. 152 КК України, згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин. Тобто, вагінальне, анальне або оральне проникнення в тіло іншої особи визнається зґвалтуванням як у тому разі, коли воно поєднується із традиційним застосуванням фізичного насильства,

¹¹ Харитонova О. В. Захист сексуальної автономії людини в проєкті КК України: критичний погляд. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2021. Т. 2. № 16. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/244248>

погрозою його застосування або використанням безпорадного стану потерпілої особи, так і в інших випадках відсутності її добровільної згоди на вказане проникнення. Такий саме підхід реалізований у ст. 153 КК України «Сексуальне насильство». Що таке результат вільного волевиявлення та що таке супутні обставини у КК України не деталізовано.

Водночас ГО Центр «Жіночі перспективи», провівши опитування чоловіків і жінок щодо того, чи «погоджувалися вони на секс, якого не хотіли за певних умов», зауважують: 51% опитаних погоджувалися через почуття обов'язку перед партнером чи партнеркою, з яким (якою) перебували у шлюбі чи інтимних стосунках; 23% погоджувалися на небажаний секс, щоб уникнути образ та звинувачень від ініціатора чи ініціаторки через відмову; 16% – через страх втратити партнера чи партнерку; 16% – з інших причин; 8% – через застосування ініціатором чи ініціаторкою сили чи погрози застосувати силу; 7% – через залежність від ініціатора чи ініціаторки сексу¹². Отже, особи часто погоджуються на не бажані сексуальні стосунки з різних причин, не тільки через почуття обов'язку, а і через насильство, страх і залежність від іншого з подружжя (або партнера).

Згідно з визначенням, поданим у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, термін «добровільний» означає «такий, що здійснюється, діє і т. ін. з власного бажання, доброї волі, без насилля, примусу; протилежне примусовий»¹³.

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях зауважує на необхідність добровільної згоди в статевих стосунках. Цікавим у цьому контексті є рішення ЄСПЛ у справі М. С. проти Болгарії, де суд підкреслив, що потерпіла від зґвалтування не обов'язково повинна фізично чинити опір нападнику, оскільки може бути нездатною зробити це, у зв'язку з паралізуючим страхом або в ситуації шантажу. В цьому судовому

¹² Секс за згодою. Що потрібно знати про зміни в законодавстві. URL: <https://www.kypur.net/seks-za-zgodoyu-shho-potribno-znaty-pro-zminy-v-zakonodavstvi/>

¹³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. та гол. ред. В. Т. Бусел. Київ, 2005. С. 307.

рішенні ЄСПЛ наводить також приклади із законодавства зарубіжних держав, де так само потрібно доказувати факт згоди на статевий акт при кваліфікації дій як зґвалтування і фізичний опір не є обов'язковим (Бельгії, Данії, Англії, Ірландії, США, Австралії, Канаді та Південній Африці). В англійському праві «згода» означає, що особа погоджується за своїм власним вибором, і має свободу та здатність зробити цей вибір (ст. 74 Закону про сексуальні правопорушення 2003 року). У Швеції з 1 липня 2018 р. статевий акт без чіткої згоди є незаконним (згода має бути виражена словами або ясними діями)¹⁴.

У науці кримінального права зазначено, що для протидії сексуальним злочинам та подолання стереотипних бар'єрів доступу жінок до ефективного кримінального правосуддя у суспільстві повинна культивуватися так звана культура згоди. Девізом цієї культури є: «Так – це Так». Все, що не «Так» («не знаю», «не певен/на», «подумаю», «можливо, завтра») – це «Ні»! Ідея комунікативності згоди полягає у зміщенні акцентів у бік сексуального злочинця – що непереконався у наявності «Так», а не у бік потерпілої особи – що не пручалася «Ні». Кожен із партнерів повинен впевнитися у ясно вираженій вербально чи тілесно добровільній згоді іншого на конкретні дії сексуального характеру¹⁵.

Здатність особи (не)погоджуватися на сексуальну активність повинна визначатися за допомогою функціонального тесту, згідно з яким мінімальний стандарт згоди полягає у здатності особи (фізично, вербально чи іншими конклюдентними діями) виявляти свободу сексуального волевиявлення, розуміти характер і значення дій та наслідки рішення щодо сексуальних відносин та можливих наслідків такого вибору в момент прийняття рішення.

Як зазначає М. В. Менджул, добровільна згода жінки на статевий акт повинна бути завжди. І її зовнішній вигляд,

¹⁴ Справа «М. С. Проти Болгарії» : рішення ЄСПЛ від 04.12.2003. URL: <https://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=629>

¹⁵ Харитонов О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 53. URL: <https://www.academia.edu/67967432/>

поведінка не можуть розглядатися як обставини, що виправдовують сексуальне насильство. Так само факт перебування в шлюбі або у фактичних шлюбних відносинах не може розглядатися як дана згода на статевий акт. Згода повинна бути реальною, тобто має бути в особи свобода вибору, щоб участь у статевому акті дійсно була добровільною. Згода повинна бути однозначною. Відсутність насильства також не можна вважати достатнім критерієм для підтвердження згоди. Сексуальні стосунки під загрозою насильства або інших примусових обставин (залежність від особи, страх бути звільненим із роботи тощо) повинні розглядатися як зґвалтування¹⁶.

У рішенні ЄСПЛ у справі «S. W. проти Сполученого Королівства» від 22.11.1995 зазначено, що зґвалтування настільки очевидно принижує людську гідність, що стосунки ґвалтівника і жертви для засудження за цей злочин значення не мають. Зокрема, заявник, засуджений за зґвалтування своєї дружини на підставі Закону про статеві злочини 1976, що передбачав відповідальність за «неправомірні сексуальні зносини з жінкою, яка під час зносин не дає на це згоди», стверджував, що ще з 1736 р. діє прецедент загального права, сформульований суддею сером Метью Хейлі: «Чоловік не може бути винен у насильстві, вчиненому ним стосовно його законної дружини, бо за їхньою згодою і шлюбним договором дружина віддає на своєму чоловікові і не може ні в чому відмовляти йому». Відмова від цього прецеденту відбулася 14 березня 1991 р., коли Апеляційний суд зробив висновок, що еволюція загального права дає змогу йому констатувати, що імунітету чоловіка у випадку зґвалтування більше не існує. Це рішення, підтримане Палатою лордів, прийняте після вчинення зґвалтування заявником, але створений прецедент був застосований щодо нього. Влада Сполученого Королівства посилялася на те, що на момент учинення злочину заявником існували значні сумніви щодо юридичної сили подружнього імунітету в разі

¹⁶ Менджул М. В. Концепція «добровільної згоди» як інструмент протидії насильству в сім'ї. Актуальні проблеми приватного права : матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 22 лют. 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 184.

зґвалтування, вже було визнано рівноправність жінки з чоловіком в шлюбі і поза ним, її право вільно розпоряджатися собою, і заявник міг за допомогою належної консультації в юриста передбачити, як буде кваліфіковано його діяння, яке він не розглядав як злочин. ЄСПЛ вирішив, що відповідна фікція загального права стала анахронічною та образливою; ґвалтівник залишається ґвалтівником, який підпадає під дію кримінального закону, незалежно від його стосунків із жертвою. Відмова від неприйнятної ідеї подружнього імунітету проти судового переслідування за зґвалтування своєї дружини відповідає не лише цивілізованій концепції шлюбу, а й меті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, суттю якої є повага до гідності і свободи людини¹⁷.

Отож шлюб не вважається автоматичним свідченням згоди особи на сексуальне спілкування за будь-яких обставин. Мало того: зґвалтування потерпілої особи, яка перебуває з винуватим у шлюбі, утворює кваліфікований склад злочину. В ч. 2 ст. 152 КК України зазначено: «...вчинення таких діянь щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах...».

Також слід зазначити, що у Пояснювальній доповіді до Стамбульської конвенції підкреслюється надзвичайна важливість забезпечити недопущення будь-яких винятків у криміналізації й притягненні до відповідальності за такі акти, як сексуальне насильство і зґвалтування, вчинені проти колишніх чи теперішніх партнерів або подружжя¹⁸. Згідно зі ст. 43 Стамбульської конвенції, відповідальність за передбачені нею правопорушення має наставати незалежно від характеру відносин між жертвою і правопорушником. А в рішенні від 09.06.2009, постановленому в справі «Опуз проти Туреччини», ЄСПЛ наголосив, що насильство в сім'ї є не приватною чи сімейною

¹⁷ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2019. С. 106.

¹⁸ Пояснювальна доповідь до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 11.05.2011 (п. 194).

справою, а питанням, що зачіпає суспільні інтереси, що, своєю чергою, вимагає ефективних дій з боку держави¹⁹.

Зрозуміло, що згода особи на сексуальне проникнення в її тіло не може вважатися добровільно, якщо вона була надана під впливом застосування фізичного насильства, погрози його застосування або використання безпорадного стану потерпілої особи, так і в інших випадках відсутності добровільної згоди на вказане проникнення. Так, на думку О. О. Дудорова, «...недобровільність – відсутність вільного волевиявлення потерпілої особи на проникнення в один із трьох її природних отворів. Вагінальне, анальне або оральне проникнення в тіло іншої особи визнається зґвалтуванням і у тому разі, якщо воно поєднується із застосуванням фізичного насильства, погрозою його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, і в інших випадках відсутності її добровільної згоди на таке проникнення»²⁰.

Слід вказати, що у разі відсутності насильства щодо потерпілої, не виключається фактична помилка щодо добровільності згоди потерпілої особи на статеві зносини у випадку, коли відмова не свідчать про дійсне небажання особи вступити з іншою особою у статеві зносини. Наприклад, особа може сприймати певну поведінку як вияв сором'язливості, кокетство, загравання (елемент сексуальної гри), й найперше у випадках, коли особа спершу дозволяє роздягнути себе, торкатися її статевих органів тощо, а потім заявляє, що на сексуальні дії не погоджується.

Добровільна згода виключається у випадках, коли особа має фізичну або психічну безпорадність, що не дає можливість повною мірою усвідомлювати дійсність і те, що відбувається. ККС ВС у своїй постанові від 1 грудня 2020 року в справі № 490/10350/18, зазначаючи, що фізична безпорадність виявляється у фізичних вадах (наприклад, параліч, сліпотата), малолітності або, навпаки, старості, наявності тяжких

¹⁹ Опуз проти Туреччини : Рішення ЄСПЛ від 09.06.2009. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-1449%22}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-1449%22})

²⁰ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. посібник; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.

захворювань, які не є психічними, сильного сп'яніння; психічна безпорадність, за наявності якої волі потерпілої особи на вступ у статеві зносини взагалі немає або вона є неповноцінною, може бути викликана, скажімо, психічною хворобою, малолітнім віком, непритомним станом, застосуваннями сильнодіючих або інших речовин²¹.

Іншою проблемою з'ясування відсутності добровільної згоди на вчинення певних дій сексуального характеру є вплив обману на волевиявлення особи. Обман може впливати на вільне волевиявлення особи, позбавляючи добровільності згоди потерпілої особи. Під час обману згода потерпілої особи має зовні добровільний характер, є уявною, оскільки вона обумовлюється обманом, застосованим до потерпілої особи. Проникнення в один із природних отворів тіла іншої особи, поєднане з введенням її в оману, може розцінюватись як згвалтування за умови, що особа не надала б на це згоди, якби не була введена в оману щодо певних обставин – природи чи мети сексуального проникнення, особи того, хто його вчиняє, тощо. Наприклад, потерпіла жінка в конкретній ситуації добросовісно вважала, що чоловік, з яким вона вступила в природні статеві зносини, є її власним чоловіком або коханцем, з яким вона вважала за можливе вчинити коїтус²².

Добровільність згоди не є завжди абсолютною, тобто особа може в будь-який момент відмовитися від учинення статевого акту, особа може погодитися на вчинення статевого акту з вагінальним проникненням, водночас відмовитися від орального тощо. У разі ж, якщо, наприклад, особа в якийсь момент відмовилася від вчинення статевого акту, а партнер, усвідомлюючи це, не припинив дії, пов'язані з вагінальним, анальним чи оральним проникненням, то такі дії варто кваліфікувати як згвалтування²³. Так, Окружний суд міста Дордрехт,

²¹ Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду, Справа № 490/10350/18 від 01.12.2020. URL: <https://cutt.ly/uxuytEb>

²² Митрофанова Ю. С. Відсутність добровільної згоди потерпілої особи як ознака кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 152, 153, 154 Кримінального кодексу України. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/90dbf555-4d4d-409c-bbc9-cf3621b1541f/content>

²³ Овчаров А. Нова редакція ст. 152 КК України: спростовуємо популярні міфи. 2019. URL: <https://cutt.ly/GxutTOw>

що в Нідерландах, визнав 28-річного чоловіка винним у стелсингу – знятті презерватива без згоди партнера чи партнерки. Чоловіка виправдали за звинуваченням у зґвалтуванні, оскільки секс був за згодою. Проте суд визнав його винним у примусі до статевого акту без засобів контрацепції. «Своїми діями підозрюваний змушував потерпілу терпіти незахищений секс із ним. Цим він обмежив її особисту свободу й зловживав її довірою», – ідеться в рішенні суду²⁴.

Зазначимо, що ККС ВС у контексті ст. 152 КК України роз'яснив поняття добровільної згоди, виклавши такі релевантні думки у постанові:

- відсутність такої згоди є питанням факту, вирішення якого покладено на суд у конкретному кримінальному провадженні, який оцінюється в контексті супутніх обставин;

- для інкримінування ст. 152 КК України потрібно встановити, що дії сексуального характеру були вчинені за відсутності чітко вираженого, явного, переконливого, такого, щоб інша особа зрозуміла, що особа бажає сексуального проникнення в її тіло, волевиявлення, за якого кожен із партнерів упевнений у добровільній згоді іншого на конкретні дії сексуального характеру, що виражена в певній зовнішній формі (вербально, жестами, мімікою чи конклюдентними діями тощо);

- добровільність згоди має бути підтверджена доказами в кримінальному провадженні, оскільки законодавець установив у ст. 152 КК України презумпцію незгоди потерпілого;

- від контексту супутніх обставин значною мірою залежить визначення вільності волевиявлення про добру волю особи²⁵.

Законодавець відмовився від безпосереднього закріплення ознак фізичного та (чи) психічного насильства у ст. 152 КК України і криміналізував насильницьку складову у ст. 153 КК України. Отже, результативне насильство є за межами складу зґвалтування. Проте це не означає, що вказане кримінальне правопорушення перестає бути насильницьким. За прямою

²⁴ Зняття презерватива під час сексу без згоди: що таке стелсинг і чому це злочин. URL: <https://zaborona.com/znyattya-prezervatyva-pid-chas-seksu-bez-zgody-shho-take-stelsyng-i-chomu-cze-zlochyn/>

²⁵ Постанова Касаційного кримінального суду Верховного суду від 08.12.2021 справа № 566/1420/19.URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829946>

вказівкою Стамбульської конвенції 2011 р. зґвалтування є насильством стосовно жінок. До насильницького характеру зґвалтування апелює, зокрема, ст. 36 цієї Конвенції, яка має назву «Сексуальне насильство, у тому числі зґвалтування».

Зґвалтування має насильницький характер не у зв'язку з тим, що протиправна пенетрація забезпечується насильством, а тому що сам собою недобровільний статевий акт із проникненням – це насильство²⁶.

Важливо вказати, що практика виокремлення насильницьких / ненасильницьких статевих злочинів, коли тлумачення насильства пов'язувалося з аналізом «опору» потерпілої особи, втратила актуальність²⁷. Насильство тлумачиться більш широко – як посягання на статеву автономію потерпілої особи у зв'язку з відсутністю її добровільних і консенсуальних дій.

Потрібно наголосити, що ключовою ознакою сексуального насильства у розумінні чинної на тепер статті 153 КК України є саме те, що воно здійснюється без проникнення в тіло іншої особи, тобто, є комплексом насильницьких дій сексуального характеру, що здійснюються проти волі особи, без попереднього отримання її згоди за відсутності безпосереднього проникнення в тіло людини. Цей фактор відмежовує зазначене діяння від зґвалтування, яке, відповідно, характеризується насильницькими діями сексуального характеру, що супроводжуються проникненням у тіло потерпілої особи.

До зазначених в аналізованій статті дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, на думку О. О. Дудорова, можуть бути віднесені, зокрема: сім'явипорскування на зовнішні геніталії жінки навіть із наступним заплідненням (якщо це не поєднується з проникненням статевого члена чоловіка в піхву жінки); тертя по зовнішніх

²⁶ Таволжанська Ю. С. Зґвалтування як різновид інших насильницьких дій у складі катування: європейсько-правовий вимір. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 339.

²⁷ Сексуальне насильство, Стамбульська конвенція і реформи: сміливість продовжувати. URL: <https://jurfem.com.ua/?s=%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE+%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE+%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B8>

геніталіях жінки, її губах і сідницях язиком, руками, статевим членом, штучним фалосом чи іншим предметом (за умови, що органи «насильника» чи предмети навколишнього світу не вводяться в піхву, рот чи анальний отвір потерпілої особи); мацання геніталій руками; фроттаж (тертя тілом чоловіка об тіло жінки задля отримання сексуального збудження і задоволення) тощо. Йдеться про різноманітні дії (акти) сексуального характеру, спрямовані на збудження та (або) задоволення статевої пристрасті винуватої особи, які, за загальним правилом, передбачають її фізичний контакт із тілом іншої (потерпілої) особи, але не означають проникнення в це тіло²⁸.

Учинювані стосовно тіла потерпілої особи дії, об'єктивно позбавлені сексуального характеру (шмагання батоном, укуси, дряпання, припікання тіла цигарками тощо), можуть кваліфікуватися за ст. 153 КК України лише за умови, що умисел винуватої особи був спрямований на збудження та (або) задоволення у такий спосіб своєї статевої пристрасті, з огляду на що вчинене (так би мовити, за спрямованістю умислу) варто розцінювати як посягання на статеву свободу чи статеву недоторканність потерпілої особи. Інакше скоєне має розглядатись як посягання на тілесну недоторканність людини, яке за наявності підстав може кваліфікуватись як той чи інший злочин проти здоров'я особи. Сказане стосується, зокрема, ситуацій, коли: особа з метою задоволення своєї статевої пристрасті: займається самомастурбацією, спостерігаючи за фізичним мордуванням потерпілого, здійснюваним за вказівкою цієї особи, або займається тим саме у присутності оголеної особи, яка перебуває в безпорадному стані; завдавши ножем удар в область молочних залоз або геніталій жертви, смокче та облизує її рани, третється об них статевим членом тощо. Оскільки статева свобода (статева недоторканність) потерпілої особи в подібних випадках не страждає, а злочинне посягання спрямоване на здоров'я іншої людини, інкримінування ст. 153 КК у таких випадках має виключатись²⁹.

²⁸ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порадник ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с. С. 53.

²⁹ Там само. С. 54.

Важливим в аспекті позитивних зобов'язань держави за Стамбульською конвенцією є належне застосування норм КК України в аспекті правильної кваліфікації, зокрема розмежування ст. 153 КК України та замаху на зґвалтування (ст. 152 КК України). Водночас у деяких вирокх хоча й здійснено кваліфікацію ст. 153 КК України (сексуальне насильство), проте є прямі або непрямі вказівки та умисел саме на зґвалтування. Наприклад:

- «оголив статеві органи ОСОБА_2 та свої статеві органи, навалився своїм тілом на потерпілу, та без добровільної згоди ОСОБА_2 терся своїм статевим органом об зовнішні статеві органи потерпілої для задоволення своєї статевої пристрасті. Почувши відмову, у нього виник умисел на зґвалтування потерпілої, з метою чого наніс їй удар прикладом в задню частину голову, так як вона стояла до нього спиною, та наказав лягти на землю»;

- «неодноразово погрожував вбивством потерпілій і примушував до вступу із ним у статевий зв'язок, при цьому із застосуванням фізичної сили намагався зняти її верхній одяг та доторкнутись до статевих органів потерпілої. ... ОСОБА_1 схопив за волосся ОСОБА_3, вчиняючи дії сексуального характеру, почав тягнути в спальню, під час чого неодноразово погрожував їй фізичною розправою та примушував до вступу із ним у статевий зв'язок»;

- «ОСОБА_1, діючи умисно, усвідомлюючи, що потерпіла є неповнолітня та в останньої відсутні сили та можливості йому протистояти, наздогнав її та рукою повалив у рівчак біля узбіччя. ... силоміць утримуючи руками та вагою свого тіла потерпілу, для подолання її опору зняв із себе футболку жовто-синього кольору та затулив її рот, щоб остання не покликала на допомогу та надалі намагався стягнути з неї верхній одяг, тобто здійснював насильницькі дії сексуального характеру над останньою, не пов'язані з проникненням в її тіло. Після вчинення вказаних активних дій, направлених на подолання опору та припинення протиправних дій ОСОБА_1, побоюючись бути викритим, з місця вчинення кримінального правопорушення зник. У судовому засіданні потерпіла ОСОБА_2 свідчила 24.07.2021 йшла додому, позаду неї йшов чоловік з велосипедом, котрий повалив її рукою у рівчак та вона почала

кричати та чинити супротив. Обвинувачений хотів зняти з неї шорти, але це йому не вдалось. Затуляв їй рота. Потерпіла хотіла вирватись, але обвинувачений був сильніший за неї»³⁰.

Отож при кримінально-правовій оцінці важливо встановити не лише фактично вчинення дій сексуального характеру, а й спрямованість умислу саме на вчинення таких дій за наявності належних, допустимих та достатніх доказів такого умислу. Як зазначає І. В. Гловюк, основними джерелами доказів у кримінальних провадженнях за ст. 153 КК України, є: висновок експерта; показання обвинуваченого; показання свідків (зокрема показання з чужих слів); протокол огляду місця події; протокол огляду відеозапису (у тому числі з нагрудної камери поліцейського); протокол затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, зокрема щодо обшуку особи; протокол прийняття заяви про вчинене кримінальне правопорушення; протокол огляду предмета; заява про вчинення кримінального правопорушення; протокол пред'явлення особи для впізнання; протокол слідчого експерименту; речові докази (наприклад, диск із записами із камер відеоспостереження, одяг тощо); інші документи (свідцтво про народження, доклінічний протокол медичного огляду; журнал виклику ШМД, витяг із Державного реєстру речових прав на нерухоме майно тощо)³¹.

Ще одним питанням, яке виникає при кваліфікації, є «чи не кожному випадку зґвалтування або сексуального насильства передуватиме примушування до здійснення акту сексуального характеру (ч. 1 ст. 154 КК України). Тут необхідно вирішувати складні ситуації, коли в межах посягання на один і той самий об'єкт попередня стадія зґвалтування (або сексуального насильства) міститиме склад іншого закінченого злочину – примушування до здійснення акту сексуального характеру».

³⁰ Ратифікація Стамбульської конвенції та доказування сексуального насильства (ст. 153 КК України): досвід та тенденції. URL: <https://jurfem.com.ua/ratyfikatsiya-stambulskoi-konventsii-ta-dokazuvannya-sexualnoho-nasylnstva/>

³¹ Гловюк І. Деякі питання доказування у кримінальних провадженнях за ст. 153 КК України (на основі судової практики). *Доказування у справах, пов'язаних з сексуальним насильством* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 1–3 груд. 2021 р.). Львів : Галицька видавнича спілка, 2021. С. 12–21.

Як зазначає О. О. Дудоров: ««Нерезультативне» примушування, вчинене тим, хто мав намір здійснити акт сексуального характеру з потерпілою особою, одночасно утворює і склад закінченого злочину, передбаченого ст. 154 КК України, і (залежно від характеру цього акту) склад незакінченого злочину – замаху на зґвалтування або сексуальне насильство. Вчинене в такому випадку з урахуванням спрямованості умислу на вчинення більш тяжкого злочину пропонується кваліфікувати лише за відповідними частинами ст. 15–ст. 152 (153) КК України. У розглядуваній ситуації відсутня ідеальна сукупність злочинів, бо посягання відбувається на один і той саме безпосередній об’єкт і, зокрема, однорідна шкода заподіюється одному і тому ж потерпілому. Примушування до акту сексуального характеру, вчинене тим, хто безпосередньо після цього вчинив такий акт з потерпілою особою («результативне» примушування), має кваліфікуватись лише за ст. 152 (ст. 153) КК України. У цьому разі примушування відіграє роль чинника, що забезпечує недобровільність акту сексуального характеру»³².

6.3. Захист осіб, найбільш уразливих до сексуальної експлуатації

Сексуальне насильство над дітьми визначається таким, що сталося, коли дорослі або інші діти залучають дітей до будь-яких дій сексуального характеру – незалежно від того, чи є дотики, чи це дії, які не передбачають тілесного контакту.

Деякі приклади сексуальних дій, які передбачають фізичний контакт:

- торкання геніталій або інтимних місць дитини з метою отримання сексуального задоволення;
- схиляння дитини до торкання геніталій іншої особи, до ігор сексуального характеру або до вставлення предметів чи інших частин тіла у піхву, рот чи анальний отвір дитини для отримання сексуального задоволення.

³² Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практичний посібник ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. С. 61–62.

Деякі приклади сексуальних дій, які не передбачають фізичного контакту:

- показ дитині порнографії;
- навмисна демонстрація геніталій дорослої людини;
- фотографування дитини в позах сексуального характеру;
- підглядання за дитиною, коли вона роздягається, миється або користується туалетом³³.

Відповідно до законодавства, сексуальне насильство стосовно дитини може бути формою домашнього насильства і охоплює:

- будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно дитини незалежно від її згоди або в присутності дитини;
- примушування дитини до акту сексуального характеру з третьою особою;
- інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканності особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності (п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Захист осіб, найбільш уразливих до сексуальної експлуатації, передбачений у низці міжнародних актів. Зокрема, ст. 34 Конвенції ООН про права дитини зобов'язує захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. Із цією метою, зокрема на національному рівні, слід вживати всіх необхідних заходів для запобігання:

- схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;
- використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;
- використанню дітей із метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах³⁴.

Поняття сексуального насильства щодо дітей, відповідно до ст. 18 Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, включає:

- заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діяльністю сексуального характеру;

³³ Захист дітей від сексуального насильства : інформаційно-методичні матеріали. Київ, Український фонд «Благополуччя дітей», 2019. С. 6.

³⁴ Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

– заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, коли: використовується примус, сила чи погрози, або насильство здійснюється зі свідомим використанням довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї, або насильство здійснюється в особливо вразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища³⁵.

Крім того, у ст. 19 цієї Конвенції визначено правопорушення, що стосуються дитячої проституції:

а) вербування дітей для заняття проституцією або спонукання дитини до участі в проституції;

б) примушування дитини до проституції або отримання прибутку від цього або іншого використання дитини із цією метою;

с) звернення до дитячої проституції.

А термін «дитяча проституція» означає факт використання дитини для діяльності сексуального характеру, коли грошова чи інша форма винагороди або відшкодування надаються чи обіцяються як оплата, незалежно від того, чи здійснюється ця оплата, ця обіцянка або це відшкодування дитині чи третій особі.

У ст. 20 Конвенції роз'яснено термін «дитяча порнографія». Це будь-які матеріали, які візуально зображують дитину, залучену до реальної або модельованої явно сексуальної поведінки, чи будь-яке зображення дитячих статевих органів, здебільшого із сексуальною метою.

Ст. 22 Конвенції надає тлумачення поняття «розбещення дитини» як умисного спонукання дитини, яка не досягла віку, передбаченого пунктом 2 ст. 18 цієї Конвенції, спостерігати за сексуальним насильством або діяльністю сексуального характеру, навіть якщо вона не бере в цьому участі. Тобто тут не обов'язково, щоб дитина яким-небудь чином брала участь у діяльності сексуального характеру, а передбачено відповідальність за умисне схиляння дитини, яка не досягла законного віку сексуальної згоди, до спостерігання сексуального насильства над іншими дітьми чи дорослими

³⁵ Конвенція Ради Європи про захист від сексуального насильства та сексуальної експлуатації, ратифікована Україною у 2012 році.

або діяльності сексуального характеру. Стаття Конвенції про сексуальне розбещення важлива тим, що посилює захист прав дітей від сексуального насильства шляхом включення у це поняття не тільки «участь у певних діях», а й «примушування до спостерегання дій сексуального характеру». Адже це також завдає шкоди дитячій психіці та впливає на подальший розвиток дитини³⁶.

У ст. 23 Конвенції визначено поняття грумінгу або домагання дитини у сексуальних цілях. Це поняття розтлумачується Конвенцією як умисна пропозиція, зроблена дорослою людиною за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, зустрітися з дитиною, яка не досягла шістнадцятирічного віку, для заняття діяльністю сексуального характеру або виготовлення дитячої порнографії, якщо після цієї пропозиції відбулись істотні дії, що призвели до такої зустрічі. Слід мати на увазі, що приставання до дітей за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій не обов'язково призводить до особистої зустрічі. Воно може тривати лише через мережу інтернет, утім завдати серйозної шкоди дитині. Злочини сексуального характеру, які навмисно вчиняються під час онлайн-зустрічі за допомогою комунікаційних технологій, часто пов'язані з виготовленням, володінням і передаванням дитячої порнографії.

Отже, згідно з нормами зазначеної Конвенції сексуальна експлуатація дітей та сексуальне насильство стосовно дітей охоплює таку поведінку:

- сексуальне насильство;
- правопорушення, що стосуються дитячої проституції;
- правопорушення, що стосуються дитячої порнографії;
- розбещення дітей;
- домагання дитини для сексуальних цілей.

Ратифікація Україною Лансаротської конвенції призвела до нових підходів до захисту дітей від сексуальної експлуатації та насильства. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації

³⁶ Лансаротська конвенція = амбітний план захисту дітей від сексуального насильства. URL: <https://jurfem.com.ua/lansarotska-konvenciaambitnyi-plan/>

Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)» від 18 лютого 2021 року імплементовано окремі положення матеріального права, що містяться у зазначеній конвенції у КК України. Зокрема, встановлено кримінальну відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей (ст. 156-1 КК України); одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження (ст. 301-1 КК України); проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи (ст. 301-2 КК України).

Загалом у КК України виокремлено такі статті, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення дій сексуального характеру стосовно дитини:

- зґвалтування (ч.ч. 3, 4 ст. 152 КК України);
- сексуальне насильство (ч.ч. 3, 4 ст. 153 КК України);
- примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України);
- вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК України);
- розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України);
- ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ч. 2 ст. 301 КК України);
- створення або утримання місць розпусти і звідництво (ч.ч. 3, 4 ст. 302 КК України);
- сутенерство або втягнення особи у заняття проституцією (ч.ч. 3, 4 ст. 303 КК України);
- торгівля людьми (ч.ч. 2, 3 ст. 149 КК України).

Ці норми спрямовані на кримінально-правову охорону найцінніших благ дітей – їх право на статеву недоторканність, а якщо вони досягли віку шістнадцяти років, то на статеву свободу. Як зазначає В. Ю. Омецинська, дві статті (ст.ст. 155, 156 КК України) спрямовані на кримінально-правову охорону суспільних відносин, власне, у статевій сфері дитини (але не будь-якої, а лише тієї, яка не досягла шістнадцятирічного віку); дві статті (ст.ст. 152, 153 КК України) – на охорону статевої свободи та статевої недоторканності людини загалом, а дитина (як потерпілий) є конститутивною ознакою

кваліфікованого складу злочину; у чотирьох статтях передбачено відповідальність за злочини, у яких відносини в сфері охорони статевої свободи і статевої недоторканності дитини є додатковим об'єктом: обов'язковим у злочинах проти моральності (ч.ч. 2, 4 ст. 301, ч. 3, 4 ст. 302, ч.ч. 3, 4 ст. 303 КК України), факультативним – у торгівлі людьми (ч.ч. 2, 3 ст. 149 КК України). Крім того, на охорону статевої свободи і статевої недоторканності дитини спрямована і ст. 154 КК України, хоч вона і не вирізняє дитину як спеціального потерпілого від таких діянь³⁷.

Із урахуванням наявного стану регулювання зазначимо, що законодавець установив мінімальний вік сексуальної згоди – 16 років, водночас цей вік поділяється на два періоди, які по-різному впливають на кваліфікацію:

- 1) до 14 років;
- 2) від 14 до 16 років.

До досягнення 14 років згода малолітньої особи на сексуальні стосунки визнається абсолютно юридично нікчемною і добровільність згоди виключається *a priori* (особа не усвідомлює характер і значення вчинюваних з нею сексуальних дій); а у віці з 14 до 16 років добровільна згода може бути як повністю відсутня (особа не здатна ясно проявляти свободу сексуального волевиявлення і розуміти характер і значення свого рішення щодо сексуальних відносин) – і тоді юридичні рішення є у площині ст.ст. 152–153 КК України; так і бути «обмежено добровільною» (тобто особа не здатна *повною мірою* ясно виявляти свободу сексуального волевиявлення і розуміти характер і значення свого рішення щодо сексуальних відносин) – і тоді юридичні рішення є у площині ст.ст. 155–156 КК України³⁸.

³⁷ Омецинська В. Ю. Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканності дитини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, 2019. С. 47–48.

³⁸ Харитоновна О. В. Захист сексуальної автономії людини в проєкті КК України: критичний погляд. Вісник Асоціації кримінального права України. 2021. № 2 (16). С. 178–208; Харитоновна О. В. Гендерний мейнстримінг у кримінальному праві України: основні акценти реформ у сфері протидії сексуальним злочинам. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 175–180.

У науковій літературі, обговорюючи проблематику сексуального насильства стосовно неповнолітніх / малолітніх, зауважують на такі ситуації, що трапляються у житті, коли, наприклад, дівчина і хлопець мають романтичні стосунки, їй 15, а йому виповнюється 18 років – і з цього моменту виникає проблема, оскільки він досяг належного ступеня сексуальної автономії, а вона – ні, і їй згода з юридичного погляду є обмежено добровільною. До досягнення хлопцем 18-річчя ситуація охоплювалася застереженням ч. 3 ст. 18 Ланцаротської конвенції, згідно з яким дія положень про сексуальне насильство не поширюється на врегулювання сексуальних стосунків між неповнолітніми, що здійснюються за взаємною згодою. З моменту досягнення 18-ти років виникає запитання, як у такому випадку захистити сексуальне життя молоді від надмірного втручання держави? Здається необхідним обговорити можливість розроблення законодавчого механізму, який би виключав кримінальну відповідальність за сексуальні стосунки осіб, близьких за віком, за взаємною згодою, якщо один із партнерів досяг повноліття (так звані «закони Ромео і Джульєтти»)³⁹.

Учинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла 16-річного віку. ККС ВС України зазначив, що вчинення дій сексуального характеру, зокрема, добровільні статеві зносини з особою, яка не досягла 16-річного віку, утворюють склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 155 КК України, у разі, якщо винна особа усвідомлювала (достовірно знала або припускала), що потерпіла особа не досягла 16-річного віку, а так само, коли вона повинна була і могла це усвідомлювати. Це питання вирішується у кожному конкретному випадку з урахуванням обізнаності винного про вік потерпілої особи, її зовнішнього вигляду і поведінки, інших факторів. Сумлінна помилка щодо досягнення 16-річного віку особою, з якою вчинялися дії сексуального характеру, охоплює відповідальність за ст. 155 КК України⁴⁰. Так, за вироком Дарницького районного суду м. Києва від 22 листопада 2021 року

³⁹ Сексуальне насильство. Стамбульська конвенція і реформи: сміливість продовжувати. URL: <https://jurfem.com.ua/sexualne-nasylstvo-stambulska-konventsija-i-reformy/>

⁴⁰ Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 22.06.2023 у справі № 753/14341/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111871585>

ОСОБА_7 визнано невинуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 155 КК України, та виправдано на підставі п. 3 ч. 1 ст. 373 КПК України, у зв'язку з недоведеністю, що в його діянні є склад кримінального правопорушення. З матеріалів кримінального провадження випливає, що ОСОБА_7, не заперечуючи факту вступу з потерпілою ОСОБА_8 у статеві зносини, стверджував, що він не був обізнаний, що остання не досягла шістнадцятирічного віку. Зокрема, ОСОБА_7 зазначив, що з ОСОБА_8 спілкувалися тільки в соціальній мережі, де про її вік інформації не було, в той вечір вона написала, що разом зі своїми батьками курить кальян у закладі відпочинку, після чого має бажання зустрітися з ним. Як пояснив ОСОБА_7, на цій зустрічі він побачив потерпілу вперше, вона виглядала як доросла дівчина, перебувала у стані легкого алкогольного сп'яніння, курила, гуляла в нічний час зі своєю подругою. У той вечір вони купили спиртні напої та пішли до квартири за місцем проживання ОСОБА_7, де ОСОБА_8 поводи́ла себе сміливо і впевнено, залицялася до нього, непристойно його торкалася та ініціювала статеві зносини. Після цього потерпіла попросила у ОСОБА_7 заплатити за таксі, однак останній відмовив, у зв'язку з чим ОСОБА_8 пригрозила розповісти, що він її зґвалтував. Також ОСОБА_7 наполягав на тому, що ні ОСОБА_8, ні її подруга, не повідомляли про вік потерпілої, водночас сукупність наведених обставин, поведінка та зовнішній вигляд ОСОБА_8, за його сприйняттям, не відповідали ознакам особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, оскільки є характерними для дорослої людини⁴¹.

Щодо розбещення неповнолітніх, то це вчинення розпусних дій стосовно особи, яка не досягла 16-річного віку і полягає у вчиненні розпусних дій сексуального характеру у виді інтелектуального або фізичного розбещення дитини. Традиційно розпусними визнавалися і безконтактні дії, і сексуальні

⁴¹ Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 22.06.2023 у справі № 753/14341/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111871585>

⁴² Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. посібник. МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.

маніпуляції з тілом й особливо статевими органами потерпілої особи, винуватого або третьої особи⁴².

Щодо поняття домагання дитини для сексуальних цілей, то необхідно зауважити, що ч. 1 ст. 156-1 КК України передбачає кримінальну відповідальність за пропозицію зустрічі, зроблену повнолітньою особою, зокрема з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з метою вчинення стосовно неї будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій, у разі якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася.

Доволі часто дії, спрямовані на встановлення контакту з дитиною, є передумовою вчинення більш тяжких злочинів, відповідальність за які, зокрема, передбачена ст.ст. 152–156 КК України. Так, наприклад, вироком Кіровського районного суду м. Кіровограда від 25 листопада 2021 року (справа № 404/8366/21) особу визнано винною у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 155, ч. 1 ст. 156-1, ч. 1 ст. 156 КК України⁴³.

Кримінальні правопорушення були вчинені за наступних обставин. Так, 08.09.2021 року близько 16 годин 00 хвилин ОСОБА_7 запросив у гості неповнолітню ОСОБА_4 за адресою свого проживання. Перебуваючи у дома, у ОСОБА_7, який достовірно знав, що ОСОБА_4 виповнилося лише 14 років і вона є неповнолітньою, виник злочинний умисел, спрямований на вчинення повнолітньою особою дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним та оральним проникненням у тіло особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з використанням геніталій.

ОСОБА_7 з метою задоволення своєї статевої пристрасті, усвідомлюючи, що вчиняє дії щодо неповнолітньої особи, якій не виповнилося шістнадцять років, та маючи намір на вчинення дій сексуального характеру, діючи відкрито, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачаючи його суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, перебуваючи в квартирі за адресою свого

⁴³ Вирок Кіровський районний суд м. Кіровограда від 25 листопада 2021 року. Справа № 404/8366/2. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101356825>

проживання, вступив у природний статевий акт з неповнолітньою ОСОБА_4, а потім, продовжуючи реалізацію свого злочинного умислу, вступив з останньою у неприродний статевий акт шляхом орального проникнення в тіло іншої особи.

Окрім того, 11.09.2021 року 14 годин 00 хвилин ОСОБА_7 зустрівся з неповнолітньою ОСОБА_4 біля свого під'їзду квартири. Піднявшись у квартиру, в ОСОБА_7, який достовірно знав, що ОСОБА_4 виповнилось лише 14 років і вона є неповнолітньою, виник злочинний умисел, спрямований на вчинення повнолітньою особою дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним та оральним проникненням в тіло особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з використанням геніталій.

Реалізуючи свій злочинний протиправний умисел, ОСОБА_7 запросив ОСОБА_4 до кімнати квартири за адресою проживання. ОСОБА_7 з метою задоволення своєї статевої пристрасті, усвідомлюючи, що вчиняє дії щодо неповнолітньої особи, якій не виповнилось вісімнадцять років, та маючи намір на вчинення дій сексуального характеру, діючи відкрито, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачаючи його суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання вступив у природний статевий акт з неповнолітньою ОСОБА_4, а потім продовжуючи реалізацію свого злочинного умислу, наніс потерпілій тілесні ушкодження у виді синців на лівому передпліччі та правому стегні, які відповідно до висновку експерта № 658 від 13.09.2021 року належать до категорії легких тілесних ушкоджень та знову вступив з останньою у неприродний статевий акт шляхом орального проникнення в тіло іншої особи.

Окрім того, 08.09.2021 року близько 16 годин 00 хвилин ОСОБА_7, зустрівся з неповнолітньою ОСОБА_4 біля свого під'їзду, за адресою проживання. Піднявшись у квартиру ОСОБА_7, який достовірно знав, що ОСОБА_4 виповнилось лише 14 років і вона є неповнолітньою, виник злочинний умисел, спрямований на розбещення неповнолітньої ОСОБА_4 шляхом задоволення власної статевої пристрасті у присутності останньої.

Надалі ОСОБА_7 з метою задоволення своєї статевої пристрасті, усвідомлюючи, що вчиняє дії щодо неповнолітньої особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, та маючи

намір на вчинення дій сексуального характеру, які здатні викликати моральне розбещення останньої, порушити її нормальний фізичний, психічний і соціальний розвиток, діючи відкрито, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачаючи його суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, знаходячись біля неповнолітньої потерпілої, вчинив дії сексуального характеру, а саме приспустив шорти та оголив свій статевий орган, при цьому торкаючись його руками.

Надалі ОСОБА_7 почав демонстративно задовольняти свою статеву пристрасть, займаючись при цьому протягом декількох хвилин мастурбацією на очах у неповнолітньої ОСОБА_4, поставши під загрозу нормальний психологічний та соціальний розвиток останньої.

Також, 11.09.2021 року близько 14 годин 00 хвилин ОСОБА_7 зустрівся з неповнолітньою ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_2, біля свого під'їзду за адресою проживання. Піднявшись у вищевказану квартиру, у ОСОБА_7, який достовірно знав, що ОСОБА_4 виповнилося лише 14 років і вона є неповнолітньою, виник злочинний умисел, спрямований на розбещення неповнолітньої ОСОБА_4 шляхом задоволення власної статевої пристрасті у присутності останньої.

Надалі ОСОБА_7 із метою задоволення своєї статевої пристрасті, усвідомлюючи, що вчиняє дії щодо неповнолітньої особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, та маючи намір на вчинення дій сексуального характеру, які здатні викликати моральне розбещення останньої, порушити її нормальний фізичний, психічний і соціальний розвиток, діючи відкрито, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачаючи його суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, знаходячись біля неповнолітньої потерпілої, вчинив дії сексуального характеру, а саме приспустив шорти та оголив свій статевий орган, при цьому торкаючись його руками.

Далі ОСОБА_7 почав демонстративно задовольняти свою статеву пристрасть, займаючись при цьому протягом декількох хвилин мастурбацією на очах у неповнолітньої ОСОБА_4, поставши під загрозу нормальний психологічний та соціальний розвиток останньої.

Окрім того, у період з 31.08.2021 року по 11.09.2021 року ОСОБА_7, ІНФОРМАЦІЯ_1, за допомогою месенджера «Telegram», який знаходився на телефоні «Redmi», що належить останньому, пропонував зустріч неповнолітній ОСОБА_4 з метою вчинення стосовно неї будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій.

Реалізуючи свій злочинний протиправний умисел, ОСОБА_7 вчиняв домагання, а саме пропонував зустрічі, які зроблені повнолітньою особою, у тому числі з використанням інформаційно телекомунікаційних систем або технологій, особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з метою вчинення стосовно неї будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій, та надалі такі зустрічі з неповнолітньою ОСОБА_4 відбувалися.

Після отримання згоди, ОСОБА_7, запрошував у гості неповнолітню ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_2, за адресою свого проживання. Після пропозиції зустрічі, перебуваючи за вищезазначеною адресою повнолітній ОСОБА_7, який достовірно знав, що ОСОБА_4 не досягла шістнадцятирічного віку, вчиняв щодо неповнолітньої особи розпусні дії та дії сексуального характеру, пов'язані з вагінальним і оральним проникненням, із використанням геніталій.

Саме тому під час досудового розслідування слід детально дослідити те, як кривдник установив контакт із дитиною, оскільки такі дії можуть бути окремим складом кримінального правопорушення.

Важливо зважати, що кримінальні правопорушення, пов'язані із сексуальним насильством, становлять підвищену суспільну небезпеку, переважно завдають тяжких травм психіці дитини, впливають на її подальший розвиток і соціалізацію. Негативним наслідком сексуального насильства над дітьми є те, що воно «може заподіювати фізичний біль, моральні страждання, підривати почуття безпеки, захищеності дитини, тримати її у стані постійного нервового напруження,

⁴⁴ Гаврильців М. Т. Міжнародний досвід протидії сімейному насильству та перспективи імплементації в Україні. *Кримінально-правові та адміністративно-правові основи протидії насильству в сім'ї* : матеріали науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 27 бер. 2017 р.). Івано-Франківськ : НАВС, 2017. С. 27–29.

що може призвести до розладів психіки, депресій, нервових зривів чи розвитку психічного захворювання тощо»⁴⁴.

Під час здійснення кримінальних проваджень цієї категорії слід дотримуватися принципів правосуддя дружнього до дитини. Зокрема, слід забезпечити невідкладність досудового розслідування та першочерговий судовий розгляд; уникнення невинуватених затримок та повторів у проведенні слідчих і процесуальних дій із дитиною, а також забезпечити конфіденційність даних про дитину, яка зазнала насильства, нерозголошення даних про подію та обставини кримінального правопорушення. Крім того, необхідно уникати дискримінації дитини та забезпечувати рівне до неї ставлення, зважаючи на те, що вона перебуває у вразливому стані. Також має бути забезпечено пріоритетне ставлення до задоволення потреб дитини, захисту її інтересів, залучення до роботи з дитиною працівників, які пройшли відповідну спеціальну підготовку. А також застосування і методики «зелена кімната», і моделі «Барнахус», оскільки це дає змогу досягти цілей кримінального провадження та мінімізувати травмування дитини як учасника/ці кримінального провадження.

6.4. Особливості захисту жінок, дітей, чоловіків від сексуального насильства під час збройного конфлікту

Військове вторгнення росії 24 лютого 2022 року стало шоком для країни та світу і створює значні ризики, включаючи ризики гендерно зумовленого насильства для постраждалого населення України. Урядова уповноважена з прав людини та Міністерство внутрішніх справ України повідомили про випадки зґвалтування та сексуального насильства на непідконтрольних Уряду територіях. Організація «Human Rights Watch» зафіксувала «очевидні воєнні злочини», включаючи зґвалтування, на підконтрольних росії територіях, а представники/ці місцевої влади в Бучі (Київська область) повідомили про виявлення місць масового поховання мирного населення, яке, як стверджується, було вбито російськими військами. Генеральний секретар ООН і Верховний комісар ООН з прав людини закликали до незалежного розслідування цих

повідомлень. Після восьми років збройного конфлікту – спричиненого вторгненням росії в Крим у 2014 році – гуманітарна криза в Україні стала затяжною. Після вторгнення в лютому 2022 року ситуація в Україні швидко перетворюється на одну з найскладніших надзвичайних ситуацій у світі⁴⁵.

Станом на 15 травня 2022 року Управлінням Верховного Комісара з прав людини (далі – УВКПЛ) було відомо про 108 заяв про акти сексуального насильства, пов’язаного з конфліктом (далі – СНПК) щодо жінок, дівчат, чоловіків і хлопчиків, які, за повідомленнями, були вчинені в Чернігівській, Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Київській, Херсонській, Луганській, Миколаївській, Вінницькій, Запорізькій, Житомирській областях, а також у місці тримання під вартою в російській федерації. 78 заяв стосувалися зґвалтування, зокрема групового зґвалтування, 7 заяв були про спробу зґвалтування, 15 заяв – про примус до публічного роздягання та 8 заяв – про інші форми сексуального насильства, як-от катування сексуального характеру, небажані сексуальні дотики та погрози сексуальним насильством⁴⁶.

Відповідно до інформації, якою оперує Офіс генпрокурора станом на серпень 2024 р.⁴⁷ загалом задокументовано 310 фактів сексуального насильства, вчиненого в умовах війни. Серед потерпілих 197 жінок, 113 чоловіків, є також неповнолітні – 15 осіб⁴⁸.

Вчинене як воєнний злочин, злочин проти людяності, акт геноциду чи будь-яке інше порушення міжнародного права, сексуальне насильство нерідко є частиною трагічної та жорстокої моделі злочинних дій, учинених стосовно жінок, чоловіків і дітей у конфлікті та інших масових звірств у світі.

⁴⁵ Гендерно зумовлене насильство в Україні. Аналіз вторинних даних, 27 квітня 2022 року. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_gbv_sdr_27_apr_2022_final_sm_ukr_1.pdf

⁴⁶ Situation of Human Rights in Ukraine in the Context of the Armed Attack by the Russian Federation. 24 February – 15 May 2022. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-06/22-06-28_OHCHR_Thematic_Report_Ukraine_ENG.pdf

⁴⁷ URL: <https://mvs.gov.ua/news/katerina-pavlicenko-zagalom-uze-zadokumentovano-310-faktiv-seksualnogo-nasilstva-vchinenogo-v-umovax-viini>

⁴⁸ URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/rezultati-diyalnosti>

Сексуальне насильство є особливо огидною формою насильства. Воно означає зґвалтування або будь-який інший напад сексуального характеру, вчинений стосовно жінок, дівчат, чоловіків або хлопчиків. Його наслідки можуть бути жорстокими та полягати у сильному фізичному та психологічному впливі на жертв та інших свідків. Сексуальне насильство може спричинювати глибокий дестабілізуючий ефект на громади та населення загалом. На жаль, сексуальне насильство не є ані новим, ані ізольованим типом насильства, яке чиниться стосовно і чоловіків, і жінок, незалежно від віку, під час збройного конфлікту або інших масових злодіянь. У тій чи в іншій формі воно є виразною рисою багатьох минулих і теперішніх конфліктів. Термін «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом» не має офіційно закріпленого визначення, однак є широкоживаним та часто розуміється як синонім сексуального насильства, що становить порушення норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), або воєнний злочин⁴⁹, воно може бути вчинене будь-ким, із будь-ким, багатьма різними способами, і немає жодного «типового» прикладу. Розуміння того, як гендерні норми виявляються в будь-якому певному суспільстві, є основою для розуміння відмінностей того, як чиниться сексуальне насильство, стосовно кого, ким та з якими наслідками.

Гендерні стереотипи наявні в різних суспільствах та гендерні ролі, що неминуче впливають із них, визначають відмінності у тому, як чоловіки, хлопчики, жінки та дівчата стикаються з конфліктом. Це відбувається тому, що чоловіки, жінки та діти: мають різний статус; символізують різні речі для своїх громад та тих, хто на них нападає; стають об'єктами нападу по-різному, та їх травми мають різні соціальні та економічні наслідки; мають різні обов'язки у своїх сім'ях та громадах, і тому потрапляють у біду по-різному; мають різні способи підтримання існування, доступ до економіки готівкових розрахунків та здатність претендувати на майно, володіти майном та успадковувати його; все це впливає на ресурси, до яких

⁴⁹ Міжнародні стандарти і сексуальне насильство під час збройних конфліктів. URL: <https://jurfem.com.ua/mizhnarodni-standarty-i-seksualne-nasylstvo/>

вони мають доступ, щоб полегшити своє виживання та відновлення. Крім того, традиційні патріархальні соціальні моделі часто зображують жінок і дівчат покірними, пасивними та менш цінними порівняно з чоловіками. Жінки та дівчата можуть також розглядатися як символ сім'ї, чесний та непорочний, і тому – як «природні» жертви. Ці моделі стимулюють учинення сексуального насильства проти жінок і формують його різні вияви, мотиви та ймовірність того, що це вважатиметься нормою та не визнаватиметься жакливим порушенням. Аналогічно, гетеронормативні припущення та стереотипи стосовно чоловічої мужності, сили, агресії та домінування можуть бути приводом для чоловіків демонструвати та здійснювати контроль над жінками у формі насильства та призводити до небажання взагалі визнавати існування чоловіків – постраждалих від сексуального насильства. Обидві соціальні установки укорінені в проблематичних гендерних нормах, які лише вкорінюють дисбаланс сили та нерівність між чоловіками та жінками і перешкоджають жертвам, як жінкам, так і чоловікам, добиватися правосуддя щодо СНПК.

Сексуальне насильство називають «найбільш прямим та небезпечним типом гендерно зумовленого насильства, що здійснюється в надзвичайних ситуаціях». Гендерно зумовлене насильство (далі – ГЗН) описується як «будь-яка шкідлива дія, скоєна проти волі особи та базується на соціально приписаних (тобто гендерних) відмінностях між чоловіками та жінками». Вона полягає у вчинках, які завдають фізичної, сексуальної чи психічної шкоди або страждання, загрози таких діянь, у примусі та інших формах позбавлення волі.

Сексуальне насильство може мати чимало різних форм і не обмежується зґвалтуванням. Воно охоплює будь-яку дію сексуального характеру із застосуванням сили або у примусових обставинах, або будь-яку дію, яка спрямована на статеву функцію чи статеві органи особи. Зловживання неспроможністю жертви дати справжню згоду – наприклад, якщо жертвою є дитина або особа, яка фізично або психічно не здатна погодитися – також є формою примусу. Сексуальне насильство часто описується як «будь-яка сексуальна дія, спроба домогтися сексуального акту, небажані сексуальні коментарі або загравання,

або інші дії, спрямовані проти сексуальності особи із застосуванням примусу, будь-якою особою, незалежно від її стосунків із жертвою, у будь-якій обстановці, зокрема вдома та на роботі, проте, не обмежуючись ними⁵⁰.

Сексуальне насильство охоплює такі дії:

- зґвалтування, водночас не має значення, чи вчиняється воно природним або неприродним способом із проникненням чи спробою проникнення в будь-які частини тіла потерпілого;
- погроза вчинення зґвалтування;
- каліцтво статевих органів потерпілого;
- сексуальне рабство;
- примушування до зайняття проституцією;
- примусова вагітність;
- примусова стерилізація чи примусовий аборт;
- примусове оголення тощо⁵¹.

Стосовно визначення зґвалтування, Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії вказав у своєму рішенні у справі Furundžija в 1998 році, що зґвалтування вимагало «примусу, сили або погрози застосування сили проти жертви або третьої особи»⁵². Однак у своїй пізнішій прецедентній практиці у справі Kunarac у 2001 році Трибунал указав, що можуть існувати й інші чинники, «які призведуть до того, що акт сексуального проникнення не буде за згодою або добровільним з боку жертви», і це визначення надалі визначило поняття зґвалтування у міжнародному праві⁵³.

⁵⁰ Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень 2017 року. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

⁵¹ Elements of crime. Published by International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>

⁵² Prosecutor v. A. Furundžija. Judgement on 10 December 1998. URL: <https://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/>

⁵³ Prosecutor v. Kunarac. Judgement on 22 February 2001. URL: <https://www.refworld.org/cases,ICTY,3ae6b7560.html>; Сексуальне насильство та стигматизація потерпілих Тінювий звіт громадських організацій щодо впровадження в Україні Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Липень 2024. URL: <file:///C:/Users/oshta/Downloads/Formated-Grevio-Ukraine-Shadow-Report-UKRAINIAN.pdf>

Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді у справі Акайєсу в 1998 році постановив, що «зґвалтування є формою агресії» і що «центральні елементи злочину зґвалтування не можуть бути зафіксовані в механічному описі предметів і частин тіла». Він визначив зґвалтування як «фізичне вторгнення сексуального характеру, вчинене щодо людини за обставин, які є примусовими»⁵⁴. Зґвалтування та сексуальне насильство також можуть бути складовими інших злочинів згідно з міжнародним правом. Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії у справі Делаліча постановив, що зґвалтування може вважатися катуванням, якщо були виконані конкретні умови катування⁵⁵. Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді у справах Акайєсу та Мусема постановив, що зґвалтування та сексуальне насильство можуть становити геноцид, якщо виконуються конкретні умови геноциду⁵⁶. На практиці було зазначено, що заборона сексуального насильства є недискримінаційною, тобто, що чоловіки та жінки, а також дорослі та діти, однаково захищені цією заборonoю. За винятком примусової вагітності, злочини сексуального насильства в Статуті Міжнародного кримінального суду заборонені, якщо вони вчинені проти «будь-якої особи», а не тільки проти жінок. Окрім того, в Елементах злочинів для Міжнародного кримінального суду поняття «проникнення», яке використовується для визначення зґвалтування, має на меті бути достатньо широким у своєму розумінні, щоб бути гендерно нейтральним.

Наприклад, у конфлікті сексуальне насильство може вчинятися стосовно багатьох осіб, зокрема цивільних, як стратегії досягнення воєнних цілей. Таке сексуальне насильство може бути частиною широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого на цивільне населення, або актів геноциду. Сексуальне насильство можуть використовувати, щоб послабити громади й отримати над ними контроль.

⁵⁴ Prosecutor v. J-P. Akayesu. Judgement on 2 September 1998. URL: <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf>

⁵⁵ Prosecutor v. Delalic. Judgement on 16 November 1998. URL: <https://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/>

⁵⁶ Prosecutor v. J-P. Akayesu. Judgement on 2 September 1998. URL: <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf>

Його можуть використовувати, щоб покарати або знищити певну групу, тероризувати її членів, помститися їм або змусити їх втекти із території, та поширити повідомлення про напади. У місцях тримання під вартою, в'язницях і слідчих ізоляторах сексуальне насильство можуть використовувати як форму катувань, щоб карати, принижувати, залякувати або шляхом примусу домагатися інформації від затриманих чоловіків і жінок. Люди можуть ставати об'єктом випадків сексуального насильства через свої конкретні функції, роль або посаду в громаді і як лідери, активісти або прихильники. Члени їх сімей можуть ставати ціллю для нападу як виду покарання, для примушення надання інформації про їх діяльність або місцезнаходження, або можуть піддаватися катуванням⁵⁷.

На відміну від інших форм насильства, які відбуваються під час кризи, інформація про сексуальне насильство часто є недостатньо висвітленою та неповністю задокументованою. Жертви сексуального насильства стикаються зі значними труднощами у доступі до послуг, механізмів правосуддя та інших постконфліктних засобів правового захисту. Деякі потерпілі не повідомляють інформацію через накладену суспільством стигму, сором і приниження, та через виснажливу травму, пережиту потерпілими та їх сім'ями. Інші бояться ostracizmu з боку подружжя, інших членів родини та своєї громади. Деякі бояться подальшого насильства, зокрема, помсти або так званих вбивств честі. Жертвам також не вистає довіри до органів влади, наприклад, до національної поліції або до міжнародних миротворців чи слідчих. У деяких країнах жертви сексуального насильства можуть стикнутися з кримінальним переслідуванням за звинувачення в гомосексуалізмі або перелюбстві. Спеціалістам-практикам, які протидіють сексуальному насильству, і, зокрема, документують його, не слід припускати, що жертви не повідомляють інформацію, тому що відчують непереборний сором – часто причиною їх нездатності звернутися за правосуддям

⁵⁷ Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень 2017 року. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

є відсутність безпечного та комфортного середовища для цього та (або) ризику, на які жертви та свідки наражаються, повідомляючи інформацію. Всі спеціалісти-практики повинні докласти зусиль, щоб спільно створити безпечне, приватне та комфортне середовище, в якому потерпілі та свідки сексуального насильства відчують себе достатньо захищеними та спокійними, щоб повідомити про злочини⁵⁸.

Будь-хто може постраждати від сексуального насильства:

Жінки. Хоча будь-хто може постраждати від сексуального насильства, історична та структурна нерівність, що є між чоловіками та жінками, та різні форми гендерно зумовленої дискримінації, якій жінки піддаються у світі, сприяє тому, що жінки та дівчата непропорційно страждають від сексуального насильства в конфлікті. За даними дослідження насильства стосовно жінок в Україні, проведеного під керівництвом ОБСЄ у 2019 році, понад чверть жінок віком від 18 до 74 років, які коли-небудь перебували у стосунках, стверджували, що вони зазнали фізичного й/або сексуального насильства від свого партнера, починаючи з 15-річного віку, а близько чверті жінок тієї ж вікової категорії стверджували, що у віці 15-ти років і старшому вони зазнали фізичного й/або сексуального насильства з боку іншої особи⁵⁹.

Сексуальне насильство в конфлікті необхідно розглядати у більш широкому контексті та як частину глобального перетворення на норму насильства проти жінок і дівчат, яке охоплює надзвичайно високі рівні насильства з боку інтимних партнерів, сексуальне та фізичне насильство з боку некомпатантів, примусове раннє заміжжя, каліцтво жіночих геніталій, «вбивства честі» та торгівлю людьми для сексуальної

⁵⁸ Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень 2017 року. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

⁵⁹ Сексуальне насильство та стигматизація потерпілих Тінювий звіт громадських організацій щодо впровадження в Україні Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Липень 2024. URL: <file:///C:/Users/oshta/Downloads/Formated-Grevio-Ukraine-Shadow-Report-UKRAINIAN.pdf>

експлуатації. Жінки та дівчатка становили більшість імовірних жертв з усіх отриманих тверджень. 59 імовірних інцидентів трапилися в Київській області, де дислокувалися збройні сили російської федерації⁶⁰.

Усі вікові групи. Особливістю є те, що потерпілими можуть бути особи будь-якого віку. Зокрема, в Демократичній Республіці Конго під час досліджень випадків сексуального насильства в контексті збройного конфлікту виявлено те, що жінки віком понад 50 років також піддавалися сексуальному насильству на рівні із жінками молодшого віку⁶¹.

Особи з обмеженими можливостями. Особи з фізичними та (або) психічними обмеженими можливостями є надвразливими. У доповіді організації «Human Rights Watch» зазначено, що третина опитаних жінок із інвалідністю піддавалася сексуальному насильству через «їх ізоляцію, відсутність структур підтримки, обмеження фізичної мобільності, комунікаційні бар'єри та також через міфи, що жінки з інвалідністю – слабкі, дурні або асексуальні»⁶².

Чоловіки. Чоловіки становлять значний відсоток жертв сексуального насильства. Хоча такі дані є обмеженими, нещодавні результати досліджень вказують, що розрив між жертвами сексуального насильства чоловічої та жіночої статі менше, ніж історично визнавалося.

Діти. У деяких конфліктах діти – і дівчата, і хлопчики – зокрема й діти, що не досягли віку статевого дозрівання та підлітки, становлять понад 80 відсотків жертв сексуального

⁶⁰ Situation of Human Rights in Ukraine in the Context of the Armed Attack by the Russian Federation 24 February – 15 May 2022. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-06/22-06-28_OHCHR_Thematic_Report_Ukraine_ENG.pdf

⁶¹ Робота із постраждалими від сексуального насильства в умовах збройного конфлікту : посібник для фахівців із психологічної допомоги та екстреного реагування в Україні. Проект Ради Європи «Боротьба з насильством стосовно жінок в Україні» (COVAW) 2021–2022 роки. URL: <https://rm.coe.int/ukr-2022-sexual-violence-manual-web-ua/1680a97133>

⁶² Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень 2017 року. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasyistva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

наси́льства. Є повідомлення про немовлят віком шість місяців, які стали жертвами сексуального насильства.

«Типових» жертв сексуального насильства немає – це злочин, жертви якого не обмежені молодими, здоровими жінками. Деякі групи можуть ставати об'єктами сексуального насильства частіше, ніж інші. До них входять внутрішньо переміщені особи, біженці, діти, жінки-домогосподарки, чоловіки та жінки – захисники прав людини, чоловіки та жінки, які перебувають під вартою (зокрема ті, хто знаходиться під контролем збройної групи), особи, пов'язані зі збройними силами або групами, ті, хто належить до конкретної расової, релігійної, політичної, національної або етнічної групи, та з іншим дискримінаційним статусом.

Серед 108 тверджень про вчинене сексуальне насильство УВКПЛ перевірило та підтвердило 23 випадки, зокрема, випадки зґвалтування, групового зґвалтування, катування, примусу до публічного роздягання, погроз сексуальним насильством та інші форми сексуального насильства. Дев'ять випадків СНПК були вчинені стосовно жінок, 13 – щодо чоловіків, й 1 – щодо дівчинки (погроза сексуальним насильством). УВКПЛ ще не перевірило жодної заяви про сексуальне насильство щодо хлопчиків⁶³.

Характерні риси. Сексуальне насильство під час збройного конфлікту відмежовується від сексуального насильства «в мирний час» особливостями, які виходять за межі умов і мотивів. Сексуальне насильство, вчинене під час збройного конфлікту, часто має такі характерні риси:

- *Тривале насильство та загальна небезпека.* Зазвичай сексуальне насильство вчиняється не ізольовано, а є широкомасштабним планом чи політичною кампанією (наприклад, масових вбивств, мародерства). Особи, які є потерпілими СНПК, часто страждають також і від інших злочинів або є свідками інших злочинів.

- *Безперервність насильства* та властива конфлікту небезпека означають, що більшість потерпілих від сексуального

⁶³ Situation of Human Rights in Ukraine in Thecontext of thear Medattack by Therussian Federation 24 February – 15 May 2022. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-06/22-06-28_OHCHR_Thematic_Report_Ukraine_ENG.pdf

наси́льства не може повернутися додому або втекти в безпечне місце після нападу. Є реальна загроза фізичної небезпеки, а тому потерпілі не можуть вийти із нав'язливого стану тривожності, страху та хвилювання. Часто потерпілі змушені перебувати разом у тісній близькості із порушниками, тому що мешкають із ними в одній громаді, працюють у розміщених поблизу місцевостях. Вони живуть з реальним страхом, що напад може бути вчинений повторно і, насправді, часто так і трапляється.

– *Публічний характер дій.* Зазвичай, окрім певних випадків, СНПК є публічним злочином: його свідками можуть бути інші порушники, сусіди, члени родини, військові, члени громади тощо. Дружину можуть гвалтувати за присутності її чоловіка і дітей, над чоловіками знущаються за присутності інших чоловіків-полонених чи затриманих, над дітьми знущаються в присутності їх батьків чи інших членів родини. Якщо йдеться про певні етнічні групи чи сексуальні меншини, то тут може вчинятися так званий колективний терор задля відчуття сорому та приниження. У зв'язку з цим певні члени громади можуть вважати себе осоромленими перед усією спільнотою. Це призводить до пригніченого стану, коли певні члени групи усвідомлюють, що вони не змогли стати на захист своїх близьких осіб.

– *Жорстокість дій.* Звісно, що сексуальне насильство під час конфлікту вчиняється з особливою жорстокістю і цинізмом, може бути садистським, ксенофобним тощо. Під час такого насильства заподіюються фізичні травми, які включають каліцтво геніталій шляхом їх пошкоджень зброєю, іншими предметами, холодною зброєю тощо. Надзвичайна жорстокість, дегуманізація та об'єктивізація, які спостерігаються в багатьох формах сексуального насильства в конфлікті, означають, що багато жертв страждає від серйозних фізичних та психічних травм, щодо яких вони часто не отримують належної допомоги⁶⁴.

⁶⁴ Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень 2017 року. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

Наслідки сексуального насильства. Важливим є розуміння наслідків сексуального насильства, оскільки це є ключовим при скеруванні потерпілих і свідків до відповідних соціальних служб, до точного задокументування наявної шкоди, яка заподіюється і окремим потерпілим, і спільноті загалом. Сексуальне насильство має довготривалі наслідки і фізичні, і психологічні, соціальні, правові й економічні, що призводить до руйнування структурних зв'язків у суспільстві:

Усі потерпілі: якщо брати до уваги всіх потерпілих від сексуального насильства під час збройного конфлікту, то всі фізіологічні травми призводять до високої смертності, хворіб, інфекцій, які передаються статевим шляхом, а також інвалідності, статевої дисфункції та безплідності.

Жінки: генітальні, тазові та ректальні травми, зокрема розриви / травматичні фістули, викидень, небажана вагітність, ускладнення після небезпечних абортів, порушення менструального циклу, ускладнення вагітності, гінекологічні розлади, безплідність, тазовий біль та дисфункція.

Чоловіки: фізіологічні ушкодження, з-поміж яких втрата можливості запліднення, атрофія статевих органів, хронічні болі спини, тазу, прямої кишки тощо.

Діти: найчастіше трапляється висока смертність від вагітності в юному віці, фізичні травми, непліддя тощо.

Які є правові засоби захисту потерпілих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом?

Насамперед засоби захисту постраждалих від СНПК існують на міжнародному рівні в межах: міжнародного кримінального права, міжнародного права людини та міжнародного гуманітарного права. На національному рівні такі засоби потребують виокремлення в межах співіснування двох правових режимів щодо загальнокримінальних злочинів стосовно злочинів з погляду міжнародного права⁶⁵.

Огляд шляхів притягнення до відповідальності та відшкодування для жертв. Тут слід вказати, обов'язком держави притягати до відповідальності винних у згвалтуванні

⁶⁵ Харитонova О. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні російської України: можливості правового реагування. URL: <https://jurfem.com.ua/sexualne-nasylstvo-povyazane-z-konfliktom-u-viyini-rosii-proty-ukrainy/>

та сексуальному насильству та права постраждалих на правовий захист і відшкодування є двома сутностями норм міжнародного права, що доповнюють одна одну. Основний обов'язок розслідування та судового переслідування винних в актах сексуального насильства, які є злочинами з погляду міжнародного або національного права, а також надавати постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, дієві засоби правового захисту та відшкодування, за дії або бездіяльність, що можуть стосуватися держави й означають порушення міжнародного права. Формою відшкодування зазвичай є компенсація, але також може включати реституцію, реабілітацію та заходи сатисфакції, такі як: публічні вибачення, публічні меморіали, гарантії неповторення та зміни у відповідних законах і практиці, а також притягнення до відповідальності порушників прав людини. Хоча документування сексуального насильства вважається спрямованим на успішні судові переслідування завдяки, власне, збиранню інформації про злочин; все-таки важливо здійснювати документування, пам'ятаючи про бажання постраждалих на відшкодування, тому документування також має слугувати гарантією, що повний обсяг заподіяної шкоди задокументований, щоб сприяти справедливій та відповідній компенсації завданої шкоди.

Проте, якщо національні установи не здатні або не бажать розслідувати злочини сексуального насильства, спеціалісти-практики з відповідною підготовкою, інструментами та повноваженнями можуть відігравати ключову роль у сприянні притягненню до відповідальності та правам постраждалих на ефективний засіб правового захисту та відшкодування шляхом належного документування злочинів сексуального насильства та зберігання зібраних доказів, у такий спосіб лишаючи варіанти доступними для постраждалих.

Такими механізмами можуть бути:

- чинна нормативно-правова база країни, де були вчинені ці злочини;
- регіональні та міжнародні договори, стороною яких є відповідна країна;
- міжнародний кримінальний суд (у разі вичерпання національних можливостей і механізмів притягнення до відповідальності за СНПК);

– відповідні дії зі сторони міжнародної спільноти (створення змішаних слідчих комісій, міжнародного або гібридного трибуналу, розгляд справ МКС тощо).

Постраждалі від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, можуть домагатися правосуддя та відшкодування на національному, регіональному та міжнародному рівні. Тому механізми притягнення до відповідальності можна широко розподілити на такі категорії:

– судові, тобто ті, що згідно із законом ведуть до обов'язкового для виконання рішення компетентного суду;

– квазі-судові (наприклад, ті, що ведуть до рекомендацій, наданих державі Договірними Органами ООН та іншими регіональними механізмами нагляду за дотриманням прав людини, або до визнання статусу постраждалих);

– несудові (наприклад, слідчі комісії, комісії зі встановлення істини та примирення, Спеціальні процедури Ради ООН з прав людини, такі як спеціальні доповідачі та робочі групи)⁶⁶.

Національні засоби. На національному рівні потерпілі, наприклад, можуть використати такі механізми. Подати заяву про вчинення злочину, щоб ініціювати провадження щодо окремого порушника за сексуальне насильство як злочин з погляду міжнародного права або як загальнокримінальний злочин з погляду національного (внутрішнього) законодавства, залежно від відповідної нормативно-правової бази. Держава здійснює кримінальне переслідування підозрюваного порушника(-ів), і за умови підтвердження порушника(-ів) засуджують і виносять судовий вирок.

У деяких країнах зґвалтування та інші форми сексуального насильства можуть криміналізуватися тільки як звичайні злочини у національному кримінальному праві. В інших країнах, зокрема тих, де прийнятий або іншим чином діє Римський статут МКС або інші частини МКП, можуть співіснувати два правові режими: один для звичайних злочинів, інший – для злочинів з погляду міжнародного права. Сфера застосування,

⁶⁶ Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень 2017 року. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

визначення та правові елементи одного режиму можуть відрізнятися від іншого, у межах останнього також можуть існувати й важливі відмінності, залежно від конкретного джерела МКП. Деякі держави передбачають виключну юрисдикцію військових судів щодо міжнародних злочинів, тоді як більш передові країни для розгляду справ міжнародних злочинів створили спеціальні органи судочинства, судового переслідування та розслідування, які укомплектовані спеціально призначеним персоналом. Подати цивільний позов на компенсацію та (або) інші форми відшкодування (наприклад, реституцію майна, форми сатисфакції, такі як вибачення та гарантії неповторення), проти порушника, корпорації (за співучасть юридичної особи (організації) у вчиненні злочину з погляду міжнародного права) або у деяких випадках проти відповідальної держави (наприклад, якщо сексуальне насильство вчинено працівниками поліції, військовими й іншими урядовими службовцями, або якщо порушник неплатоспроможний).

Деякі національні правові системи дозволяють присудження компенсації у межах кримінального судочинства, однак, щоб виконати судові рішення, ще вимагають окремого цивільного позову, тоді як в інших системах це може бути необов'язковим.

Очевидно, що наразі в Україні за відсутності інших національних кримінально-правових інструментів для оцінки сексуального насильства має бути використаний потенціал ст. 438 КК України *«Порушення законів та звичаїв війни»* і загальом потенціал розділу XX Особливої частини КК України *«Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку»*⁶⁷. Для розуміння і правильного застосування цих положень національного законодавства необхідно звернутися до міжнародних норм кримінального права, які, крім того, що можуть застосовуватися самостійно, мають бути імпліцитно включені у національну правову

⁶⁷ Гловюк І., Устрицька Н., Ясінь І. Пропозиції Львівського державного університету внутрішніх справ до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за зґвалтування та сексуальне насильство дітей». Інформаційний бюлетень з проблем діяльності підрозділів Національної поліції. ЛьвЛУВС, 2023. 356 с.

матерію. Так, зокрема, зґвалтування як форма СНПК, відповідно до міжнародного кримінального права, може бути кваліфіковане як воєнний злочин, як злочин проти людяності та як геноцид. Водночас варто відслідкувати генеалогію підходів до розуміння зґвалтування у ключових кейсах МКТР і МКТЮ⁶⁸.

Квазі-судові механізми. Вимагати компенсації чи визнання вчинення злочину в квазі-судовому органі, такому як національна інституція з прав людини, цільовий фонд для потерпілих або програма адміністративного відшкодування. Характер програм адміністративного відшкодування залежить від їх структури, але такі програми дедалі частіше стають квазі-судовими.

Несудові механізми. Тут є можливість передати інформацію про вчинення злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, до механізмів правосуддя перехідного періоду, таких як комісії зі встановлення істини та примирення.

Універсальна юрисдикція як інструмент боротьби з безкарністю. Згідно з національним законодавством, кримінальна юрисдикція зазвичай пов'язана з принципом територіальності (тобто злочин повинен бути вчинений на території держави, яка здійснює юрисдикцію) або національності підозрюваного порушника чи потерпілого. Проте у конфліктних і постконфліктних країнах суди у державі територіальної юрисдикції часто є недоступними для потерпілих із багатьох причин: проблеми безпеки, відсутність ресурсів та інституційної спроможності, наявність внутрішньої непідсудності, амністії або відсутність політичної волі, особливо коли злочини підтримуються державою або до них залучені державні посадові особи, або тому, що порушники покинули країну. У найбільш широкому розумінні принцип універсальної юрисдикції дозволяє національним органам влади будь-якої держави здійснювати розслідування та переслідувати у судовому порядку осіб, підозрюваних у певних злочинах з погляду міжнародного права, таких як воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид і катування, незалежно від того, де ці злочини вчинено, та незалежно від національності

⁶⁸ Харитонova О. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні рф проти України: можливості правового реагування. URL: <file:///C:/Users/User/OneDrive20Jurfem.pdf>

або місця проживання потерпілих чи підозрюваних осіб. У багатьох державах є нормативно-правова база, яка певною мірою визнає цей принцип, однак на практиці більшість випадків, які врешті-решт перейшли до судового розгляду, є у Західній Європі (переважно у Бельгії, Німеччині, Іспанії, Швеїцарії та Нідерландах) і в Африці (наприклад, у Південній Африці), та проти порушників, які отримали постійне проживання у цих країнах. Принцип універсальної юрисдикції є важливим інструментом боротьби з безкарністю за злочини з погляду міжнародного права. Держави переважно беруть на себе зобов'язання не бути безпечним місцем для порушників, які шукають притулку на їхній території.

Регіональні та міжнародні механізми захисту прав людини. На субрегіональному, регіональному та міжнародному рівнях потерпілі також можуть подати скаргу, щоб домогтися правового захисту та відшкодування в механізмах захисту прав людини, та щоб ініціювати відповідальність держави за порушення матеріальних або процесуальних прав за конкретним договором (на противагу індивідуальній кримінальній відповідальності порушника(-ів)). Більшість договорів щодо прав людини не містять конкретних або точних заборон сексуального насильства. Проте сексуальне насильство може спричиняти порушення інших прав та свобод, таких як право бути вільним / заборона катування, нелюдського та принизливого поводження та (або) права на життя, свободу, особисту безпеку, фізичну недоторканність, здоров'я, рівний захист за законом та ефективний засіб правового захисту. Основні регіональні та міжнародні договори щодо прав людини зазвичай містять положення, що закріплюють ці права. Реалізація договорів та конвенцій щодо прав людини звичайно контролюється або може контролюватися судами або наглядовими органами, деякі з них дозволяють робити подання окремим особам та (або) неурядовим організаціям. Доступність конкретного механізму залежить від декількох умов, зокрема: Держави ратифікувала відповідний міжнародний договір або приєдналася до нього та (або) відкрито визнала компетенцію

⁶⁹ Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень 2017 року. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

відповідного суду, комісії або комітету. Передбачувані порушення вчинені після того, як документ набрав чинності для відповідної держави⁶⁹.

Органи розслідування та встановлення фактів. Інформацію про сексуальне насильство можна також передати до органів розслідування та встановлення фактів, створених, щоб розслідувати порушення прав людини та (або) міжнародні злочини, вчинені у конкретній країні або конкретному регіоні, як правило, з метою надання рекомендацій щодо подальших дій. Ці органи можуть створюватися регіональними або національними органами влади з відповідною юрисдикцією (наприклад, Комісія з розслідування насильства, вчиненого після виборів (КРНПВ) / Комісія Вакі, створена урядом Кенії для розслідування насильства після виборів 2007–2008 років; Комісія Африканського Союзу з розслідування щодо Південного Судану).

Міжнародні комісії з розслідування та місії щодо встановлення фактів також періодично створювалися Радою Безпеки, Генеральною Асамблеєю, Радою з прав людини, Генеральним секретарем та Верховним комісаром ООН з прав людини у різноманітних контекстах, кількість яких зростає. Нині різними органами ООН створено понад 50 міжнародних слідчих комісій і місій щодо встановлення фактів, нещодавні приклади: Незалежна міжнародна слідча комісія щодо Сирійської Арабської Республіки (СК щодо Сирії), Розслідування Управління Верховного комісара ООН з прав людини у Шрі-Ланці та Слідча комісія з прав людини в Еритреї (СК щодо Еритреї). Звіти органів розслідування та встановлення фактів зазвичай надають рекомендації щодо кращих способів забезпечення відповідальності та можуть стимулювати судові переслідування на національному та міжнародному рівнях.

Міжнародні та змішані суди та трибунали. Осіб, винних у сексуальному насильстві, що визначається як злочин з погляду міжнародного права, можна також переслідувати в міжнародних, тимчасових та змішаних судах й трибуналах із відповідною юрисдикцією.

МКС функціонує як постійний суд останньої інстанції та може здійснювати свою юрисдикцію, щоб притягати до судової відповідальності осіб, обвинувачених у геноциді, воєнних

злочинах та злочинах проти людяності, у сексуальному насильстві включно, коли національні правові системи цього не роблять, зокрема якщо вони мають такі наміри, але насправді не бажають або не здатні щиро це зробити. Цей принцип взаємодоповнюваності національних кримінальних юрисдикцій регулює здійснення юрисдикції МКС, а Римський статут МКС ясно визнає, що держави мають першочергове зобов'язання та право розслідувати та переслідувати в судовому порядку злочини з погляду міжнародного права.

Міжнародні тимчасові трибунали (такі, як Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії та Міжнародний трибунал щодо Руанди) або змішані суди (такі, як Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне, Спеціальні комісії щодо тяжких злочинів у Східному Тиморі та Надзвичайні африканські палати в Сенегальських судах, які засудили Хіссена Хабре, колишнього президента Чаду) створені, щоб розглядати конкретні ситуації. До інших спеціальних палат і змішаних судів (і національних, і міжнародних за походженням) належать Надзвичайні палати судів у Камбоджі (НПСК), які досі визнають постраждалих учасників.

Індивідуальна відповідальність за вчинення сексуального насильства під час збройного конфлікту. Римський статут встановлює види відповідальності, застосовні до порушників, обвинувачуваних у МКС. Національне законодавство у конкретному контексті, в якому вони працюють, може встановлювати види відповідальності, дуже відмінні від тих, що застосовуються на міжнародному рівні. Деякі з видів відповідальності за Римським статутом можуть взагалі не існувати на національному рівні. Згідно зі звичаєвим міжнародним правом є можливість притягнути до відповідальності не тільки кривдника (виконавця акту сексуального насильства), а й також дистанційних кривдників, які могли не перебувати на місці злочину або навіть не зустрічатися з постраждалим(-ою), але діяли через інших, наприклад, віддали наказ, підбурювали, прямо та публічно схилили до злочину, допомагали або сприяли його здійсненню підтримкою або бездіяльністю.

Римський статут передбачає пряму відповідальність порушників, які вчиняють (безпосередньо, опосередковано або як співучасник) злочин, віддають наказ, намовляють,

схиляють до злочину, допомагають і сприяють або іншим чином підтримують учинення злочину (або роблять замах) групою, що діє зі спільною метою. Військових командирів, які знали або мали знати, що їх підлеглі вчиняли сексуальне насильство, та цивільних керівників, які знали або свідомо ігнорували інформацію, яка чітко вказувала, що підлеглі вчиняли сексуальне насильство, також можуть притягнути до відповідальності на підставі відповідальності командира та начальника відповідно, якщо вони не вжили розумних заходів, щоб не допустити або покарати скоєння таких злочинів. Більшість міжнародних судів та змішаних трибуналів обмежують свою юрисдикцію або мають політику судового переслідування тільки порушників середнього та вищого рівня командування або найбільш відповідальних осіб через обмеженість ресурсів та часу. Це, зокрема, є в МКС. Які б форми кримінальної відповідальності не застосовувалися у відповідній юрисдикції спеціалістів-практиків, для них головним є документування докладної інформації, яка може сприяти доведенню зв'язку з тими, хто несе відповідальність за злочин.

Засоби отримання відшкодування. Потерпілі особи можуть домагатися різних форм відшкодування через використання різних засобів на національному, регіональному та міжнародному рівнях, зокрема:

- через цивільний процес шляхом поданням цивільного позову про відшкодування проти особи, корпорації (організації) або іншого суб'єкта, відповідального за сексуальне насильство на національному рівні;

- через судовий процес із прав людини, подання цивільного або конституційного позову на національному рівні або як частину індивідуальної скарги у національному, регіональному або міжнародному механізмі захисту прав людини проти відповідальної держави;

- через кримінальне переслідування, вимогою рішення про компенсацію та (або) реституцію в контексті кримінального процесу в конкретних ситуаціях, де цей засіб відшкодування передбачається законом;

- через адміністративні програми відшкодування та допомоги потерпілим, які держави повинні надавати, коли відбуваються широкомасштабні порушення або сторони, відповідальні за завдану шкоду – зокрема інші держави – не можуть

або не бажають виконувати свої зобов'язання. Програми адміністративного відшкодування є кращою формою компенсацій для потерпілих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, через низку причин (зокрема, запобігання тавра ганьби, легкість доступу, часові межі);

– через Цільовий фонд МКС для потерпілих (ЦФЖ), місія якого – надавати підтримку потерпілим від геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів згідно з юрисдикцією МКС через два його окремі мандати – відшкодування та допомоги. Цільове фінансування становить важливу частину ресурсів ЦФЖ за мандатом допомоги, насамперед для підтримки потерпілих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом і звірствами⁷⁰.

Міжнародне право прав стосовно людини та міжнародне гуманітарне право визначають права потерпілих на ефективний засіб юридичного захисту. **Із-поміж них можна виокремити: реституції (репарації), компенсації, реабілітації, задоволення, гарантії неповернення (неповторення).**

За Керівництвом Генерального секретаря ООН щодо репарацій за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, для того, щоби допомога була адекватною, необхідно забезпечити доступ до **різних форм репарацій** для постраждалих від СНПК через судові та адміністративні шляхи⁷¹. Відповідно до Керівництва, репарації мають надаватися державою за дії чи бездіяльність, які можуть бути приписані їй, і які порушують її зобов'язання згідно з міжнародним правом людини чи міжнародним гуманітарним правом, або особою, юридичною особою чи іншим суб'єктом, визнаним відповідальним за порушення міжнародного гуманітарного права та відшкодування збитків⁷². У разі, якщо сторони, які несуть відповідальність за заподіяну шкоду, не можуть або не бажають виконувати

⁷⁰ Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень 2017 року. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

⁷¹ Репарації у випадку сексуалізованого насильства, пов'язаного з конфліктом. Інструкція Генерального Секретаря ООН. 2014. URL: https://wicc.net.ua/media/Reparation_CRSV.pdf

⁷² Там само.

свої зобов'язання, держави повинні намагатися створити програми репарацій та допомоги потерпілим. Із 2014 року в Україні не існує всеохоплюючої державної політики щодо правового захисту та репарацій для цивільних жертв і постраждалих від конфлікту, включно з постраждалими від СНПК. У 2019 році Президент України доручив Робочій групі з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Комісії з питань правової реформи створити всеосяжну систему перехідного правосуддя, яка може посприяти утворенню системи репарацій. Підсумковий документ, що має назву «Концепція державної політики захисту та відновлення прав людини і основоположних свобод в умовах збройного конфлікту на території України та подолання його наслідків»⁷³ був поданий до Офісу Президента у вересні 2020 року, але ще не прийнятий Президентом України. Хоча документ не є загальнодоступним, УВКПЛ визнало, що його «положення, що стосуються засобів правового захисту та репарацій, загалом відповідають Основним принципам та положенням ООН щодо права на захист і репарації для постраждалих від грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права», а також додало, що «вітає розробку [документа]»⁷⁴. Хоча цей політичний документ, можливо, потрібно буде оновити з огляду на ескаляцію збройного конфлікту, його прийняття сприятиме юридичній відповіді на наслідки збройного конфлікту. Право на захист і репарації також розглядають в інших політичних рамкових документах, ухвалених українським урядом до 2022 року. Сюди належать Стратегія запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, в Україні, розроблена за погодженням

⁷³ Найбільша правозахисна організація оцінила законопроект урядовців щодо державної політики перехідного періоду. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/naybilsha-pravozakhysna-orhanizatsiia-otsynylazakonoproiekt-uriadovtsiv-shchodo-derzhavnoi-polityky-perekhidnoho-periodu/>

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Стратегія запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, в Україні, розроблена за погодженням з Офісом віцепрем'єр-міністерки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, Міністерством закордонних справ і Міністерством юстиції України. 2018. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/crsr%20strategy%20ua_0.pdf

з Офісом віце-прем'єрміністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, Міністерством закордонних справ і Міністерством юстиції України⁷⁵. Четверта складова стратегії стосується доступу до правосуддя для жертв і постраждалих, включаючи створення програми репарацій. У ній наголошено, що створення репараційної програми не залежить від завершення конфлікту і не має бути пов'язаним із системою правосуддя перехідного періоду. Важливо, що стратегія підкреслює: «Для України буде доцільно провести консультації з постраждалими громадами, громадянським суспільством та експертами, перш ніж приймати рішення щодо формату та досягти найкращого рішення для українського контексту. Важливо звернути увагу, що рекомендується ініціювати програми відшкодування для підтримки потерпілих якомога швидше до настання моменту, коли завдана шкода стане непоправною»⁷⁶.

Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року та Національна стратегія у сфері прав людини підтверджують необхідність створення всеосяжної системи правосуддя перехідного періоду для України. Національний план дій закликає визначити відповідні механізми для «документування, оцінювання та відшкодування збитків особам, які постраждали від насильства, пов'язаного з конфліктом, з урахуванням гендерного підходу та притягнення винних до відповідальності». Такі рамкові умови передбачають переслідування злочинів, пов'язаних із конфліктом, включаючи сексуальне насильство, заходи з пошуку правди, гарантії неповторення та інституційні реформи, що потребують підходу, орієнтованого на постраждалих. За відсутності комплексної програми репарацій або спеціальної програми репарацій за СНПК, потерпілим залишаються обмежені плани державної допомоги (не репарації), зокрема на основі того, що вони потерпіли від злочину, який перетинається з СНПК, як-то свавільне

⁷⁶ Стратегія запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, в Україні, розроблена за погодженням з Офісом віце-прем'єрміністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, Міністерством закордонних справ і Міністерством юстиції України. 2018. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/crsv%20strategy%20ua_0.pdf

затримання. Наприклад, Постанова КМУ від 2019 року № 1122 «Про деякі питання соціально-правового захисту осіб, позбавлених свободи внаслідок збройної агресії проти України, після їх звільнення»⁷⁷ дає особам, що були позбавлені свободи під час конфлікту, право на одноразовий платіж у 100 000 грн. Із-поміж інших пільг – супровід до лікарень після звільнення, безкоштовна юридична допомога й заходи, спрямовані на соціальну та професійну адаптацію звільнених протягом кількох тижнів. Станом на грудень 2021 року, лише 209 постраждалих отримали одноразову компенсацію в розмірі 100 000 грн.

Ескалація збройного конфлікту в Україні після повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року також спонукала до нових ініціатив, які можуть зумовити створення програми репарацій. Наприклад, у квітні 2022 року Президент України скликав нараду з групою експертів, на якій обговорювали створення спеціального механізму для переслідування, пов'язаних із конфліктом, злочинців та виплати компенсацій потерпілим. Незважаючи на те, що ця пропозиція перебуває на етапі розробки, вона дає змогу просувати права потерпілих на захист і репарації. 20 травня 2022 року Президент України запропонував державам підписати угоду про створення міжнародного компенсаційного механізму, зазначивши таке: «На основі такого договору російські кошти і майно, які перебувають у юрисдикціях держав-партнерів, мають бути заарештовані або заморожені, а потім конфісковані й спрямовані у спеціально створений фонд, із якого всі, хто постраждав від російської агресії, зможуть отримати відповідну компенсацію»⁷⁸. Така програма, щоб вона відповідала пропозиції Президента Зеленського від 2022 року щодо створення компенсаційного фонду для жертв конфлікту, має включати тимчасові заходи, вжиті державами на користь жертва/постраждалих від грубих порушень міжнародного права

⁷⁷ Деякі питання соціального і правового захисту осіб, позбавлених свободи внаслідок збройної агресії проти України, після їх звільнення : Постанова КМУ від 11.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1122-2019-%D0%BF#Text>

⁷⁸ Зеленський пропонує створити фонд для компенсації втрат від вторгнення РФ за рахунок її активів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-rf-kompensatsia/31860572.html>

людини та/або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, щоб усунути найбільш невідкладні та безпосередні наслідки таких порушень й уникнути непоправної шкоди. Термінові проміжні репарації надають тоді, коли жертви / постраждали очікують на більш комплексні репарації. Гарантування тимчасових проміжних репарацій є одним із ключових елементів системи репарацій для постраждалих від СНПК.

Попри ці позитивні зрушення, жертви та постраждали стикаються з численними труднощами для подання позовів про **компенсацію**. Істотною перешкодою є сплата судового збору, невиконання якої тягне відмову у позові про компенсацію. Інша істотна проблема стосується строку позовної давності, що застосовується до цих справ відповідно до Цивільного кодексу, який вимагає від позивачів пред'явити вимоги про компенсацію протягом трьох років із моменту порушення. Це обмеження є основною перешкодою для жертв і постраждалих від злочинів, пов'язаних із конфліктом, більшість із яких не зможуть вкластися в цей термін через тривалий конфлікт, власну незахищеність, життєву травму, переміщення або час, необхідний для вивчення цієї законної можливості отримати компенсацію. Судові механізми для отримання компенсації та інших форм відшкодування шкоди повинні бути доступними для жертв і постраждалих як частина їхнього права на засіб правового захисту. Однак ці механізми часто виявляються складними і, в кращому випадку, можуть задовольнити лише невелику частину постраждалих і жертв конфлікту. Як зазначає УВКПЛ щодо позовів про компенсацію в Україні, «отримання таких рішень є тривалим, складним процесом, і право на захист та відшкодування шкоди було б краще гарантовано шляхом запровадження адміністративної процедури для позовів про відшкодування»⁷⁹. До міждержавних скарг слід включити СНПК як порушення Конвенції, зокрема за ст. 3 про заборону

⁷⁹ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо додержання прав осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації проти України за період 24 лютого – 31 жовтня 2022 р. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C.pdf>

катувань, що може становити частину сатисфакції та призвести до інших форм відшкодування шкоди постраждалим. Як зазначалося, зобов'язання росії згідно з Європейською конвенцією з прав людини, зокрема щодо репарацій, залишаються застосовними до подій, що відбулися до 16 вересня 2022 року, коли денонсація Конвенції для росії набуде чинності⁸⁰.

Реабілітація. Означає надання постраждалим всіх послуг, які необхідні їм для гідного життя. Зокрема це означає відповідну, своєчасну, послідовну та з урахуванням гендерних і культурних аспектів медичну та психологічну допомогу, правові та соціальні послуги (наприклад, забезпечення житлом) та економічну реабілітацію. Реабілітація може сприяти розширенню прав і можливостей постраждалих, якщо вона поширюється на такі ініціативи, як можливості освіти та працевлаштування.

Задоволення може мати чимало форм та має охоплювати, де це можливо або доречно:

- ефективні заходи, що припиняють порушення;
- притягнення до справедливості та належне покарання порушників;
- публічні меморіали, поминання та вшанування пам'яті постраждалих;
- публічні вибачення з визнанням фактів і відповідальності.

Розробка заходів, призначених, щоб забезпечити задоволення, вимагає глибокого розуміння соціального сорому та стигми, і не має піддавати постраждалих ризику подальшої шкоди. Заходи задоволення повинні враховувати гендерну специфіку, робити акцент на захисті прав постраждалих як рівних громадян і не посилювати поняття віктимності та вразливості.

Гарантії неповторення, зокрема ті, що виконують вимогу «трансформаційного відшкодування», усуваючи структурні причини порушення, включаючи будь-який тип

⁸⁰ Дослідження стану та можливостей для надання репарацій постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, в Україні. Травень 2022. URL: https://static1.squarespace.com/static/5ff7d9f4dd4cdc650b24f9a4/t/62e8c52391c7e521bf08a4df0/1659422014821/GSFReportUkraine_UKR_Web.pdf

дискримінації стосовно, наприклад, статі, гендеру, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, психічного або іншого обмеження можливостей, раси, кольору шкіри, політичних та інших поглядів, етнічності, віку, релігії, економічного або місцевого статусу й інших ознак дискримінації. До них можуть належати, де це доречно:

- зміни у відповідному законодавстві та практиках;
- реформи судової системи та зміцнення незалежності судової влади;
- ефективний цивільний контроль військових сил і сил безпеки;
- забезпечення дотримання міжнародних стандартів у цивільних та військових судових процесах;
- стимулювання дотримання кодексів поведінки і етичних норм;
- навчання державних службовців міжнародним стандартам;
- роз'яснювальні кампанії, які змінюють дискримінаційні уявлення та гендерні упередження;
- створення Комісій щодо встановлення істини, які виявляють першопричини насильства та дають рекомендації з боротьби із ними.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть вияви сексуального насильства, які відображені у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції).

2. Як співвідноситься поняття сексуального насильства, передбаченого п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та поняття сексуального насильства, передбаченого ст. 153 КК України?

3. Розкрийте поняття добровільної згоди на статеві зносини у практиці ЄСПЛ, у практиці ККС ВС України, у кримінально-правовій літературі.

4. Назвіть форми сексуального насильства стосовно дітей.

5. Назвіть вік сексуальної згоди та його вплив на кваліфікацію.

6. Виявом яких міжнародних злочинів може бути сексуальне насильство, вчинене під час збройного конфлікту?

7. Які діяння охоплює сексуальне насильство, вчинене під час збройного конфлікту?

8. Хто може бути потерпілими від сексуального насильства, вчиненого під час збройного конфлікту?

9. Які міжнародні механізми відшкодування передбачені для потерпілих від злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, учиненим під час збройного конфлікту?

10. Які національні механізми відшкодування передбачені для потерпілих від злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, учиненим під час збройного конфлікту?

Тестові завдання

1. Сексуальне насильство охоплює:

а) вчинення без згоди вагінального, анального або орального проникнення сексуального характеру в тіло іншої особи з використанням будь-якої частини тіла або предмета;

б) вчинення інших актів сексуального характеру з особою без згоди;

в) примушення іншої особи здійснювати акт сексуального характеру без згоди з третьою особою;

г) усі зазначені відповіді правильні;

г) правильної відповіді немає.

2. Назвіть неправильне положення щодо поняття добровільної згоди на статеві зносини:

а) згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин;

б) «так – це так». Все, що не «так» («не знаю», «не певен», «подумаю», «можливо, завтра») – це «ні»!

в) шлюб вважається автоматичним свідченням згоди особи на сексуальне спілкування за будь-яких обставин;

г) до досягнення 14-ти років згода малолітньої особи на сексуальні стосунки визнається абсолютно юридично нікчемною і добровільність згоди виключається а рїогї;

г) добровільна згода виключається у разі, якщо особа має фізичну або психічну безпорадність, що не дозволяє повною мірою усвідомлювати дійсність і те, що відбувається.

3. Вік сексуальної згоди:

а) 18 років;

б) 17 років;

в) 16 років;

г) 15 років;

г) 14 років.

4. Це будь-які матеріали, які візуально зображують дитину, залучену до реальної або модельованої явно сексуальної поведінки, чи будь-яке зображення дитячих статевих органів, здебільшого із сексуальною метою – це:

а) дитяча порнографія;

б) грумінг;

в) розбещення дитини;

г) дитяча проституція;

г) правильної відповіді немає.

5. Факт використання дитини для діяльності сексуального характеру, коли грошова чи інша форма винагороди або відшкодування надаються чи обіцяються як оплата, незалежно від того, чи здійснюється ця оплата, ця обіцянка або це відшкодування дитині чи третій особі – це:

а) дитяча порнографія;

б) грумінг;

в) розбещення дитини;

г) дитяча проституція;

г) правильної відповіді немає.

6. Умисна пропозиція, зроблена дорослою людиною за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, зустрітися з дитиною, яка не досягла шістнадцятирічного віку, для заняття діяльністю сексуального характеру або виготовлення дитячої порнографії, якщо після цієї пропозиції відбулись істотні дії, що призвели до такої зустрічі.

а) дитяча порнографія;

б) грумінг;

в) розбещення дитини;

г) дитяча проституція;

г) правильної відповіді немає.

7. Назвіть статті, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення дій сексуального характеру щодо дитини:

а) зґвалтування (ч.ч. 3, 4 ст. 152 КК України);

б) сексуальне насильство (ч.ч. 3, 4 ст. 153 КК України);

в) вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК України);

г) розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України);

г) усі відповіді правильні.

8. Сексуальне насильство, вчинене під час збройного конфлікту, може охоплювати такі дії:

- а) заподіяння тілесних ушкоджень;
- б) примусова вагітність;
- в) вбивство;
- г) викрадення;
- г) примушування до виконання певних робіт.

9. Які судові механізми захисту потерпілих від сексуального насильства, вчиненого під час збройного конфлікту:

- а) національні суди;
- б) військові адміністрації у регіонах;
- в) Верховна Рада України;
- г) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- г) надзвичайні суди.

10. Які засоби захисту можливі для потерпілих від сексуального насильства, вчиненого під час збройного конфлікту:

- а) поновлення у правах;
- б) реституції;
- в) надання додаткових прав;
- г) відновлення житла;
- г) правова допомога.

Розділ 7

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ
СЕКСУАЛЬНИМ ДОМАГАННЯМ**

7.1. Поняття «сексуальне домагання» (Романцова С. В.)

*7.2. Сексуальні домагання: міжнародні стандарти протидії
(Сидорук І. І.)*

7.3. Політика викорінення сексуальних домагань (Романцова С. В.)

*7.4. Відповідальність за вчинення сексуальних домагань на робочому
місці та практика ЄСПЛ (Сидорук І. І.)*

7.1. Поняття «сексуальне домагання»

Сексуальні домагання сягають корінням у патріархальні відносини між чоловіками та жінками, коли воля та бажання чоловіка вважалася основною, домінуючою, завжди правильною, а думка жінки – другорядною, її не прийнято навіть з'ясовувати. Існування в суспільній свідомості стереотипів про те, що за замовчуванням чоловік головний, він володар, йому все дозволено, призвело до того, що чоловіки вважають, що можуть собі дозволити небажані, принизливі для жінки коментарі, дотики, чіпляння, домагання та насильство¹.

На думку Брюса Фраєра (Bruce W. Frier) і Томаса МакДжинна (Thomas A. J. McGinn), авторів «Збірки прецедентів римської системи права», проблема сексуальних домагань бере початок ще з Стародавнього Риму, де сексуальними домаганнями були чіпляння, переслідування або викрадання. Концепція сексуальних домагань датується початком 1970-х років, термін «сексуальні домагання» вперше вжито 1973 року в доповіді Мері Роу «Кільця Сатурна» про різні форми гендерних проблем, тодішньому президенту і канцлеру Массачусетського технологічного інституту (MIT). Массачусетський технологічний інститут (MIT) є першою або однією з перших великих

¹ Руфанова В. М. Сексуальні домагання як форма гендерно зумовленого насильства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 5 (40). С. 128–132.

організацій, де обговорили тему сексуальних домагань на вчній раді МІТ та розробили відповідні настанови і процедури².

Завершуючи Єльську школу права 1976 року, Кетрін Маккіннон написала роботу про сексуальні домагання (харасмент) під керівництвом професора Томаса Емерсона, де стверджувала, що сексуальні домагання є формою дискримінації за ознакою статі та результатом соціальної нерівності жінок і чоловіків³. Єльський університет опублікував дослідження К. Маккіннон «Сексуальні домагання до працюючих жінок: випадок дискримінації за ознакою статі» з посиланням на Розділ VII (про заборону дискримінації з боку роботодавців) та інші заборони дискримінації за ознакою статі Закону про громадянські права 1964 року⁴. Завдяки К. Маккіннон було розроблено процедуру для вирішення проблеми сексуальних домагань як форми дискримінації за ознакою статі у навчальних закладах, адже вона є однією з ініціаторок Поправок до Розділу IX про громадянські права в галузі освіти (1972)⁵.

Проблема сексуальних домагань для України – одна з найактуальніших і потребує напрацювання належних підходів до вирішення. Відповідно до статистики, зібраної Міністерством соціальної політики України, станом на 2020 рік зафіксовано, що кожна п'ята жінка в Україні стикалася із насильством стосовно неї. Цю ситуацію також промовисто демонструє Глобальний звіт від 2022 року компанії у сфері аудиторських та консалтингових послуг Deloitte, згідно з яким більшість жінок (59%) протягом останнього року на роботі стикалися з домаганнями (наприклад, небажаними фізичними замахами або повторними зневажливими коментарями) та/або мікроагресією. Ця цифра збільшилася порівняно

² Вітер К. Що таке сексуальні домагання? Гендер в деталях. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/seksualnist/seksualni-domagannya-yak-zlochyn-proti-statevoi-svobodi-i-nedotorkannosti-134323.html>

³ Strebeigh, Fred. Equal: Women Reshape American Law (англ.). N. Y. : W. W. Norton & Company, 2009. P. 234.

⁴ Mishra, Patit Maban. MacKinnon, Catharine Alice // The U.S. Justice System: An Encyclopedia (англ.) / Wilson, Steven Harmon, editor. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2012. Vol. 1. P. 605–606.

⁵ MacKinnon, Catherine A. Sexual Harassment of Working Women: A Case of Sex Discrimination (англ.). Yale University Press, 1979.

із попереднім 2021 роком (у якому зафіксовано 52%). Водночас жінки бояться говорити про це: 66% повідомляють про те, що стосовно них були вчинені домагання, але загалом 93% вважають, що таке повідомлення про неінклюзивну поведінку негативно вплине на їхню кар'єру, і більшість вважає, що їхні роботодавці не вживатимуть заходів, навіть якщо вони повідомлять про таку поведінку. Згідно з опитуванням, виявлено, що лише 22% жінок працюють у компанії, яка запровадила чіткий процес повідомлення про дискримінацію та домагання або ж впровадила гендерну політику у своєму колективі. Цифра невелика, що свідчить про проблематику. Вирішити цю ситуацію могла б не тільки держава шляхом упровадження норм щодо накладення на підприємства обов'язків із упровадження таких політик, а також роботодавці, які звертатимуть увагу на ризики гендерно зумовленого насильства у колективах, за які вони відповідальні⁶.

Словник європейського інституту гендерної рівності⁷, яким послуговуються країни Європи під час формування нормативно-правової бази, визначає поняття сексуальних домагань як будь-якої форми небажаної вербальної, невербальної чи фізичної поведінки сексуального характеру, що має на меті чи призводить до приниження гідності людини, зокрема через створення атмосфери залякування, ворожнечі, приниження чи образ⁸. Приміткою окреслюючи, що сексуальні

⁶ Грицишин М. Як політика протидії може сказати «Ні» домаганням та насильству на робочому місці: законодавчий та практичний рівні. Офіційний сайт Асоціації жінок-юристок України. URL: <https://jurfem.com.ua/polityka-protydii/>

⁷ Словник Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої та ін. Київ : Вістка, 2021. 170 с. URL: <https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%82%D1%83-%D0%B7-%D2%91%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-1.pdf>

⁸ Directive 2006/54/Ec of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the Implementation of the Principle of Equal Opportunities and Equal Treatment of Men and Women in Matters of Employment and Occupation (Recast).

домагання зазвичай здійснюються в контексті зловживання владою, обіцянок винагороди або погроз утисків.

Імплементация вимог Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції), внесла у Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» в редакції від 22.05.2024 № 3733-IX, що набуде чинності 19.12.2024, нове поняття «сексуальних домагань» як дій сексуального характеру (що не посягають на статеву свободу чи статеву недоторканність особи), виражені вербально, невербально або фізично (слова, жести, рухи тіла, доторкування, поплескування або інші аналогічні дії), які ображають чи принижують гідність особи та можуть супроводжуватися створенням стосовно неї залякувального, ворожого або образливого, принизливого середовища (ситуації)⁹ та у ст. 173-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення, який у редакції від 22.05.2024 № 3733-IX, що набуде чинності 19.12.2024, встановив, що сексуальним домаганням є умисне вчинення проти бажання особи образливих, принизливих дій сексуального характеру, виражених вербально або невербально (слова, жести, рухи тіла), зокрема з використанням електронних комунікацій¹⁰.

Окреслити місце вчинення сексуальних домагань тільки робочим місцем не можливо, адже домагання відбуваються на вулиці, у громадському транспорті та будь-якому іншому місці¹¹.

Фізичними виявами сексуальних домагань можуть бути:

- небажані дотики;
- притискання;
- тертя;
- щипання;

⁹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в редакції Закону № 3733-IX від 22.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15/ed20241219#Text>

¹⁰ Кодекс України про адміністративні правопорушення в редакції від 22.05.2024, яка набуде чинності 19.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20241219#Text>

¹¹ Сексуальні домагання. Національна соціальна сервісна служба. Офіц. сайт. URL: <https://nssu.gov.ua/news/seksualni-domahannia>

- поплескування;
- «випадкове погладжування волосся»;
- спонукання до сексу;
- інші дії сексуального характеру.

Вербальними виявами сексуальних домагань можуть бути:

- неприйнятні коментарі щодо зовнішності;
- наполегливе вимагання побачень;
- імітація звуків тварин;
- образливі надписи та жарти щодо статі;
- посвистування;
- недоречні розповіді про сексуальні подвиги;
- публічне приниження;
- погрози;
- залякування;
- непристойні зауваження.

Невербальними проявами сексуальних домагань можуть бути:

- сексуальні жести;
- оголення в транспорті;
- демонстрація статевих органів;
- виявлення сексуальних намірів;
- мастурбація;
- перегляд порноконтенту.

Гаряча лінія з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей 1547 на сайті розмістила типи сексуальних домагань, що дає можливість постраждалим їх ідентифікувати, а саме:

1. Сексуальні домагання на робочому місці:

Сексуальні домагання «послуга за послугу» – згода чи незгода особи із сексуальними домаганнями є підставою для прийняття рішення щодо призначення на посаду, просування по службі, підвищення заробітної плати і виплати премій, розподілу робочих завдань або продовження контракту.

Вороже робоче середовище – дії, внаслідок яких створюється залякує, вороже або принизливе робоче середовище для особи. Поняття «насильство та домагання у світі праці»

є широким. Ним охоплюються всі ситуації насильства, пов'язані з виконанням роботи, зокрема:

- у місцях роботи, зокрема в громадських місцях і в приватних приміщеннях, якщо вони є місцем роботи;
- місцях, де працівник отримує заробітну плату, користується перервою на відпочинок або приймає їжу або користується санітарно-побутовими приміщеннями та роздягальнями;
- під час службових відряджень, поїздок, професійних тренінгів, заходів і соціальної діяльності;
- під час здійснення комунікацій, пов'язаних із трудовою діяльністю, включаючи комунікації, які забезпечуються інформаційно-комунікаційними технологіями;
- у житлових приміщеннях, що надаються роботодавцем;
- під час поїздок на роботу та з роботи.

2. Сексуальні домагання в навчальних закладах.

3. Сексуальні домагання в публічному просторі (громадських місцях):

- в громадському транспорті, на зупинках;
- в парках, магазинах, спортзалах тощо.

На жаль, сексуальні домагання є постійною проблемою, яка стосується всіх країн, секторів і видів занять у світі, адже постраждали від сексуальних домагань часто не повідомляють про них, що пов'язано з «нормалізацією» сексуальних домагань, недостатньою обізнаністю про те, що є сексуальним домаганням, страхом репресій з боку колег, керівників, членів сім'ї чи роботодавців, відсутністю ефективних механізмів компенсації чи повідомлення та стереотипами звинувачення постраждалих замість кривдників. Також існують труднощі з доказами, насамперед коли сексуальне домагання відбувається без свідків, що ускладнює його доведення¹².

Наслідок сексуальних домагань – жінки заробляють менше, ніж чоловіки, адже домагання підштовхують постраждалих до зменшення робочого часу або звільнення з роботи, через які вони ризикують стати безробітними на тривалий час. Через сексуальні домагання постраждали, які залишаються

¹² Сексуальні домагання у сфері праці. International Labour Office. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@gender/documents/briefingnote/wcms_752225.pdf

на роботі, можуть утримуватися від участі у конкурсі на посади вищого рівня (і краще оплачувані) або більш «видимі» посади¹³.

Гендерні ролі та стереотипи часто призводять до того, що чоловіки та жінки працюють за різними видами занять, залежно від того, яка робота вважається для них більш соціально «відповідною». Часто така сегрегація спостерігається вже на рівні отримання освіти та простежується припущеннями щодо того, чому дівчата та хлопці повинні (або не повинні) навчатися. Робочі місця, на яких переважають особи однієї гендерної належності, можуть бути більш ворожими до осіб іншої гендерної належності, а отже сексуальні домагання стосовно жінок можуть бути більш вираженими у секторах, де традиційно переважають чоловіки. Сексуальні домагання також можуть бути більш присутніми у високо фемінізованих секторах, де більшу частину робочої сили, зайнятої на виробництві, становлять жінки, а начальниками виробничих ділянок і керівниками є чоловіки. У цьому контексті страх чи реальність сексуальних домагань може змушувати жінок відмовлятися від працевлаштування у певних секторах, які часто є високооплачуваними, що сприятиме гендерному розриву в оплаті праці¹⁴.

Отже, сексуальні домагання є серйозним виявом дискримінації за ознакою статі, видом гендерно зумовленого насильства та порушенням прав людини. Сексуальні домагання є шкідливими, адже принижують, пригнічують, ображають особу, яка зазнає/ла домагань і вона не відчувається в безпеці.

7.2. Сексуальні домагання: міжнародні стандарти протидії

Як зазначалося, проблема сексуальних домагань існує так давно, що, на думку Б. Фраєра і Т. МакДжина, авторів «Збірки прецедентів римської системи права», вона бере початок

¹³ Сексуальні домагання у сфері праці. International Labour Office. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@gender/documents/briefingnote/wcms_752225.pdf

¹⁴ Там само.

ще в Стародавньому Римі, де сексуальні домагання означали чіплення, переслідування або викрадання¹⁵.

Згадуючи історію становлення і розвитку законодавства в цій сфері, слід назвати Акт про громадянські права, який містить розділ VII – заборону трудової дискримінації через стать (ухвалено 1964 року). Спершу після ухвалення цього документа суди у США відмовлялися визнавати сексуальні домагання як дискримінацію у сфері працевлаштування за ознакою статі. Такі позови відхиляли на тій підставі, що це особисті справи, які не мають жодного стосунку до роботи. Проте у 1970-х роках суди і Комісія з рівних можливостей працевлаштування (ЕЕОС) почали визнавати сексуальні домагання однією з форм дискримінації відповідно до розділу VII цього Акта¹⁶. Апеляційний суд округу Колумбія 1977 року визнав, що сексуальні домагання на робочому місці можуть самі собою порушувати згаданий розділ VII. Судом встановлено, що домагання у виді «послуга за послугу» (*quid pro quo*) – «переспи зі мною або я тебе звільню» – очевидно ґрунтується на дискримінації за ознакою статі. Комісія з рівних можливостей працевлаштування (ЕЕОС) 1980 року визнала, що сексуальні домагання, які створюють вороже робоче середовище, теж можуть бути дискримінацією за ознакою статі, а Верховний суд підтвердив цю тезу 1986 року¹⁷.

У травні 2002 року Рада і Парламент Європейського Союзу змінили директиву Ради ЄС 1976 року про рівне ставлення до чоловіків і жінок у сфері працевлаштування та заборонили сексуальні домагання на робочому місці як форму дискримінації за ознакою статі. Директива вимагає від усіх держав-членів Європейського Союзу ухвалити закони про сексуальні домагання або внести поправки в чинні закони; як наслідок,

¹⁵ Бітер К. Що таке сексуальні домагання? Гендер в деталях. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/seksualnist/sexualni-domagannya-yak-zlochyn-proti-statevoi-svobodi-i-nedotorkannosti-134323.html>

¹⁶ Там само.

¹⁷ Who's to Blame for America's Sexual Harassment Nightmare? *SLATE*. URL: <https://slate.com/news-and-politics/2017/10/blame-the-supreme-court-for-americas-sexual-harassment-nightmare.html>

відтоді у Європі національні законодавства про сексуальні домагання переживають великі зміни¹⁸.

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок наголошує, що дискримінація жінок порушує принцип рівноправності та поваги до людської гідності, перешкоджає участі жінок нарівні з чоловіками в політичному, соціальному, економічному та культурному житті своєї країни, заважає зростанню добробуту суспільства і сім'ї та ще більше перешкоджає повному розкриттю можливостей жінок на благо своїх країн і людства¹⁹ та наголошує, що сексуальні домагання є одним із видів дискримінації.

Пекінська декларація та Платформа дій, прийняті на Четвертій Всесвітній конференції з питань жінок 1995 року, описують сексуальні домагання як форму насильства проти жінок, яка несумісна з гідністю та цінністю людської особистості, яка заважає жінкам робити внесок у загальний розвиток²⁰.

Європейська соціальна хартія гарантує права і свободи, які стосуються всіх людей в їх повсякденному існуванні, переглянута 1996 року та набула чинності 1 липня 1999 року, втілює в одному документі всі права, гарантовані Європейською соціальною хартією 1961 року, додатковим протоколом до неї 1988 року і додає нові права і містить поправки, прийняті Сторонами. Вона поступово замінює собою первинний договір 1961 року. Основні права, викладені в Хартії, що забезпечують захист від сексуальних домагань: безпека на робочому місці передбачені законом і гарантовані на практиці; захист від сексуального та психологічного переслідування; захист від жорстокого поводження та насильства; заборона будь-яких форм експлуатації (сексуальної або іншої); право жінок і чоловіків на рівне поводження і рівні можливості в галузі зайнятості.

¹⁸ Бітер К. Що таке сексуальні домагання? Гендер в деталях. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/seksualnist/sexualni-domagannya-yak-zlochyn-proti-statevoi-svobodi-i-nedotorkannosti-134323.html>

¹⁹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від ратифіковано Законом від 05.06.2003 № 946-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207

²⁰ Fourth World Conference on Women Beijing Declaration. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/declar.htm/>

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства у ст. 23 «Домагання дитини для сексуальних цілей» зазначає, що кожна сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення криміналізації умисної пропозиції, зробленої дорослою людиною за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, зустрітися з дитиною, яка не досягла віку, до досягнення якого забороняється займатися діяльністю сексуального характеру з дитиною, для скоєння проти неї одного з правопорушень, а саме заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діяльністю сексуального характеру або виготовлення дитячої порнографії, якщо після цієї пропозиції відбулись істотні дії, що призвели до такої зустрічі²¹.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами встановлює, що насильство стосовно жінок є виявом історично нерівного співвідношення сил між жінками та чоловіками, яке призвело до домінування над жінками та дискримінації жінок чоловіками і до недопущення повноцінної емансипації жінок, визнаючи структурний характер насильства стосовно жінок як насильства за гендерною ознакою, а також те, що насильство стосовно жінок є одним з головних соціальних механізмів, яким жінок змушують зайняти підпорядковане положення порівняно із чоловіками, а також визнаючи із серйозним занепокоєнням те, що жінки й дівчата часто піддаються тяжким формам насильства і зокрема сексуальним домаганням, та наголошує на обов'язку держав вживати необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб будь-яка форма небажаної вербальної, невербальної або фізичної поведінки сексуального характеру, метою або наслідком якої є порушення гідності особи, зокрема шляхом створення залякувального, ворожого, принизливого

²¹ Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 20.06.2012 № 4988-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

або образливого середовища, підлягала кримінальній або іншій юридичній санкції²².

У червні 2019 року на Столітній конференції Міжнародної організації праці (МОП) прийнято Конвенцію МОП № 190 про викорінення насильства та домагань у сфері праці та супровідну Рекомендацію МОП № 206. Відповідно до Конвенції Міжнародної організації праці № 190, сексуальні домагання визначаються як:

- будь-які образливі або недоречні ремарки, жарти, натяки й коментарі щодо одягу особи, фізичних даних, віку, сімейного стану тощо;

- будь-які небажані запрошення або вимоги, приховані чи прямі, які можуть супроводжуватися або не супроводжуватися погрозами; похитливі погляди або інші жести, пов'язані із сексуальністю;

- будь-які фізичні контакти, які не є необхідними, такі як дотики, ласки, пощипування або насильство²³.

Конвенція МОП пропонує такі визначення домагань на робочому місці:

- «насильство та переслідування» у сфері праці належить до низки неприйнятної поведінки або погроз, будь то одноразові чи такі, що повторюються, які мають на меті, призводять або можуть призвести до фізичної, психологічної, сексуальної чи економічної шкоди, а також включає «гендерне насильство та переслідування»;

- «гендерне насильство та переслідування» означає насильство та домагання, спрямовані проти осіб через їхню стать чи гендер, або непропорційно впливають на осіб певної статі чи гендеру, і включає сексуальні домагання²⁴.

²² Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : ратифіковано із заявами Законом від 20.06.2022 № 2319-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

²³ Конвенція МОП № 190 та Рекомендація МОП № 206. *Короткий огляд*. URL: https://employers.org.ua/media/1.At%20a%20glance_ILO%20C%20190%20R%20206_UKR.pdf

²⁴ Сексуальні домагання у сфері праці. International Labour Office. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@gender/documents/briefingnote/wcms_752225.pdf

Конвенція МОП № 190 оснований на розумінні того, що ніхто не повинен зазнавати насильства та домагань у сфері праці та захищає працівників й інших осіб у сфері праці, включаючи:

1) найманих працівників за визначенням національних законодавства та практик;

2) самозайнятих осіб безвідносно до їхнього договірного статусу;

3) осіб, що проходять професійну підготовку, включаючи стажерів/ок та учнів/иць;

4) працівників/иць, чиї трудові відносини було припинено;

5) волонтерів/ок;

6) шукачів/ок роботи та здобувачів/ок вакансій;

7) осіб, які виконують владні функції, мають обов'язки чи несуть відповідальність роботодавця²⁵.

У Конвенції № 190 запропоновано єдину концепцію, що охоплює і насильство, і домагання, вона враховує багатоманітність національних правових систем та підходів до регулювання і дає змогу державам вибирати у визначеннях, передбачених у їхніх законах і нормативно-правових актах, єдину концепцію або окремі концепції (стаття 1(2)), забезпечуючи водночас дотримання всіх елементів визначення. Вищезгадане положення прямо стосується обов'язку приймати акти, «що визначають і забороняють насильство та домагання у сфері праці» (стаття 7), оскільки законодавство закладає підвалини для культури поваги, зокрема на робочих місцях, і може спричиняти стійкі зміни у суспільстві. Заохочуючи культуру гідності та поваги до всіх, закон відіграє критично значущу роль у запобіганні та викоріненні насильства та домагань. Він може спрямовувати розробку програм запобігання, сприяти точному визначенню причин і наслідків, забезпечувати розслідування, надавати захист і підтримку постраждалим тощо²⁶.

²⁵ Конвенція МОП № 190 та Рекомендація МОП № 206. *Короткий огляд*. URL: https://employers.org.ua/media/1.At%20a%20glance_IL0%20C%20190%20R%20206_UKR.pdf

²⁶ Насильство та домагання у сфері праці : посібник із застосування Конвенції № 190 та Рекомендації № 206. *Міжнародне бюро праці*. Женева : МБП, 2021. С. 10.

7.3. Політика викорінення сексуальних домагань

Наказом Міністерства соціальної політики України від 29 січня 2020 року затверджені Методичні рекомендації щодо внесення до колективних договорів та угод положень, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у трудових відносинах. Вони вказують на те, що насильство та домагання щодо будь-яких працівників/иць, незалежно від форм їхньої зайнятості та посад, як у державному, так і приватному секторах є неприпустимими. Також рекомендації визначають Примірне положення про уповноваженого/у з гендерних питань – радника/цю керівника/цю підприємства, який/яка мав/ла б відповідати за розгляд звернень працівників/ць щодо сексуальних домагань, сексизму та інших виявів насильства за ознакою статі й за проведення інформаційних заходів задля підвищення обізнаності працівників/ць щодо питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі. Ці пропозиції мають позитивний потенціал, однак вони не мають обов'язкової сили, а це означає, що підприємства можуть на власний розсуд вирішувати, чи виконувати їм ці рекомендації й імplementувати їх, чи ні^{27, 28}.

Конфедерація роботодавців України розробила Керівництво для роботодавців у сфері гендерної рівності та недискримінації за підтримки Міжнародної організації праці (МОП), для допомоги роботодавцям України у просуванні рівності та запобіганні дискримінації. Керівництво спрямоване на надання практичних порад роботодавцям щодо застосування найбільш типових та найважливіших аспектів національного законодавства, спрямованого на розвиток і підтримку продуктивних

²⁷ Грицишин М. Як політика протидії може сказати «НІ» домаганням та насильству на робочому місці: законодавчий та практичний рівні. *Офіційний сайт Асоціації жінок-юристок України*. URL: <https://jurfem.com.ua/polityka-protydii/>

²⁸ Методичні рекомендації щодо внесення до колективних договорів та угод положень, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у трудових відносинах: Наказ Міністерства соціальної політики України від 29 січня 2020 року № 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0056739-20#Text>

трудових відносин, установлених із дотриманням принципів недискримінації та рівних можливостей. Керівництво розглядає трудові аспекти гендерної недискримінації, охоплюючи питання пошуку роботи, працевлаштування, організацію сприятливих умов праці, оплату праці, професійний розвиток і просування по службі, припинення трудових відносин.

У роділі 6 параграфі 6.1 «Домагання та насильство», зазначено, що роботодавці мають забезпечити відсутність будь-яких виявів домагань на робочому місці, забороняється будь-який вид насильства, переслідування чи залякування, будь то фізичне, сексуальне, словесне чи невербальне. Роботодавцям рекомендується прийняти політику нульової терпимості до домагань та насильства на робочому місці та довести її до всіх працівників, партнерів та інших зацікавлених осіб²⁹.

Прикладом ефективного впровадження політики протидії сексуальним домаганням є українська медіакомпанія у сфері телебачення StarLightMedia. Команда розробила Gender Action Plan із десятима цілями та чітким планом дій: було запроваджено використання гендерно чутливої мови та фемінітивів у зовнішніх та внутрішніх комунікаціях, проведено навчання з гендерної чутливості серед співробітників/ць, залучених до процесів працевлаштування, здійснюється ведення звітності й опублікування на власному сайті. ТОВ «Нова Пошта» у колективному договорі між адміністрацією та представниками/цями трудового колективу передбачило положення про обов'язок роботодавця забезпечувати профілактику недопущення гендерно зумовленого насильства на робочому місці. Важливим є розроблення на національному рівні Методики запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в органах системи Міністерства внутрішніх справ України³⁰, положень якої мають

²⁹ Керівництво для роботодавців у сфері гендерної рівності та недискримінації. Конфедерація роботодавців України. URL: https://www.soc-zahyst.sm.gov.ua/images/docs/ker_rabotodavciv_2021.pdf

³⁰ Методика запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в органах системи Міністерства внутрішніх справ України. 2023. URL: https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites/1/metodika_zapobigannya_ta_protidiyi_diskriminaciyi_zaoznakoyu_stati.pdf

дотримуватися у своєму внутрішньому робочому середовищі, зокрема, державні службов(и)ці й поліцейські³¹.

Якщо ж звернутися до основного закону у сфері трудових відносин в Україні – Кодексу законів про працю України, то очевидним є те, що в ньому не міститься норми, яка б передбачала обов'язок для роботодавця дотримуватися політики превенції та протидії насильству і сексуальним домаганням на робочому місці. Єдиним випадком, коли згадується слово «насильство» в КЗпП, є стаття 60-2, що передбачає можливість працівника/ці вимагати від роботодавця тимчасове, строком до двох місяців, переведення на дистанційну роботу, якщо на робочому місці стосовно нього були вчинені дії, що містять ознаки дискримінації, сексуального домагання чи інших форм насильства. Але тут же законодавець залишає примітку про потребу постраждалої надати факти, що таке дійсно з нею трапилося³².

Конвенція МОП 190, Методичні рекомендації щодо внесення до колективних договорів та угод положень, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у трудових відносинах, Керівництво для роботодавців у сфері гендерної рівності та недискримінації рекомендують приймати політику протидії сексуальним домаганням, об'єднуючи зусилля всіх працівників, адже це запорука дієвості політики і механізмів.

Одним із способів органічного впровадження політики – стати підписантами WEPs (Принципів розширення прав і можливостей жінок), який передбачає план дій, який бізнеси можуть впроваджувати на робочому місці, ринку та в громадах, щоб розширити можливості жінок та бути корисними компаніям і суспільству.

План передбачає сім принципів розширення прав і можливостей жінок, а саме:

1. Створити керівний орган на вищому корпоративному рівні, який відповідатиме за гендерну рівність.

³¹ Грицишин М. Як політика протидії може сказати «НІ» домаганням та насильству на робочому місці: законодавчий та практичний рівні. Офіційний сайт Асоціації жінок-юристок України. URL: <https://jurfem.com.ua/polityka-protydii/>

³² Там само.

2. Ставитися до всіх жінок і чоловіків справедливо на роботі – поважати та підтримувати права людини і недискримінацію.

3. Забезпечити здоров'я, безпеку та добробут усіх працівниць і працівників.

4. Сприяти освіті, навчанню та професійному розвитку жінок.

5. Запровадити розвиток підприємств, ланцюжок поставок та маркетингові практики, які розширюють можливості жінок.

6. Сприяти рівності через ініціативи громад та адвокацію.

7. Вимірювати та публічно звітувати щодо прогресу в досягненні гендерної рівності³³.

В Україні підписантами принципів WEPs є 38 компаній, які мають результати.

Варто усвідомлювати, що політика протидії – це вимога сучасного світу, адже сексуальні домагання завдають фізичної та психологічної шкоди і вони повинні бути неприпустимими будь-де та за будь-яких обставин. Для запобігання сексуальним домаганням важливо створити інклюзивні та сприятливі робочі місця, де чітко зрозуміло, що сексуальні домагання є неприпустимими. Важливо також ліквідувати культуру безкарності, яка часто їх супроводжує, а також гендерні, культурні та соціальні норми, які підтримують насильство та домагання. На робочому місці потрібно створити культуру, ґрунтовану на взаємоповазі та гідності, а роботодавці повинні нести відповідальність за вжиття заходів, які відповідають їхньому рівню контролю, спрямовані на запобігання насильству та домаганням. Деякі робочі місця допускають або навіть сприяють сексуальній об'єктивації жінок і неналежному поводженню з лесбійками, геями, бісексуалами, транссексуалами, інтерсексуальними або гендерно-неконформними працівниками, і це може укорінитися в культуру на робочому місці за відсутності належної протидії³⁴.

³³ Women's Empowerment Principles Flyer – Ukrainian.pdf. URL: <https://www.weps.org/sites/default/files/2021-08/Women%27s%20Empowerment%20Principles%20Flyer%20-%20Ukrainian.pdf>

³⁴ Сексуальні домагання у сфері праці. International Labour Office. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@gender/documents/briefingnote/wcms_752225.pdf

Оскільки насильство та домагання виникають не скрізь у сфері праці, заходи, спрямовані на їх запобігання, повинні охоплювати визначення секторів або видів занять і форм організації праці, в яких працівники й інші особи, яких це стосується, більшою мірою зазнають впливу насильства та домагань, а також захист таких осіб. Визначення таких секторів, видів занять і форм організації праці повинно проводитися на основі консультацій із зацікавленими організаціями роботодавців та організаціями працівників, а також із застосуванням інших засобів, а отже сектори, види занять та форми організації праці, в яких працівники й інші особи, яких це стосується, більшою мірою зазнають насильства та домагань, можуть охоплювати роботу в нічний час, роботу у відокремленому місці, охорону здоров'я, готельно-ресторанний бізнес, соціальні послуги, екстрені служби, хатню роботу, транспорт, освіту та індустрію розваг³⁵.

Політика на робочому місці повинна вказувати на неприпустимість сексуальних домагань, передбачати розробку програм запобігання, визначати права й обов'язки працівників і роботодавців, забезпечувати належний розгляд та реагування на повідомлення про вияви сексуальних домагань, включати інформацію про процедури подання скарг і розслідування, визначати право на захист приватного життя та конфіденційність, а також передбачати заходи, спрямовані на захист від віктимізації та вчинення тиску. Політика або заходи щодо запобігання можуть включати забезпечення інформації та навчання з питань сексуальних домагань для працівників та інших зацікавлених осіб, а також розробку та чітке проведення політики або кодексу поведінки на робочому місці, який чітко визначає та забороняє сексуальні домагання³⁶.

Наприклад, Офіс генерального прокурора штату Вашингтон на основі Закону про сексуальне домагання розмістив

³⁵ Конвенція МОП № 190 та Рекомендація МОП № 206. Короткий огляд. URL: https://employers.org.ua/media/1.At%20a%20glance_IL0%20C%20190%20R%202026_UKR.pdf

³⁶ Сексуальні домагання у сфері праці. International Labour Office. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@gender/documents/briefingnote/wcms_752225.pdf

Інструкцію для співробітників у штаті Вашингтон, яка містить визначення і види сексуальних домагань, вимоги до роботодавців і кроки, які можуть зробити працівники, якщо вони зазнають сексуальних домагань, і доступний як англійською, так і іспанською мовами, а саме:

Сексуальні домагання є однією з форм незаконної дискримінації за ознакою статі, пов'язаної з небажаними сексуальними домаганнями, проханнями про надання сексуальних послуг, а також іншими вербальними або фізичними діями, які ґрунтуються на статевій належності. Всі форми сексуального домагання є незаконними, і роботодавці можуть нести відповідальність за таку поведінку, якщо вони не зроблять належних заходів для боротьби з ним.

Роботодавець повинен:

- надати співробітникам, які зазнали сексуальних домагань, порядок подачі скарг;
- ретельно та оперативно розслідувати скарги про сексуальні домагання;
- а також вжити оперативних і ефективних заходів для ліквідації подальших сексуальних домагань на робочому місці.

Передбачені кроки для співробітників, якщо вони стають свідками або відчувають сексуальні домагання. Для боротьби з цією протизаконною поведінкою співробітники можуть:

- повідомити переслідувача або його керівника, що образлива поведінка небажана;
- негайно повідомити про інцидент (інциденти) керівництву або відділу кадрів; та/або повідомити про переслідування в такі державні установи: Генеральну прокуратуру штату Вашингтон (Washington State Attorney General's Office), Комісію штату Вашингтон з прав людини (Washington State Human Rights Commission) і / або Комісію рівних можливостей найму на роботу в США (U.S. Equal Employment Opportunity Commission)³⁷.

Необхідно чітко зазначити неприйнятність порушень поведінки та визначити відповідні наслідки та дисциплінарні заходи. Важливо також включити питання сексуальних

³⁷ Закон про сексуальне домагання. Office of the Attorney General. URL: <https://www.atg.wa.gov/node/13380>

домагань до оцінки ризиків на робочому місці та забезпечити наявність безпечних, справедливих та ефективних процедур повідомлення та подання скарг. Ці процедури повинні бути чітко роз'яснені та передбачати захист від вчинення тиску, зокрема завдяки відповідним вимогам щодо дотримання конфіденційності.

Конвенція МОП №190 та Рекомендація МОП №206 ґрунтуються на застосуванні інклюзивного, комплексного та гендерно чутливого підходу до запобігання та усунення насильства та домагань у сфері праці, цей підхід передбачає заходи щодо забезпечення запобігання, захисту, правозастосування, доступу до засобів правового захисту, розробки настанов, навчання та проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи.

Інклюзивний підхід – виходячи з того, що кожен має право на вільну від насильства та домагань сферу праці та враховує, що певні групи зазнають непропорційного впливу насильства та домагань, а також те, що працівники/ці й інші особи, зайняті у певних секторах, видах занять і формах організації праці, більше під нього підпадають, тому інформація, інструменти та навчальні матеріали повинні надаватися у доступному форматі.

Комплексний підхід – для запобігання та усунення насильства та домагань у світі праці, необхідно усунути їх в усіх відповідних сферах, включаючи сферу праці, рівності та недопущення дискримінації, безпеки та гігієни праці, міграційного та кримінального законодавства, положень і політик, а також колективних переговорів.

Гендерно-чутливий підхід – жінки особливо уразливі до насильства та домагань у сфері праці, тому заходи повинні враховувати цей факт і бути спрямованими на усунення першопричин, приміром численних та перехресних форм дискримінації, нерівного гендерного співвідношення сил, гендерних стереотипів та гендерних, соціальних і культурних норм, що підтримують насильство та домагання.

Дуже цікаво простежити в цьому контексті, який же це має вигляд на практиці. Те, що прописано чи не прописано в законах – перший етап регулювання, за ним же йде реагування та впровадження – практична стадія. Так, зосередившись спершу на тому, як політика імплементується у світі трудових

відносин, було знайдено цікаві приклади законодавчих ініціатив у іноземних державах³⁸.

Зокрема, в Канаді із 2021 року запроваджено обов'язок для роботодавців розробляти політику запобігання домаганням і насильству на робочому місці за участю комітету з питань політики, виробничого комітету або представника/ці з питань здоров'я та безпеки.

У липні 2019 року в Перу з'явився новий закон, який вимагає, щоб роботодавці прийняли політику боротьби з домаганнями й порядок розслідування випадків домагань, забезпечили навчання з питань боротьби з домаганнями, щорічно проводили оцінку ризиків сексуальних домагань і створили комітет із протидії сексуальним домаганням чи посаду делегата/ки з цих питань.

У Франції компанії, в яких працює щонайменше 250 осіб, повинні призначити фахівця/чиню з питань боротьби з домаганнями, який/а спрямовуватиме, інформуватиме та підтримуватиме працівників/ниць у боротьбі з сексуальними домаганнями.

Трудовий кодекс Португалії встановлює обов'язок компаній з більш ніж 7 працівниками/цями приймати кодекс поведінки щодо домагань на робочому місці й порушувати дисциплінарне провадження проти працівника/ці у разі виявлення ймовірного факту домагань на роботі³⁹.

Прикладом міжнародної організації, яка ламає стереотипи та є передовою у впровадженні гендерно орієнтованої політики, є The HALO Trust – британська благодійна та американська некомерційна організація, яка проводить гуманітарне розмінування і залучає до своєї діяльності жінок з усього світу, формуючи ефективну гендерну політику всередині. Вона також входить до складу робочої групи з гендерних питань, створеної з метою підтримки інтеграції положень щодо гендеру та різноманіття в Конвенцію про заборону

³⁸ Грицишин М. Як політика протидії може сказати «Ні» домаганням та насильству на робочому місці: законодавчий та практичний рівні. Офіційний сайт Асоціації жінок-юристок України. URL: <https://jurfem.com.ua/polityka-protydii/>

³⁹ Там само.

протипіхотних мін (APMBC) та Конвенцію про заборону касетних боєприпасів (CCM)⁴⁰.

Сфера протидії сексуальним домаганням удосконалюється завдяки діям компаній, які ефективно впроваджують політику і механізми протидії сексуальним домаганням. Найбільша американська компанія з розробки відеоігор Activision Blizzard звільнила 37 працівників за підсумками розгляду скарг на сексуальні домагання та інші неправомірні дії на роботі, а також наклала дисциплінарні стягнення на понад 40 співробітників.

Водночас поступово відбуваються і законодавчі зміни, у США ухвалено закон Speak Out («Висловлюйся») – він анулює угоди про нерозголошення, які змушують працівників зберігати мовчання, та дасть змогу розповідати про випадки домагань чи насильства на робочому місці. Закон діє тільки у випадках, коли працівник/ця зазнали сексуальних домагань чи насильства після того, як підписав угоду про нерозголошення.

Колишня співробітниця Fox News, співзасновниця правозахисної групи Lift Our Voices Джулі Рогінські, яка працює над припиненням примусового арбітражу й угоди про нерозголошення, зазначила, що поданий закон є дуже важливим, і є сигналом Конгресу США про те, що угоди про нерозголошення зашли занадто далеко, порушуючи права людини.

Американська журналістка, борчиня з сексуальними домаганнями Гретхен Карлсон вважає, що мета угод про нерозголошення – приховати випадки сексуальних домагань, а також не давати жінкам можливості об'єднатися й зрозуміти, що постраждалих є доволі багато у колективах компаній, тому законопроект не лише дає постраждалим право голосу, а й також може допомогти зменшити кількість випадків сексуальних домагань на роботі⁴¹.

⁴⁰ Політика та захист. The HALO Trust. URL : <https://www.halotrust.org/about-us/governance/safeguarding/>

⁴¹ У США ухвалили закон, який дозволить працівникам повідомляти про домагання чи насильство на роботі. ZMINA. URL: <https://zmina.info/news/u-ssha-uhvalyly-zakon-yakyj-dozvolyt-praczivnykam-rozpovidaty-pro-domagannya-chy-nasylstvo-na-roboti/>

7.4. Відповідальність за вчинення сексуальних домагань на робочому місці та практика ЄСПЛ

Сексуальні домагання – одна з форм дискримінації та насильства у сфері праці, з 80 країн, законодавство яких детально вивчено МОП, у 65 країнах передбачено відповідальність. Як зазначалося, протидія сексуальним домаганням у сфері праці вимагає застосування інклюзивного, комплексного та гендерно чутливого підходу, а прогалини у законодавстві повинні бути усунені для забезпечення ефективного запобігання та захисту від сексуальних домагань.

Наприклад, кримінальне законодавство передбачає можливість для постраждалих шукати захисту в поліції, проте зазвичай обмежується насильством сексуального характеру, містить жорсткі критерії тягаря доведення і не стосується широкої низки неприйнятних форм поведінки та практик, які входять до сексуальних домагань.

На практиці кримінальне переслідування за сексуальні домагання за кримінальним законодавством є рідкістю та малоімовірно буде успішним. З іншого боку, трудове законодавство може передбачати ширшу низку форм поведінки, але його сфера застосування може бути обмежена типом договору. Застосування трудового законодавства часто обмежується тими, хто має трудовий договір та чітко визначені відносини працівника-роботодавця, виключаючи, таким чином, незалежних підрядників, тих, хто проходить професійну підготовку, волонтерів, здобувачів вакансій та інших осіб. Також можуть бути виключені конкретні категорії працівників, наприклад, хатні працівники або працівники сільськогосподарських підприємств, незважаючи на те, що вони більше піддаються ризику сексуальних домагань. Відтак важливо включити сексуальні домагання до різних галузей права.

Механізм захисту від сексуальних домагань в Україні передбачений у ст.ст. 22, 23 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», дає можливість звернутися зі скаргою до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань рівних прав

та можливостей жінок і чоловіків, уповноважених осіб (координаторів) із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, правоохоронних органів держави та суду.

Стаття 173-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення, набуває чинності 19.12.2024 року, встановлює відповідальність за сексуальне домагання, тобто умисне вчинення проти бажання особи образливих, принизливих дій сексуального характеру, виражених вербально або невербально (слова, жести, рухи тіла), у тому числі з використанням електронних комунікацій, а також повторне протягом року вчинення порушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, а також вчинення такого порушення стосовно особи, яка перебуває у матеріальній, службовій чи іншій залежності від правопорушника⁴².

Передбачаючи покарання у виді накладення штрафу від вісімдесяти до двохсот вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного місяця до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

У новій редакції № 3342-IX від 23.08.2023 року ст. 154 КК України встановлює відповідальність за примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою; примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з особою, від якої потерпіла особа матеріально або службово залежна, і попередньо зазначені дії поєднані з погрозою знищення, пошкодження або вилучення майна потерпілої особи чи її близьких родичів, або з погрозою розголошення відомостей, що ганьблять її чи близьких родичів.

У національній теорії та практиці кримінального права тлумачення насильства як ознаки сексуальних злочинів

⁴² Кодекс України про адміністративні правопорушення в редакції від 22.05.2024, яка набуває чинності 19.12.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20241219#Text>

традиційно здійснювалося переважно через категорію «опору»⁴³, але звернення до практики Європейського Суду з прав людини, де Суд надає тлумачення «примусу» як порушенню принципу статевої автономії, коли істинним загальним знаменником примушування є відсутність добровільних і консенсуальних дій з боку потерпілої особи, підкреслює, що розвиток права і практики у цій сфері відображає еволюцію суспільств у напрямі ефективного забезпечення рівності та поваги до статевої автономії кожної людини⁴⁴.

Для протидії сексуальним злочинам та подолання стереотипних бар'єрів доступу жінок до ефективного кримінального правосуддя у суспільстві повинна культивуватися так звана культура згоди. Девізом цієї культури є: «Так – це Так». Все, що не «Так» («не знаю», «не певен/на», «подумаю», «можливо, завтра») – це «Ні!» Ідея комунікативності згоди полягає у зміщенні акцентів у бік сексуального злочинця – що не переконався у наявності «Так», а не у бік потерпілої особи – що не пручалася «Ні». Кожен із партнерів повинен упевнитися у чітко вираженій вербально чи тілесно добровільній згоді іншого на конкретні дії сексуального характеру⁴⁵.

Експертки «ЮрФем: підтримки» Марта Змисла та Ірина Моргун зазначають, що часто правоохоронні органи нівелюють дослідження відсутності добровільної згоди, яка є ключовою в цих злочинах. За позицією правоохоронців, «немає фізичних ушкоджень, немає насильства». Однак ми працюємо в напрямі того, щоб змінювати підходи та практику в розслідуванні цієї категорії справ⁴⁶.

⁴³ Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ : Видавництво «Елтон-2», 2012. Т. 1. С. 165–209.

⁴⁴ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 53.

⁴⁵ Там само. С. 54.

⁴⁶ Як довести відсутність добровільної згоди у справах щодо зґвалтування? Досвід «ЮрФем: підтримки». URL: <https://jurfem.com.ua/?s=%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0+%D0%B7%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0+>

О. О. Дудоров зауважує на можливі труднощі у правозастосуванні у зв'язку з розмежуванням злочинів, передбачених новими редакціями ст.ст. 152, 153 та ст. 154 КК України, вказуючи, що «серйозною вадою КК України слід визнати відсутність чітких законодавчих критеріїв для розмежування складів злочинів, передбачених ст. 152 (153) і ст. 154 КК України, – за винятком хіба що моменту закінчення цих злочинів і того, що за ст. 154 КК України може нести відповідальність і той, хто не має наміру вчиняти акт сексуального характеру з потерпілою особою»⁴⁷.

Також О. О. Дудоров пропонує вирізняти «нерезультативне» і «результативне» примушування, і, відповідно, зазначає, що «нерезультативне примушування», вчинене тим, хто мав намір здійснити акт сексуального характеру з потерпілою особою, одночасно утворює і склад закінченого злочину, передбаченого ст. 154 КК України. Примушування ж до акту сексуального характеру, вчинене тим, хто безпосередньо після цього вчинив такий акт з потерпілою особою («результативне примушування») має кваліфікуватися лише за ст. 152 (153) КК України⁴⁸. Вочевидь ст. 154 КК України передбачає відповідальність за ті різновиди сексуальних домагань, які є злочинами, відповідно до ст. 40 Стамбульської конвенції, яка вимагає криміналізації чи встановлення іншої санкційності за сексуальні домагання.

Водночас у сучасному світі зростає занепокоєння проблемою харасменту в публічних просторах узагалі, наприклад, освітніх просторах, вуличних просторах. Йдеться про те, що відносини підпорядкування тут мають характер дискурсивних влад. Це означає, що ніби-то горизонтальні зв'язки, наприклад, між колегами на посадах одного рівня, чи перехожими, що прогулюються у парку, насправді відтворюють владний режим «чоловіки / жінки» у гендерованому суспільстві. Видається, що саме у такому ключі необхідно тлумачити ч. 1 ст. 154 КК України, яка не передбачає обов'язковою

⁴⁷ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порадник ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.

⁴⁸ Там само.

ознакою основного складу злочину матеріальну, службову чи іншу залежність потерпілої особи, а робить її кваліфікуючою ознакою⁴⁹.

Встановлюючи покарання у виді штрафу від п'ятдесяти до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або пробачійного нагляду на строк до двох років, або обмеження волі до двох чи до трьох років, або позбавлення волі на такий же строк.

Водночас аналіз рішення ЄСПЛ у справі «С. проти Румунії» порушення ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного та сімейного життя) в контексті позитивних зобов'язань держави щодо права заявниці на ефективне розслідування заявлених нею випадків сексуальних домагань на робочому місці.

Заявниця народилася 1970 року та проживає у Фібіш, округ Тіміш (Румунія). Вона працювала у компанії D., яка надавала клінінгові послуги. Заявницю 2014 року направили на роботу на східну залізничну станцію Тімішоара, яка належала державній залізничній компанії CFR Călători, де вона працювала до 25 жовтня 2017 року.

3 листопада 2017 року заявниця з допомогою адвоката подала до прокуратури при Окружному суді Тімішоари заяву проти С. Р., директора залізничної станції, звинувативши його в неодноразових спробах сексуального насильства щодо неї протягом двох років. Вона запропонувала кількох свідків і надала як докази зроблені нею записи кількох розмов із С. Р. сексуального характеру. Ситуація описана у заяві так:

«Заявниця виконувала свої обов'язки протягом останніх 5 років, але приблизно 2 роки тому С. Р. змінив своє початкове ставлення (яке було належним), вимагаючи, щоб заявниця вступила з ним у статевий акт. Оскільки вона постійно відмовлялася від його домагань, він вчинив серію дій, спрямованих на створення дискомфорту на робочому місці для потерпілої, тероризуючи її. Він неодноразово намагався роздягнути заявницю, коли вона знаходилася одна або у відокремлених місцях;

⁴⁹ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «видавництво «Права людини»», 2018. С. 57.

він кілька разів розстібнув її піджак і попросив її залишитися на місці, тому що він зробить з нею щось «гарне». Він був дуже наполегливим і з часом ставав дедалі агресивнішим... Коли заявниця відмовлялася від його домагань – а вона завжди відмовлялася. Щоб не загрожувати своїй роботі, заявниця уникала кривдника, але останній стежив, коли вона залишиться одна або в місцях, де він міг здійснювати дії сексуального характеру. Він також змінював свою поведінку, коли бачив її опір, відмовляючись давати їй мийні засоби, необхідні їй для роботи, а потім звинувачував її в тому, що вона не виконує свою роботу належним чином. Він також кілька разів стверджував, що «вдарить її по сідницях», і завжди наголошував на своєму становищі начальника, а його принизлива та образлива поведінка щодо заявниці була загальновідомою»⁵⁰.

Прокуратура винесла своє рішення 22 жовтня 2019 року та повідомила про нього заявницю та її адвоката 15 та 19 листопада 2019 року. Вона вирішила припинити розслідування у зв'язку з відсутністю у вчинених діях складу злочину, передбаченого законом.

Заявниця оскаржила рішення прокуратури до окружного суду Тімішоари. В остаточному рішенні від 11 червня 2020 року суд залишив рішення без змін. Хоча суд визнав, що С. Р. просив заявницю про сексуальні послуги, але вважав, що вона не відчувала загрози своїй сексуальній свободі настільки, щоб дії С. Р. підпадали під ознаки кримінального правопорушення. Суд аргументував свій висновок так:

- *на записах заявниця не виглядала збентеженою розмовою з її ймовірним кривдником;*
- *С. Р. заявив під час слідства, що вони – він і заявниця – мали статеві зносини в минулому;*
- *згідно з показаннями свідків, заявниця лише інколи виглядала сумною після зустрічі з С. Р., тоді як зазвичай в інший час вона виглядала доволі веселою.*

ЄСПЛ зазначив, що у справі при належному повідомленні про випадок сексуальних домагань компанія не відреагувала

⁵⁰ Рішення ЄСПЛ у справі «С. проти Румунії» (CASE OF C. v. ROMANIA, application no. 47358/20) від 30 листопада 2022 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-218933%22%5D%7D>

належно, запропонувавши постраждалій звернутися до поліції, хоча має провадити політику з протидії сексуальним домаганням. І хоч розслідування розпочалося негайно, і органи влади, як прокуратура, так і суд, підтвердили, що С. Р. учинив дії, про які стверджує заявниця, тобто дії сексуального характеру, однак вони також вважали, що дії, про які йдеться, не відповідають ознакам, передбаченим кримінальним законодавством для складу злочину. Вказувалося, що заявниця не відчувала себе приниженою вказаними діями, а це є основним елементом складу злочину сексуального характеру. Органи влади могли замовити психологічне обстеження заявниці з метою отримання фахового аналізу її реакцій після зустрічі з С. Р., а також визначити наявність можливих психологічних наслідків стверджуваного переслідування. Вони також могли перевірити, чи існували будь-які підстави для заявниці висунути неправдиві звинувачення проти С. Р.⁵¹

У зв'язку з цим ЄСПЛ, зазначає, що на міжнародній арені сексуальні домагання однозначно засуджуються, і держави закликаються ефективно притягати до відповідальності винних і так покласти край безкарності. Водночас міжнародні документи, зокрема Європейська соціальна хартія та Стамбульська конвенція, вимагають від Договірних сторін вжити необхідних законодавчих та інших заходів для захисту прав та інтересів потерпілих. Такі заходи передбачають, зокрема, захист від вторинної віктимізації – обов'язок, який органи влади не виконали в цій справі.

Зрештою Суд зауважує, що навіть після того, як залізничній компанії стало відомо про скарги на сексуальні домагання, заявниця продовжувала страждати від наслідків, оскільки врешті-решт була змушена залишити роботу⁵².

Рішення ЄСПЛ у справі «С. проти Румунії» дає змогу зробити висновки, що наявність політики протидії сексуальним домаганням, у підготовці яких брала (або зовсім не брала) участь обмежена кількість працівників, має низку недоліків:

⁵¹ Рішення ЄСПЛ у справі «С. проти Румунії» (Case of c. v. Romania, application no. 47358/20) від 30 листопада 2022 року. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-218933%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-218933%22]})

⁵² Там само.

нерозуміння, що таке сексуальні домагання та якими є його вияви; недієвий алгоритм звернення із заявою до керівника (хоч як демонструє кейс Валерії Сікал⁵³ – неможливість розгляду такої заяви, однак в Україні в ЗСУ цей бар'єр подолано); відсутність механізму убезпечення постраждалої від кривдника (за згодою постраждалої); реагування з боку прокуратури і суду ґрунтувалося на стереотипних судженнях, які теж не забезпечили безпеку постраждалої від сексуальних домагань. Динаміка відносин між статями у сучасному світі змінюється, і це потребує нових фокусів реформ у реагуванні на сексуальні домагання.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «сексуальне домагання».
2. Наведіть види і типи сексуальних домагань.
3. Які НПА передбачають механізм захисту від сексуальних домагань?
4. Як в Європі та США розвивалося законодавство, спрямоване на запобігання та протидію сексуальним домаганням?
5. Як співвідносяться поняття «сексуальні домагання», «сексуальне насильство», «зґвалтування» та «примушування до вступу в статевий зв'язок»?
6. Які є найдієвіші практики протидії сексуальним домаганням в Україні?
7. Які види відповідальності передбачені в Україні за вчинення сексуальних домагань?
8. Охарактеризуйте вплив Конвенції МОП 190 на формування політики з протидії сексуальним домаганням.
9. Яка роль Кетрін Маккіннон у захисті жінок від сексуальних домагань?
10. Назвіть відомі вам рішення ЄСПЛ у справах, пов'язаних із сексуальними домаганнями, які можуть мати вплив на судову практику в Україні?

⁵³ Харасмент не сховаєш під камуфляжем: як не поховати справу Валерії Сікал про сексуальне домагання в армії. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/06/24/241446/>

Тестові завдання

1. Сексуальними домаганнями, відповідно до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», є:

а) будь-яка форма небажаної вербальної, невербальної чи фізичної поведінки сексуального характеру, що має на меті чи призводить до приниження гідності людини, зокрема через створення атмосфери залякування, ворожнечі, приниження чи образ;

б) дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування;

в) будь-який сексуальний акт, учинений проти волі жінки, навіть якщо вона не виявляє ознак опору, за винятком згвалтування;

г) будь-яке фактичне зловживання або спроба зловживання вразливим становищем, владою чи довірою для задоволення сексуальних потреб, включаючи, але не обмежуючись отриманням іншою особою грошової, соціальної чи політичної вигоди від сексуальної експлуатації.

2. Коментар із приводу зовнішнього вигляду жінок чи чоловіків, їхнього тіла або особистого інтимного життя – це:

а) вербальні;

б) невербальні;

в) фізичні сексуальні домагання;

г) усі відповіді правильні.

3. Яке із указаних джерел містить таке визначення сексуальних домагань як будь-якої форми небажаної вербальної, невербальної чи фізичної поведінки сексуального характеру, що має на меті чи призводить до приниження гідності людини, зокрема через створення атмосфери залякування, ворожнечі, приниження чи образ:

а) Конвенція МОП 190;

б) Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків в Україні»;

в) Словник Європейського інституту гендерної рівності;

г) Кримінальний кодекс України;

г) Кодекс України про адміністративні правопорушення.

4. Вкажіть відому юристку, яка одна з найперших та найбільше долучилися до формування законодавчих положень і політики з протидії сексуальним домаганням:

а) Кетрін Маккіннон;

- б) Гут Гінзберг;
- в) Христина Кіт;
- г) Шейла Джеффріс.

5. До комісії з розгляду заяв про сексуальні домагання мають входити:

- а) керівники відділів;
- б) гендерна радниця/к керівника;
- в) психолог/ня;
- г) особи, які пройшли відповідні навчання і вміють розглядати такі заяви.

6. Керівництво для роботодавців у сфері гендерної рівності та недискримінації розроблено:

- а) Міністерством соціальної політики України;
- б) представниками/цями профспілок;
- в) конфедерацією роботодавців України;
- г) представницями/ками громадських організацій;
- г) Кабінетом Міністрів України.

7. Сексуальні домагання негативно впливають на сферу праці, а саме (оберіть неправильну відповідь):

- а) впливають на кар'єрне зростання;
- б) впливають на оплату праці;
- в) впливають на професійну сегрегацію;
- г) впливають на вибір хобі.

8. Як запобігти сексуальним домаганням у сфері праці:

- а) створення робочого середовища без дискримінації;
- б) гідне ставлення до працівників та працівниць;
- в) проведення гендерних аудитів;
- г) проведення інформаційно роз'яснювальної роботи;
- г) рекомендувати проходження спеціальних курсів;
- д) усі відповіді правильні.

9. Хлопці смикали дівчину позаду за бюстгалтер і казали пронизливі фрази, на кшталт «ти відчуєш задоволення, якщо займешся з нами сексом». Дівчина одразу сказала, що їй це неприємно, а хлопці продовжували. Ці дії можна кваліфікувати як:

- а) флірт;
- б) комплімент;
- в) сексуальні домагання;
- г) переслідування;
- г) сексуальне насильство.

10. В автобусі чоловік почав говорити дівчині непристойні слова і водночас почав її мацати. Вона відвела його руку

**і попросила відійти, від подивився на неї наче вона ненормальна
і продовжував:**

- а) залицяння;
- б) дражнення;
- в) флірт;
- г) сексуальні домагання;
- г) немає правильної відповіді.

Розділ 8

КРИМІНАЛЬНО-ПРОВА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ІНШИМ ФОРМАМ ГЕНДЕРНОГО НАСИЛЬСТВА

8.1. Примусовий шлюб

8.2. Примусовий аборт

8.3. Примусова стерилізація

8.4. Каліцтво жіночих геніталій

У доктрині є різні підходи до класифікації гендерного (гендерно зумовленого) насильства, і з-поміж форм такого насильства вирізняється фізичне, сексуальне, психологічне й економічне¹ або схожі варіації², водночас не завжди згадується економічне насильство³. Такі види обумовлені, крім історичного досвіду, також положеннями Стамбульської конвенції, в якій «насильство стосовно жінок» розуміється через акти насильства, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання, зокрема погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі (ст. 3). Що ж стосується примусового шлюбу, примусового аборту, примусової стерилізації та каліцтва жіночих геніталій, то вони окремо прописані у Стамбульській конвенції як діяння, що мають бути криміналізовані державами. Заглиблюючись у розуміння сексуального та гендерно зумовленого насильства, зазначимо, що воно охоплює зґвалтування, спроби зґвалтування, всі форми сексуального насильства,

¹ Політова А. С. *Форми гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану). Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 307–311. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.53>. С. 310. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282226/276416>

² Аніщук Н. В. *Правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз* : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50593887.pdf>

³ Перунова О. С. *Юридико-психологічні засади профілактики гендерно обумовленого насильства в органах Національної поліції України* : дис. ... д-ра філософії в галузі знань 08 «Право» : 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. С. 87.

сексуальні погрози, домагання, експлуатацію або приниження, примусову вагітність, примусову стерилізацію, примусовий аборт, торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, сексуальне рабство та калічення жіночих статевих органів⁴. Зважаючи на положення Стамбульської конвенції, що вона застосовується в мирний час і в ситуаціях збройного конфлікту (ст. 2), слід визнати, що вона має застосовуватися для ідентифікації та реагування на випадки СНПК.

8.1. Примусовий шлюб

Стамбульська конвенція підкреслює у преамбулі, що примусовий шлюб є тяжкою формою насильства стосовно жінок і дівчат. Відповідно, на держави покладено зобов'язання:

- вживати необхідних законодавчих або інших заходів для того, щоб шлюби, укладені під примусом, могли бути оскаржені, анульовані або розірвані без покладення неналежного фінансового або адміністративного тягаря на жертву (ст. 32);

- криміналізації умисної поведінки щодо примушування дорослого або дитини до вступу в шлюб (ст. 37);

- криміналізації умисної поведінки щодо заманювання дорослого або дитини на територію Сторони або держави іншої, ніж та, у якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого або дитини до вступу в шлюб (ст. 37);

- забезпечення того, щоб жертви примусового шлюбу, які вивезені до іншої країни для цілей шлюбу та які, як наслідок, втратили свій статус перебування в країні, де вони постійно проживають, могли це право відновити (ст. 59).

Для примусового шлюбу характерна відсутність згоди тієї або того, з ким укладається шлюб.

За Стамбульською конвенцією, примусовий шлюб – це акт навмисного використання фізичних або психологічних погроз, щоб змусити дорослого чи дитину прийняти шлюб, чи перевезення дорослого або дитини до іншої країни, щоб

⁴ Сексуальне та гендерно-зумовлене насильство під час збройного конфлікту. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/8/535677.pdf>

змусити їх вступити в шлюб⁵, тобто акцентовано на елементі примусу.

В Україні примушування до шлюбу криміналізовано Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року № 2227-VIII, чинний з 11 січня 2019 року. Об'єктивна сторона діянь (ст. 151-2 КК України) полягає у:

- 1) примушуванні особи до вступу в шлюб;
- 2) примушуванні особи до продовження примусово укладеного шлюбу;
- 3) примушуванні особи до вступу у співжиття без укладання шлюбу;
- 4) примушуванні особи до продовження співжиття без укладання шлюбу;
- 5) спонуканні з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає.

Кваліфікуючими ознаками є:

- повторність;
- вчинення за попередньою змовою групою осіб;
- вчинення щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством;
- вчинення щодо двох чи більше осіб.

Основним безпосереднім об'єктом злочину є воля, честь і гідність особи, зокрема у сімейних відносинах. Потерпілою від злочину може бути будь-яка особа, незалежно від статі і віку. Суб'єкт злочину загальний. Зазвичай ним є особа, яка має сімейну владу над потерпілою особою (батько, дід, мати). З суб'єктивної сторони злочин може бути вчинений лише умисно⁶.

⁵ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : довідник для членів парламенту. Рада Європи, оновлена редакція, жовтень 2013 року. URL: <https://rm.coe.int/1680096e45> С. 31.

⁶ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2019. С. 101-102.

У доктрині є думка, що поняття «примушування» означає застосування фізичного насильства або погрозу його застосування щодо потерпілого чи його близької особи, або шантаж – погрозу знищити чи пошкодити майно потерпілого, або викрасти потерпілого чи позбавити його волі, або розголосити відомості про потерпілого, які потерпілий бажає зберегти у таємниці, або іншим чином обмежити права, свободи чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи)⁷. Утім розуміння застосування лише фізичного насильства або погрози його застосування не є беззаперечним у ситуаціях СНПК.

Є і думка, що під примушуванням у кримінальному праві слід розуміти незаконний, цілеспрямований, психічний вплив на особу, який може супроводжуватися насильством, з метою змусити особу виконати яку-небудь дію, що зазначена в диспозиції досліджуваної норми, всупереч її волі⁸. Утім і він не відображає специфіку СНПК, зокрема обстановки примусу (а ця характеристика примусового шлюбу була підкреслена у справі Онгвена⁹). Зазначимо, що є і позиція, що примус може включати фізичний, психологічний, фінансовий, сексуальний та емоційний тиск¹⁰, що є дещо ширшим за триаду фізичне насильство-психічне насильство-шантаж.

У Гаазьких принципах, що стосуються сексуального насильства¹¹, примус когось вступити у шлюб або інше інтимне

⁷ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2019. С. 102.

⁸ Камінський П. В. Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження : дис. ... д-ра філософії з галузі знань 08 «Право» : 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. С. 125.

⁹ Peter Robinson's Summary of Decisions of the International Criminal Court. ICC Statute, Rules of Procedure and Evidence, Regulations of Court, and Code of Professional Conduct for Counsel annotated. 2023. С. 76. URL: https://peterrobinson.com/wp-content/uploads/2023/08/Peter-Robinson_ICC-Digest_July-2023.pdf

¹⁰ Forced Marriage Practice Guidance. July 201. URL: <https://www.darlington-safeguarding-partnership.co.uk/media/1723/forced-marriage-july-2019-dsp1.pdf>

¹¹ The Hague Principles on Sexual Violence : The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 18. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

партнерство, включаючи шлюб за домовленістю, тимчасовий шлюб, фальшивий шлюб, передачу подружжя / партнера, визнаються сексуальним насильством, коли вони відбуваються примусово або проти особи, яка не може або не бажає дати справжню, добровільну та конкретну згоду.

Примусовий шлюб є також формою СНПК. Як було встановлено Спеціальним доповідачем ООН із питань систематичних зґвалтувань, сексуального рабства та подібних до рабства практик під час збройних конфліктів, «сексуальне рабство також охоплює ситуації, коли жінок і дівчат примушують до «шлюбу»¹².

За Римським Статутом Міжнародного кримінального суду, примусовий шлюб прямо не передбачений як воєнний злочин чи злочин проти людяності. Однак практика Міжнародного кримінального суду визнала, що формами сексуального рабства можуть бути, наприклад, примусові тимчасові шлюби з солдатами (справа Катанга)¹³. У справі Онгвена обвинувачення у примусовому шлюбі як «іншому нелюдському акті», включеному до складу злочину проти людяності, встановлено на основі попередньої судової практики Спеціального суду для Сьєрра-Леоне та Надзвичайних палат Камбоджі, де стверджувалося, що постраждалі «змушені вступати в подружні стосунки за примусових обставин» і терпіти «серйозні фізичні чи психічні страждання чи травми або серйозний напад на людську гідність зі ступенем тяжкості, який можна порівняти з іншими злочинами проти людяності»¹⁴.

¹² The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 42–43. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

¹³ Peter Robinson's Summary of Decisions of the International Criminal Court. ICC Statute, Rules of Procedure and Evidence, Regulations of Court, and Code of Professional Conduct for Counsel annotated. 2023. P. 70. URL: https://peterrobinson.com/wp-content/uploads/2023/08/Peter-Robinson_ICC-Digest_July-2023.pdf

¹⁴ The Hague Principles on Sexual Violence : The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 42–43. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

Для розуміння кваліфікації примусового шлюбу важливо врахувати такі підходи МКС (справа Онгвена):

- на відміну від сексуального рабства, примусовий шлюб передбачає стосунки ексклюзивності між «чоловіком» і «дружиною», що може призвести до дисциплінарних наслідків за порушення цієї ексклюзивної домовленості;

- примусовий шлюб не обов'язково має сексуальний характер, але тягне «гендерну шкоду», яка, по суті, є нав'язуванням жертві соціально сконструйованих гендерних очікувань і ролей, пов'язаних із «дружиною» або «чоловіком»;

- для встановлення «шлюбу» або «подружнього союзу» не вимагається визнання офіційного чи офіційного шлюбу в конкретному суспільстві. Натомість це може бути встановлено на основі фактів справи, включаючи характер стосунків між злочинцем і потерпілим, а також суб'єктивного погляду потерпілого, третіх осіб і злочинця на вчинення діяння та його або її наміру розглянути, що двоє з них «подружжя»;

- примусовий шлюб як форма інших нелюдських дій є триваючим злочином, який охоплює весь період примусових подружніх стосунків і припиняється лише після звільнення особи з нього¹⁵.

8.2. Примусовий аборт

Стамбульська конвенція вказує на зобов'язання держав криміналізувати умисну поведінку щодо проведення абортів жінці без її попередньої та інформованої згоди (ст. 39). Примусовий аборт тлумачиться як виконання операції аборту на жінці без її попередньої та інформованої згоди¹⁶.

¹⁵ Peter Robinson's Summary of Decisions of the International Criminal Court. ICC Statute, Rules of Procedure and Evidence, Regulations of Court, and Code of Professional Conduct for Counsel annotated. 2023. P. 77–78. URL: https://peterrobinson.com/wp-content/uploads/2023/08/Peter-Robinson_ICC-Digest_July-2023.pdf

¹⁶ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : довідник для членів парламенту. Рада Європи, оновлена редакція, жовтень 2013 року. С. 32. URL: <https://rm.coe.int/1680096e45>

У КК України примушування до аборту без добровільної згоди потерпілої особи криміналізовано у ст. 134. Утім дещо тавтологічними є формулювання «примушування ... без добровільної згоди», бо якщо згоди немає, то аборт вже є примусовим.

Основним безпосереднім об'єктом примушування до аборту слід визнавати фізичну і психічну недоторканність особи, право жінки на материнство. Потерпілою є вагітна жінка (у такому разі, відповідно до ч. 4 ст. 67 стан вагітності не може обтяжувати покарання винного)¹⁷.

У доктрині є позиція, що примушування – це поєднане із застосуванням фізичного насильства або погроз схилення потерпілої особи всупереч її волі (за КК – за відсутності добровільної згоди потерпілої особи) до проведення абортів цієї особи¹⁸. Формами примушування визнаються застосування будь-якого фізичного насильства, погрози його застосуванням, а також шантаж – погрози знищити або пошкодити майно (як потерпілого, так й інших осіб), обмежити права і свободи потерпілої особи, розголосити відомості, які вона хоче зберегти в таємниці, тощо. Примушування може здійснюватись усно, письмово чи з використанням засобів зв'язку, адресуватись потерпілій особі як безпосередньо, так і через третіх осіб¹⁹. Утім є і більш широкий підхід з посиланням на те, що у в. ст. 39 Стамбульської конвенції використовується формулювання «без її (жертви) попередньої та інформованої згоди або розуміння процедури», з чого випливає те, що примушування до абортів / стерилізації можуть бути взагалі не пов'язані з насильством. Ознака «попередньої та інформованої згоди» не стосується згоди потерпілої особи до примушування, а полягає в інформуванні про характер та наслідки медичного втручання (абортів / стерилізації), що дає підстави особі

¹⁷ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2019. С. 84–85.

¹⁸ Там само. С. 96.

¹⁹ Там само. С. 97.

прийняти свідоме рішення щодо погодження відповідної медичної послуги²⁰.

Аналізуючи ці підходи, зазначимо наступне. Основна проблема у тому, що диспозиція ст. 134 КК України змістовно не збігається зі ст. 39 Стамбульської конвенції, адже у Конвенції йдеться про проведення абортів жінці без її попередньої та інформованої згоди, а не про примушування до майбутнього проведення. Без сумніву, і примушування має мати кримінально-правову оцінку, утім, саме через таку несуголосність формулювань і виникають питання щодо сфери охоплення кримінально-правової оцінки у контексті обов'язковості вимог Конвенції, зважаючи на те, що там доволі чітко вказано, яка саме умисна поведінка має бути криміналізована. До речі, це впливає і на визначення моменту закінчення злочину, бо за КК України злочин визнається закінченим з моменту здійснення відповідного впливу на потерпілу особу незалежно від його результативності (на це вказує використання іменника, утвореного від дієслова недоконаного виду, – «примушування»)²¹.

Вважаємо, що більш виваженим є другий підхід, адже він ґрунтується саме на волі жінки та повазі до її можливості самій вирішувати питання щодо свого здоров'я та збереження вагітності та враховує саме зміст формулювання Конвенції.

Суб'єкт кримінального правопорушення – загальний. Суб'єктивна сторона – прямий умисел; мета і мотив не є обов'язковими елементами та не впливають на кваліфікацію.

У Гаазьких принципах, що стосуються сексуального насильства²², примусовий аборт визнається актом сексуального

²⁰ Дьоміна О. П. Нові склади злочинів за ст. 134 Кримінального кодексу України у світлі Стамбульської конвенції: аналіз деяких ознак. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3. С. 109–122. С. 114.

²¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2019. С. 97.

²² The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 68. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

характеру, виходячи з практики міжнародних судів і трибуналів²³. Цей акт є насильницьким за своєю суттю²⁴.

Примусовий аборт є також формою СНПК. «Сексуальне насильство ... включає ... примусові аборти, а також гендерно зумовлені злочини, прямо перелічені в Статуті МКС як воєнні злочини»²⁵.

8.3. Примусова стерилізація

Стамбульська конвенція зобов'язує криміналізувати умисну поведінку в формі проведення хірургічного втручання, метою або наслідком якого є припинення здатності жінки до природної репродукції без її попередньої та інформованої згоди або розуміння процедури. Важливими є два аспекти: медичне втручання щодо позбавлення жінки репродуктивної функції та відсутність попередньої та інформованої згоди жінки.

Без сумніву, можуть бути ситуації, коли примусова стерилізація потрібна для врятування життя жінки, однак, примусова стерилізація як форма гендерного насильства має іншу мету. Зазначимо, що ці питання розглядав ЄСПЛ у справі «V.C. проти Словаччини» (Заява № 18968/07). Заявницю, яка мала ромське етнічне походження, було стерилізовано у державні лікарні після другого кесаревого розтину. Заявниця стверджувала, що після кількох годин родової діяльності

²³ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 72. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

²⁴ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P.78. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

²⁵ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 68. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

та болю медичні працівники лікарні запитали її, чи хоче вона ще мати дітей. Заявниця відповіла, що так, але медичні працівники повідомили її, що якщо вона народить ще одну дитину, то або дитина, або вона помруть. Заявниця почала плакати та оскільки вона була переконана, що її наступна вагітність матиме летальний результат, вона сказала медичним працівникам: «Робіть, що хочете». Потім її попросили підписати реєстр пологів із позначкою, що вона попросила здійснити стерилізацію. Заявниця не розуміла терміна «стерилізація» і підписала реєстр з остраху, що інакше будуть летальні наслідки. Коли пологи перебували на завершальному етапі, її сприйняття та пізнавальні здібності знаходилися під впливом родової діяльності та болю. Після цього її залишив чоловік, на її думку, через безпліддя, та була піддана остракізму з боку ромської громади. ЄСПЛ визнав порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки стерилізація є серйозним втручанням у стан репродуктивного здоров'я людини, впливає на різноманітні аспекти особистої цілісності особи, включаючи її фізичне та психічне благополуччя і емоційне, духовне та сімейне життя; позиція відрізняється у випадку проведення такого лікування без згоди психічно здорового повнолітнього пацієнта, і такі дії слід розглядати як несумісні з вимогою поваги до людської свободи і гідності, яка є однією з основоположних засад, на яких основана Конвенція. У цій справі заявницю було стерилізовано в державній лікарні одразу після того, як вона народила другу дитину за допомогою кесаревого розтину. Лікарі вважали за необхідне проведення процедури, оскільки можлива третя вагітність могла бути серйозною небезпекою для її життя та життя її дитини, зокрема, небезпеку розриву матки. Оскільки невідкладної ситуації, пов'язаної з неминучим ризиком непоправної шкоди життю або здоров'ю заявниці не було, і оскільки заявниця була психічно здоровою повнолітньою пацієнткою, її інформована згода була необхідною передумовою для проведення процедури, навіть якщо припустити, що існувала «необхідність» з погляду медицини. Із наданих документів не вбачається, що заявницю було повністю проінформовано про її стан здоров'я, пропоновану процедуру та її альтернативи. Крім того, те, що заявницю попросили надати згоду на таке

втручання тоді, коли в неї відбувалася родова діяльність і незадовго до проведення кесаревого розтину, вочевидь не дозволяв їй прийняти своє добровільне рішення після обмірковування всіх відповідних питань та, як вона могла цього бажати, після обмірковування наслідків та обговорення цього питання зі своїм партнером. Отже, процедура стерилізації грубо втрутилась у фізичну цілісність заявниці, оскільки її було позбавлено репродуктивної функції. На момент проведення стерилізації заявниці було двадцять років, тобто вона перебувала на ранній стадії репродуктивного життя. Процедура з погляду медицини не була неминуче необхідною. Заявниця не надала на неї своєї інформованої згоди. Замість цього їй було запропоновано підписати друковані слова «пацієнтка просить проведення стерилізації», коли вона перебувала у лежачому положенні та потерпала від болі, пов'язаної із кількогадинною родовою діяльністю. Її підштовхнуло підписати документ те, що медичні працівники сказали їй, що вона або її дитина помруть у разі наступної вагітності. Отже, процедура стерилізації, а також спосіб, в який заявниці запропоновано погодитися на неї, могли пробудити в ній відчуття страху, страждання та неповноцінності, а також тягти сильні страждання²⁶.

У ст. 134 КК України криміналізовано примушування до стерилізації без добровільної згоди потерпілої особи та ця ж дія, якщо вона спричинила смерть потерпілої особи чи інші тяжкі наслідки. Стосовно диспозиції є зауваження, адже тавтологічними є формулювання «примушування ... без добровільної згоди» є тавтологією, і якщо йдеться про примушування, то це означає, що згоди немає, та, відповідно, відсутність згоди свідчить про примусовий характер стерилізації.

Що стосується потерпілих, то, на відміну від вимог Стамбульської конвенції, ст. 134 КК України є гендерно нейтральною, тому потерпілими можуть бути і жінки, і чоловіки, які мають репродуктивну здатність.

Питання примушування та його тлумачення розглядалися вище у питанні стосовно примушування до абортів.

²⁶ URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:\[%22UKR%22\],%22appno%22:\[%2218968/07%22\],%22itemid%22:\[%22001-117793%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22UKR%22],%22appno%22:[%2218968/07%22],%22itemid%22:[%22001-117793%22]})

Водночас важливо, що на кваліфікацію за ч. 4 (ч. 5) ст. 134 не впливають: наявність у потерпілої особи медичних протипоказань для проведення стерилізації; місце проведення стерилізації, до якої примушують потерпілу особу (відбуватиметься це в акредитованому акушерсько-гінекологічному стаціонарі, урологічному відділенні акредитованого закладу охорони здоров'я чи в іншому місці); вид стерилізації – буде вона постійною або тимчасовою (зокрема, постійна стерилізація жінки призводить до незворотних змін в її статевих органах, що виключає можливість настання вагітності); здійснюватиме стерилізацію належний фахівець (наприклад, хірургічну кастрацію чоловіка має провадити лише андролог-хірург) чи якась інша особа. Спонування особи до її стерилізації за наявності у неї медичних протипоказань, якщо вона добровільно погоджується на таке хірургічне втручання, не може кваліфікуватись за ч. 4 (ч. 5) ст. 134²⁷.

Суб'єкт кримінального правопорушення є загальним, а суб'єктивна сторона – прямий умисел; мета та мотив не є обов'язковими елементами та не впливають на кваліфікацію.

У Гаазьких принципах, що стосуються сексуального насильства²⁸, примусова стерилізація розглядається як акт сексуального характеру, насильницький за своєю суттю.

Примусова стерилізація є також формою СНПК, тобто воєнним злочином. У Римському Статуті Міжнародного кримінального суду примусова стерилізація розглянута як воєнний злочин і злочин проти людяності. Елементами цього злочину як воєнного злочину, згідно з ознаками складу злочинів, є: виконавець позбавив одну чи кілька осіб природної репродуктивної здатності; дії не були виправдані необхідністю медичного або лікарняного лікування такої особи чи осіб і не були вчинені з їхньої згоди, яка виражає їхню істинну волю;

²⁷ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіге, 2019. С. 96.

²⁸ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf> P. 16.

дії відбувалися в контексті міжнародного збройного конфлікту та були пов'язані з ним; виконавець усвідомлював фактичні обставини, які свідчили про існування збройного конфлікту.

8.4. Каліцтво жіночих геніталій

Стамбульська конвенція визнає каліцтво геніталій тяжкою формою насильства стосовно жінок і дівчат й зобов'язує криміналізувати таку умисну поведінку: а) видалення, інфібуляція або здійснення будь-якого іншого каліцтва в цілому або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора; б) примушування жінки до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення її до цього; с) підбурювання, примушування дівчини до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення її до цього (ст. 38).

Важливо відмітити таке тлумачення цих пунктів статті: «підпункт «б», з іншого боку, передбачає факт співучасті з правопорушником в актах, передбачених у пп. «а», шляхом примусу або схилення жінки до видалення, інфібуляції або каліцтва великих статевих губ, малих статевих губ або клітора. В цій частині застосування положення обмежується лише повнолітніми жертвами. Підпункт «с» криміналізує факт підбурювання, примушування дівчини до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення її до видалення, інфібуляції або каліцтва великих статевих губ, малих статевих губ або клітора. Ця частина положення обмежується лише жертвами-дівчатками і охоплює ситуації, коли будь-хто (зокрема батьки, дідусі чи бабусі або інші родичі) примушують свою доньку або родичку до цієї процедури. Автори вважали за необхідне розрізнити жертв, які є повнолітніми особами та дівчатками, бо не хотіли криміналізувати підбурювання жінок до будь-яких актів, передбачених у пп. «а»»²⁹.

Зазначимо, що серед таких діянь є жіноче обрізання, що проводиться у деяких країнах і спільнотах відповідно

²⁹ Пояснювальна доповідь до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 11.05.2011. С. 130. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>

до традицій, фактору культури, немає нічого спільного з турботою про дівчинку / жінку, призводить до значних проблем з соматичним і психічним здоров'ям, впливає на інтимне життя жінки. Загальна рекомендація Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок №14: Обрізання в жінок – ще у 1990 році рекомендувала викоринити практики обрізання жінок. Утім, понад 200 мільйонів дівчат і жінок, які живуть сьогодні, зазнали каліцтва жіночих статевих органів у 30 країнах Африки, Близького Сходу та Азії, де воно практикується. Є чотири типи каліцтва жіночих геніталій, які мають серйозні короткострокові та довгострокові наслідки³⁰. Мало того, є практика «обрізання на канікулах», коли для обрізання дівчата вивозяться за кордон до країни, де схвалюється це насильство³¹.

КК України, на відміну від Стамбульської конвенції, криміналізував каліцтво статевих органів у статті про умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121). Утім, слушно зазначається у доктрині, що як і обрізання крайньої плоти пенісу чоловіка, здійснення певної зміни великих статевих губ, малих статевих губ або клітора жінки не може кваліфікуватися за ст. 121, якщо воно є дозволеною згідно із національним законодавством формою медичного втручання або пластичною операцією на статевих органах, яка обумовлена медичними та/або косметологічними показаннями. Але ознаки, за якими можна відрізнити останню від кримінально караного каліцтва статевих органів, мають бути встановлені за допомогою Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. У разі каліцтва статевих органів, поєднаного з високою крововтратою, формула обвинувачення повинна включати і небезпечність для життя в момент заподіяння³². З урахуванням гендерно нейтральної криміналізації каліцтва геніталій, є питання стосовно чоловічого обрізання, яке є релігійною

³⁰ Female genital mutilation. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/female-genital-mutilation>

³¹ Детально: FGM still a 'global concern'. URL: <https://www.dw.com/en/female-genital-mutilation-still-a-global-concern/a-37363059>

³² Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Vaite, 2019. С. 60.

процедурою у деяких релігіях. Слід погодитись з О. В. Харитоновою, що з урахуванням значно менших ризиків і шкоди для здоров'я цей обряд має бути виведений з кримінально-правового поля, але питання правових заборон щодо цього релігійного обряду має залишитися у публічній дискурсивній площині³³.

Вважаємо, що формулювання ст. 121 КК України не криміналізують примушування жінки до того, щоб вона зазнала актів каліцтва геніталій або схилення її до цього; а також підбурювання, примушування дівчини до того, щоб вона зазнала актів каліцтва геніталій, або схилення її до цього (ст. 38 Стамбульської конвенції). Тут не може йтися про співучасть, адже у ст. 27 КК України йдеться про відповідну форму взаємодії з іншим співучасником, але не з потерпілим. Отже, лише за наявності ознак катування, поєднаного з примушуванням жінки (чи дівчини) до каліцтва жіночих геніталій, вимоги Стамбульської конвенції можна вважати виконаними³⁴.

Суб'єкт злочину є загальним, це діяння є умисним. Потерпілими можуть бути і жінки, і чоловіки.

Зазначимо, що у доктрині висловлюється думка про недоречність криміналізації каліцтва статевих органів за ст. 121 КК України, є пропозиції винесення у окрему статтю³⁵, із мотивуванням у тому числі формою вини та дискримінаційним характером каліцтва саме стосовно жінок³⁶.

³³ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 72.

³⁴ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2019. С. 65.

³⁵ Shkodiak Alona. Genital mutilation (article 121 Criminal Code of Ukraine) vs. female genital mutilation (§ 226a Criminal Code of the Federal Republic of Germany). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 2 (Volume 2). С. 191.

³⁶ Політова А. М., Акімов М. О. Каліцтво статевих органів як один із наслідків умисного тяжкого тілесного ушкодження. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1. С. 156–157. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-151-160>

У Гаазьких принципах, що стосуються сексуального насильства³⁷, сексуальні каліцтва розглядаються як акти сексуального характеру, насильницькі за своєю суттю. Калічення статевих органів є дуже поширеною формою сексуального катування осіб будь-якої статі³⁸.

Каліцтво жіночих геніталій є воєнним злочином (виявом СНПК) та злочином проти людяності. Судова палата у справі Квочка та ін. (Kvočka et al) пояснила, що «сексуальне насильство є ширшим, ніж зґвалтування, включаючи ... сексуальне калічення...»³⁹. Утім прямо цей різновид СНПК не зазначений у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду. Це не заважає його кваліфікувати за ст. 438 КК України як воєнний злочин, оскільки його можна розглядати як «будь-яку іншу форму сексуального насильства, яка також становить грубе порушення Женевських конвенцій» (ст. 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду) (що підтверджується на практиці⁴⁰).

³⁷ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 70. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

³⁸ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 38. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

³⁹ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 68. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

⁴⁰ Настільна книга судді з матеріалами для розгляду справ про міжнародні злочини. С. 172. URL: <http://www.nsj.gov.ua/files/1687510022%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%97%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8%20%D0%9D%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B4%D1%96.pdf>

Питання для самоконтролю

1. Які форми гендерного насильства, крім зґвалтування, мають бути криміналізовані на виконання зобов'язань за Стамбульською конвенцією?
2. Чи є примусовий шлюб воєнним злочином? Якщо так, то з огляду на які джерела міжнародного права?
3. У чому полягає триваючий характер примусового шлюбу як вияву СНПК?
4. Чи коректним є формулювання диспозиції ст. 134 КК України?
5. Чи відповідають положення ст. 134 КК України Стамбульській конвенції?
6. Чи однакові гендерні підходи у Стамбульській конвенції та КК України щодо примусової стерилізації?
7. Як визначає Стамбульська конвенція каліцтво жіночих геніталій?
8. Чи є жіноче обрізання каліцтвом жіночих геніталій та якого типу за класифікацією ВООЗ?
9. Які особливості криміналізації каліцтва статевих органів за КК України?
10. Чи є потреба у зміні характеру криміналізації статевих органів в українському законодавстві?

Тестові завдання

1. Яка з форм об'єктивної сторони НЕ вказана у ст. 151-2 КК України?

- а) примушування особи до вступу в шлюб;
- б) примушування особи до вступу у співжиття без укладання шлюбу;
- в) передача партнера / партнерки;
- г) примушування особи до продовження співжиття без укладання шлюбу.

2. Оберіть пропущені слова у формулюванні: «на відміну від ..., ... передбачає стосунки ексклюзивності між «чоловіком» і «дружиною», що може призвести до дисциплінарних наслідків за порушення цієї ексклюзивної домовленості»

- а) сексуальне насильство / примусовий шлюб;
- б) сексуальне насильство / каліцтво жіночих геніталій;
- в) сексуальне насильство / примусовий аборт;
- г) примусовий шлюб / сексуальне насильство.

3. Порушення якої статті або статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлено ЄСПЛ у справі:

- а) ст. 3 та ст. 2;
- б) ст. 5;
- в) ст. 2;
- г) ст. 3 та ст. 8.

4. Примусова стерилізація за Римським Статутом:

- а) не згадується;
- б) згадується виключно як воєнний злочин;
- в) згадується виключно як злочин проти людяності;
- г) згадується як воєнний злочин і злочин проти людяності.

5. Кваліфікуючими ознаками примушування до стерилізації за ч. 5 ст. 134 КК України є:

- а) спричинила смерть потерпілої особи чи інші тяжкі наслідки;
- б) спричинила тяжкі тілесні ушкодження;
- в) спричинила психічний розлад;
- г) вчинено близьким родичем.

6. Стамбульська конвенція вказує на необхідність криміналізації умисної поведінки стосовно каліцтва:

- а) каліцтва жіночих геніталій;
- б) каліцтва статевих геніталій;
- в) обрізання жіночого;
- г) обрізання чоловічого.

7. У КК України примушування жінки до того, щоб вона зазнала актів видалення, інфібуляція або здійснення будь-якого іншого каліцтва в цілому або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора, або схилення її до цього:

- а) криміналізовано, потерпілою є повнолітня;
- б) криміналізовано, потерпілою є неповнолітня;
- в) не криміналізовано;
- г) немає правильної відповіді.

8. У КК України підбурювання, примушування дівчини до того, щоб вона зазнала актів видалення, інфібуляція або здійснення будь-якого іншого каліцтва в цілому або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора, або схилення її до цього:

- а) криміналізовано, потерпілою є повнолітня;
- б) криміналізовано, потерпілою є неповнолітня;
- в) не криміналізовано;
- г) немає правильної відповіді.

9. Заповніть таблицю:

Діяння	Потерпілий (згідно з КК України)	Потерпілий (згідно зі Стамбульською конвенцією)
Примушування до абортів без добровільної згоди		
Примушування до стериліза- ції без добровільної згоди		
Примусова стерилізація		
Каліцтво статевих органів		

10. Формулювання «видалення, інфібуляція або здійснення будь-якого іншого каліцтва в цілому або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора» надано як визначення:

- а) обрізання у Стамбульській конвенції;
- б) каліцтва статевих геніталій у КК України;
- в) прояву сексуального насильства у Римському Статуті;
- г) каліцтва жіночих геніталій у Стамбульській конвенції.

Розділ 9

ЗАХОДИ З РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

9.1. Інституційний механізм формування та реалізації гендерної політики в Україні (Романцова С. В.)

9.2. Впровадження гендерної рівності в системі органів виконавчої влади України (Романцова С. В.)

9.3. Заснування інституту гендерних радників і радниць (Євхутіч І. М.)

9.4. Особливості реалізації гендерної рівності в діяльності органів системи МВС України (Лісіцина Ю. О.)

9.5. Реалізація гендерної рівності у закладах вищої освіти системи МВС України (Лісіцина Ю. О.)

9.1. Інституційний механізм формування та реалізації гендерної політики в Україні

Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства є основою політики, орієнтованої на людину. Гендерна політика – це політика соціальної справедливості, яка враховує потреби різних груп жінок і чоловіків, це джерело реалізації людського потенціалу жінок і чоловіків у професії, сім'ї, політиці та суспільній діяльності. Державна політика забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків створює умови для сталого розвитку країни та гарантує безпеку¹.

Протягом останніх десятиліть Україна досягла значного прогресу в забезпеченні рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах та приєдналася до всіх основних міжнародних договорів у сфері гендерної рівності та прав жінок, зокрема Пекінської декларації, Конвенції про ліквідацію всіх

¹ Бабак М. М., Гаращенко С. В., Зайцева О. В. Посібник для державних службовців щодо інструментів впровадження гендерного підходу : посібник. Київ, 2021. 80 с. URL: <https://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1668069671.pdf>

форм дискримінації щодо жінок та Факультативного протоколу до неї, відповідних конвенцій Міжнародної організації праці, Конвенції про права осіб з інвалідністю. Україна є учасницею ключових міжнародних договорів з прав людини, зокрема Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод².

У 2020–2021 роках Україна отримала офіційний статус учасниці таких міжнародних ініціатив, як «Партнерство Біарріц» і «Коаліція дій для сприяння досягненню гендерної рівності», набула членства у Міжнародній коаліції за рівну оплату праці (EPIC), а також приєдналася до Групи друзів жінок, миру й безпеки, продемонструвавши прихильність до реалізації резолюцій Ради Безпеки ООН 1325³.

Удосконалено нормативно-правову базу щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, зокрема, Виборчий кодекс України доповнено 40% гендерними квотами під час формування партіями загальнодержавного та регіональних виборчих списків, внесено зміни до законодавства України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах та інших військових формуваннях, а також щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною⁴. Завдяки реалізації Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2018 р. № 273, вдалося досягти очікуваних результатів щодо збільшення представництва жінок у Верховній Раді України, міських та обласних радах, скорочення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків, включення гендерного компонента в нормативно-правові акти⁵.

² Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220752?an=24>

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само

Станом на 2024 рік понад 89 територіальних громад та 2 обласні ради в Україні підписали Європейську хартію рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад⁶, розроблену 2004 року Радою європейських муніципалітетів і регіонів (РЕМР). Хартія, підтримана Європейською комісією, закликає органи місцевого самоврядування взяти на себе зобов'язання використовувати наявні повноваження і партнерство для досягнення більшої рівності своїх громадян.

Незважаючи на позитивні зрушення у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, гендерна нерівність ще існує у багатьох сферах.

Згідно із звітом Всесвітнього економічного форуму, 2024 року Україна у рейтингу за Індексом гендерної нерівності посідає 63 місце з-поміж 146 держав (щодо економічних можливостей – 40 місце, освіти – 1 місце (входить до списку 28 країн із показником досягнення гендерної рівності), охорони здоров'я – 42 місце, політичних можливостей – 91 місце)⁷.

Військова агресія російської федерації проти України загострює наявні проблеми та створює нові виклики для різних груп жінок і чоловіків, зокрема: переміщення, втрата доходу, ризик бідності, насильство, в тому числі сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, на тимчасово окупованих територіях, ризики торгівлі людьми⁸.

Згідно з даними Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН) понад 6,7 мільйона біженців із України звернулися за міжнародним захистом – більшість із них у Європі, на додаток до понад 3,7 мільйона людей, які залишаються вимушено переміщеними всередині країни. Переважно це жінки з дітьми, жінки похилого віку, особи з інвалідністю⁹.

⁶ Трускавецька міська громада підписала Хартію рівності. URL: <https://gender.auc.org.ua/?p=899>

⁷ Глобальний звіт про гендерні розриви за 2024 рік. URL: <https://www.weforum.org/publications/series/global-gender-gap-report/>

⁸ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220752?an=24>

⁹ Люди, що були змушені залишити свої домівки в Україні, все ще сподіваються повернутися, хоча невизначеність зростає після 1000 днів повномасштабної війни. URL: <https://www.unhcr.org/ua/news/press-releases/people-forced-flee-their-homes-ukraine-still-hope-return-while-uncertain>

За даними швидкої гендерної оцінки, проведеної структурою ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок в Україні, у порівняно безпечних областях України, куди масово почали переміщуватися жінки, чоловіки, діти із областей, у яких тривали активні бойові дії, ресурси для зручного розміщення переселенців швидко вичерпалися. Сотні тисяч сімей вимушені були розміщуватися у приміщеннях без належних гігієнічних і санітарних умов, непридатних для тривалого перебування¹⁰.

У зв'язку з обмеженими можливостями забезпечення догляду за дітьми дошкільного віку жінки з такими дітьми не мають змоги продуктивно працювати. Також обмеженим є доступ таких жінок до охорони здоров'я та освіти. Засоби до існування здебільшого забезпечуються за рахунок соціальної підтримки, яку надає Уряд, та гуманітарної допомоги¹¹.

Із початком війни рівень зайнятості населення стрімко знизився, насамперед у приватному секторі. Для багатьох сімей, передусім неповних, сімей осіб з інвалідністю соціальна підтримка є єдиним джерелом доходу. Станом на квітень 2022 року жінки становили приблизно 72 відсотки одержувачів соціальної допомоги¹².

Бойові дії тривають і людські втрати збільшуються і серед цивільного населення, і серед військових.

Військовослужбовці росії, держави-агресора, на тимчасово окупованих територіях України застосовують сексуальне насильство як засіб війни. Механізм захисту постраждалих від насильства обмежений, позаяк правоохоронні органи України тимчасово не мають доступу до цих територій.

¹⁰ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220752?an=24>

¹¹ Там само.

¹² ООН Жінки та CARE, Оперативний ґендерний аналіз ситуації в Україні, ООН Жінки, Київ, 4 травня 2022. URL: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2022/05/rapidgender-analysis-of-ukraine>

Існують ризики торгівлі людьми на тимчасово окупованих територіях України та після перетину кордону. Правозахисники та представники вразливих груп населення, зокрема ВІЛ-інфіковані, жінки з інвалідністю, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, стикаються з підвищеним ризиком насильства.

Для забезпечення стійкості України, її відновлення та подальшого розвитку важливим є збереження досягнень державної політики у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також інтеграція гендерного підходу в усі стратегії, програми розвитку, застосування гендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі. Верховна Рада України ухвалила закон, що передбачає застосування гендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі на державному та місцевому рівнях, 16 січня 2025 року Парламент України підтримав законопроект №12245 «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо актуалізації та удосконалення деяких положень». Про відповідні зміни щодо застосування гендерно орієнтованого підходу йдеться у ст.ст. 2, 7 та 20 цього законопроекту¹³, що забезпечить рівну участь і врахування потреб та інтересів жінок і чоловіків, які належать до різних груп населення, у процесах відновлення України.

Визначальною умовою досягнення гендерної рівності є цілеспрямована державна політика, а саме: діяльність державних інституцій із забезпечення та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків; утвердження гендерної демократії; формування гендерної культури у суспільстві, захисту від дискримінації за ознакою статті. Серед актуальних напрямів розвитку державної гендерної політики України національні та міжнародні експерти протягом тривалого часу визначають необхідність посилення інституційного механізму її реалізації на національному та регіональному

¹³ Ухвалено законопроект, що передбачає застосування гендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі. URL: <https://www.help-platform.in.ua/uhvalo-zakonoprojekt-shho-peredbachaye-zastosuvannya-genderno-orientovanogo-pidhodu-v-byudzhethnomu-proczesi/>

рівнях, включення гендерної складової в реформи та координацію відповідних дій¹⁴.

Спершу головна роль інституційних механізмів гендерної рівності зводилася до прийняття законодавства; спостереження за його виконанням та просвітницької діяльності щодо поліпшення статусу жінок. Нині ж інституційні механізми відіграють значно вагомішу роль – вони мають бути індикатором інтеграції гендерної проблематики в системі управління суспільством і державою¹⁵. Підтвердженням важливості для України політики забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків як складової євроінтеграційних процесів та посилення інституційного механізму у 2017 році є запровадження Урядом України посади Урядового уповноваженого з питань гендерної політики. До компетенції Віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної політики належать питання щодо провадження державної політики забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків та координації взаємодії центральних органів виконавчої влади в межах забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, запобігання насильству в сім'ї.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 року № 784, утворено Комісію з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, яку очолює Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України. До її складу входять заступники міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, які призначені уповноваженими особами (координаторами) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у відповідних центральних органах виконавчої влади.

¹⁴ Левченко К., Жуковська Г. Інституціональний механізм реалізації державної політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: актуальний стан, проблеми, перспективи розвитку. *Публічне право*. 2018. № 3 (31). С. 196–203. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/31/23.pdf>

¹⁵ Інституційний механізм забезпечення гендерної рівності та досвід НАТО. URL: <https://ukrainetonato.com.ua/henderna-polityka/institutsiynnyu-mekhanizm-zabezpechennia-hendernoi-rivnosti-ta-dosvid-nato/>

Такий інституціональний механізм в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування забезпечується роботою уповноважених осіб, консультативно-дорадчих органів, радників з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків, відповідальних структурних підрозділів. Завдяки наявності та роботі інституційних механізмів органи виконавчої влади та місцевого самоврядування здатні реалізовувати покладені на них повноваження та завдання, в межах своєї компетенції, щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків¹⁶.

Для ефективної роботи національного механізму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в умовах повномасштабної війни важливо забезпечити його стійкість та гнучкість із метою реагування на нові виклики.

Для належного реагування на виклики щодо сексуально-го насильства, пов'язаного з конфліктом, у травні 2022 року із числа членів Комісії утворено міжвідомчу робочу групу з протидії такому насильству¹⁷.

Для створення системи забезпечення гендерної рівності в усіх сферах життєдіяльності суспільства та подолання дискримінації:

– прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 930 «Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», якою затверджено типові положення про відповідальний підрозділ з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та про радника з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі;

¹⁶ Левченко К., Жуковська Г. Інституціональний механізм реалізації державної політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: актуальний стан, проблеми, перспективи розвитку. *Публічне право*. 2018. № 3 (31). С. 196–203. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/31/23.pdf>

¹⁷ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220752?an=24>

– затверджено Інструкцію щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів (наказ Мінсоцполітики від 7 лютого 2020 року № 86), якою встановлено загальні вимоги до застосування гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів із метою виконання норм Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»;

– затверджено Методичні рекомендації щодо оцінювання гендерного впливу галузевих реформ (наказ Мінсоцполітики від 14 квітня 2020 року № 257), якими визначено алгоритм оцінювання ймовірних та/або наявних наслідків реалізації галузевих реформ на становище різних груп жінок і чоловіків¹⁸.

Із метою вдосконалення порядку проведення гендерно-правової експертизи внесено зміни до Постанови Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 року № 997 «Питання проведення гендерно-правової експертизи», адже гендерно-правова експертиза – це дієвий інструмент «скринінгу» нормативно-правового акту, який перевіряє, чи не порушує він принцип забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Окрім того, це додатковий аналіз на дотримання міжнародних стандартів у сфері гендерної рівності та національного законодавства. Гендерно-правова експертиза для проєктів законів, наприклад, може допомогти законодавцеві дотримуватися сформованого національного плану дій у сфері забезпечення рівності жінок та чоловіків, а також передбачити, які наслідки матиме прийняття закону для людей різних статей¹⁹.

Гендерно-правова експертиза проєктів нормативно-правових актів проводиться Мін'юстом під час здійснення правової експертизи. Результати проведення Мін'юстом гендерно-правової експертизи проєкту нормативно-правового акта

¹⁸ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220752?an=24>

¹⁹ Бушак Я. Що таке гендерно-правова експертиза і навіщо парламенту за неї голосувати. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/shcho-take-genderno-pravova-ekspertiza-poyasnennya-302863/>

відображаються у висновку Мін'юсту за результатами його правової експертизи, в якому зазначається інформація про наявність норм, які не відповідають принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, та подаються пропозиції щодо необхідності доопрацювання проєкту нормативно-правового акта в разі їх виявлення або про відсутність таких норм²⁰.

Результати гендерно-правової експертизи оформлюються висновком про відповідність або невідповідність акту законодавства або проєкту нормативно-правового акту принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, норми, що визнані дискримінаційними разом із обґрунтуванням прийняття рішення про віднесення їх до дискримінаційних.

Водночас є певні особливості оформлення висновків гендерно-правової експертизи для актів законодавства та для проєктів нормативно-правових актів у разі невідповідності таких актів або окремих їх положень принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків:

- висновок гендерно-правової експертизи акту законодавства повинен містити можливі шляхи усунення дискримінаційних норм, у разі необхідності пропонуються інші заходи, що сприятимуть удосконаленню правового регулювання у відповідній сфері;

- висновок гендерно-правової експертизи проєкту нормативно-правового акту повинен містити наслідки, до яких може призвести застосування таких дискримінаційних норм;

- висновки гендерно-правової експертизи актів законодавства надсилаються до відповідних органів та оприлюднюються згідно з Порядком проведення гендерно-правової експертизи, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України²¹.

Забезпечення гендерних підходів під час формування, реалізації, моніторингу й оцінювання державної політики

²⁰ Порядок проведення гендерно-правової експертизи. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 року № 997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-2018-%D0%BF#Text>

²¹ Рівні права чоловіків та жінок. URL: <https://centraljust.gov.ua/news/info/rivni-prava-cholovikiv-ta-jinok>

ґрунтується на використанні статистичних даних із розподілом за статтю, віком, місцем проживання, наявністю інвалідності та іншими релевантними ознаками. Перелік індикаторів, у розрізі яких проводиться збір даних для моніторингу гендерної рівності, містить 226 показників²². Водночас рівень застосування органами державної влади під час формування державної політики розподілу наявних даних за статтю залишається низьким, що не дає змоги враховувати потреби окремих груп жінок і чоловіків, передусім тих, які зазнають дискримінації за декількома ознаками, отже, порушує один із принципів Цілей сталого розвитку²³ – не залишати нікого осторонь.

Водночас перелік адміністративних даних, що формуються органами державної влади, потребує перегляду з метою включення гендерно чутливих показників, адже ці показники дають можливість якісно проаналізувати й оцінити ситуацію, спланувати та підготувати ефективні рішення, підвищити рівень ефективності ухвалення рішень, справедливо розподіляти ресурси, проводити гендерно чутливий моніторинг та оцінювання, створити підґрунтя для суспільного діалогу, виконувати зобов'язання та наблизитися до міжнародних стандартів²⁴.

На виконання Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2018 року № 273, а також Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 року № 1544, метою якого є створення умов для забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у подоланні конфліктів, встановленні миру, процесах відновлення, протидії безпековим викликам, системної протидії насильству

²² Індикатори для моніторингу гендерної рівності в Україні. *Моніторинговий звіт 2021*. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/2021_Indukator-Monitor.pdf

²³ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

²⁴ Гендерний компонент у відкритих даних України. URL: https://tapas.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/OD-research_27.11UA.pdf

за ознакою статі та насильству, пов'язаному з конфліктом²⁵ – систематично проводяться навчання з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, представників сектору безпеки та оборони.

Згідно з результатами всеукраїнського опитування (2018 року), проведеного Національним демократичним інститутом міжнародних відносин, 77% українців (81% жінок і 73% чоловіків) вважали рівність важливою. Дослідження 2019 року засвідчило про збільшення зацікавленості громадян України питаннями забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та готовність підтримати жінок під час виборів. Відповідно до Всеукраїнського телефонного опитування «Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України», проведеного 2020 року, 64% українців вважали, що і чоловіки, і жінки рівною мірою мають бути представлені у політиці²⁶.

Результати зазначених досліджень свідчать про готовність суспільства загалом до активних перетворень у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Водночас стійкими є гендерні стереотипи, на подолання яких спрямовано, наприклад, Національну стратегію подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року²⁷. Визначено такі стратегічні цілі: вдосконалення законодавства про рівну оплату праці; *створення сприятливих умов для подолання стереотипів* і дискримінації щодо професій за ознакою статі; створення сприятливих умов для зручного поєднання сімейних і професійних обов'язків. Стратегією впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року

²⁵ Національний План Дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 року № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>

²⁶ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220752?an=24>

²⁷ Національна стратегія подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2023-%D1%80#Text>

на виконання Стратегічної цілі 2 передбачено, що діяльність із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків повинна мати наскрізний характер, спрямований на виявлення і нейтралізацію стереотипів за ознакою статі, які призводять до недотримання паритетного становища жінок і чоловіків та дискримінації²⁸.

Завдяки доповненню загальних програм підвищення кваліфікації питанням забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, що визначено Положенням про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2019 р. № 106, рівень розуміння проблематики гендерної рівності державними службовцями та посадовими особами місцевого самоврядування поступово зростає²⁹. Серед найбільш актуальних тем для навчання держслужбовцями у 2023 році визначені:

- гендерна рівність та гендерна політика: основні поняття (39,9%);
- гендер та лідерство (38,86%);
- розпізнавання та реагування на дискримінацію (35,17%);
- міжнародні зобов'язання та національне законодавство України щодо гендерної рівності (30,29%)³⁰.

²⁸Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 року № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text>

²⁹Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 752-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220752?an=24>

³⁰Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у публічному секторі України : звіт за результатами опитування. К. Левченко та ін.; за заг. ред. Н. Алущиної. Київ, 2023. 76 с. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/19.04.23/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B001.pdf>

Водночас простежується недостатній рівень застосування гендерних підходів у діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, зокрема щодо врахування потреб та інтересів різних груп жінок і чоловіків на етапах формування, реалізації та моніторингу політики, планування та розподілу бюджетних коштів, надання послуг.

З огляду на викладене, незважаючи на чималу роботу, нормативно-правова база потребує доопрацювань і подальшої роботи, зокрема щодо увідповіднення до міжнародних стандартів. Механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах життєдіяльності суспільства потребує активізації на всіх рівнях.

9.2. Впровадження гендерної рівності в системі органів виконавчої влади України

Відповідно до ст. 12 «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування» Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків», яка містить положення, що стосуються формування та функціонування інституційного механізму забезпечення гендерної рівності на національному та локальному рівнях.

Органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції:

забезпечують надання жінкам і чоловікам рівних прав і можливостей, запобігання та протидію насильству за ознакою статі.

Іноді припускають, що певна група людей гомогенна, що інтереси всіх людей схожі, що всі ми, по суті, однакові. Але це помилковий підхід, насамперед, коли йдеться про керування людьми та про ухвалення рішень, які впливають на великі групи людей. Історично склалося, що жінки й чоловіки мають дещо різне виховання, соціальні ролі та види занять. Жінок виховують передусім як майбутніх матерів і спрямовують на створення родини, виховання дітей, а чоловіків – на особистий успіх, розвиток кар'єри, захист родини та держави.

Це і є гендерні ролі. Від гендерних ролей залежить те, які якості розвивають у дітей різної статі, з якими очікуваннями стикаються діти й дорослі, які цілі вони собі ставлять, які інтереси та потреби в підсумку мають. Іноді не так просто розрізнити, де гендерна роль, а де статева ознака, тому цілком очікувано, що деякі питання викликатимуть дискусії: схильність до певних видів занять, уподобання в одязі чи кольорах, риси характеру тощо. У цих питаннях варто спиратися не на стереотипи, а на сучасні наукові дані та відкриття, зокрема на те, що на характер і мозок людини суттєво впливає оточення, в якому людина розвивається та живе³¹.

Гендерна рівність базується на твердженні, що люди не повинні піддаватися дискримінації ні за статевою ознакою, ні через гендерні ролі. Завдання гендерної рівності полягає не в тому, щоб зробити людей однаковими, а в тому, щоб на практиці забезпечити людям рівні можливості. Наприклад, можливості доступу до освіти, роботи, охорони здоров'я, ухвалення рішень, доступу до послуг тощо. Гендерна рівність полягає в тому, що жінки та чоловіки користуються рівними правами й можливостями³².

Слід завжди пам'ятати про ознаки особи, які можуть посилити нерівність. Цими ознаками є вік, інвалідність, раса, політичні, релігійні й інші переконання, етнічне та соціальне походження, громадянство, сімейний стан, матеріальне становище, місце проживання, мова тощо. Наприклад, жінки похилого віку або жінки з малими дітьми зазвичай вразливіші та мають більше бар'єрів для здійснення своїх прав, ніж чимало інших груп жінок в Україні. Чоловіки з інвалідністю або представники національних меншин можуть мати інші потреби та бар'єри, ніж чоловіки загалом. В українській практиці ця різниця може виявлятися в додаткових упередженнях і перешкодах під час працевлаштування, подорожей, соціальних подій чи в інших випадках. Державним службовцям і будь-яким

³¹ Бабак М. М., Гаращенко С. В., Зайцева О. В. Посібник для державних службовців щодо інструментів впровадження гендерного підходу : посібник. Київ, 2021. 80 с. URL: <https://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1668069671.pdf>

³² Там само.

управлінцям треба бути обізнаними з концепцією рівності прав жінок і чоловіків, виявляти та нейтралізувати кінцеві обмеження прав і можливостей. Розроблення політики й ухвалення рішень без урахування різниці їх впливу на жінок, чоловіків та на різні групи громадян може збільшити нерівність³³.

Іноді доволі складно подолати обмеження, пов'язані з гендерними ролями й очікуваннями, що впливають на життя жінок і чоловіків. Одним із ключових інструментів забезпечення гендерної рівності є гендерний аналіз. Гендерний аналіз – це аналітичний інструмент для оцінювання того, як на різноманітні групи жінок, чоловіків можуть впливати політики, програми та ініціативи³⁴;

здійснюють виконання загальнодержавних та регіональних програм з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі.

Для прикладу, загальнодержавною програмою є Державна соціальна програма запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року³⁵, де передбачено підвищення ефективності взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування шляхом:

- удосконалення системи запобігання та протидії насильству, а також відповідної нормативно-правової бази, запровадження дієвого механізму взаємодії суб'єктів, що проводять заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі шляхом узгодження їх дій;

- формування в суспільстві нетерпимого ставлення до насильства та посилення готовності протидіяти його виявам,

³³ Бабак М. М., Гаращенко С. В., Зайцева О. В. Посібник для державних службовців щодо інструментів впровадження гендерного підходу : посібник. Київ, 2021. 80 с. URL: <https://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1668069671.pdf>

³⁴ Там само.

³⁵ Державна соціальна програма запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2021 року № 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-2021-%D0%BF#Text>

небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед дітей, усвідомлення домашнього насильства як порушення прав людини;

- запровадження системного реагування на насильство, де кожен випадок отримує належну увагу суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, інших органів та установ, які виконують функції, пов'язані з проведенням заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі;

- забезпечення постраждалим особам незалежно від віку та стану здоров'я доступності до комплексних послуг, орієнтованих на їх потреби, та отримання таких послуг;

- надання доступних якісних соціальних послуг постраждалим особам;

- належного розслідування фактів домашнього насильства, притягнення кривдників до передбаченої законом відповідальності та зміна їх поведінки на ненасильницьку;

- підвищення рівня поінформованості населення про форми, вияви, причини і наслідки домашнього насильства, розуміння суспільством непропорційного впливу домашнього насильства та насильства за ознакою статі на жінок і чоловіків, зокрема на осіб з інвалідністю, вагітних жінок, дітей, недієздатних осіб, осіб похилого віку;

- надання кожній постраждалій особі інформації про її права та можливості реалізації таких прав зрозумілою для неї мовою або через перекладача чи залучену третю особу, яка володіє мовою, зрозумілою постраждалій особі (зокрема, особам з порушеннями слуху – з допомогою перекладача жестової мови чи онлайн-перекладу жестовою мовою із застосуванням мобільних додатків), та забезпечення реалізації таких прав;

- створення єдиного підходу для розвитку і розбудови притулків та відповідної інфраструктури для постраждалих осіб від домашнього насильства;

- забезпечення доступу до загальних та спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб для отримання соціальних послуг медичної, соціальної, психологічної допомоги, доступу до правосуддя та інших механізмів юридичного захисту;

– у разі потреби забезпечення тимчасового притулку для постраждалих осіб.

Для прикладу, можливо ознайомитися з регіональною програмою у Рівненській області, «Обласна соціальна програма запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 р.»³⁶;

створюють умови для поєднання жінками та чоловіками професійних і сімейних обов'язків;

Нині умови поєднання професійних та сімейних обов'язків створюються реалізацією нещодавно прийнятою частиною 1 статті 77-3 КЗпП України, яка встановлює надання одноразової оплачуваної відпустки при народженні дитини тривалістю до 14 календарних днів (без урахування святкових і неробочих днів) працівникам, а саме:

1) чоловіку, дружина якого народила дитину;

2) батьку дитини, який не перебуває у зареєстрованому шлюбі з матір'ю дитини, за умови що вони спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки;

3) бабі або діду, або іншому повнолітньому родичу дитини, які фактично здійснюють догляд за дитиною, мати чи батько якої є одинокою матір'ю (одиноким батьком).

Відпустка надається одноразово тривалістю, що визнається працівником у письмовій заяві про її надання (але не більш як 14 календарних днів без урахування святкових і неробочих днів), не пізніше ніж протягом трьох місяців з дня народження дитини. Ця відпустка повинна бути використана працівником не пізніше 104-го дня з дня народження дитини. Працівник, який протягом трьох місяців з дня народження дитини був звільнений та працевлаштований на інше підприємство (в установу, організацію) чи до фізичної особи, яка використовує найману працю, до письмової заяви

³⁶ Про обласну соціальну програму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року від 13 травня 2021 року № 364 : Розпорядження голови облдержадміністрації 13.05.2021 № 364. URL: <https://www.rv.gov.ua/npas/pro-oblasnu-socialnu-programu-zapobigannya-ta-protidiyi-domashnomu-nasilstvu-ta-nasilstvu-za-oznakoyu-stati-na-period-do-2025-roku-364-2021>

про надання відпустки повинен додати також довідку про її невикористання на попередньому місці роботи³⁷;

забезпечують доступні соціально-побутові послуги, включаючи догляд за малолітніми дітьми, організацію дошкільного виховання та забезпечення дитячого дозвілля.

Сайт Міністерства соціальної політики містить Соціальний веб-портал, після створення електронного кабінету є можливість подати заявку на отримання соціальної послуги. Соціальний веб-портал електронних послуг Мінсоцполітики – сучасне цифрове рішення для всіх сторін, які залучені до процесу надання соціальної підтримки. Соціальні послуги – перший етап розвитку порталу. Кожна особа, яка потребує соціальної послуги, має можливість подати онлайн-заяву на отримання соціальних послуг, а згодом – також на призначення соціальної допомоги. Якщо особі або її сім'ї необхідна соціальна підтримка, авторизуйтеся на порталі, оберіть послугу та підпишіть заяву – статус звернення можна відстежувати в особистому кабінеті. Крім того, на порталі є можливість залишити повідомлення про тих, хто потребує такої підтримки. Це можливо зробити і без кваліфікованого електронного підпису (КЕП)³⁸;

проводять просвітницьку діяльність із питань гендерної рівності, запобігання та протидії насильству за ознакою статі;

співпрацюють з громадськими об'єднаннями та іноземними неурядовими організаціями щодо забезпечення рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування для забезпечення рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі в Україні співпрацюють із:

– Міжнародною організацією праці (МОП), діяльність якої присвячена просуванню соціальної справедливості та міжнародно визнаних прав людини у сфері праці;

³⁷ Порядок надання відпустки при народженні дитини. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 7 липня 2021 року № 693. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP210693?an=7>

³⁸ Соціальний веб-портал. URL: <https://soc.gov.ua/welcome>

– Міжнародною організацією з міграції, яка дотримується принципу, що гуманна та впорядкована міграція є корисною і мігрантам, і суспільству;

– Управлінням Верховного комісара ООН із прав людини, адже його місія – працювати над захистом усіх прав людини, допомагати розширювати можливості людей у реалізації своїх права та допомогти особам у забезпеченні відстоювання таких прав;

– ООН Жінки – це організація, діяльність якої присвячена досягненню гендерній рівності та розширенню можливостей жінок;

– ПРООН – прагне до викорінення бідності та захисту планети;

– UNFPA – провідне агентство ООН, що прагне створити світ, де будь-яка вагітність є бажаною, кожні пологи – безпечними і кожна молода людина може реалізувати свій потенціал. Діяльність UNFPA спрямована на допомогу мільйонам жінок і молоді у 155 країнах світу;

– МБФ «Український жіночий фонд» – єдиний жіночий фонд в Україні, заснований 2000 року, що надає ресурси жіночим / феміністичним організаціям: гранти, експертизу, навчання, фасилітацію, майданчики для співпраці. Місія: підтримувати жіночі / феміністичні організації; сприяти їхній участі в розвитку потужного, масового й ефективного жіночого / феміністичного руху, здатного захищати права жінок і просувати гендерну рівність в усіх сферах;

– Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» – громадська правозахисна організація, яка працює для забезпечення гендерної рівності, миробудування, запобігання гендерно зумовленому насильству, зокрема домашньому насильству, протидії торгівлі людьми та забезпечення прав дітей, сприяючи впровадженню стандартів прав людини в усіх сферах життя суспільства та держави. Організація відома на локальному, національному та міжнародному рівнях завдяки ефективній діяльності з миробудування, розбудови суспільства рівних прав і можливостей, без насильства та торгівлі людьми;

– Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем» є одним з перших об'єднань жінок-юристок в Україні та покликана стати

майданчиком для обміну досвідом, розвитку та підтримки жінок у юридичній професії. «ЮрФем» була офіційно зареєстрована у вересні 2017 року. А з початком повномасштабної війни «ЮрФем» є місцем підтримки для потерпілих від сексуального насильства та всіх видів гендерної дискримінації;

– ГО «Жіночий ветеранський рух» об'єднує військовослужбовиць, ветеранок, доброволиць, волонтерок і медичних працівниць. Рух створено для того, щоб ветеранки отримали підтримку, можливість комунікації та спільнодії. Діяльність руху почалася з організації літнього злету в Ірпіні 2018 року, а в грудні проведено другий «Злет ветеранок». Каталізатором проведення обох зібрань є громадський проєкт «Невидимий батальйон»;

– ГО «Українська Жіноча Варта» – Всеукраїнська добровільна жіноча організація, що виникла 2014 року з початком російсько-української війни та розпочала свою діяльність із масових навчань для жінок з домедичної, стрілецької, загальновійськової, психологічної підготовки та самооборони. З 2014 року навчання пройшли понад 30 000 жінок в Україні. Організація підтримує, навчає та створює соціальні підприємства для жінок, ветеранок, дружин військових і вдов загиблих. На початку діяльність УЖВ сконцентровано на проблемі жінки в армії, захисті прав жінок у армії, створенні та розповсюдженні військової, домедичної, психологічної літератури та на проведенні масових занять і навчань для жінок;

– Громадська організація «Центр Жіночі Перспективи» Місія організації: захист прав жінок і забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя. Діяльність організації спрямована на впровадження гендерної політики в Україні, зменшення рівня насильства, підвищення конкурентноздатності жінок на ринку праці та просування їх на рівень прийняття рішень в Україні. Організація працює для того, щоб права жодної жінки в Україні не порушувалися;

– ГО «Гендерний креативний простір». Організацію створено задля дотримання прав людини шляхом підтримки гендерних перетворень і просування ідей гендерної рівності;

подають пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі;

здійснюють збір і поширення інформації про насильство за ознакою статі, а також про загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб.

Збір інформації про насильство за ознакою статі, а також про загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб і поширення такої інформації здійснюють Міністерство соціальної політики, Міністерство внутрішніх справ, Офіс генерального прокурора, обласні державні адміністрації;

беруть участь у підготовці фахівців із питань реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі.

Органи виконавчої влади реалізують повноваження через Національне агенство України з питань державної служби, місія якого – розвиток професійної, ефективної, стабільної, політично неупередженої державної служби, що відповідає принципам належного врядування та стандартам і кращим практикам держав-членів ЄС. Діяльність Агентства ґрунтується на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, законності, відкритості та прозорості, відповідальності. Сайт Національного агенства України з питань державної служби містить Портал управління знаннями, вкладка професійне навчання має такі напрями підготовки:

1. Забезпечення рівних права та можливостей жінок і чоловіків (гендерна рівність).

2. Запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та реагування на них.

3. Гендерна політика;

сприяють науковим розробкам у сфері гендерних досліджень.

Органи виконавчої влади та місцевого самоврядування дають висновки, готують акти впровадження, збирають і надають гендернодезагреговані дані для проведення наукових досліджень;

дотримуються принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у своїй діяльності.

У звіті за результатами опитування «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у публічному секторі України», проведеного Національним агентством України

з питань державної служби спільно з Урядовою уповноваженою з питань гендерної політики, Вищою школою публічного управління, містяться доволі цікаві результати та визначено зони для зростання дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у ЦОВВ.

Результати опитування показали необхідність продовження проведення навчання із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, адже більше половини респонденток та респондентів не проходили протягом останніх трьох років відповідне навчання (50,9%). Водночас лише 21,8% виявили бажання пройти відповідне навчання, жінок, які дали позитивну відповідь на це питання, на 10,4% більше, ніж чоловіків (14,4%). Із-поміж найбільш актуальних тем навчання були визначені такі: гендерна рівність та гендерна політика: основні поняття (39,9%); гендер та лідерство (38,86%); розпізнавання та реагування на дискримінацію (35,17%); міжнародні зобов'язання та національне законодавство України щодо гендерної рівності (30,29%). Щодо практики роботи, то лише 4,6% відповіли, що за останній рік вони проводили гендерний аналіз поточних НПА, а 2,7% – оцінку гендерного впливу НПА, що розробляються. У ЦОВВ є доволі високий попит на політику, яка, зокрема, включатиме питання рівної заробітної плати, механізмів протидії дискримінації та сексуальних домагань на робочому місці, поєднання сімейних і професійних обов'язків тощо. Про це зазначило 43,1% респондентів і респонденток³⁹.

Більше, ніж третині опитаних, складно відповісти про наявність або відсутність уповноважених осіб та/або структурних підрозділів, які є відповідальними у структурі установ за реалізацію гендерної політики. Лише 15,6% поінформовані про уповноважену особу з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії

³⁹ Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у публічному секторі України : звіт за результатами опитування. К. Левченко та ін. ; за заг. ред. Н. Алюшиної. Київ, 2023. 76 с. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/19.04.23/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B001.pdf>

насильству за ознакою статі. Водночас лише 36% (серед них 40% жінок і 26,1% чоловіків) опитаних бажають отримувати більше інформації щодо реалізації політики рівних прав та можливостей. Половина опитаних вважає, що недискримінація і рівність прав та можливостей жінок і чоловіків є важливою частиною корпоративної культури в їх колективі (53,8%), а її формування залежить насамперед від керівництва, а потім від співробітників і співробітниць, а також служби управління персоналом. Загалом опитування дало змогу розглянути різні аспекти реалізації політики рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у центральних органах виконавчої влади, оцінити рівень її впровадження та подальші необхідні кроки для посилення її реалізації⁴⁰.

За результатами опитування, зонами для зростання політик і процедур забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, окреслено:

- провести інформаційну роботу про наявні структурні підрозділи, які відповідальні за реалізацію гендерної політики на рівні ЦОВВ;
- включати до індивідуальних навчальних планів тематику гендерної рівності та протидії дискримінації;
- співпрацювати з міжнародними партнерами та громадськими організаціями для організації проведення навчання з урахуванням специфіки роботи ЦОВВ;
- проводити внутрішні тематичні навчання, корпоративні тренінги для встановлення комунікації у колективі, просвітницькі заходи, конференції, семінари тощо, присвячені тематиці реалізації політики рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та протидії дискримінації;
- у разі відсутності, розробити політику недискримінації та рівних можливостей (як окремий документ або частина колективного договору, напрям корпоративної політики,

⁴⁰ Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у публічному секторі України : звіт за результатами опитування. К. Левченко та ін. ; за заг. ред. Н. Алюшиної. Київ, 2023. 76 с. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/19.04.23/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B-001.pdf>

частина політики управління персоналом тощо), яка може включати питання рівної заробітної плати, механізмів протидії дискримінації та сексуальним домаганням на робочому місці, поєднання сімейних та професійних обов'язків тощо);

– органам виконавчої влади у межах граничної чисельності працівників рекомендовано розглянути можливість утворення відповідальних підрозділів із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та призначення радника з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі⁴¹;

здійснюють позитивні дії.

Позитивні дії – це термін, якій використовується для опису юридичної практики в національному законодавстві, метою якої є створення рівних можливостей для груп, які в минулому були виключені з окремих сфер суспільного життя або ставлення до них було несправедливим. Це стосується насамперед освіти і праці. Запровадження позитивних дій покладаються на державу.

Розглядають так звані м'які та жорсткі заходи позитивних дій. М'якими називають заходи позитивних дій, які не стримують привілейовані групи, а спрямовують зусилля на забезпечення рівності груп, що перебувають у невідгідному становищі. В освіті це може стосуватися спеціальних підготовчих програм для дівчат задля отримання ними знань і навичок у нетрадиційній сфері жіночої зайнятості. Жорсткі форми позитивних дій впливають більш безпосередньо на групи привілейовані. Так, працедавець може прийняти рішення про те, що та чи інша вакансія буде відкрита тільки для жінок. Позитивна дискримінація може розглядатися як найжорсткіша форма позитивних дій. Вона передбачає преференції і зазвичай установлює практики переваг для однієї групи чи особи,

⁴¹ Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у публічному секторі України : звіт за результатами опитування. К. Левченко та ін. ; за заг. ред. Н. Алюшиної. Київ, 2023. 76 с. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/19.04.23/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B001.pdf>

які мають певні визначені особливості, порівняно з іншою групою чи особою, які таких особливостей не мають. Це може стосуватися оголошення вакансії для тих, хто представляє групу, недостатньо представлену в цій організації. Водночас у ст. 24 Конституції України йдеться про те, що не може бути привілеїв за різними ознаками, зокрема статі. Тобто в умовах законодавства України ми не можемо здійснювати позитивну дискримінацію, а лише позитивні дії. Є ще одне визначення, яке часто використовують у міжнародних документах. Це «стверджувальні дії» (affirmative action). Відмінність між ними полягає у тому, що позитивні дії дають змогу забезпечувати рівність можливостей, тоді як стверджувальні дії забезпечують рівність результатів. Якщо мовити про приклади стверджувальних дій, то в працевлаштуванні це може стосуватися радше цільового прийому на роботу, ніж просто навчання та просування в кар'єрі. Важливо, щоби позитивні дії не вступали в конфлікт із формальними принципами рівного ставлення і недискримінації.

Для здійснення позитивних дій необхідно обрати план позитивних дій. Він має містити процедури, методи і програми, за допомогою яких відбуватиметься визначення, прийом на роботу, підвищення кваліфікації і мотивація щодо наявних і потенційних позицій із призначенням часу, протягом якого цей план діятиме. Запорукою ефективності й дієвості плану позитивних дій має бути також чіткий план, якій передбачатиме відповідальність, реальні терміни та постійний моніторинг процесу⁴².

В органах виконавчої влади й органах місцевого самоврядування визначається уповноважена особа (координатор) із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі.

Виконання обов'язків уповноваженої особи (координатора) покладається на одного із заступників міністра, заступника керівника іншого органу виконавчої влади.

Органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування можуть утворювати консультативно-дорадчі органи,

⁴² Суслова О. Позитивні дії (коротко про знайоме незнайоме). URL: <https://www.wicc.net.ua/media/positive%20actions%20info%20booklet.pdf>

призначати радників із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі.

Із метою здійснення координації діяльності суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі, а також забезпечення здійснення таких заходів у місцевих державних адміністраціях визначаються відповідальні структурні підрозділи, а в сільських, селищних, міських і районних у містах (у разі їх створення) радах – відповідальні виконавчі органи.

9.3. Заснування інституту гендерних радників і радниць

Забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків є важливим завданням демократичного суспільства та невід'ємною частиною забезпечення прав людини. Конституцією України зазначений курс держави на забезпечення рівності прав жінок і чоловіків шляхом надання жінкам рівних із чоловіками можливостей у різних сферах. Проте імплементація цього принципу як складової державної політики вимагає значних зусиль і послідовної роботи всіх органів державної влади і громадянського суспільства.

Беручи до уваги курс, який обрала Україна на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції, ключовими завданнями у сфері гендерної рівності є імплементація європейських стандартів у національне законодавство, забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків у всіх сферах життя, посилення боротьби з гендерно зумовленим насильством, розширення участі жінок у процесах ухвалення рішень, а також зміцнення інституційного механізму забезпечення гендерної рівності відповідно до зобов'язань перед ЄС і НАТО.

Особливої актуальності питання забезпечення реалізації принципу рівності жінок і чоловіків набуває в умовах повномасштабної агресії російської федерації проти України.

Наскрізне застосування гендерного підходу в процесах відновлення й розвитку потребуватиме максимального залучення всіх ланок національного гендерного механізму, зокрема активної участі радників і радниць із гендерних питань,

яких призначено на національному, регіональному та місцевому рівнях, як важливої складової національного механізму забезпечення гендерної рівності⁴³.

Гендерні радники та радниці виконують важливу роль у впровадженні гендерно чутливих політик, сприянні подоланню дискримінації та створенні рівних можливостей у всіх сферах життя.

Інститут гендерних радників і радниць спрямований на забезпечення гендерної рівності й інтеграцію гендерних підходів у різні сфери життя. Щороку інститут гендерних радників стає дедалі важливішим у контексті міжнародного співробітництва, оскільки чимало міжнародних організацій, таких як ООН, НАТО та ЄС, активно просувають гендерну рівність і включають гендерних радників до своїх місій.

Радники/-ці з гендерних питань – це ключ до ефективної внутрішньої і зовнішньої політики та політики національної безпеки. Радники/-ці з гендерних питань є дуже важливою сполучною ланкою з тим, що відбувається на місцях, вони сприяють змінам у процесах формування та реалізації політики, підтримуючи виконання інституціями / організаціями своїх мандатів із урахуванням гендерних аспектів і порядку денного «Жінки, мир, безпека»⁴⁴.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування можуть утворювати консультативно-дорадчі органи, призначати радників із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі.

У своїй діяльності радники/-ці функціонують відповідно до «Типового положення про радника з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі», затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 року № 930 (далі – Положення).

⁴³ Порадник для гендерних радників та радниць / за заг. ред. К. Левченко. Київ, 2023. С. 6. URL: https://www.mil.gov.ua/content/gender/PORADNIK_DLYA_GENDERNIH_RADNIKIV_IRADNIC.pdf

⁴⁴ Там само.

Окрім Положення, радник/-ця у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України і постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, міжнародно-правовими документами у сферах прав людини та гендерної рівності, стороною яких є Україна та згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, міжнародними документами ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, рекомендаціями міжнародних моніторингових інституцій у сфері прав людини, Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до Положення, «радник/-ця взаємодіє із заступником керівника органу влади, на якого покладено обов'язки уповноваженої особи (координатора)» з гендерних питань та «співпрацює з відповідальним підрозділом» щодо впровадження гендерної політики в інституції чи в організації.

Метою діяльності радників/-ць є участь у формуванні та реалізації державної політики з питань забезпечення гендерної рівності, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та забезпечення застосування гендерних підходів у діяльність органів виконавчої влади / місцевого самоврядування у процесі децентралізації.

На посаду радника/-ці може бути призначена особа, яка має вищу освіту (ступінь магістра), сертифікат про підвищення кваліфікації (зокрема, проходження тренінгів, семінарів тощо з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків), відповідні навички комунікації (знання мов країн Ради Європи є перевагою) та стаж роботи не менше ніж два роки у сфері забезпечення та захисту прав людини та/або гендерної рівності.

Основними завданнями радника/-ці є консультування і внесення керівнику органу влади та уповноваженій особі (координатору) пропозицій щодо реалізації державної політики з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (відповідно до компетенції органу влади), протидії насильству та дискримінації за ознакою статі, зокрема стосовно виконання міжнародних зобов'язань України

відповідно до Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок та Факультативного протоколу до неї, Пекінської декларації та Платформи дій, резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» та пов'язаних із нею резолюцій Ради Безпеки ООН, Стратегії гендерної рівності Ради Європи, інших документів з питань гендерної рівності, прийнятих на рівні ООН, Ради Європи, ОБСЄ, ЄС, НАТО.

У п. 5 Положення зазначено, що радник/-ця відповідно до визначених для нього завдань:

1) бере участь у проведенні моніторингу:

- виконання законів України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» у частині протидії дискримінації за ознакою статі або за кількома ознаками, однією з яких є стать;

- дотримання міжнародних зобов'язань України у сфері забезпечення гендерної рівності, запобігання та протидії насильству за ознакою статі;

- врахування принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час розроблення нормативно-правових актів.

За результатами моніторингу вносить керівнику органу влади / уповноваженій особі (координатору) пропозиції щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

2) бере участь у:

- проведенні аналізу стану забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у відповідній сфері (на відповідній території);

- проведенні гендерних аудитів, розробленні заходів, планів за результатами їх проведення, подає пропозиції щодо включення положень, спрямованих на забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, до колективних договорів, угод відповідно до ст. 18 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»;

- підготовці тематичних та аналітичних доповідей, доповідних записок, рекомендацій із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі, зокрема, з виконання міжнародних документів;

- проведенні для працівників органу навчальних заходів (семінарів, тренінгів тощо) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі;

- інформаційно-пропагандистській діяльності щодо ліквідації всіх форм дискримінації за ознакою статі та організації заходів, спрямованих на формування гендерної культури, запобігання та протидію насильству за ознакою статі;

- роботі утворених в органі влади консультативно-дорадчих органів, міжвідомчих робочих груп із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі;

3) консультує стосовно:

- врахування принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час розроблення нормативно-правових актів, зокрема стратегій розвитку, державних / регіональних програм і планів, з урахуванням результатів гендерного аналізу, визначення індикаторів для їх оцінювання (відповідно до компетенції органу влади);

- застосування позитивних дій з подолання гендерної асиметрії та дисбалансу, що складаються на відповідній території чи в галузі, та їх припинення;

- шляхів запобігання та протидії дискримінації та насильству за ознакою статі;

- дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у публікаціях, які розміщуються на офіційному вебсайті органу влади;

4) вносить пропозиції щодо:

- вдосконалення статистичної та адміністративної звітності з урахуванням гендерної складової;

- здійснення видатків із застосуванням результатів гендерного аналізу та гендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі⁴⁵.

⁴⁵ Типове положення про радника з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 року № 930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2020-%D0%BF#Text>

На виконання своїх завдань радник:

- вносить пропозиції керівнику відповідного органу влади щодо підготовки та направлення запитів до центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, профспілок, їх організацій та об'єднань, роботодавців, їх організацій та об'єднань, про отримання необхідних для виконання покладених на нього завдань документів, матеріалів та інформації, з урахуванням обмежень, установлених законодавством;

- бере участь у роботі колегій, інших дорадчих органів, а також у нарадах, засіданнях робочих груп;

- входить до складу міжвідомчих, галузевих та експертних рад із питань забезпечення прав людини, зокрема з питань запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі;

- вносить пропозиції відповідному органу державної влади щодо проведення наукових досліджень та експертної оцінки з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

- організовує та проводить навчальні заходи, тренінги для працівників органів державної влади з метою підвищення їх обізнаності з питань гендерної рівності⁴⁶.

Із метою впровадження та реалізації гендерної політики в державних органах виконавчої влади утворюються та забезпечується робота профільних структурних підрозділів із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у діяльності цих органів.

Функції профільних структурних підрозділів є такими:

- 1) підготовка (опрацювання) пропозицій із питань удосконалення законодавчих та інших нормативно-правових актів, зокрема відомчих, щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

- 2) участь у розробленні планів основних організаційних заходів центральних органів виконавчої влади, у роботі колегії центральних органів виконавчої влади, нарадах

⁴⁶ Порадник для гендерних радників і радниць. За заг. ред. : Урядова уповноважена з питань гендерної політики, докторка юридичних наук Катерина Левченко. Київ-2023. URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/FMfcgzQZTCgMPNGXJWppzSRwkHWHpGbc?projector=1&messagePartId=0.1>

керівництва, підготування наказів та доручень керівника центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

3) підготовка звітів, доповідей, листів щодо реалізації положень законодавства, рішень керівництва центральних органів виконавчої влади та уповноважених органів державної влади із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

4) надання консультативної та методичної допомоги в забезпеченні рівних прав та можливостей жінок і чоловіків структурним підрозділам апарату (центрального органу управління, головного органу військового управління), територіальним органам, закладам, установам і на підприємствах, що належать до сфери управління центральних органів виконавчої влади;

5) за дорученням керівника центрального органу виконавчої влади участь у роботі комісій, створених у встановленому порядку, що здійснюють перевірки структурних підрозділів апарату (центрального органу управління, головного органу військового управління), територіальних органів, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління ЦОВВ за напрямками діяльності структурного підрозділу;

6) опрацювання та аналіз звернень працівників центральних органів виконавчої влади, інших громадян до керівництва центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

7) ініціювання перед керівництвом центральних органів виконавчої влади здійснення перевірок у разі виявлення виявів дискримінації за ознакою статі в діяльності центральних органів виконавчої влади;

8) участь в організації та/або проведенні освітніх і наукових заходів з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, у їх числі спрямованих на підвищення професійного рівня працівників ЦОВВ⁴⁷.

⁴⁷ Типове положення про радника з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 року № 930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2020-%D0%BF#Text>

Усі зазначені суб'єкти, які забезпечують упровадження гендерної політики, формують механізм чіткої координації та взаємодії, що об'єднує загальнодержавний та інституційний рівень забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків.

На регіональному та національному рівнях призначено радників/-ць із гендерних питань для підтримки інституцій у просуванні гендерної рівності. На запит Урядової уповноваженої Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі ОБСЄ/БДІПЛ організувало унікальну програму розвитку потенціалу через свій Курс для радників/-ць із гендерних питань, який проводився онлайн у червні та липні 2021 року, під час якого учасники/-ці, а також Урядова уповноважена з питань гендерної політики висловили побажання та намір продовжити його через створення Мережі радників/-ць з гендерних питань. У жовтні 2021 року відбулася Перша зустріч радників/-ць з гендерних питань, у результаті якої ухвалено рішення про створення Мережі радників/-ць з гендерних питань для захисту прав жінок і чоловіків в Україні як структури для підтримки, обміну інформацією та робочих зв'язків між радниками/-цями задля просування гендерної рівності в країні⁴⁸. Згадана вище Мережа провадить свою діяльність відповідно до регламенту.

Для посилення спроможності радників і радниць у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків за ініціативи Урядової уповноваженої з питань гендерної політики та за безпосередньої участі Мережі радників і радниць з гендерних питань підготовлено Порадник для гендерних радників і радниць, презентація якого відбулася 31 серпня 2023 на платформі Укрінформ. Видання містить інформацію про те, хто може бути радником/-цею, містить визначення основних понять, ознайомлює з наявними гендерними інструментами для застосування в роботі радника/-ці, зокрема з інструментами гендерного аналізу та аудиту, моніторингу та гендерного бюджетування⁴⁹.

⁴⁸ Порадник для гендерних радників і радниць. За заг. ред.: Урядова уповноважена з питань гендерної політики, докторка юридичних наук Катерина Левченко. Київ 2023. URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/FMfcgzQZTCgMPNGXJWppzSRwkHWHpGbc?projector=1&messagePartId=0.1>

⁴⁹ Там само.

У Міністерстві внутрішніх справ та центральних органах, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ, функціонує чіткий інституційний механізм реалізації гендерної рівності.

На шляху до забезпечення гендерної рівності у секторі безпеки у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання призначені на штатні посади радники/-ці (помічники) з гендерних питань, які є відповідальними за впровадження гендерної політики, здійснюють методичне та наукове спрямування політики рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в освітній процес, а також сприяють створенню безпечного та інклюзивного освітнього середовища.

9.4. Особливості реалізації гендерної рівності в діяльності органів системи МВС України

Гендерна рівність є передумовою інноваційного розвитку та новим ресурсом для модернізації суспільства. Вона позитивно впливає на кадровий потенціал і дає змогу потенційно впливати на результат діяльності й досягнення обраних цілей.

Україною враховано низку міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, зокрема стосовно досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030, визначених резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 № 70/1, виконання Пекінської декларації, прийнятої 15 вересня 1995 на четвертій Всесвітній конференції із становища жінок, Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та Факультативного протоколу до неї, Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони. Поступово, у всіх основних інституціях сектору безпеки та оборони, спостерігається тенденція до зростання частки жінок. Основними

складовими цього сектору зокрема визначено і Міністерство внутрішніх справ України⁵⁰. У 2017 в системі Міністерства внутрішніх справ України працювало 296 248 осіб, із яких 69 519 жінок, що становить 23,5%⁵¹. У 2023 у підрозділах МВС України частка жінок становила 30%. Це приблизно 80 000 жінок у всій системі, з них понад 42 000 атестованих, тобто мають військової чи спеціальні звання. Найбільше жінок працюють та несуть службу в лавах Національної поліції⁵².

Гендерна рівність у діяльності Національної поліції України є надзвичайно важливим елементом, що безпосередньо впливає і на якість, і на зміст діяльності відповідного органу охорони правопорядку, що, своєю чергою, дає змогу розширювати основні напрями діяльності поліції та робити процеси їх системної реалізації більш якісними та конструктивними, такими, що відповідають стандартам демократичної держави та можуть слугувати основою для подальшого становлення правової державності в Україні та доктринально вплинути на подальшу її європейську інтеграцію.

Принцип гендерної рівності є метою, яку необхідно враховувати у правотворчості й правозастосуванні. Принцип гендерної рівності передбачено реалізувати першочергово методологічну функцію – надавати засоби та способи ефективної реалізації прав людини. Проведений аналіз змістовного наповнення принципу гендерної рівності надає змогу констатувати його взаємовплив і взаємозалежність з іншими фундаментальними принципами права – принципом верховенства права, принципом законності та інших, які лише сукупно здатні належно викоринити в українському суспільстві дисбаланс у правах, можливостях та обов'язках жінок і чоловіків

⁵⁰ Співак В. М., Співак М. В. Реалізація завдань гендерної рівності підрозділами системи Міністерства внутрішніх справ України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 304.

⁵¹ Заворотко І. Проблеми гендерної рівності у секторі безпеки і оборони. 18.01.2017. URL: <https://www.helsinki.org.ua/problemy-gendernoji-rivnosti-u-sektori-bezpeky-i-oborony-i-zavorotko/> (дата звернення: 10.06.2024).

⁵² Жінки у складі підрозділів МВС беруть безпосередню участь у захисті України, – Катерина Павліченко. 04 Травня 2023. URL: <https://hsc.gov.ua/2023/05/04/zhinki-u-skladi-pidrozdiliv-mvs-berut-bezposerednyu-uchast-u-zahisti-ukrayini-katerina-pavlichenko> (дата звернення: 10.06.2024).

та встановити гендерний паритет⁵³. На думку О. В. Раздольської, надзвичайно важливим є зазначення, що в контексті розвитку поліції як органу державної влади, а також необхідності її системного вдосконалення відповідно до вимог сучасного, демократичного та виваженого суспільного запиту принцип гендерної рівності як інструмент реалізації інших прав і свобод людини і громадянина в діяльності зазначеного органу, а також, що найбільш важливо – недопущення дискримінації низки основних прав і свобод має колосальне значення, що й зумовлює потребу широкого опрацювання основних проблемних аспектів його реалізації та вказує на подальший напрям розвитку цього явища⁵⁴.

Забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України є об'єктивно можливим за умови існування реально діючого правового механізму, за допомогою якого цей принцип буде впроваджуватися у суспільне життя через діяльність державних і громадських інституцій та підкріплюватися гарантіями з боку держави.

Термін «механізм» (від грецької μηχανή, mechane – «машина»; з англійської mechanism та німецької mechanismus – «механізм») має специфічне смислове навантаження і визначається як пристрій, що передає або перетворює рух; внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне явище⁵⁵. У правовій доктрині поняття «механізм» є поширеним, його використовують для позначення таких категорій, як «механізм правового регулювання», «механізм публічного адміністрування», «механізм забезпечення» тощо. В аспекті проблематики реалізації принципу гендерної рівності в органах Національної поліції України пропонуємо використовувати термін «механізм забезпечення гендерної рівності»,

⁵³ Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2018. 560 с.

⁵⁴ Раздольська О. В. Реалізація принципу гендерної рівності в діяльності Національної поліції України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73). № 1. С. 235.

⁵⁵ Білодід І. К. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4 : І–М. 695 с.

а тому необхідно визначити його поняття, елементи та надати загальну характеристику⁵⁶.

У правовій доктрині складники такого механізму характеризуються певною варіативністю, що дає змогу виокремити два підходи. Згідно з першим підходом, механізм забезпечення гендерної рівності зводиться до його інституційного (організаційно-правового) складника. Так, Г. В. Герасименко ототожнює державний механізм сприяння гендерній рівності в Україні з його суто інституційним складником⁵⁷, а Л. В. Гонюкова і Н. С. Педченко розглядають механізм забезпечення гендерної рівності як впорядковану систему міжнародних, регіональних і національних організаційних структур державного і громадського характеру⁵⁸. О. М. Венгер під механізмом забезпечення гендерної рівності розуміє інституційну урядову та парламентську структуру, яка створюється з метою сприяння посиленню ролі жінок та повноцінної реалізації жіночою своїх прав⁵⁹, а К. Б. Левченко – сукупність органів державної влади, міжнародних, неурядових, науково-дослідних організацій, які перебувають у тісній взаємодії⁶⁰.

Проте такий підхід є надто вузьким і не відображає реального змісту механізму забезпечення гендерної рівності.

Представники другого підходу вважають, що забезпечення гендерної рівності здійснюється через одночасно кілька окремих, самостійних механізмів, що діють як єдине ціле. Так, А. В. Слатвицька вирізняє чотири механізми, через які відбувається реалізація державної гендерної політики: міжнародний, регіональний, національний державний і недержавний⁶¹, а Г. В. Даудова – організаційний, правовий, економічний,

⁵⁶ Галіцина Н. В. Механізм забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 114.

⁵⁷ Герасименко Г. В. Гендерні аспекти соціально-економічної політики в Україні : дис. ... канд. екон. наук : 08.09.01. Київ, 2004. С. 142.

⁵⁸ Там само. С. 116.

⁵⁹ Венгер О. М. Становлення та особливості функціонування гендерної демократії в сучасному українському суспільстві : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2009. С. 142.

⁶⁰ Левченко К. Б. Управління процесами формування гендерної політики в Україні (організаційно-правові аспекти) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2003. С. 91.

⁶¹ Слатвицька А. В. Міжнародний захист економічних прав жінок : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2010. С. 13.

політичний⁶². Т. М. Мельник, аналізуючи зарубіжний досвід забезпечення гендерної рівності, виокремлює понад п'ятнадцять форм механізмів, які відрізняються своєю функціональністю, зокрема: міжнародні, регіональні, національні; інституціональні, організаційні, фінансові; правові й неправові; політичні, економічні, соціальні, культурні; теологічні, психологічні, праксеологічні тощо⁶³.

Не заперечуючи зазначеного підходу, підтримуємо І. С. Грицай, що виокремлені форми механізмів не формують єдиного комплексного механізму, а тому дослідницею пропонується у механізмі забезпечення принципу гендерної рівності вирішення нормативно-правової та організаційно-правової (інституційної) підсистем⁶⁴. Водночас убачається, що за такого підходу залишається невирішеним дуже важливе питання: «Як, за допомогою яких інструментів і в якому порядку втілюється у діяльність певного суб'єкта публічної адміністрації (в нашому випадку органів Національної поліції України) принцип гендерної рівності?». І відповідь на це питання може бути дана лише в контексті процедурної діяльності такого суб'єкта з акцентуацією на правових інструментах механізму забезпечення гендерної рівності. Саме тому слід виокремити у механізмі забезпечення гендерної рівності трьох складників: 1) нормативно-правового; 2) інституційного (організаційно-правового); 3) процедурного.

Під терміном «механізм забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України» пропонуємо розуміти складну, структуровану, динамічну, комплексну систему, через нормативно-правовий, інституційний та процедурний складник якої за допомогою певних правових інструментів цілеспрямовано забезпечується і впроваджується у діяльність Національної поліції України принцип гендерної рівності⁶⁵.

⁶² Даудова Г. В. Формування та реалізація державної гендерної політики в Україні : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Харків, 2008. С. 117–118.

⁶³ Мельник Т. М. Творення суспільства гендерної рівності : міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності : підручник. Київ : Стіло, 2010. 440 с.

⁶⁴ Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика : монографія. Київ : Хай-Тек Прес. 2018. С. 114–116.

⁶⁵ Галіцина Н. В. Механізм забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2020. С. 114.

Ознаками механізму забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України є: 1) правова регламентованість (нормативно-правове регулювання принципу гендерної рівності здійснюється через систему нормативно-правових актів та інших джерел права, а також індивідуального правового регулювання (прийняття адміністративних актів), що здійснюється в процесі адміністративно-процедурної діяльності органів Національної поліції України); 2) системність, логічність і функціональний зміст (всі складники такого механізму утворюють цілісну систему, її побудова є логічною та між елементами системи є певні зв'язки); 3) динамізм і стабільність (механізм забезпечення принципу гендерної рівності є динамічним явищем, таким, що постійно розвивається, трансформується, вдосконалюється і перебуває в безперервному русі, але водночас для нього характерне тривале збереження певного якісного стану та передбачуваність); 4) цілеспрямованість (функціонування такого механізму орієнтоване на досягнення певної мети – реалізацію основоположного правового принципу рівності в суспільстві через досягнення реально-го стану рівності чоловіків і жінок у діяльності органів Національної поліції України); 5) гарантованість (означає наявність загальних і спеціальних умов та засобів, що практично забезпечують його функціонування, наприклад, гендерного квотування з метою забезпечення гендерного паритету); 6) процедурний характер забезпечення (гендерна рівність забезпечується в межах певних процедур – процедур добору та прийняття на службу, просування по службі, припинення служби); 7) постійний характер й ефективність (гендерний паритет забезпечується постійно в процесі діяльності Національної поліції (під час прийняття на службу, впродовж службової кар'єри поліцейських, у разі припинення служби), а реалізація програм і проєктів щодо поліпшення статусу жінок і чоловіків постійно моніториться і у разі неефективності коригується)⁶⁶.

Функціями механізму забезпечення гендерної рівності в організації діяльності Національної поліції України є:

⁶⁶ Галіцина Н. В. Механізм забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2020. С. 114–115.

1) загальні (прогнозування, планування, організація, координація тощо); 2) спеціальні (здійснення процедур кадрового відбору, формування резерву та призначення на керівні посади з урахуванням принципу гендерної рівності, організація навчання з гендерних питань тощо); 3) допоміжні (кадрові, матеріально-технічні тощо).

Важливою передумовою гендерних змін є нормативно-правова база, оскільки саме вона офіційно закріплює у суспільстві та свідомості людей певні норми поведінки, спрямовані на повагу до прав жінок і чоловіків. Так, відповідно до Закону України «Про національну поліцію», на службу в поліцію можуть бути прийняті громадяни України віком від 18 років, які мають повну загальну середню освіту, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, які володіють українською мовою⁶⁷.

У Плані заходів з виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025, підрозділам системи МВС України відведене особливе місце.

Так, для виконання Стратегічної цілі 1. «Забезпечення рівноправної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень щодо запобігання конфліктам, розв'язання конфліктів, постконфліктного відновлення на всіх рівнях та в усіх сферах, зокрема в секторі безпеки і оборони» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: проведення відбору та підготовки жінок для участі в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки; проведення просвітницьких заходів, інформаційних кампаній для фахівців сектору безпеки і оборони з метою залучення жінок до миротворчих процесів; забезпечення інфраструктурними об'єктами та матеріально-технічними умовами жінок сектору безпеки і оборони, що відповідають їх потребам; створення для працівників умов, що полегшують поєднання функцій та обов'язків у професійному та приватному житті, зокрема у секторі безпеки і оборони;

⁶⁷ Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 10.06.2024).

удосконалення документів, що регулюють індивідуальну поведінку та корпоративну етику в частині протидії сексизму, сексуальним домаганням, психологічному та сексуальному насильству, дискримінації під час прийняття на службу, виконання службових обов'язків та участі у прийнятті рішень; забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до закладів освіти всіх рівнів сектору безпеки і оборони та включення гендерної складової до освітнього процесу; забезпечення належних умов для професійного розвитку жінок, які працюють у державних органах та органах місцевого самоврядування, а також жінок із числа осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту, курсанток закладів вищої освіти, військових закладів вищої освіти, цільових груп; забезпечення паритетної участі жінок і чоловіків у складі штатних, атестаційних, кадрових комісій, комісій для проведення службових розслідувань; створення умов для проведення моніторингу призначення жінок на керівні посади.

Для виконання Стратегічної цілі 2. «Створення гендерно чутливої системи ідентифікації безпекових викликів, запобігання таким викликам, реагування на них» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: визначення механізму взаємодії органів державної влади щодо ідентифікації безпекових викликів, реагування на них із залученням представників громадянського суспільства, зокрема жінок і дівчат; забезпечення врахування гендерного компонента під час формування складу штабів, комісій з питань реагування на безпекові виклики та під час провадження ними діяльності; проведення підготовки фахівців з питань надання профілактично-психологічної допомоги особам, постраждалим від конфлікту; забезпечення надійних джерел комунікації з питань постконфліктного відновлення.

Для виконання Стратегічної цілі 3. «Забезпечення процесу постконфліктного відновлення, розбудови та впровадження системи перехідного правосуддя за принципами забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: проведення підготовки фахівців з питань надання профілактично-психологічної допомоги особам, постраждалим від конфлікту; забезпечення надійних джерел комунікації

з питань постконфліктного відновлення; підтримка осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях та/ або під юрисдикцією інших держав, зокрема жінок, які проживають у районі воєнних (бойових) дій, перебувають у полоні, яких примусово вивезли до російської федерації, які вимушено виїхали за кордон.

Для виконання Стратегічної цілі 4. «Забезпечення захисту від насильства за ознакою статі, сексуального насильства (в умовах збройного конфлікту та в мирний час)» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: розроблення інструментів для фіксації випадків злочинів проти життя і здоров'я, статевої свободи і недоторканності, честі та гідності особи в умовах конфлікту відповідно до стандартів ООН та НАТО; визначення інституційного механізму для належного реагування, документування та розслідування злочинів проти життя і здоров'я, статевої свободи і недоторканності, честі та гідності особи в умовах конфлікту; проведення на постійній основі моніторингу та оцінювання випадків вчинення злочинів в умовах конфлікту; внесення змін до законодавства в частині протидії насильству за ознакою статі відповідно до міжнародних стандартів; забезпечення виявлення випадків насильства за ознакою статі та належного реагування на них; забезпечення системного моніторингу функціонування системи реагування на насильство за ознакою статі; сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом; торгівлю людьми; вдосконалення механізму надання ефективної своєчасної допомоги постраждалим від насильства за ознакою статі; сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом; торгівлі людьми; запобігання вчиненню насильства особами, які схильні до його вчинення.

Для виконання Стратегічної цілі 5. «Забезпечення розвиненої інституційної спроможності виконавців Національного плану для ефективного впровадження порядку денного «Жінки, мир, безпека» відповідно до міжнародних стандартів» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: забезпечення можливості системного набуття знань і навичок, необхідних для виконання завдань порядку денного «Жінки, мир, безпека», відповідно до стандартів ООН та НАТО; забезпечення навчання та підвищення кваліфікації

персоналу сектору безпеки і оборони; забезпечення міжвідомчої співпраці та координації діяльності органів державної влади, міжнародних організацій та громадських об'єднань щодо розроблення, виконання та моніторингу стану виконання Національного плану⁶⁸.

Окрім того, з метою виконання завдань, визначених Планом заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 року № 79-р, Управлінню моніторингу дотримання прав людини, Департаменту комунікації, Головному сервісному центру МВС, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державній міграційній службі України, Національній поліції України, Національній гвардії України, закладам, підприємствам, установам, що належать до сфери управління МВС, відповідно до заходу 1 завдання 6 Плану заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 року № 79-р доручено забезпечити регулярне інформування громадськості про рівні права і можливості жінок та чоловіків на отримання безоплатної правової допомоги.

Національній поліції України відповідно до заходів 2 та 5 завдання 9 Плану забезпечити: поширення інформаційних матеріалів серед дітей, підлітків та молоді про запобігання насильству за ознакою статі; підготовку інформаційних матеріалів для інформування працівників підприємств, установ, організацій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування щодо надання допомоги і запобігання насильству за ознакою статі на робочому місці.

Управлінню моніторингу дотримання прав людини, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державній міграційній службі України, Національній поліції України, Національній

⁶⁸ План заходів з виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/6/2/0/1/3/onovlenii-plan-zaxodiv-z-vikonannia1325.docx> (дата звернення: 10.06.2024).

гвардії України, Головному сервісному центру МВС, керівникам закладів, підприємств, установ, що належать до сфери управління МВС, відповідно до заходу 1 завдання 12 Плану доручено провести дослідження щодо реалізації жінками та чоловіками їх рівного права поєднувати сімейні та професійні обов'язки, а також готовності справедливо розподіляти сімейні обов'язки, зокрема в секторі безпеки та оборони.

Управлінню моніторингу дотримання прав людини, Департаменту комунікації, Головному сервісному центру МВС, Національній поліції України, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державній міграційній службі України, Національній гвардії України та керівникам закладів, підприємств, установ, що належать до сфери управління МВС, відповідно до заходу 1 завдання 14 Плану, доручено забезпечити поширення історій жінок та їх ролі в подоланні конфлікту, протидії безпековим викликам, встановленні миру і протидії насильству, пов'язаному з конфліктом⁶⁹.

Основою формування національного інституційного (організаційно-правового) складника є чітке розуміння, які суб'єкти можуть до неї входити та здійснювати забезпечення принципу гендерної рівності ефективно.

Із-поміж суб'єктів забезпечення гендерної рівності на відомчому рівні варто виокремити: 1) Національну поліцію; 2) Міжнародну асоціацію жінок-поліцейських; 3) Українську асоціацію представниць правоохоронних органів.

Національна поліція України створена 2015 року і є центральним органом виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, підтримання публічної безпеки і порядку та є організацію (колектив державних службовців), повноваження яких розподілені поміж структурних підрозділів.

Міністерство внутрішніх справ України, а згодом і Національна поліція України, є промовистим прикладом упровадження гендерної рівності в системі правоохоронних органів.

⁶⁹ Про організацію виконання Плану заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності : Доручення МВС України 39/01/37 від 10.03.23. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/6/2/0/1/2/dorucennia-mvs-39.pdf> (дата звернення: 10.06.2024).

Так, ще восени 2004 року в МВС України введена посада Радника з прав людини та гендерних питань, до повноважень якого віднесено: аналіз стану діяльності органів внутрішніх справ щодо дотримання вимог законодавства в галузі прав людини та гендерних питань; внесення пропозицій щодо забезпечення участі органів внутрішніх справ в реалізації гендерної політики, координація взаємодії МВС з міжнародними організаціями (ООН, Рада Європи, Європейська комісія, Міжнародна організація праці, ОБСЄ, Міжнародна організація з міграції тощо), проведення консультацій з їх експертами, представництвами та підрозділами, які відповідають за реалізацію міжнародних норм дотримання прав людини та утвердження гендерної рівності, проведення консультацій із представниками громадських організацій, у тому числі правозахисних та жіночих, залучення їх до спільних заходів, інформування керівництва Міністерства щодо рекомендацій наукових досліджень, національних та міжнародних науково-практичних конференцій з прав людини, гендерної рівності, підтримка постійних контактів Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, профільними комітетами Верховної Ради України, органами державної виконавчої влади в межах зазначеної компетенції, здійснення моніторингу стану дотримання прав людини та впровадження гендерних питань у діяльність МВС України, сприяння розробленню та впровадженню програм із прав людини та гендерної рівності в навчальних закладах МВС України.

Заслугує на увагу і діяльність Міжнародної асоціації жінок-поліцейських (МАЖП), яка була організована 1915 року, але почала активно працювати з 1976 року, проводячи щорічно конференції, які стали місцем зустрічей та дискусій не тільки офіцерів поліцейських підрозділів, а й для представників наукових кіл, дослідників, університетських викладачів із різних галузей кримінальної юстиції. Щороку дедалі більше поліцейських підрозділів звертаються до послуг Асоціації для отримання доступу до професійних поліцейських тренінгів, отримання інформації з таких сучасних тем, як сексуальні домагання, домашнє насильство, гендерна проблематика, мережеві підходи, програми наставництва тощо. У 2006–2007 рр. Радою Директорів Асоціації розроблений

Стратегічний план розвитку та роботи організації, спрямований на підняття іміджу організації, вплив на політику держав і керівництва правоохоронних органів в аспекті гендерної рівності, насамперед у сфері трудових прав і залучення жінок до служби в поліції, підвищення рівня кваліфікації та професіоналізму жінок-поліцейських, проведення щорічних тренінгів і конференцій, робота над тим, щоб досягнення жінок та їхній внесок у роботу поліції оцінювалися адекватно; зміцнення зв'язків між різними філіями асоціації та її членами, проведення досліджень з гендерної проблематики тощо⁷⁰.

15 березня 2018 року розпочала роботу Українська асоціація представниць правоохоронних органів (УАППО), яка на цей час є членом Міжнародної асоціації жінок-поліцейських. Основними завданнями Асоціації є створення сприятливого середовища для покращення положення жінок і чоловіків у правоохоронних органах, адвокатування лідерства і професійного розвитку поліцейських та розвиток мереж і можливостей наставництва для жінок у правоохоронних органах⁷¹. Спільними зусиллями УАППО прагне створити сприятливе середовище для жінок і чоловіків у правоохоронних органах. Основна ціль – впровадження гендерної рівності та гендерного балансу на своїх робочих місцях. Асоціація є однією з перших подібних об'єднань Східноєвропейського регіону, які сприяють упровадженню гендерно-чутливих політик і практик у правоохоронних структурах.

Окрім того, прототипом УАППО є Міжнародна асоціація жінок-поліцейських, заснована 1915 року в Лос-Анджелесі за для об'єднання та підвищення потенціалу жінок у поліції. Саме вона є взірцем успішної консолідації зусиль правоохоронниць. Тому, коли у вересні 2019 року УАППО здобула статус афілійованого члена МАЖП, це посилює роль українських правоохоронців на міжнародній арені.

⁷⁰ Галіцина Н. В. Механізм забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 117.

⁷¹ Асоціація жінок-поліцейських виборюватиме рівні права з колегами-чоловіками. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2423224-asociacia-zinokpolicejskih-viboruvatime-rivni-prava-z-kolegamicolovikami.html> (дата звернення: 10.06.2024).

Реалізація завдань гендерної рівності підрозділами системи МВС України має розгалужену спрямованість і не концентрується виключно на місці і ролі чоловіка і жінки у секторі безпеки. Вдається виділити певні напрями такої діяльності:

- кадрово-економічний – стосуються забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до закладів освіти сектору безпеки і оборони, розподілу доходів, структури використання часу та розподілу праці, доступу до соціальних благ (охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення, соціального захисту) під час проходження служби, участі жінок у прийнятті рішень тощо;

- партнерської взаємодії – полягає у створенні гендерно чутливої системи взаємодії з іншими недержавними установами, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами й організаціями;

- внутрішньоуправлінський – полягають у впровадженні ефективної системи міжвідомчої взаємодії на місцевому, регіональному та національному рівні, інституційних механізмів щодо вирішення гендерних завдань покладених на структурні підрозділи МВС;

- правовий – полягає у тому, що завдання мають комплексний характер, мету, цілі, основні цільові групи та принципи і відповідають порядку денному «Жінки, мир, безпека» відповідно до міжнародних стандартів, внесення змін до законодавства в частині протидії насильству за ознакою статі, надання правової допомоги різним групам жінок і чоловіків, які постраждали від конфлікту;

- процесуальний – полягає у належному реагуванні, документуванні та розслідуванні злочинів проти життя і здоров'я, статевої свободи і недоторканності, честі та гідності особи, моніторингу та оцінюванні випадків вчинення злочинів;

- безпековий – полягає у проведенні відбору та підготовки жінок для участі в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки;

- психолого-реабілітаційний – полягає у роботі з особами, які постраждали від насильства, пов'язаного з конфліктом, зокрема сексуального, від катувань / тортур під час утримання незаконними збройними формуваннями тощо;

– просвітницький – реалізується через оповіщення населення про небезпеки, пов’язані із збройним конфліктом, яка включає гендерно чутливі показники і заходи, а також організація і проведення просвітницьких, інформаційних заходів із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків⁷².

9.5. Реалізація гендерної рівності у закладах вищої освіти системи МВС України

Метою гендерного виховання є створення умов для формування егалітарної свідомості, вільної від гендерних стереотипів і відповідальної за свої міжособистісні взаємини в соціумі. Гендерне виховання конструюється на основі аналізу моделей гендерних взаємовідносин, що розвиваються і трансформуються в суспільстві. Гендерне виховання виходить із того, що людина – не абстрактна нейтральна цілісність, а жінка та чоловік у їхній рівноправності, самовираженні й самоствердженні, що є найважливішим із соціальних орієнтирів у всіх сферах життя демократичного суспільства. Гендерне виховання – це цілеспрямований, організований і керований процес формування соціокультурних механізмів конструювання чоловічих і жіночих ролей, поведінки, діяльності та психологічних характеристик особистості, запропонованих суспільством своїм громадянам залежно від їхньої біологічної статі. Гендерне виховання особистості здійснюється під впливом родини, освіти, засобів масової інформації, релігії, мистецтва, мови, правової та державної політики. Застосування гендерного підходу в формуванні гармонійно розвиненої особистості пропонує новий спосіб пізнання дійсності, в якому немає нерівності та ієрархії «чоловічого» й «жіночого»⁷³.

Однією з визначальних є категорія гендерної освіти. Через гендерну освіту здійснюється процес формування егалітарної свідомості особистості в системі соціокультурних

⁷² Співак В. М., Співак М. В. Реалізація завдань гендерної рівності підрозділами системи Міністерства внутрішніх справ України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 307.

⁷³ Березнева І. М. Реалізація гендерної політики в сучасних військових закладах освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 10. Т. 1. С. 87.

взаємозв'язків на паритетних засадах. Саме гендерна освіта сприяє викоріненню біодетерміністських уявлень про сутність «жіночого» й «чоловічого», вивченню природи статеворольових стереотипів.

Ефективність гендерного виховання зумовлюється методами його впровадження. У національній вищій школі накопичено значний досвід із розроблення й упровадження в навчальний процес технологій, форм і методів викладання, що вже є традиційними: лекції, семінари, диспути, бесіди, самостійна робота з підручником, написання рефератів, підготовка доповідей тощо. Використання потенціалу цих форм і методів для реалізації завдань гендерного виховання має чимало позитивного: дає змогу акцентувати увагу студентів на ключових аспектах теми, ознайомлюватися з різними концепціями та підходами до проблеми, робити загальні висновки. Однак традиційні методи слабко орієновані на активну взаємодію здобувача / здобувачки вищої освіти (далі – ЗВО) з викладачем, дискусії між собою, самостійне прийняття рішень, що може бути вирішальною передумовою формування їхнього гендерного складника у вищій школі, пріоритетну роль у гендерному вихованні повинні відігравати сучасні технології навчання, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення, будуються на основі багатобічної взаємодії. До сучасних технологій навчання належать різноманітні види дискусій (дискусія-симпозіум, «концентричне коло»), ситуаційно-рольові ігри, драматизації, «мозкові атаки», інтелектуальні аукціони, метод аналізу проблемної ситуації. Важливе місце посідають проєктні технології: організація різноманітних проєктів і кампаній, підготовка презентацій і проведення конференцій⁷⁴.

Застосування наведених форм і методів гендерної освіти й виховання сприяє формуванню в слухачів поведінкових норм, що включають уміння аналізувати, ставити запитання, давати відповіді, критично та всебічно розглядати проблему, робити висновки, адаптуватися до нових соціальних умов, захищати свої інтереси, поважати інтереси й права інших.

⁷⁴ Березнева І. М. Реалізація гендерної політики в сучасних військових закладах освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 10. Т. 1. С. 88.

Цінностями гендерної культури (знання, вміння, навички вихованців) є такі:

- гендерна грамотність як система отримання необхідних знань у сфері гендерних досліджень;
- сформована мотивація до рівноправної участі чоловіків і жінок у суспільному житті й реалізації своїх гендерних прав і свобод;
- гендерна самоосвіта як набуття власного досвіду з гендерної збалансованості;
- гендерна чуйність як здатність особистості усвідомлювати й моделювати вплив соціального середовища, реагувати на вияви сексизму;
- повага до особливостей та індивідуальних виявів особистості незалежно від її статі.

Формування гендерної культури в майбутніх працівників правоохоронних органів та юристів значною мірою пов'язане з отриманням гендерної освіти. Усунення наявних стереотипних уявлень про підлегле становище жінок і домінування чоловіків є одним із постулатів гендерного виховання, головним призначенням якого є формування активної життєвої позиції членів суспільства щодо забезпечення гендерної рівноправності.

До механізмів реконструкції гендерних стереотипів у системі вищої освіти належать:

- включення тематики гендерних досліджень до навчальних програм вищих навчальних закладів;
- розроблення навчальних курсів, окремих модулів, здійснення навчально-методичного забезпечення підготовки та перепідготовки викладачів;
- вивчення міжнародного досвіду з упровадження гендерної освіти та його використання вітчизняними освітніми закладами;
- залучення громадських організацій до співробітництва й поширення гендерних підходів у навчальному процесі вищої школи;
- проведення широкого обговорення в засобах масової інформації, на наукових конференціях, «круглих» столах проблем гендерної освіти в суспільстві.

Упровадження гендерного підходу в освітньому процесі закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання передбачає, що:

- командному та професорсько-викладацькому складу ЗВО необхідно переглянути своє ставлення до «фактору статі», відмовитися від безконтрольного використання гендерних стереотипів у педагогічній взаємодії з курсантами, ЗВО;

- точкою відліку для прийняття компетентних педагогічних рішень щодо освіти та розвитку кожного курсанта, ЗВО повинна бути не їх, а його (її) здібності і задатки, актуальні потреби, а також індивідуальна ситуація розвитку;

- командному та професорсько-викладацькому складу потрібна професійна компетентність для того, щоб критично оцінювати і за необхідності ефективно використовувати в роботі результати психолого-педагогічних досліджень відмінностей курсантів-юнаків і курсантів-дівчат у навчально-пізнавальних інтересах, здібностях, мотивації тощо. Проведені дослідження виявили достовірні відмінності між курсантами-юнаками і курсантами-дівчатами за показниками емоційної стійкості, саморегуляції поведінки, мотивації досягнення успіху і уникнення невдач, суб'єктивного контролю, комунікативних та рефлексивних здібностей.

Окрім того, встановлено, що найбільшу успішність навчальної діяльності демонструють фемінні курсанти-юнаки і маскулінні курсанти-дівчата;

- діяльність командного та професорсько-викладацького складу має здійснюватися з розумінням і урахуванням впливу освіти (змісту, середовища та процесу) на формування гендерних уявлень курсантів, ЗВО, активно впливають на визначення курсантами своїх життєвих планів і стратегій⁷⁵.

Реалізація гендерного підходу в закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання повинна сприяти гуманізації освітнього середовища; формуванню у суб'єктів педагогічної взаємодії егалітарного світогляду, що характеризується

⁷⁵ Дубова Г. В. Гендерний підхід у процесі професійної підготовки майбутніх поліцейських. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2019.

гендерною компетентністю, гендерною сенситивністю та гендерною толерантністю; системних змін у гендерних відносинах між чоловіками і жінками в міжособистісній, сімейній та професійній сферах.

Львівський державний університет внутрішніх справ (ЛьвДУВС) активно впроваджує гендерну політику, спрямовану на забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків у всіх сферах діяльності університету.

До основних напрямів реалізації гендерної політики у ЛьвДУВС можна віднести:

- розробку навчальних програм з урахуванням гендерної чутливості;
- включення гендерної тематики до навчальних дисциплін;
- впровадження обов'язкової навчальної дисципліни «Запобігання та протидія домашньому насильству» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Правоохоронна діяльність», галузь знань 26 Цивільна безпека, спеціальності 262 Правоохоронна діяльність;
- впровадження обов'язкової навчальної дисципліни «Гендерний мейнстримінг у кримінально-правовій політиці» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Право», галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право, Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності ЛьвДУВС;
- впровадження вибіркової навчальної дисципліни «Кваліфікація та методика розслідування домашнього насильства» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Право», галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право, Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності ЛьвДУВС;
- організацію тренінгів і семінарів для практичних працівників, курсантів, студентів та викладачів щодо протидії торгівлі людьми, дискримінації та насильству;
- запровадження окремої посади помічниці ректора з гендерних питань;
- створення Дитячої кімнати та Центру забезпечення прав людини та гендерної рівності;

- співпрацю з громадськими та благодійними організаціями, зокрема: «Спілка жінок Львівщини», «ЮрФем», «Butterfly»;
- співпрацю щодо реалізації на Львівщині резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», а також Національного плану дій з її виконання.

Загалом ЛьвДУВС прагне створити інклюзивне середовище, де кожен має рівні можливості для навчання та професійного розвитку, незалежно від статі.

Питання для самоконтролю

1. Які нормативно-правові акти регулюють упровадження гендерної політики в Україні?
2. Наведіть заходи, які вживають органи виконавчої влади для забезпечення гендерної рівності на державному рівні.
3. Яке питання є центральним у досягненні гендерної рівності?
4. Хто відповідає за координацію заходів щодо реалізації гендерної політики в органах виконавчої влади?
5. Чому важливо враховувати аспекти гендерної політики у процесі розробки та реалізації державних програм?
6. Які приклади успішних заходів із реалізації гендерної політики можна навести у діяльності правоохоронних органів та органів виконавчої влади?
7. Як упровадження гендерної політики в діяльність правоохоронних органів впливає на довіру населення до цих органів?
8. Наведіть методи, котрі застосовуються для моніторингу й оцінки впровадження гендерної політики у діяльність органів виконавчої влади.
9. Назвіть фактори, що можуть впливати на ефективність упровадження гендерної політики в органах виконавчої влади.
10. Як впливає гендерна політика на професійний розвиток і рівні можливості працівників Національної поліції України?

Тестові завдання

1. **Який орган в Україні здійснює координацію гендерної політики на національному рівні?**
 - а) Міністерство внутрішніх справ;
 - б) Верховна Рада України;
 - в) Міністерство соціальної політики;
 - г) Міністерство юстиції України.

2. Який із цих заходів є важливим для реалізації гендерної політики у правоохоронних органах?

- а) заборона прийняття на службу жінок;
- б) створення умов для гармонійного поєднання службових обов'язків та сімейного життя для працівників обох статей;
- в) введення окремих посад для жінок;
- г) підвищення заробітної плати для жінок.

3. Яка з наведених міжнародних конвенцій впливає на формування гендерної політики в правоохоронних органах України?

- а) Конвенція ООН про права дитини;
- б) Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW);
- в) Європейська соціальна хартія;
- г) Женевська конвенція.

4. Пріоритетним напрямом для органів виконавчої влади в рамках гендерної політики є?

- а) збільшення кількості жінок на керівних посадах;
- б) зменшення фінансування для службовців чоловічої статі;
- в) заміна всіх працівників чоловіками;
- г) зниження віку виходу на пенсію для жінок.

5. Ким призначається та звільняється з посади Урядовий уповноважений з питань гендерної політики?

- а) Президентом України;
- б) Верховною Радою України;
- в) Кабінетом Міністрів України;
- г) Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України.

6. Якою є основна мета заснування інституту гендерних радників і радниць?

- а) збільшення кількості жінок на керівних посадах;
- б) забезпечення гендерної рівності та захист прав жінок і чоловіків;
- в) збільшення жінок на керівних посадах;
- г) скорочення видатків на соціальні програми.

7. Яку роль виконують гендерні радники та радниці у державних установах?

- а) вирішують фінансові питання установи;
- б) займаються набором персоналу;
- в) забезпечують дотримання гендерної рівності в усіх політиках і програмах установи;
- г) розробляють стратегії економічного розвитку.

8. Який міжнародний документ є основою для впровадження інституту гендерних радників в Україні?

- а) Конвенція ООН про права дитини;
- б) Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція);
- в) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;
- г) Женевська конвенція.

9. Які програми підтримують розвиток інституту гендерних радників в Україні?

- а) Програми економічного стимулювання малих підприємств;
- б) Програми боротьби з бідністю;
- в) Програми міжнародних організацій, такі як ООН Жінки та ПРООН;
- г) Програми підвищення кваліфікації у сфері ІТ.

10. Що сприяє підвищенню ефективності гендерної політики в органах виконавчої влади?

- а) відмова від працевлаштування жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці;
- б) розробка системи оцінювання персоналу з урахуванням гендерного підходу;
- в) обмеження можливостей підвищення для жінок;
- г) введення окремих стандартів для чоловіків та жінок у виконанні завдань.

11. Які ключові завдання є перед гендерними радниками та радницями?

- а) залучення іноземних інвестицій;
- б) консультації щодо дотримання гендерної рівності та боротьби з дискримінацією;
- в) установлення квот на посади для чоловіків;
- г) підвищення заробітної плати для жінок.

Розділ 10

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

10.1. Гендерна дискримінація в професійному середовищі суддів та адвокатів. Реалізація принципу гендерної рівності в судовій практиці

10.2. Значущість питань гендерної рівності для органів судової влади. Врахування гендерного підходу в розвитку кар'єри у сфері правосуддя

10.3. Гендерна політика суду. Інтегрування гендерного підходу в політику з питань персоналу суду

10.4. Гендерна обізнаність і компетентність у сфері правосуддя

10.1. Гендерна дискримінація в професійному середовищі суддів та адвокатів. Реалізація принципу гендерної рівності в судовій практиці

Безперечно складно переоцінити роль судової влади в демократичній державі, вона є невід'ємною частиною, що забезпечує захист прав, свобод та інтересів особи, суспільства та держави. З огляду на таке надважливе її значення, діяльність з здійснення правосуддя повинна бути максимально ефективною, неупередженою, справедливою, а відтак позбавленою будь-яких стереотипів. І саме гендерна рівність, рівне співвідношення прав і жінок, і чоловіків у цій сфері є вагомою запорукою досягнення успішної мети верховенства права, утвердження демократії тощо. Доволі тривалий час професія юриста, зокрема і конкретно суддівська робота, вважалась більш чоловічою справою, у вищих навчальних закладах поміж студентів навіть переважали чоловіки. Очевидно це було пов'язано із усталеною думкою про соціальну роль жінки в суспільстві, її психологічними особливостями (емоціями, станами тощо).

Із XIX століття в Україні та зарубіжних країнах робота жінок в юридичній сфері була радше винятком, оскільки їх прирівнювали до неповнолітніх та обмежено дієздатних, то наявне тоді законодавство зарубіжних країн ґрунтувалося

на засадах дискримінації жінок. Тому набувати та відчувувати майно, бути в суді позивачем чи відповідачем у справах жінок мали право тільки з дозволу чоловіка. Водночас жінки навіть не намагалися щось змінити. Ідея про «жіночу адвокатуру» з'явилася 1869 року в Північній Америці. Першою жінкою США, яку допущено до юридичної практики, є Арабелла Менсфілд зі штату Айова. У штаті Айова, де і відбулася знакова подія, діяв закон, згідно з яким претендентами на заняття юриспруденцією могли бути тільки білі чоловіки старше 21 року. Але згодом закон змінили, а штат Айова став першим у США, де жінкам дозволили займатися юридичною практикою. У США та країнах Західної Європи масовий приплив представниць прекрасної статі в юридичні професії почався у 70-х роках минулого століття. Відтоді кількість жінок у юриспруденції постійно збільшувалася. Очевидно, що діяльність жінок в адвокатурі Америки вплинула на розвиток жіночої адвокатури в країнах Західної Європи. В Англії 1873 року вперше жінка поступила на юридичний факультет, а 1777 року в Італії вперше жінка здобула юридичну освіту. Перші жінки адвокати з'явилися у XIX столітті. У Англії та Естонії 1945 року були вперше призначені жінки судді. Цікавим є те, що 2016 року кількість жінок вперше перевищила кількість чоловіків, які вступили до правничих факультетів у США. Що ж стосується українських жінок-адвокатів, то їх історія діяльності розпочалася не з Литовських статутів. Згідно з ними, адвокатами могли бути тільки повнолітні чоловіки з високими розумовими і фізичними задатками. Але жінок, яким були притаманні вищезазначені вимоги, до захисту все-таки не допускали. Вони мали можливість бути тільки стороною судового процесу: позивачем або відповідачем¹.

Європейська комісія з питань ефективності правосуддя Ради Європи постійно аналізує та досліджує питання стосовно досягнення гендерної рівності у судовій системі, зокрема у суддівському корпусі. Водночас гарантією гендерної рівності є саме неупереджена система правосуддя, і справедливе квотування посад суддів чоловіків і жінок, що власне і здатне

¹ Гендерна рівність в юриспруденції через призму утвердження гарантованих конституційних прав та свобод. URL: <https://cv.court.gov.ua/tu26/pres-centr/publications/1167836/> (дата звернення: 12.07.2024).

забезпечити збалансованість судової системи. Якщо мовити про гендерну рівність суддів, то вона є безперечно складовою суспільної рівності, і є тим принципом права, що має стосунок до правового статусу людини і громадянина щодо рівності статей. Відсоток суддів-жінок, за рекомендацією спеціальної комісії ООН, є одним з індикаторів гендерної рівності у сфері прийняття рішень на державному рівні².

Проблематика «гендер і судівництво» привертає значну увагу зарубіжних дослідників³, однак в Україні для більшості суддів та адвокатів та їх клієнтів зв'язок «гендеру» і здійснення судочинства не завжди очевидний. Окремі спроби дослідити гендерні аспекти у діяльності суддів зроблені і в Україні. У 2013 та 2015 роках за підтримки проєкту USAID «Справедливе правосуддя»⁴ було досліджено кваліфікаційні вимоги до суддівської професії, що проводились Вищою кваліфікаційною комісією суддів України та Міжнародною громадською організацією «Універсальна екзаменаційна мережа». Так, опрацьовано 588 анкет суддів цивільної та кримінальної спеціалізації, та 624 анкети суддів господарської та адміністративної та виявлено гендерні відмінності оцінок моральних та особистісних якостей суддів, а також різні типи професійних проблем, що виникають у професійній діяльності суддів-жінок і суддів-чоловіків.

Так, порівняння ТОП-5 професійних проблем у гендерному розрізі засвідчило, що, хоча певні проблеми і є спільними (нестабільність / відсутність усталеної судової практики;

² Indicators of Gender Equality: Conference of European Statisticians / United Nations Economic Commission for Europe. New York and Geneva, 2015. 136 p.

³ Gender and Judging, ed. by Ulrike Schultz and Gisela Shaw, 2013. 640 p.; Erika Rackley. Women, Judging and the Judiciary: From Difference to Diversity. Routledge-Cavendish, 2012. 232 p.; Dermot Feenan. Women Judges: Gendering Judging, Justifying Diversity. *Journal of Law and Society*. 2008. Vol. 35. № 4. P. 490–519; Joshua Doherty. Women's Representation in Judiciaries Worldwide: Arguments in Favor of Increasing the Gender Diversity on the Bench. 2012. URL.: http://www.gwu.edu/~ggi/assets/docs/igis_wp2_ggp_wp1_doherty.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

⁴ Аналіз практики судді за результатами опитування суддів з метою визначення кваліфікаційних вимог для вступу в професію. Заключний звіт аналізу практики 2013 р. та 2015 Київ, 2015. URL: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/1_Judicial_Practice_Analysis_2013_2015.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

нестабільність законодавства та його недосконалість), на першому місці у суддів-чоловіків є проблема належних умов роботи, а у суддів-жінок – велике навантаження (натомість належні умови роботи – на 4-му місці); із-поміж 5 пріоритетних проблем судді-жінки назвали забезпечення явки учасників процесу, тоді як для суддів-чоловіків цієї проблеми немає у ТОП-5, водночас для них важливими є проблеми «суто професійного характеру», зокрема недостатній рівень знань конкретного опитаного судді, сумніви у правильному правозастосуванні⁵.

Термін «гендер» широко почав використовуватись у сфері юриспруденції завдяки майбутній на той час судді Верховного суду США Рут Гінзбург, яка і є ініціатором заміни терміна «дискримінація на підставі статі» (*sex discrimination*) на більш доцільніший, на її думку, – «дискримінація на підставі гендеру» (*gender discrimination*). У відповідь на питання, що саме спонукало її використовувати саме такий термін, Рут відповіла: «У 70-х роках, коли я працювала в Колумбійському університеті і писала статті та виступи, у мене була секретарка. І вона мені сказала: «Я ось друкую постійно це слово – *sex, sex, sex* – і дозвольте мені зауважити, що в аудиторії, до якої ви звертаєтесь, чоловіки, до яких ви звертаєтесь, – а в той час в апеляційних судах були винятково чоловіки, – перша асоціація, яку викликає це слово, – зовсім не та, про що ви говорите. Тому я пропоную використовувати граматичний термін *gender*, який не відволікатиме уваги і не викликатиме неправильних асоціацій»⁶.

2015 року було проведено дослідження проблеми гендерної дискримінації у професійному середовищі суддів та адвокатів. Найперше питання стосувалося розуміння поняття «гендеру», на що 84% опитаних суддів та 82% адвокатів відповіли, що асоціюються це поняття із рівністю жінок і чоловіків,

⁵ Аналіз практики судді за результатами опитування суддів з метою визначення кваліфікаційних вимог для вступу в професію. Заключний звіт аналізу практики 2013 р. та 2015 р. Київ, 2015. С. 71–72. URL: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/1_Judicial_Practice_Analysis_2013_2015.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

⁶ Репортаж щодо слухань в Судовому комітеті Сенату США. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-VfUB7PgW4o> (дата звернення: 12.07.2024).

17% адвокатів та 14% суддів асоціюють гендер із соціальною статтю. Наступне питання стосувалося значення статі адвоката для клієнта і для суду. Більшість адвокатів зазначають, що стать не має значення для клієнта, однак із-поміж адвокатів-жінок таких суттєво менше (56%), ніж чоловіків (68%). Решта вважає, що клієнти так чи інакше обирають стать адвоката. Причому цей показник суттєво вищий серед жінок – 12% вважають, що стать адвоката завжди має значення, і ще 31% – що має значення для певної категорії справ.

Загалом адвокати-чоловіки більш схильні нівелювати значення статі для клієнта (відповідно, 6% вважають, що стать має значення завжди, 26% – для певної категорії справ). Відповідно, адвокати-жінки кажуть, що не стикались із тим, що клієнти наполягають на співпраці з адвокатом певної статі у 40%, чоловіки – у 64%. Тобто адвокати-жінки відчують вплив своєї статі на професійне життя гостріше, ніж їхні колеги-чоловіки. У 21–27% випадків клієнт-чоловік віддає перевагу адвокатам-чоловікам і у 12–13% випадків клієнт-жінка віддає перевагу адвокатам-жінкам⁷.

На співпраці із адвокатами-чоловіками наполягають 8% клієнтів-жінок. Тоді, як чоловіки ніколи не наполягають на залученні адвоката-жінки. Це свідчить про дисбаланс та про існування гендерних стереотипів. Інколи клієнти віддають перевагу адвокату-чоловіку через необхідність комунікації з правоохоронними органами, через стереотип, що чоловіку це робити легше ніж жінці, що вони більш витривалі та наполегливі, що дає клієнту більшої впевненості.

Загалом, на думку адвокатів, клієнти вважають, що адвокати-чоловіки: вселяють більшу впевненість клієнту, виглядають більш статусно й солідно, більш упевнені й цілеспрямовані, фізично витриваліші; психологічно стійкіші, менш емоційні та їм легше знайти спільну мову з правоохоронцями (а отже, їм легше довірити свою долю, зокрема захист у кримінальному провадженні), більше часу присвячують роботі й можуть працювати в стресових ситуаціях, не настільки заклопотані домашніми справами і дітьми, менше витрачають часу

⁷ Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. Вид. 2-ге, випр. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 35.

на себе та більше на клієнта, є більш сильною особистістю в очах клієнта, в суспільстві є стереотип, що адвокат – чоловіча професія, а розгляд «складних» справ – не жіноча справа. Тоді, як адвокати-жінки: не асоціюються з кваліфікованими спеціалістами, сприймаються не серйозно, а винятково як сексуальний об'єкт, неспроможні захистити клієнта через свою слабкість (оскільки як в роботі необхідно спілкуватися з правоохоронцями, які переважно є чоловіками, треба виїжджати за потреби в нічний час, бути серед ув'язнених, у закладах тимчасового тримання тощо); морально менш стійкі, більш емоційні. Також, що адвокати-жінки обирають не доволі активний захист, є менш компетентними у кримінальних провадженнях, натомість у сімейних спорах важче комунікують із клієнтами-чоловіками тощо. Так, стосовно адвокатів-жінок респонденти вказали, що: «жінка краще розуміє жінку», «жінка-клієнт не хоче бачити чоловіків у справах про розірвання шлюбу». Вважається, що адвокат-жінка: краще зрозуміє та співчуватиме клієнтці; легше порозуміється з клієнткою. Загалом клієнти-жінки у справах про розірвання шлюбу бажають співпрацювати з адвокатом-жінкою, однак трапляється, що і клієнт-чоловік чомусь обирає адвоката-жінку⁸.

З огляду на результати опитування, на вибір статі адвоката впливає низка стереотипів, зокрема маскулінності-фемінності. Чоловіків-адвокатів характеризують як впевненими у собі, активними, витривалими, менш емоційними, психологічно стійкішими, здатними до лідерства тощо, тоді як жінок менш витривалими та стресостійкими, гірше витримують навантаження та психологічний тиск, більше витрачають часу на себе та родину, ніж на клієнта.

Окрім клієнтів, стать адвоката може мати значення і для суддів. Самі ж адвокати (37%) вважають, що стать має значення при розгляді окремої категорії справ, а 9% вважають, що стать завжди має значення. Однак опитування суддів це спростовує – 95% опитаних суддів стверджують протилежне⁹.

⁸ Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. Вид. 2-ге, випр. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 38.

⁹ Там само. С. 39.

В Україні на сьогодні приблизно 60% чоловіків адвокатів та 40% жінок. Проте в органах адвокатського самоврядування простежується тенденція на користь жінок, а саме серед керівників Комітетів НААУ, регіональних рад, кваліфікаційно-дисциплінарних комісій та інших органів адвокатського самоврядування 43,4% жінок проти 56,6% чоловіків¹⁰. **При Національній асоціації адвокатів України є комітет із питань гендерної політики, завданнями якого є:** сприяння забезпеченню рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у всіх сферах життя; поліпшення обізнаності щодо гендерної проблематики та підвищення рівня гендерної чутливості серед адвокатів і майбутніх правників; вивчення проблематики проявів гендерної дискримінації, впровадження іноземного досвіду та найкращих вітчизняних практик для досягнення рівності прав і можливостей жінок і чоловіків у юридичній професії з врахуванням сучасних реалій, а також протидії негативним явищам у цій сфері; забезпечення активного впливу НААУ на процеси практичної реалізації ідей гендерної рівності та співпраця з усіма заінтересованими учасниками, зокрема участь у розробці, експертних і громадських обговореннях проєктів законів та підзаконних нормативно-правових актів, а також документів програмного характеру; проведення мотиваційних зустрічей та інших заходів, спрямованих на утвердження та реалізацію ідей гендерної рівності та недискримінації; заохочення посилення уваги до питань гендерної політики серед майбутніх правників, зокрема шляхом упровадження програм менторства; вироблення організаційних механізмів для просування принципів гендерної рівності; впровадження гендерних підходів у їх діяльності та врахування гендерного аспекту в відповідних розпорядчих документах; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у працевлаштуванні, кар'єрному зростанні, навчанні та підвищенні кваліфікації¹¹.

¹⁰ НААУ залучається до впровадження гендерної рівності в українське законодавство. URL: <https://unba.org.ua/news/6944-naau-zaluchaet-sya-dovprovadzhennya-gendernoi-rivnosti-v-ukrains-ke-zakonodavstvo-lidiya-izovitova.html> (дата звернення: 12.07.2024).

¹¹ Національна асоціація адвокатів України. Комітет з питань гендерної політики. URL: <https://unba.org.ua/komitety> (дата звернення: 12.07.2024).

У межах роботи цього комітету є програма з розвитку жіночого лідерства та стимулювання жінок обирати професію адвоката. Програма спрямована на визначення наявних гендерних стереотипів у адвокатській професії, інших бар'єрів на шляху до цієї професії, реалізацію заходів щодо подолання таких бар'єрів, мотивування жінок обирати професію адвоката тощо.

Ключовим у анкетуванні було питання про значення статі судді. Відповідаючи на запитання, чи має значення стать судді для певної категорії справ, 59% адвокатів і 78% суддів вважають, що не має жодного значення. Різниця у відповідях є суттєвою. Лише 18% суддів вважають, що стать судді має значення для певної категорії справ. Водночас, якщо порівнювати із суддями, адвокати вдвічі частіше (33%) схильні вважати, що стать судді має значення при розгляді певної категорії справ (причому немає суттєвої різниці в оцінці адвокатів-чоловіків і жінок), і ще 7% вважають, що стать судді завжди має значення. Більшість відповідей адвокатів (20%) на питання, в чому виявляється значущість статі судді, стосуються емоційальної нестабільності жінок-суддів, їх симпатій до жінок у справі (12%) та просто поганого настрою (10%)¹².

Із-поміж відповідей, які давали адвокати, є такі характеристики жінок-суддів: 1) вони ретельніше досліджують матеріали справи; 2) у справах, що стосуються дітей, жінки-судді будуть м'якшими та частіше ставатимуть на сторону матері; 3) у сімейних спорах займатимуть позицію жінки та упереджено можуть ставитись до чоловіків; 4) є більш лояльними у кримінальних справах тощо.

Розбіжності в поглядах у суддів та адвокатів викликає і питання щодо значення статі позивачів у різних категоріях справ. Так, 62% опитаних суддів та 74% адвокатів вказали, що стать сторони не має жодного значення, 37% суддів зазначають значення статі завжди та для певної категорії справ, тоді як серед адвокатів такий показник є меншим – 23%. В оцінці значення статі сторони для судді є цікава відмінність усередині адвокатської спільноти: більший відсоток адвокатів-чоловіків

¹² Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. Вид. 2-ге, випр. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 42.

(порівняно з жінками) наголошують на важливості статі сторони – так вважають 26% чоловіків і лише 13% жінок, тоді як 81% жінок вважають, що стать не має значення; відсоток чоловіків є нижчим, однак також високим – 69%¹³.

Відповіді щодо виявів упередженого ставлення частково корелюються з сприйняттям дискримінації не як проблеми (правової чи – у ширшому контексті – суспільної, соціальної), а як частини культури – таке сприйняття є притаманним для 43% адвокатів та 32% суддів. Майже четверта частина суддів (24%) схильні взагалі заперечувати існування дискримінації (серед адвокатів таких 15%), а понад третина (37%) визнавали поодинокі випадки несправедливого поводження, які не слід вважати дискримінацією (серед адвокатів таких 31%). І лише 6% суддів та 9% адвокатів вважають дискримінацію серйозною проблемою¹⁴. Так, 30% суддів мали персональний досвід дискримінації при прийомі на роботу та кар'єрному просуванні, 43% – у побуті та в транспорті, а також у сім'ї. Серед адвокатів персональний досвід дещо нижчий (13% та 31% відповідно). Дискримінацію на робочому місці 25% адвокатів та такий самий відсоток суддів відчували особисто, а в оточенні – по 55% адвокатів і суддів. Дискримінація в сім'ї має таку саму поширеність, як і дискримінація в побуті та транспорті – 29% адвокатів та 43% суддів відчували це особисто, в оточенні спостерігали прояви дискримінації 49% адвокатів чоловіків та 66% суддів жінок¹⁵.

Персональний досвід відчуття дискримінації передбачувано доволі відрізняється для чоловіків і жінок. Аналіз гендерних розбіжностей в адвокатському середовищі засвідчив, що при прийомі на роботу, кар'єрному просуванні 13% чоловіків відзначали персональний досвід дискримінації за ознакою статі, тоді як такий самий досвід мали 53% жінок (41% – інколи та 12% – часто). Цікаво, що оцінка поширеності дискримінації в оточенні, за опитуванням адвокатів, є суттєво вищою за персональний досвід – в оточенні дискримінацію

¹³ Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. Вид. 2-ге, випр. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 45.

¹⁴ Там само. С. 59.

¹⁵ Там само. С. 60.

за ознакою статі відзначають 48% чоловіків і 72% жінок. Причому 16% жінок зазначили, що часто стикаються з дискримінацією в кар'єрних питаннях в оточенні. Приблизно таку саму поширеність має дискримінація на робочому місці¹⁶.

Аналіз гендерних розбіжностей у середовищі суддів свідчить, що персональний досвід відчуття дискримінації передбачувано суттєво відрізняється для чоловіків і жінок. При прийомі на роботу, переведенні, кар'єрному просуванні лише 3% чоловіків відзначали персональний досвід дискримінації за ознакою статі, тоді як 26% жінок мали такий досвід. В оточенні дискримінацію за ознакою статі відзначають 32% чоловіків та 59% жінок. Причому 6% жінок зазначили, що часто стикаються з дискримінацією в кар'єрних питаннях в оточенні. Водночас на робочому місці дискримінацію відчують особисто 17% чоловіків і майже 36% жінок. При оцінці поширення явища в оточенні відзначають наявність дискримінації 45% чоловіків і 66% жінок¹⁷.

Важливо, щоб адвокати та судді розуміли концепції гендерної рівності. Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні» передбачає можливість оскарження у суді дискримінації за статевою ознакою (ст. 22). Щодо цього, О. І. Суслова вказала, що усі намагання закону можуть бути зведені нанівець, якщо «суддівський корпус не буде обізнаний щодо проблеми дискримінації за ознакою статі, її заборони на законодавчому рівні, неприпустимості в судовому процесі, при постановленні судових рішень, а також у власній правосвідомості»¹⁸.

Відтак саме суддя повинен бути готовим до компетентного розгляду справ такої категорії, добре орієнтуватись у вітчизняних нормативно-правових актах та міжнародних у сфері гендерної рівності та зобов'язання України відповідно до них, зокрема знати рішення Європейського суду з прав

¹⁶ Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 62.

¹⁷ Там само. С. 64.

¹⁸ Суслова О. І., Лазаренко О. О., Ахтирська Н. М. Захист прав жінок та дітей судовими та правоохоронними органами в Україні. За ред. Г. О. Христової. Київ : Тютюкін, 2010. С. 63.

людини щодо дискримінації за ознакою гендеру, а також володіти основними поняттями, а саме «гендерна рівність», «гендер», «гендерні стереотипи», «дискримінація» тощо. Важливим для суддів є вміння на професійному рівні ідентифікувати ситуацію, яка є дискримінаційною, розпізнавати гендерні аспекти справи, що розглядається, дослідити фактичні обставини, здійснити належну кваліфікацію, використовуючи національне законодавство, міжнародні договори та практику їх застосування, виявляти ситуації, де порушення прав та законних інтересів особи є наслідком дії дискримінаційних положень законодавства чи гендерних стереотипів, знати стандарти доказування у гендерно чутливих справах, приймати обґрунтоване, мотивоване та законне рішення. Не менш важливим є забезпечення того, щоб у залі суду судді керувалися принципом гендерної рівності як окремим виявом принципу рівності перед законом і судом. Це означає, що судді мають усвідомлювати умови життя жінок і чоловіків, які беруть участь у судовому процесі, ідентифікувати, за потреби, наявні відмінності та слідкувати, щоб вони не породжували дискримінацію на підставі статі при розгляді справ¹⁹. Зважаючи на ту «довіру, яку в демократичному суспільстві суди мають викликати в громадськості», надзвичайно важливою є не лише неупередженість та безсторонність судді, а й, власне, враження неупередженості та безсторонності. Оскільки «навіть видимість може бути важливою», відтак «правосуддя повинно не тільки чинитися, необхідно також, щоб було видно, що воно чиниться»²⁰. Відомий американський суддя Лернд Хенд зауважив, що «правосуддя залежить не так від правової діалектики, як від атмосфери в залі суду, а вона в кінцевому підсумку залежить зазвичай від судді»²¹.

¹⁹ Фулей Т. І. Управління залом судового засідання: гендерні аспекти. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 2 (7). С. 49.

²⁰ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «П'єрсак проти Бельгії» (Piersack v. Belgium) від 1 жовтня 1982 р., заява № 8692/79, п. 30. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/232716?download=true> (дата звернення: 12.07.2024)

²¹ Фулей Т. І. Управління залом судового засідання: гендерні аспекти. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 2 (7). С. 53.

Що стосується справ, які можна вважати гендерно забарвленими, то неможливо вказати їх вичерпний перелік, адже це вирішується у кожному конкретному випадку, беручи до уваги наявність чи відсутність факту дискримінації за ознакою статі. Прояв гендерної чутливості судді є якраз розумінням і взяттям до уваги соціокультурних факторів, що є в основі дискримінації за ознакою статі. Отже, гендерно чутливими можна вважати провадження, щодо: 1) злочинів проти життя та здоров'я: умисне вбивство (ст. 115 Кримінального кодексу України (далі – КК України), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК України), умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання (ст. 123 КК України), катування (ст. 127 КК України), побой та мордування (ст. 126 КК України) тощо; 2) злочинів проти волі, честі та гідності особи: незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України), захоплення заручників (ст. 147 КК України), торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 КК України); 3) злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності людини: зґвалтування (ст. 152 КК України), примушування до вступу у статевий зв'язок (ст. 154 КК України); 4) злочинів проти власності: крадіжка (ст. 185 КК України), грабіж (ст. 186 КК України), розбій (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України), шахрайство (ст. 190 КК України), заподіяння майнової шкода шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК України) тощо; 5) злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України), службова недбалість (ст. 367 КК України) тощо; злочинів проти правосуддя. Не всі насильницькі злочини є гендерно забарвленими, а лише ті, де насильство є наслідком відносин між жінкою та чоловіком.

Гендерно зумовленими є і окремі справи про адміністративні правопорушення, зокрема: дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП), вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного

припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування (ст. 173-2 КУпАП), порушення правил керування або експлуатації транспортного засобу, правил користування ременями безпеки або мотошоломами (ст. 121 КУпАП), перевищення встановлених обмежень швидкості руху, проїзд на заборонний сигнал регулювання дорожнього руху та порушення інших правил дорожнього руху (ст. 122 КУпАП), залишення місця дорожньо-транспортної пригоди (ст. 122-4 КУпАП), керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (ст. 130 КУпАП), адміністративні правопорушення, пов'язані із корупцією (глава 13-А КУпАП).

Щодо цивільних справ, то гендерно забарвленими є такі справи, що виникають із: сімейних правовідносин (розірвання шлюбу, стягнення аліментів, поділ майна, визначення місця проживання дитини, встановлення батьківства, позбавлення батьківських прав тощо; трудових правовідносин (звільнення з роботи, переведення на іншу роботу, поновлення на роботі, виплати заробітної плати тощо; житлових спорів: виселення, визнання особи такою, що втратила право користування жилим приміщенням тощо.

Не всі види насильницьких злочинів стосовно жінок і чоловіків мають включатися до індикаторів гендерно зумовленого насильства, а лише ті з них, де насильство становило б собою наслідок різних владних відносин між чоловіками і жінками. Наприклад, не усяке вбивство чи тілесні ушкодження є гендерно зумовленими (так, крадіжка, розбій чи грабіж можуть і не бути гендерно орієнтованими). Тому проблема стосунків жертви і злочинця є дуже важливою²².

²² Indicators of Gender Equality. Prepared by the Task Force on Indicators of Gender Equality. United Nations Economic Commission for Europe. Conference of European Statisticians. New York and Geneva, 2015. С. 65. URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2015/ECE_CES_37_WEB.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

10.2. Значущість питань гендерної рівності для органів судової влади. Врахування гендерного підходу в розвитку кар'єри у сфері правосуддя

Рівень демократичності та цивілізованості держави виявляється в дотриманні гендерної рівності. У тих державах, в яких простежується високий рівень представництва жінок у різних державних інституціях, можна спостерігати і високий рівень забезпечення громадянських прав і свобод.

Л. В. Гонюкова та Н. С. Педченко вказали, що механізми забезпечення гендерної рівності – це впорядкована система міжнародних, регіональних і національних організаційних структур державного і громадського характеру, діяльність яких спрямована на утвердження гендерних принципів у різних сферах соціального життя та гарантування здійснення вироблених ними гендерних стратегій і відповідної до них гендерної політики²³.

Часто згадується термін «гендерна чутливість» та похідні від цього терміна у Загальній рекомендації № 33 Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, яка стосується доступу жінок до правосуддя. Так, у цьому міжнародному документі гендерна чутливість стосується вимоги до судової влади та її компонентів (п. 14 (d); 6, п. 25 (f)), процедур та механізмів (п.п. 1, 18(d), 46(b)), підходів (п. 51(g)), способу виконання своїх обов'язків (п. 15(c), п. 25(b)), моніторингу (п. 48 (c)), запобіжних заходів (п. 48 (a)), вимог до судових рішень (п.13), вимог до фахівців (п. 37 (b), п. 60 (a)).²⁴ Варто також підкреслити, що дії Ради Європи задля досягнення рівного доступу до правосуддя зосереджені на підтримці держав-членів в імплементації стандартів Ради Європи й інших відповідних документів із урахуванням саме вищевказаної рекомендації CEDAW/C/GC/33(п. 56)²⁵. Окрім того, на необхідності

²³ Гонюкова Л. В., Педченко Н. С. Сучасний механізм упровадження гендерної політики в Україні. *Вісник НАДУ при Президентові України*. 2016. № 2. С. 117.

²⁴ Committee on the Elimination of Discrimination against Women. *General recommendation on women's access to justice*. CEDAW/C/GC/33. 23 July 2015. URL: <https://rm.coe.int/1680631f5a> (дата звернення: 25.07.2024).

²⁵ Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки. URL: <https://rm.coe.int/prems041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4> (дата звернення: 25.07.2024).

врахування CEDAW/C/GC/33 наголошено у Заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України²⁶.

У багатьох рекомендаціях йдеться про необхідність систематичного підвищення кваліфікації суддів щодо застосування Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Ці рекомендації були також відображені й у Національному плані дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок. Примітно, що одним із індикаторів досягнення виконання змісту цієї рекомендації є включення вимоги гендерної компетентності до процедур відбору на посаду судді та кваліфікаційної оцінки суддів(п. 13)²⁷.

Щоб реалізовувати гендерну політику, завданням держави є створити механізм ефективного забезпечення рівних прав і можливостей для жінок та чоловіків. В Україні активно впроваджується політика гендерної рівності для збереження гендерної рівноваги для жінок і чоловіків щодо доступу до професії судді, ефективної участі у суддівському житті, адже гендерні стереотипи, які існують, заважають виявляти жінкам свій професіоналізм, а тим паче, що поєднання жіночого та чоловічого мислення може забезпечити більш ефективне вирішення справи.

У вітчизняному чинному законодавстві принцип рівності закріплений і на конституційному рівні (ст.ст. 21–24 Конституції), і в багатьох міжнародно-правових документах. Важливе значення щодо врегулювання питань гендерної рівності

²⁶ United Nations. CEDAW/C/UKR/CO/8. Заключні зауваження до восьмої періодичної доповіді України. Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. 3 березня 2017 р. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Мова оригіналу: англійська. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/gender/CEDAW-Concluding-Observations-UKR.pdf> (дата звернення: 25.07.2024).

²⁷ Про затвердження Національного плану дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 вер. 2018 р. № 634-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2018-%D1%80> (дата звернення: 25.07.2024).

мають норми законів України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», дія якого поширюється в тому числі і на правосуддя, і на багато інших сфер суспільних відносин.

Поняття гендерної рівності є новим для професійного суддівського середовища, хоча певні спроби у фаховій науковій літературі таки були зроблені. Однак, на практиці проглядається низка проблем, зокрема відсутність структурованої чіткої статистики за ознакою статі, яка є необхідною умовою аналізу проблеми гендерної рівності та пошуку шляхів її вирішення. Без розуміння природи і масштабу проблеми підготовка нормативно-правових актів у сфері гендерної тематики може мати наслідком те, що законодавці не зважають на важливі складові цього питання. Крім того, збір, обробка, аналіз і поширення статистичних даних, згрупованих за критерієм статі, дасть змогу виявити ті категорії спорів, що мають гендерну специфіку, а це, своєю чергою, дасть змогу виявити суспільні проблеми та спрямувати зусилля на пошук шляхів і способів їх подолання²⁸.

Окремою проблемою вдосконалення гендерної політики в системі правосуддя є відсутність чіткого відображення гендерних питань у Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр. Можливо ці питання будуть враховані у Концепції розвитку системи правосуддя на 2024–2026 роки.

Українське суспільство ще не розуміє чітко взаємозв'язок понять «гендерна рівність» і «судова гілка влади». Спробою виявити гендерні аспекти суддівської професії було вивчення кваліфікаційних вимог до представників суддівської професії, яке проводилося Вищою кваліфікаційною комісією суддів України разом із Міжнародною громадською організацією «Універсальна екзаменаційна мережа» із підтримкою проєкту USAID «Справедливе правосуддя». Таке дослідження було двоетапним. Перший етап – опрацювання 588 анкет суддів

²⁸ Гендерна рівність у судовій сфері. URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/genderna_r_vn_st_u_sudov_y_sfer_.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

цивільної та кримінальної спеціалізації, другий – 624 анкети під господарської та адміністративної спеціалізації відповідно. Аналізуючи отримані результати, виявлено гендерні відмінності оцінки моральних та особистісних якостей суддів, а також різницю у типах професійних проблем, які трапляються на шляху суддів-жінок і суддів-чоловіків.

Порівняння таких відповідей у гендерному розрізі засвідчило, що, хоча певні проблеми є спільними (це насамперед нестабільність або й відсутність усталеної судової практики; недосконалість законодавчого врегулювання тощо), на першому місці у суддів-чоловіків все ж таки вказана проблема належних умов праці, тоді як у суддів-жінок – велике навантаження (натомість, неналежні умови праці – на 4-му місці). З-поміж найбільш пріоритетних проблем судді-жінки назвали причини суто професійного характеру, серед яких недостатній рівень знань конкретного судді, сумніви у правильному застосуванні тієї чи іншої норми закону тощо. Водночас важливим для них є забезпечення явки учасників процесу, тоді як для суддів-чоловіків це питання не є першочерговим. Ураховуючи те, що підготовка високопрофесійних спеціалістів, якими є судді, охоплює не лише базові знання та навички, а й розуміння соціального контексту здійснення правосуддя, тому увага до реалізації принципу рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час здійснення судочинства є важливим елементом професійної освіти та підготовки майбутніх суддів²⁹.

Окрім того, для судової системи важливо досліджувати гендерні питання для виконання міжнародних зобов'язань, адже дотримання прав контролюється на міжнародному рівні. Наприклад, за результатами періодичних доповідей України, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок у своїх Заключних зауваженнях закликав підвищувати обізнаність про Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, а також Факультативний протокол до цієї Конвенції саме серед працівників судової системи, суддів, юристів загалом, зокрема шляхом запровадження навчально-просвітницьких

²⁹ Гендерна рівність у судовій сфері. URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/genderna_r_vn_st_u_sudov_y_sfer_.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

програм для ефективного використання положень вищевказаної Конвенції у своїй професійній діяльності.

Гендерні питання також є одними із основних напрямів співробітництва України та міжнародних організацій. Комітетом міністрів Ради Європи схвалено нову Стратегію гендерної рівності на 2024–2029 роки, метою якої є спрямування роботи Ради Європи та її членів, зокрема України, на досягнення таких цілей: 1) запобігання та боротьби із сексизмом та гендерними стереотипами; 2) боротьба із насильством стосовно жінок і домашнім насильством; 3) однаковий доступ жінок до правосуддя; 4) збалансована участь і жінок, і чоловіків у різних сферах життя; 5) забезпечення гендерної рівності в умовах геополітичних викликів тощо. Пріоритетність гендерної рівності також вбачається із Плану дій Ради Європи для України на 2023–2026 рр. «Стійкість, відновлення та відбудова».

10.3. Гендерна політика суду. Інтегрування гендерного підходу в політику з питань персоналу суду

Мовлячи про гендерну рівність суддів, маємо на увазі такий правовий принцип, який закріплено на рівні законодавства, містить розуміння та визначення однаковості та безпосередньо стосується правового статусу людини (зокрема рівність прав, свобод і обов'язків чоловіка та жінки, гарантування рівності статей, урахування особливостей статей у сфері правового регулювання тощо). Відтак принцип гендерної рівності входить до загального принципу рівності, що включає зокрема і суспільну рівність (а саме справедливий розподіл соціальних благ, рівні умови та рівні можливості для суддів, рівність їх статусу тощо). Збільшення представництва жінок у суддівській професії може бути досягнуто насамперед подоланням наявних у суспільстві стереотипів та упереджених уявлень про роль жінки в суспільстві, а також і формуванням законодавчої бази.

Для забезпечення гендерної рівності у судовій сфері необхідно: 1) впровадити гендерну спрямованість у програмі підготовки майбутніх суддів; 2) під час реалізації професійної освіти вивчати питання гендерної рівності при здійсненні

правосуддя; 3) проводити інформаційні кампанії у засобах масової інформації щодо подолання упередженого ставлення до ролі жінок у суспільстві; 4) проаналізувати наявні та підготувати нові законодавчі акти, які спрямовані на рівні можливості і для жінок, і для чоловіків бути членами суддівського корпусу; 5) зібрати статистичні дані щодо питань гендерної рівності в судовому корпусі; 6) розроблення інструментарію якісної протидії виявам гендерної дискримінації у судовій системі, зокрема опираючись і на міжнародно-правовий досвід.

Державна судова адміністрація України на сайті містить розроблені рекомендації щодо інтегрування комплексного гендерного підходу в організацію роботи суду. Ця рекомендація містить три блоки основних завдань, із-поміж яких: 1) інтеграція гендерного підходу в інституційну політику суду з метою забезпечення системності роботи та сталості результатів; 2) інтеграція принципів гендерної рівності в організаційну культуру суду; 3) інтеграція гендерного підходу загалом у всі напрями діяльності суду.

У розділі «Інтегрування гендерного підходу в організацію роботи суду» (сайт Державної судової адміністрації) опубліковано результати дослідження рівня інтегрування гендерного підходу в організацію роботи суду на основі дослідження анкет жінок-суддів, жінок-працівниць апарату суду. Так, стосовно значущості врахування гендерного підходу в організації роботи суду, то лише 6,1% респонденток (серед жінок-суддів цей відсоток ще нижчий – 5,1%) вважають це дуже важливим; 36,7% – важливим. На думку 27,1% всіх опитаних, врахування гендерного підходу в організації роботи суду має обмежене значення. Третина респонденток (30,2%) вважають не важливим врахування гендерних питань в організації роботи суду³⁰. Згідно з відповідями більшості респонденток (79,1%), а серед жінок-суддів цей відсоток ще вищий (86,1%), у судах немає дієвої політики (затверджених положень, правил, кодексів поведінки) щодо забезпечення гендерної рівності та недискримінації. Лише 3,9% респонденток – працівниць апарату

³⁰ Аналіз результатів дослідження «інтегрування гендерного підходу в організацію роботи суду». С. 6. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/analiz_gender.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

суду (0% з опитаних жінок-суддів) оцінили на відмінно політику суду щодо забезпечення гендерної рівності та недискримінації; 14,1% оцінили її як достатню. Більшості респонденток (75,4%) не відомо про особу/осіб, відповідальних за гендерну політику суду. Лише 4,2% респонденток зазначили, що їм повністю відомо про особу/осіб, відповідальних за гендерну політику суду, 10,6% – достатньо відомо³¹.

У рекомендаціях Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, що містяться у Висновках до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», зазначається, що у ході реформування судової системи в Україні було б надзвичайно корисно проаналізувати гендерні аспекти й установити, які заходи необхідно вжити для поліпшення ситуації.

Необхідність розробки стратегічних цілей і завдань, спрямованих на посилення гендерної чутливості судочинства, зокрема, в контексті подолання гендерних стереотипів, запобігання виявам сексизму у мові і поведінці, зумовлена Резолюціями, Рекомендаціями Ради Європи: Рекомендацією СМ/РЕС(2007)17 щодо стандартів та механізмів гендерної рівності; Рекомендацією Рес (90) 4 щодо подолання сексизму в мові, Рекомендацією СМ/Rec(2019)1 Комітету міністрів РЄ щодо запобігання сексизму та боротьбу з ним (2019 р.). Серед завдань і заходів, виокремлених в межах виконання Цілі № 3 «Забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя» Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 – «подолання гендерних стереотипів, табу, упередженості, небізнаності, дискримінаційного ставлення...», які часто стають перешкодою на шляху рівного доступу до правосуддя³².

Ключова організація міжнародної кримінальної юрисдикції – Міжнародний кримінальний суд – також прагне до встановлення стандартів інтеграції гендерних аспектів у своїй діяльності, включення гендерної рівності у роботу кожного свого підрозділу, а також підвищення кваліфікації

³¹ Аналіз результатів дослідження «інтегрування гендерного підходу в організацію роботи суду. С. 7. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/analiz_gender_.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

³² Стратегія гендерної рівності державної судової адміністрації України на 2021–2025 роки. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/Strategy_GE_SCAU_design_final_1.pdf

персоналом. Міжнародний кримінальний суд можна назвати зразковою міжнародною організацією щодо втілення концепції гендерної рівності. Так, до розробки Римського статуту Суду залучено низку міжнародних неурядових організацій (МНУО) з прав людини і жінок, зокрема, Жіночі ініціативи щодо гендерного правосуддя (Women's Initiatives for Gender Justice), і Об'єднання жінок щодо гендерного правосуддя (Women's Caucus for Gender Justice)³³. Пунктом 3 ст. 7 надано поняття «гендерний»: «[...] термін «гендерний» належить до обох статей, чоловічої і жіночої, в контексті суспільства. Термін «гендерний» не має будь-якого іншого значення, крім згаданого вище»³⁴. Окрім того, включено перелік злочинів на сексуальному та гендерному підґрунті в мирний час, так і під час війни, а саме ст.ст. 7 (1)(g), 7 (1)(h), 8 (2)(b)(xxii), 8 (2)(e)(vi)), а відповідно до п. 3 ст. 21, застосування та тлумачення Статуту мають відповідати міжнародно визнаним правам людини і не допускати будь-якого розмежування за такими ознаками, як, зокрема, гендерна ознака³⁵.

У Стратегії гендерної рівності Державної судової адміністрації (ДСА) на 2021–2024 роки окреслюються бачення щодо інтегрування гендерного підходу в діяльність ДСА України. Ця стратегія окреслює пріоритетні завдання, цілі та очікувані результати щодо гендерних питань тощо. Метою стратегії є: впровадження комплексного гендерного підходу в інституційну політику, практики та процедури ДСА через зміцнення організаційного потенціалу щодо розробки, реалізації та просування гендерних політик і програм; підзвітності, комунікації і партнерства у сфері гендерної рівності. Досягнення цієї мети передбачає: переосмислення підходів до формування інституційної політики; включення питань гендерної рівності до політики, практики і процедур; аналіз гендерних відносин; реорганізацію та поліпшення тих процесів, які забезпечують інтегрування гендерного підходу;

³³ Louise Chappell. Gender and Judging at the International Criminal Court. *Politics & Gender*. № 6 (3). 2010. Р. 489.

³⁴ Римський статут Міжнародного Кримінального Суду : міжнародний документ від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 12.07.2024).

³⁵ Там само.

зміни в організаційній культурі, а також усвідомлення необхідності процедурних змін; урахування права на рівність при формуванні управлінських структур, кадрового потенціалу, адміністративних судових послуг³⁶.

Актуальність розробки і впровадження Стратегії зумовлена також міжнародними зобов'язаннями України у сфері судочинства, рекомендаціями авторитетних судових інституцій. У Плані дій Ради Європи щодо посилення незалежності та неупередженості судової влади (СМ(2016)36 final) підкреслюється значущість «розробки стратегії забезпечення гендерної рівності; дотримання гендерного балансу, об'єднання зусиль для подолання гендерних стереотипів у середині судової системи, зокрема, шляхом запровадження навчальних програм». Із-поміж загальних заходів, яких слід вжити – «враховувати гендерні аспекти у всіх реформах, спрямованих на посилення незалежності та неупередженості судової влади», «розробляти стратегії забезпечення гендерної рівності на всіх рівнях»³⁷.

Стратегія містить ключові завдання, які Україна зобов'язується виконувати після ратифікації таких міжнародних документів, які стосуються прав людини та гендерної рівності, а саме: 1) Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права, Європейська соціальна хартія, Конвенція Ради Європи про заходи протидії торгівлі людьми, Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Пекінська декларація та платформа дій задля рівності, розвитку і миру тощо.

Цю Стратегію розроблено із урахуванням положень багатьох нормативно-правових актів, приміром законів України «Про засади запобігання та протидію дискримінації в Україні», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків», «Про судоустрій і статус суддів», «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

³⁶ Стратегія гендерної рівності державної судової адміністрації України на 2021–2025 роки. С. 4. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/Strategy_GE_SCAU_design_final_1.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

³⁷ Там само.

Також на її розроблення вплинули і завдання, визначені у таких документах: 1) Державній соціальній програмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків на період до 2021 року, який був затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 11.04.2018 року; 2) Національному плані дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, який затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 року; 3) Стратегії Сталого розвитку України до 2030 року, яка затверджена Указом Президента України від 30.09.2019 року; 4) Національній стратегії у сфері прав людини, яка затверджена Указом Президента України від 24.03.2021 року; 5) Плані дій з виконання Заключних зауважень рекомендацій, наданих Україні Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок після розгляду 8-ї періодичної доповіді України – на період до 2021 року, який затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 05.09.2018 року. Усі вищевказані документи стосуються зокрема і сфери правосуддя.

У Державній судовій організації України зроблено перші кроки на шляху інституціалізації гендерного підходу. Наказом Голови ДСАУ № 265 від 25 травня 2018 року «Про здійснення узагальнення гендерного складу апеляційних та місцевих судів України, Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь», призначено посадову особу (заступника Голови ДСАУ) координатором з питань забезпечення гендерної рівності, та визначено структурний підрозділ – відділ інформаційно-аналітичної роботи та міжнародного співробітництва, відповідальний за здійснення узагальнень гендерного складу апеляційних та місцевих судів України, ДСА України та ТУ ДСА України.

Стратегія охоплює такі цілі: 1. Зміцнення інституційного потенціалу ДСА України щодо інтегрування гендерного підходу в політику, процедури та практики. Сюди входять такі завдання, як визначення і фіксація у нормативних актах / статутних документах ДСА України конкретних пріоритетів, зобов'язань щодо інтегрування гендерного підходу, розроблення і затвердження Положень, Кодексів поведінки, Правил спілкування щодо дотримання принципів гендерної рівності і недискримінації, забезпечення «наскрізності»

інституціоналізації гендерного підходу, включення питання гендерної рівності до нормативних актів, програм і документів усіх структурних підрозділів ДСА України, у всіх сферах діяльності ДСА України (зокрема щодо питань персоналу, підвищення кваліфікації, навчання, комунікації, судової статистики, практики організації роботи судів), забезпечення сталості визначення посадової особи, відповідальної за впровадження гендерного підходу в ДСА України, створення постійно діючої робочої групи з питань гендерної рівності – для ефективного інтегрування гендерного підходу в політику та діяльність ДСА України та адвокації просування принципів гендерної рівності у судочинство, включення до штатного розпису ДСА України посади радника / консультанта з гендерних питань, забезпечення проведення регулярного (щорічного) гендерного аудиту ДСА України (на основі розробленого інструментарію гендерного аудиту ДСА України), запровадження механізмів звітності щодо результатів впровадження комплексного гендерного підходу тощо.

2. Підвищення гендерної чутливості політики з питань персоналу – для забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на робочому місці. Охоплює такі завдання: розробка і затвердження прозорих та гендерно неупереджених процедур конкурсного відбору (наприклад неможливість використання під час співбесід питань чи коментарів, які мають ознаки сексизму чи гендерних стереотипів), включення положень про гендерну обізнаність і вміння враховувати гендерний підхід у роботі до кваліфікаційних вимог до посад, функціональних / службових обов'язків працівників, критеріїв оцінки діяльності працівників, ініціювання внесення змін щодо інтегрування гендерного підходу до нормативно-правових актів у сфері державної служби, внесення змін до Правил внутрішнього службового розпорядку Державної судової адміністрації України; розробка відповідних інструкцій, рекомендацій для працівників ДСА України, ТУ ДСА України, працівників апаратів судів щодо дотримання принципів гендерної рівності на робочому місці, розширення можливостей для жінок і чоловіків поєднувати домашні / сімейні і професійні обов'язки, зокрема розробка та впровадження Програми реінтеграції для жінок і чоловіків, які повертаються на робочі

місця з довготривалих відпусток по догляду за дітьми, розробка і затвердження корекційних / адміністративних заходів стосовно порушників гендерної етики тощо³⁸.

3. Формування гендерно чутливої організаційної культури, яка охоплює такі завдання, як: запобігання та протидія гендерним стереотипам і сексизму у мові та поведінці, запобігання та протидія сексуальним домаганням та іншим формам насильства за ознакою статі на робочому місці, розширення повноважень жінок у колективі, посилювати їх вплив на прийняття рішень, розробка і запровадження Програми заохочення / підтримки чоловіків, що беруть відпустки з догляду за дитиною, створення сприятливого психологічного клімату, розширення можливостей для неформального спілкування, згуртованості жінок і чоловіків у колективі, проведення систематичних (двічі на рік) анонімних опитувань щодо психологічного клімату й особистого комфорту жінок і чоловіків у колективі тощо.

4. Посилення освітнього потенціалу та компетентності працівників ДСА України щодо інтегрування гендерного підходу в політику, програми і процедури у всіх напрямках діяльності.

5. Посилення підзвітності, комунікації і партнерства ДСА України у сфері гендерної рівності, де основним завданням є ініціювання / адвокатування інтегрування гендерного підходу до програми реформ у сфері судочинства тощо³⁹.

Державна судова адміністрація на своєму офіційному сайті створила окремий розділ під назвою «Питання гендерної рівності», в якому узагальнюється статистика про гендерний склад (представництво жінок і чоловіків) у місцевих та апеляційних судах, а також безпосередньо в ДСАУ та її територіальних управліннях, інформація про основні міжнародні зобов'язання України та національне законодавство у сфері гендерної рівності, порядок інтегрування гендерного підходу

³⁸ Стратегія гендерної рівності державної судової адміністрації України на 2021–2025 роки. С. 14. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/Strategy_GE_SCAU_design_final_1.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

³⁹ Там само.

в діяльність ДСА України та судів тощо. Державною судовою адміністрацією 2018 року було вперше здійснено гендерний аудит, який і допоміг визначити наявні обмеження у забезпеченні гендерного підходу, визначити проблеми та окреслити стратегії впровадження гендерного підходу. Статистика виглядає так: з 30 740 суддів та працівників апаратів, які станом на 1 березня 2018 року працюють у місцевих і апеляційних судах України, 77% (23 788 осіб) жінок та 33% (6 952) чоловіків. За окремими категоріями посад гендерний склад місцевих і апеляційних судів України такий: із 5 482 суддів 50,1% (2 45) жінок та 49,9% (2 737) чоловіків; з 6 114 працівників патронатної служби (*помічник голови суду, помічник заступник голови суду, помічник судді*) 67% (4 113) жінок та 33% (2 001) чоловіків; з 15 584 державних службовців (*керівник апарату, заступник керівника апарату, начальник відділу, заступник начальника відділу, головний спеціаліст, провідний спеціаліст, секретар судового засідання, секретар суду, старший судовий розпорядник, судовий розпорядник*) 91% (14 243) жінок та 9% (1 341) чоловіків; з 1 741 працівників апарату, які виконують функції з обслуговування (*оператор комп'ютерного набору, діловод, завідувач архіву, архіваріус, друкарка*) 83% (1 439) жінок та 17% (302) чоловіків; з 1 819 робітників (*прибиральник службового приміщення, кур'єр, робітник з комплексного обслуговування приміщення, водій*) 69% (1 248) жінок та 31% (571) чоловіків. Щодо зайнятих адміністративних посад, то станом на 1 березня 2018 року у місцевих і апеляційних судах України: із 591 суддів, які обіймають посаду голови суду 36% (210 осіб) – жінки, 64% (381) – чоловіки; із 210 суддів, які обіймають посаду заступника голови суду 35% (74 осіб) – жінки, 65% (136) – чоловіки; із 646 керівників апаратів 77% (496 осіб) – жінки, 33% (150) – чоловіки; із 673 заступників керівника апарату 83% (559 осіб) – жінки, 17% (114) – чоловіки⁴⁰.

За чотири роки, протягом яких ДСА України узагальнює гендерну статистику місцевих та апеляційних судів України,

⁴⁰ ДСА України вперше здійснила аналіз гендерного складу суддів та працівників місцевих і апеляційних судів України. Державна судово адміністрація. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/gender/gend_vpershe (дата звернення: 12.07.2024).

Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь, простежується певна динаміка. Так, за період з 01.01.2019 до 01.01.2022 кількість жінок, які працюють на посадах суддів та працівників апаратів місцевих та апеляційних судів, збільшилась на 3%, із 73% на 76%. Значно змінилась кількість жінок суддів – збільшилась на 9%, з 45% на 54%. Кількість жінок, які працюють працівниками апарату суду (патронатна служба, державні службовці, працівники, які виконують функції з обслуговування, робітники), збільшилась на 1%, з 79% на 80%. Протягом чотирьох років зазнавав змін гендерний склад осіб на адміністративних посадах у місцевих та апеляційних судах України: 1) збільшилась на 1%, з 36% на 37%, кількість жінок, які обіймають посаду голови суду; 2) зменшилась на 6%, з 40% до 34%, кількість жінок, які обіймають посаду заступника голови суду; 3) зменшилась на 11%, з 77% до 66%, кількість жінок – керівників апарату; 4) збільшилась на 3%, з 83% до 86%, кількість жінок – заступників керівника апарату⁴¹.

Станом на 1 січня 2024 року всього з 551 працівників ДСА України та її територіальних управлінь 82% (452 осіб) становлять жінки та 18% (98) – чоловіки. За окремими категоріями посад гендерний склад працівників ДСА України та її територіальних управлінь виглядає так: з 178 працівників, які обіймають керівні посади (заступник Голови ДСА України, начальник територіального управління, заступник начальника територіального управління, керівник структурного підрозділу, заступник керівника структурного підрозділу), 69% (123) жінок та 31% (55) чоловіків; з 365 державних службовців, які працюють на посадах спеціалістів 90% (328) жінок та 10% (37) чоловіків. Порівняно з аналогічними даними станом на 1 січня 2023 року (всього 597 працівників ДСД України та її територіальних управлінь, з них 77% (457) жінок та 23% (140) чоловіків) загальна кількість чоловіків зменшилась на п'ять відсотків. Якщо порівняти кількість керівників

⁴¹ Динаміка гендерного складу місцевих та апеляційних судів України, Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь за період з 2019 по 2022 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/din21.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

структурних підрозділів та їх заступників у ДСА України та територіальних управліннях ДСА України, то вони розподілись так: в ДСА України 80% (32) жінок і 20% (8) чоловіків, із різницею в 60%; в територіальних управліннях 80% (72) жінок і 20% (18) чоловіки, з різницею в 60%⁴².

У 2024 році Указами Президента України від 08.05.2024 року призначено 114 суддів на посади у місцевих судах. Так, за результатами кваліфікаційного оцінювання 24 судді призначено на посади до загальних судів, з них – 14 жінок та 10 чоловіків. За результатами оголошеного 14 вересня 2023 року конкурсу на посаду судді вперше призначено 70 осіб (жінок – 44; чоловіків – 26): до 8 адміністративних судів – 10 осіб (жінок – 6; чоловіків – 4); до 5 господарських судів – 6 осіб (жінок – 3; чоловіків – 3); до 44 загальних судів – 54 особи (жінок – 35; чоловіків – 19)⁴³.

При відборі на посади помічників суддів теж не беруть до уваги стать, а лише професійний рівень особи, знання та вміння, моральні якості. Суддя обирає собі помічника, і точно не відштовхується від статі людини. Дійсно, в апараті суду працює переважна більшість жінок, адже вважається, що робота, яку виконують працівники канцелярії чи секретарі судових засідань, підходить більше жінкам, не є чоловічою, адже не є складною та надмірно інтелектуальною.

Практика Європейського суду з прав людини містить чимало прикладів перешкод щодо рівного доступу до правосуддя в різних державах-членах Ради Європи. Зокрема, у інформаційному бюлетні ЄСПЛ щодо гендерної рівності містяться чимало посилань на справи, де констатовано порушення прав, які гарантовані Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Як приклад можна

⁴² Узагальнення гендерного складу Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь станом на 1 січня 2024 року. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/uzag_gender_01_01_24.pdf (дата звернення: 12.07.2024).

⁴³ Вища кваліфікаційна комісія суддів України. URL: <https://vkksu.gov.ua/news/08-travnya-2024-roku-pryznacheno-114-suddiv-do-miscevyh-sudiv> (дата звернення: 12.07.2024)/

⁴⁴ Schuler-Zraggen v. Switzerland. App. no. 14518/89. ECtHR judgment. 24 June 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57840> (дата звернення: 25.12.2022).

навести рішення у справах *Schuler-Zraggen v. Switzerland*⁴⁴, *Garcia Mateos v. Spain*⁴⁵, *Emel Boyraz v. Turkey*⁴⁶, *Hulea c. Roumanie*⁴⁷, *Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*⁴⁸, *Levchuk v. Ukraine*⁴⁹.

У вищевказаних рішеннях Європейського суду з прав людини були порушені вимоги щодо доступу до правосуддя у гендерно чутливих справах, які виявлялись у відсутності доступу до правосуддя, застосуванні застарілих положень законодавства або неправильному тлумаченні норм права, прояви гендерних стереотипів в ході мотивування та прийняття рішень тощо. Відтак ця проблема має загальноєвропейський характер і тому ще у 2014 році Рада Європи ухвалила першу Стратегію гендерної рівності⁵⁰.

Найбільш дієвим методом підвищення гендерної компетентності є навчання для суддів, під час якого вони можуть оволодіти відповідними гендерними компетенціями. Як приклад можна навести такі курси, як «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у трудових правовідносинах та відносинах у сфері зайнятості»⁵¹, «Гендерна рівність крізь призму заборони дискримінації у світлі практики

⁴⁵ *Garcia Mateos v. Spain*. App. no. 38285/09. ECtHR judgment [Extracts]. 19 February 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-116985> (дата звернення: 25.12.2022).

⁴⁶ *Emel Boyraz v. Turkey*. App. no. 61960/08. ECtHR judgment. 2 December 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148271> (дата звернення: 25.12.2022).

⁴⁷ *Hulea c. Roumanie*. Requête no 33411/05. CEDH arrêt. 2 octobre 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113546> (дата звернення: 25.12.2022).

⁴⁸ *Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*. App. no. 17484/15. ECtHR judgment. 25 July 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175659> (дата звернення: 25.12.2022).

⁴⁹ *Левчук проти України (Levchuk v. Ukraine)*: рішення Європейського суду з прав людини від 3 вересня 2020 р., заява № 17496/19. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-207637> (дата звернення: 25.12.2022).

⁵⁰ Council of Europe Gender Equality Strategy, 2014–2017. URL: <https://rm.coe.int/1680590174> (дата звернення: 12.07.2024 р.).

⁵¹ *Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у трудових правовідносинах та відносинах у сфері зайнятості. Матеріали навчального курсу*. Київ, 2017. 173 с.

⁵² *Збірка навчальних матеріалів курсу для учасників тренінгу «Гендерна рівність крізь призму заборони дискримінації у світлі практики Європейського суду з прав людини»*. Київ : ВАІТЕ, 2018. 134 с.

Європейського суду з прав людини»⁵², «Подолання гендерних стереотипів при здійсненні правосуддя»⁵³, а також дистанційні навчальні курси Програми Ради Європи HELP, зокрема «Доступ жінок до правосуддя»⁵⁴.

10.4. Гендерна обізнаність і компетентність у сфері правосуддя

Компетентність та старанність як необхідні умови виконання суддею своїх обов'язків указані у шостому показнику Бангалорських принципів поведінки суддів, які схвалені Резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27.07.2006 року. Гарантією незалежності та безсторонності судді як однієї із умов поваги та довіри суспільства до судової влади є належна професійна підготовка, підвищення рівня знань щодо проблем гендерної рівності, впровадження гендерного підходу до програм підготовки суддів, а також і поведінка суддів (подолання гендерних стереотипів, використання гендерно нейтральної мови й атмосфера у залі судового засідання тощо).

Окремі питання гендерної компетентності висвітлювалися у дослідних звітах і навчальних матеріалах Європейського інституту гендерної рівності (European Institute for Gender Equality, EIGE)⁵⁵, однак вони не стосувалися безпосередньо

⁵³ Подолання гендерних стереотипів при здійсненні правосуддя. Навчальний курс (у формі тренінгу) для спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді : науково-методичний посібник для тренерів і тренерок / За заг. ред. Т. І. Фулей. Київ : ФОП Клименко О. О., 2021. 148 с.

⁵⁴ Забезпечення доступу жінок до правосуддя в Україні : навч. посіб. для суддів і прокурорів. Національна частина. У межах проекту «Покращення доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного партнерства (Азербайджані, Вірменії, Грузії, Республіці Молдова і Україні)». Рада Європи, 2016. 82 с.

⁵⁵ Effective gender equality training. Analysing the preconditions and success factors. Synthesis report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014. 74 p. ; Investing in gender competence. Preliminary results on EIGE's in-depth study on gender training in the EU. 2013. 26 p. URL: <https://eige.europa.eu/publications/investing-gender-competence> (дата звернення: 25.07.2024); Gender Equality Training Gender Mainstreaming Toolkit. European Institute for Gender Equality. Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2016.

сектору правосуддя. Водночас суддівська освіта з гендерних питань була у фокусі уваги таких іноземних дослідників, як Б. Доусон (T. Brettel Dawson), У. Шульц (Ulrike Schultz), Г. Шоу (Gisela Shaw)⁵⁶, окремі аспекти впливу суддівської освіти на доступ до правосуддя висвітлюються у публікаціях Е. Гордон (Eleanor Gordon)⁵⁷, М. Халіловіч (Majda Halilović) та Х. Хантанен (Heather Huhtanen)⁵⁸.

Одне з найбільш лаконічних означень поняття «гендерна компетентність» – це сукупність знань, умінь, навичок, цінностей і ставлень, що дають змогу ефективно впроваджувати принцип рівних можливостей обох статей в усі сфери життєдіяльності суспільства⁵⁹. О. Нежинська вважає, що «під гендерною компетентністю особистості слід розуміти знання, вміння, навички, які зумовлюють взаємодію з особами різної статі на засадах гендерної рівності та є опосередкованими через їх індивідуально-психологічні гендерні характеристики (маскулінність / фемінність, гендерна ідентичність, гендерні установки та стереотипи), які виявляються в повсякденній життєдіяльності, спілкуванні та поведінці з особами різної статі»⁶⁰.

⁵⁶ Gender and Judicial Education. Raising Gender Awareness of Judges. Ed. by Ulrike Schultz, T. Brettel Dawson, Gisela Shaw. Routledge, 2019. 148 p.

⁵⁷ DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women (2019) «Justice and Gender», in Gender and Security Toolkit. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women. 76 c. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/GSToolkit_Tool-4%20EN%20FINAL_1.pdf (дата звернення: 25.07.2024); Eleanor Gordon. «Justice and Gender», in Gender and Security Toolkit. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women (2019) URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/442525.pdf> (дата звернення: 25.07.2024).

⁵⁸ Halilović M., Huhtanen H. Gender and the Judiciary: The Implications of Gender within the Judiciary of Bosnia and Herzegovina. Research Report. Sarajevo, Geneva: DCAF, 2014. 114 p. ; Halilović M., Huhtanen H. Gender and the Judiciary: Selected findings and recommendations on the Implications of gender within the judiciary of Bosnia and Herzegovina. Sarajevo, Geneva: DCAF/Atlantic Initiative, 2014. 24 p. URL: https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/03/Gender_and_the_Judiciary_engl-1.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

⁵⁹ Впровадження гендерного підходу в систему вищої освіти України: досвід та кращі практики Всеукраїнської мережі системи гендерної ВНЗ освіти 2012–2014 роки. 44 с. URL: http://gendercenter.sumdu.edu.ua/images/docs/vpr_g_p.pdf (дата звернення: 04.05.2024).

⁶⁰ Нежинська О. О. Психологічні умови формування гендерної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 19.00.07. Київ, 2011. 35 с.

Т. Шевченко дійшла висновку, що структура гендерної компетентності поступово ускладнюється і питання про її складники залишається полемічним, однак майже всі науковці вирізняють три основні її компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний і поведінковий⁶¹.

Важливо акцентувати на відмінності в поняттях компетенція та компетентність. Компетенцією є такий набір навиків та характеристик, які поліпшують ефективність роботи судді. Компетентність судді є володінням певним набором компетенцій та їх реалізацією у професійній діяльності, тобто це якості особи, що формується на етапі навчання і виявляється під час практичної діяльності для вирішення професійних завдань. Отже, для того, що бути гендерно компетентним, потрібно знати наперед вимоги-компетенції.

Основними складовими гендерної компетентності є когнітивна (знаннева) – сукупність необхідних знань, діяльнісна – охоплює вміння та навики, та ставленнево-ціннісна. Наведені складові взаємопов'язані – так, у поведінці виявляються і уміння та навики (наприклад, ідентифікувати ситуацію), і ставлення та цінності (бажання діяти чи залишатися бездіяльним/ною), проте базовим є когнітивний компонент, оскільки відсутність знань не дозволить сформувати вміння застосовувати їх на практиці чи розвинути навики. Водночас не можна недооцінювати і роль ціннісної складової, оскільки неможливо розраховувати, що особа застосовуватиме гендерний підхід у своїй професійній діяльності, якщо він суперечитиме її цінностям: посадовці намагаються відтворити власний світогляд у діяльності своїх установ, і непоодинокими є приклади, коли «службові» міфи, навіть вочевидь облудні, часто визначали і вироблення політичних рішень, і їх виконання⁶².

Поняття гендерної компетентності згадується вперше на нормативному рівні у Національному плані з виконання

⁶¹ Шевченко Т. Ю. До питання про структуру гендерної компетентності батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 «Педагогічні науки: реалії та перспективи»* : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 63. С. 206–207.

⁶² Фулей Т. І., Лукас Л., Сайц Л. Використання методики вирішення проблем для розробки та експертизи проєктів нормативно-правових актів. Київ, 2013. С. 128.

рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року як один із заходів, спрямованих на виконання рекомендацій з дотримання прав людини в правоохоронній сфері, а саме: «Забезпечення проведення систематичного навчання з питань прав людини, зокрема прав жінок, для всіх співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців, а також впровадження та дотримання суворого кодексу поведінки з метою ефективного забезпечення дотримання прав людини»⁶³. Заходи, які закріплені у цьому Плані, спрямовані на діяльність широкого кола суб'єктів правоохоронної діяльності, зокрема і суддів.

Незважаючи на дещо відмінні формулювання, «розроблення стандартів гендерної компетентності» (пункт 1 рекомендації 6, п. 1 рекомендації 33), «включення до вимог професійної компетентності» (п. 5 рекомендації 2), «розроблення критеріїв гендерної компетентності» (п. 2 рекомендації 6), «розроблення вимоги гендерної компетентності» (п. 3 рекомендації 6), «внесення до стандарту освіти критерію гендерної компетентності» (п. 1 рекомендації 25), «включення до стандарту освіти з підготовки компетентності з питань гендерної рівності» (п. 1 рекомендації 18), «забезпечення підвищення рівня професійної компетентності з питань гендерної рівності та недискримінації» (п. 4 рекомендації 20), розроблення освітньої програми щодо підвищення кваліфікації ... з гендерної компетентності (п. 1 рекомендації 25), зміст заходів та індикатори досягнення, викладені у цьому документі, переконливо свідчить про комплексний підхід до виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, зокрема шляхом формування та підвищення гендерної компетентності українських

⁶³ Національний план дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року : розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2018 р. № 634-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2018-%D1%80#Text>

фахівців⁶⁴. Саме це і призводить до необхідності розроблення та практичного втілення вимог гендерної компетентності та підвищення кваліфікації правників, зокрема і суддів, наперед тих, що займають адміністративні посади. У своєму висновку № 19 (2016) «Про роль голів судів» Консультативна рада європейських суддів зазначила, що «роль голів судів полягає в: представництві судів та своїх колег-суддів; забезпеченні ефективного функціонування суду та, в такий спосіб, удосконаленні служби суду суспільству; здійсненні юрисдикційних повноважень», наголосивши водночас, що «здійснюючи свої повноваження, голова суду захищає незалежність та безсторонність суду в цілому та кожного з суддів» (п. 6)⁶⁵.

Питання гендерної компетентності саме голови суду переважно є поза увагою, хоча саме він є тією особою, що представляє загалом суд як установу, є керівником для підлеглих та одночасно й суддею, здійснюючи свої професійні обов'язки з відправлення правосуддя. Власне, така його роль покладає на нього обов'язок бути добре обізнаним з поняттям гендеру, максимально враховувати гендерні аспекти у роботі, вміти ідентифіковувати гендерно чутливі ситуації та реагувати на них. Голова суду під час виконання своїх професійних обов'язків має справу з такими гендерними аспектами, які: 1) спрямовані на виконання представницької функції (зокрема п. 1 ч. 1 ст. 24 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), 2) на виконання кадрової функції (п.п. 3, 4 ч. 1 ст. 24 Закону); 3) організаційної функції (ч. 2 ст. 128, п.п. 6, 7, 9 ч. 1 ст. 24 Закону); 4) інформаційної функції (п. 5 ч. 1 ст. 24 Закону); 5) контрольної функції (п. 3 ч. 1 ст. 24 Закону); 6) освітньої функції (п. 8 ч. 1 ст. 24 Закону)⁶⁶.

Гендерні аспекти найбільш виразно виявляються саме під час реалізації організаційної та представницької функцій.

⁶⁴ Фулей Т. І. Гендерна компетентність голів місцевих судів. *Держава та регіони*. 2020. № 2. С. 61.

⁶⁵ Про роль голів судів : Висновок № 19 (2016) / Консультативна рада європейських суддів (КРЕС). URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_no_19_2013_pro_rol_goliv_sudiv.pdf (дата звернення: 04.05.2024).

⁶⁶ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 12.07.2024).

Представницька функція насамперед передбачає участь у формальних і неформальних заходах (нарадах, урочистих зборах, конференціях, дискусіях тощо), в яких судді, що обіймають адміністративні посади, беруть *ex officio*. Залежно від формату заходів спектр можливих ролей голови суду є доволі широким: участь у нараді з обговорення актуальних проблем, виступ із вітальною промовою, доповідь, участь в конкурсній чи екзаменаційній комісії у навчальному закладі, інтерв'ю тощо. Представляючи суд як державний орган, голова суду може стикнутися з доволі стереотипним ставленням до себе, причому стереотипи можуть стосуватися і професії, і статі, що особливо відчують на собі жінки. Проявами є як підкреслена ввічливість, компліменти, коментарі на кшталт «Феміда – жіночого роду, маємо серед нас прекрасну представницю», «Яке гарне обличчя в судовій системі» та подібні, або навпаки, ігнорування, починаючи з вітання (до запровадження культури соціального дистанціювання чоловіки потискали один одному руки, оминаючи жінок) та формат участі (дослідження свідчать, що під час нарад та робочих зустрічей жінок частіше перебивають, їхні зауваження залишаються невідкоментованими тощо), чи подекуди навіть відвертий сексизм⁶⁷.

Предбачаючи високий рівень володіння комунікаційними навиками, представницька функція полягає також і у спілкуванні зі ЗМІ. Голови суддів мають зважати, що суспільні інтереси потребують, щоб ЗМІ отримували необхідну інформацію задля інформування суспільства про функціонування судової системи⁶⁸. Водночас, на відміну від чоловіків, жінки-керівниці частіше стикаються з упередженим ставленням ЗМІ до їх гендерних ролей: журналісти звертають основну увагу на їхній зовнішній вигляд (вбрання, зачіску тощо), цікавляться «секретами» поєднання керівної посади з виконанням сімейних обов'язків та інші аспекти, не пов'язані з суттю

⁶⁷ Фулей Т. І. Гендерна компетентність голів місцевих судів. *Держава та регіони*. 2020. № 2. С. 163.

⁶⁸ Про роль голів судів : Висновок № 19 (2016) / Консультативна рада європейських суддів (КРЕС). URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_no_19_2013_pro_rol_goliv_sudiv.pdf (дата звернення: 04.05.2024).

виконуваної роботи та професійними досягненнями⁶⁹. Отже, ті судді, що перебувають на адміністративних посадах, повинні мати відповідні навички та вміння, щоб бути готовими до таких ситуацій і реагувати на них.

Здійснюючи представницьку функцію, важливе значення має мова, тому треба знати фемінітиви судово-процесуальної сфери (наприклад «позивачка», «відповідачка», «заявниця», «адвокатка» тощо) та мати навички гендерно чутливого мовлення. Виконуючи організаційну функцію, зокрема вирішуючи питання ефективної роботи колективу суду (питання відпусток, чергувань, обрання слідчих суддів, затвердження правил внутрішнього трудового розпорядку) слід також виявляти гендерну компетентність.

Водночас не можна не зважати, що чимало суддів дотримуються патріархальних поглядів на суспільні ролі жінок і чоловіків. Так, під час обговорення графіку відпусток, переважне право щодо їх надання у літній період «за замовчуванням» визнається за жінками, в яких є малолітні діти, водночас нехтуючи інтересами колег-чоловіків, у яких є діти такого самого віку, і які також мають право на відпочинок у колі сім'ї і залежні від навчального року та канікул. Окремі суддівські колективи звільняють суддів-жінок, особливо які проживають в іншій місцевості та мають малолітніх дітей, від чергування у вихідні, дотримуючись однак, іншого підходу до чоловіків, які перебувають в аналогічних умовах. Важливо пам'ятати, що якщо відмінне ставлення за певною ознакою не має правомірної мети, і не має об'єктивного та розумного обґрунтування, то воно може виявитися дискримінаційним. Алгоритм виявлення дискримінації є доволі чітким, і вироблений усталеною практикою Європейського суду з прав людини за статтею 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁷⁰.

Тому, розглядаючи подібні питання на зборах суддів, голова суду має застосувати (та запропонувати це зробити

⁶⁹ Виртосу І. В. Топ-8 стереотипів про жінок, які охоче тиражують українські ЗМІ. *ZMINA* : вебсайт, 19 трав. 2017 р. URL: https://zmina.info/articles/top8_stereotipiv_pro_zhinok_jiaki_ohoche_tirazhujiut_ukrajinski_zmi-2/ (дата звернення: 04.05.2024).

⁷⁰ Фулей Т. І. Гендерна компетентність голів місцевих судів. *Держава та регіони*. 2020. № 2. С. 164.

колегам) алгоритм аналізу таких ситуацій, щоб не приймати рішення, які не сприятимуть утвердженню гендерної рівності у суді. Якщо питання відпусток і чергувань може мати наслідки лише для окремих осіб та їх сімей, то відмінне ставлення за ознакою статі / гендеру при обранні слідчих суддів у середньостроковій перспективі може призвести до більш серйозних наслідків для всієї судової системи. Оскільки розгляд клопотань про обрання запобіжних заходів пов'язаний із ненормованим режимом роботи, непоодинокими є випадки обрання зборами суддів слідчими суддями чоловіків і звільнення від цих обов'язків суддів-жінок. Такі рішення зазвичай приймаються одностайно, за згодою, навіть якщо окремим суддям доводиться «перекваліфікуватися». Це підтверджує висновок дослідження «Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України», проведеного 2016 року, що існування ідентичних гендерних стереотипів у чоловіків і жінок роблять ситуацію малоконфліктною⁷¹. Проте саме це може призвести до ситуації, коли більшість кримінальних проваджень по суті буде розглядатись і прийматись рішення саме суддями-жінками, і через те, що більша частина обвинувачених саме чоловіки, можна поставити під сумнів так би мовити «справедливість правосуддя».

Отже, гендерні особливості роботи голови суду підтверджують якраз важливість оволодіння гендерними компетенціями у своїй професійній підготовці, і це сприятиме ефективному доступу до правосуддя із дотриманням принципу рівності. Гендерна компетентність голів судів передбачає оволодіння знаннями, що охоплюють: 1) понятійний апарат (поняття «гендер» та його відмінність від поняття «стать», «гендерна рівність», «дискримінація», «гендерні стереотипи» тощо) та основи гендерної теорії; 2) міжнародно-правові акти та зобов'язання України щодо забезпечення гендерної рівності та запобігання дискримінації та відповідне національне законодавство; 3) форми та вияви дискримінації в публічній / приватній сферах, зокрема у роботі суду; 4) алгоритм розгляду скарг щодо дискримінації (сформований практикою ЄСПЛ);

⁷¹ Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. Київ, 2016. С. 208.

5) гендерні особливості роботи, що здійснюються в межах повноважень суддів, які обіймають адміністративні посади; 6) шляхи реагування на факти гендерної дискримінації, зокрема в судовій системі; 7) зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві, пов'язані з утвердженням гендерної рівності; а також уміннями та навиками: 1) ідентифікувати гендерно чутливі ситуації, зокрема, в роботі суду; 2) здійснити правильну кваліфікацію (знайти відповідні приписи (принципи, норми) права, включно з тими, які є в міжнародних актах); 3) застосовувати положення законодавства з утвердження гендерної рівності у своїй щоденній роботі; 4) визначати гендерні стереотипи та розвінчувати їх, зокрема при виконанні своїх повноважень; 5) належно реагувати на вияви гендерної упередженості та гендерної дискримінації у своїй професійній діяльності; 6) застосувати алгоритм аналізу скарги щодо гендерної дискримінації до обставин конкретної справи / ситуації; 7) не допускати впровадження дискримінаційних практик у суді; 8) застосовувати гендерно чутливі підходи під час виконання повноважень голови суду; 8) інтегрувати гендерний підхід у свою професійну діяльність; 9) використовувати фемінітиви та гендерно чутливе мовлення⁷².

Гендерна компетентність судді за сферою застосування передбачає поєднання трьох видів, а саме: експертної (наявність знань та навиків, що дозволяють здійснювати правосуддя у гендерно чутливий спосіб, тобто розглядати спори, приймати рішення та мотивувати їх з урахуванням гендерних аспектів); методичної (здатність самостійно та гнучко набувати нові експертні знання або засвоювати нові методи роботи) та соціальної (здатність до рефлексії особистих гендерних ролей чи образів, формування гендерних відносин); за структурою вона складається теж з трьох складових – когнітивної (знаннєвої), діяльнісної та ставленнєво-ціннісної. Щоб оволодіти гендерною компетентністю, слід визначити наперед задані нормативні вимоги – тобто компетенції⁷³.

⁷² Фулей Т. І. Гендерна компетентність голів місцевих судів. *Держава та регіони*. 2020. № 2. С. 165.

⁷³ Фулей Т. І. Вплив гендерної компетентності судді на забезпечення рівного доступу до правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Вип. 75. С. 114–115.

Фулей Т. І. виокремлює п'ять основних гендерних компетенцій судді, якими є: 1) взаємодія та спілкування зі сторонами / учасниками процесу у належний спосіб (без гендерних упереджень); 2) застосування норм процесуального законодавства до конкретних потреб учасників процесу, враховуючи обставини справи (з урахуванням принципу гендерної рівності); 3) пошук та тлумачення норм матеріального права із використанням національної та міжнародної судової практики та правових інструментів, що стосуються гендерної рівності та запобігання дискримінації за ознакою статі / гендера; 4) вжиття заходів для ефективного захисту прав та законних інтересів особи, враховуючи гендерні аспекти; 5) написання судових рішень із дотриманням принципів гендерної рівності та недискримінації. Відповідно, у кожній із цих компетенцій виділено необхідні знання, навички (вміння) та якості (цінності, ставлення) судді, що відповідають трьом складовим структури гендерної компетентності – когнітивній, діяльнісній та ставленнєво-ціннісній⁷⁴. У кожній із п'яти вищевказаних компетенцій можна вирізнити знання, вміння, навички, цінності та ставлення. Однак видається, що для всіх цих компетенцій характерним є однаковий набір «знань» і «цінностей», а вміння та навички є відмінними.

Когнітивна складова гендерної компетентності судді охоплює знання:

- конституційних положень, які гарантують захист від дискримінації, та національного законодавства, включно з нормами чинних міжнародних договорів, які гарантують рівні права і можливості жінок і чоловіків;
- національної та міжнародної судової практики щодо забезпечення принципу гендерної рівності;
- гендерної дискримінації, її виявів та форм;
- гендерних стереотипів, їх видів, причин формування та механізмів впливу, наслідків; причинно-наслідкового зв'язку між гендерними стереотипами, упередженнями та дискримінацією,

⁷⁴ Фулей Т. І. Вплив гендерної компетентності судді на забезпечення рівного доступу до правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Вип. 75. С. 107.

– категорій справ (цивільних, адміністративних, про адміністративні правопорушення та кримінальних проваджень), у яких можуть виявлятися гендерні аспекти, зокрема тих, у яких є висока ймовірність стереотипного сприйняття обставин справи й оцінки доказів, а також впливу гендерних стереотипів на прийняття рішення;

– особливостей розгляду кримінальних проваджень щодо злочинів, учинених за ознакою статі;

– поширених гендерних стратегій поведінки учасників справи з метою схвалення судді до прийняття бажаного рішення;

– засобів процесуального реагування на порушення прав особи за ознакою статі / гендера;

– ефективних технік спілкування (вербальних та невербальних) з урахуванням гендерних аспектів;

– правил утворення фемінітивів та використання гендерно чутливого мовлення тощо.

Ставленнєво-ціннісна складова гендерної компетентності судді охоплює: – поділяти цінності гендерної рівності, недискримінації та демонструвати прихильність цих цінностей особистою поведінкою;

– бути/залишатися уважним до ситуації, у якій перебуває сторона/учасник процесу;

– контролювати свої емоції та поведінку;

– бути самокритичним та критичним до колег (у колегіях суддів);

– не толерувати гендерно упереджену поведінку жодного учасника справи (провадження) та бути готовим реагувати на порушення;

– бути чутливим до проблеми захисту прав особи;

– поділяти важливість дотримання гендерної рівності при відправленні правосуддя⁷⁵.

Діяльнісна складова гендерної компетентності передбачає: 1. Спілкування з учасниками судового процесу без вияву гендерних упереджень і вимагає від суддів наявності

⁷⁵ Фулей Т. І. Вплив гендерної компетентності судді на забезпечення рівного доступу до правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. С. 112.

таких навичок, як: застосовувати ефективне спілкування із учасниками процесу, враховуючи їх вік, стать тощо; формулювання питань та інтонація мають враховувати гендерні аспекти; створити в залі суду таку атмосферу, яка сприятиме відчуттю безпеки та довіри до суду; виявляти розуміння та врахування участі всіх осіб у судовому засіданні, незважаючи на гендер; вміти виявити особисті гендерні стереотипи й об'єктивно аналізувати їх вплив на спілкування з учасниками судового засідання; у своєму усному мовленні застосовувати фемінітиви тощо. 2. Застосування норм процесуального законодавства до конкретних потреб учасників процесу, враховуючи обставини справи (з урахуванням принципу гендерної рівності), зокрема: вміти розпізнати під час розгляду справи гендерно чутливі ситуації та визначати вияви гендерних аспектів певних конкретних ситуацій, проблем, які пов'язані із гендерною нерівністю тощо; дотримуватися безсторонності й об'єктивності під час розгляду справ, зокрема обираючи належну форму проведення судового засідання; уважно реагувати та не допускати будь-яких виявів гендерно упередженої поведінки учасників судового засідання, зокрема реагувати на заклики з акцентом на стать судді; вміти ідентифікувати гендерні стереотипи та не допускати їх впливу на судовий процес.

3. Пошук і тлумачення норм матеріального права із використанням національної та міжнародної судової практики та правових інструментів, які стосуються гендерної рівності та запобігання дискримінації за ознакою статі / гендера вимагають таких навичок: пошук норм права, що регулюють питання гендерної рівності та заборони дискримінації за ознакою статі / гендера та вміння інтерпретувати та застосовувати такі норми відповідно до міжнародних стандартів; відслідковувати зміни у законодавстві, зокрема і міжнародні акти та судову практику; вміти застосовувати норми національного законодавства з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

4. Вжиття заходів для ефективного захисту прав і законних інтересів особи, враховуючи гендерну специфіку вимагає таких навичок: вміти оцінювати ситуацію на предмет дотримання вимог гендерної рівності у судовому процесі; не допускати в ході прийняття рішень дискримінаційних підходів

і практик, а також не допускати підміни понять, водночас розмежовуючи оціночні судження та факти; забезпечувати під час судового процесу дотримання процесуальних норм, враховуючи гендерний аспект, при цьому переконуватись у не порушенні принципів гендерної рівності на різних етапах судового провадження. 5. Написання судових рішень, дотримуючись принципів гендерної рівності та недопущення дискримінації вимагає таких навиків: надавати без гендерних стереотипів оцінку аргументам та поясненням учасників судового розгляду; вміти виявляти гендерні стереотипи у судових рішеннях; у процесуальних документах використовувати гендерно чутливі терміни; ухвалювати обґрунтовані рішення, опираючись на вітчизняні та міжнародні норми.

З огляду на сферу застосування гендерної компетентності, вирізняють такі її види, як експертну, методичну та соціальну компетентність⁷⁶. Екстраполюючи це на посаду судді та виконуваним ним/нею функції, видається, що гендерна компетентність судді теж передбачає поєднання трьох вищезазначених видів (за сферою застосування), а саме: 1) спроможність судді пов'язувати набуті спеціальні знання (наприклад, поняття «гендер», «дискримінація за ознакою гендера», «гендерно обумовлене насильство» тощо), зі знаннями матеріального та процесуального права, що дає змогу якісно виконувати професійну діяльність, тобто розглядати спори, приймати рішення та мотивувати їх з урахуванням гендерних аспектів (експертна компетентність); 2) здатність набувати, коли це необхідно, нові знання (наприклад, з гендерної теорії) та оволодівати новими методами роботи (наприклад, засвоювати гендерно чутливі підходи в роботі) для розгляду судових спорів

⁷⁶ Metz-Göckel, S., Kamphans, M. (2005). Gender Mainstreaming und Geschlechterforschung – Ein erzwungener Dialog. In: Lüdke, D., Runge, A., Koreuber, M. (eds) Kompetenz und/oder Zuständigkeit. VS Verlag für Sozialwissenschaften. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-322-80524-9_9 цит. за Gender Toolbox Materials > Gender Mainstreaming > What is Gender Competence? URL: http://gendertoolbox.eu/toolboxEN/Downloads/5.%20Materials/Engl_PDFsMaterials/5.1.3%20a%20What%20is%20gender%20competence_eng.pdf (дата звернення: 25.07.2024) ; Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України / О. Волобуєва, А. В'яткіна, С. Ганаба та ін. Київ : ФОП Клименко Ю. Я., 2021. С. 190–191.

або проваджень або вирішення процесуальних чи позапроцесуальних ситуацій (методична компетентність); 3) усвідомлення власних почуттів і здатність керування ними, здатність до рефлексії особистих гендерних ролей чи образів, а також формування гендерних відносин у суді чи судовій системі загалом (соціальна компетентність). Експертна, методична та соціальна компетентності взаємопов'язані та доповнюють одна одну. Базовою є експертна компетентність, оскільки відсутність необхідних знань та умінь робить суддю «гендерно сліпим/-ою» та унеможливорює правильне вирішення спору, в якому особа, наприклад, оскаржує гендерну дискримінацію⁷⁷.

Методична компетентність дає змогу запроваджувати у повсякденну роботу гендерні підходи, користуючись відповідними способами, засобами та інструментами. Відтак експертна компетентність дає змогу суддям реагувати на знайомі гендерно чутливі ситуації та випадки й вирішувати їх відповідно, тоді, як методична якраз дає змогу розпізнати такі ситуації у нових справах, а соціальна дає змогу рефлексувати особисті гендерні ролі та формувати гендерні відносини у суді та судовій системі загалом.

Наведені складові взаємопов'язані – так, у поведінці виявляються і вміння та навички (наприклад, ідентифікувати ситуацію), і ставлення та цінності (бажання діяти чи залишатися бездіяльним/-ною), проте базовим є когнітивний компонент, оскільки відсутність знань не дозволить сформувати вміння їх застосовувати на практиці чи розвинути відповідні професійні навички. Водночас не можна недооцінювати і роль ставленнєво-ціннісної складової, оскільки неможливо розраховувати, що особа застосовуватиме гендерний підхід у своїй професійній діяльності, якщо це суперечитиме її цінностям⁷⁸.

Оволодіння гендерними компетенціями допоможе судді не допускати випадків гендерної дискримінації, застосо-

⁷⁷ Фулей Т. І. Вплив гендерної компетентності судді на забезпечення рівного доступу до правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. С. 110.

⁷⁸ Фулей Т. І. Гендерна компетентність голів місцевих судів. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 2 (68). С. 163.

вуючи відповідні процесуальні механізми в ході здійснення правосуддя, вчасно ідентифікувати гендерно чутливі ситуації, що сприятиме досягненню високої якості та ефективного доступу до правосуддя.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть вітчизняні та міжнародні нормативно-правові акти, які регулюють питання гендерної рівності у судовій сфері.
2. Які міжнародні інституції досліджують питання гендерної рівності у судовій сфері?
3. Яка мета та цілі Стратегії гендерної рівності на 2024–2029 роки, схваленої Комітетом міністрів Ради Європи?
4. Що необхідно зробити для забезпечення гендерної рівності у судовій сфері?
5. Назвіть цілі та завдання, передбачені Стратегією гендерної рівності Державної судової адміністрації України на 2021–2024 рр.
6. Назвіть рішення Європейського суду з прав людини, в яких констатовано порушення вимог щодо доступу до правосуддя у гендерно чутливих справах.
7. За результатами аналізу гендерного аудиту, який проводить-ся Державною судовою адміністрацією України, вкажіть, чи існують обмеження у забезпеченні гендерного підходу в судовій системі.
8. Що таке гендерна компетентність судді та які її види?
9. Назвіть складові структури гендерної компетентності.
10. У чому полягають гендерні аспекти роботи голови суду?

Тестові завдання

1. У якій відповіді правильно вказано нормативно-правовий акт, яким урегульовуються питання гендерної рівності у судовій сфері:

- а) Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні»;
- б) Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»;
- в) Закон України «Про судоустрій і статус суддів»;
- г) Конституція України;
- ґ) усі відповіді є правильними.

2. Який із нижче вказаних міжнародних документів сто-сується прав людини та гендерної рівності:

- а) Загальна декларація прав людини;
- б) Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод;
- в) Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права;
- г) Пекінська декларація та платформа дій задля рівності, розвитку і миру;
- г) усі вищеперелічені відповіді є правильними.

3. Який критерій слід брати до уваги для віднесення тієї чи іншої справи до гендерно зумовленої:

- а) наявність чи відсутність факту дискримінації за ознакою статі;
- б) факт насильства над жінкою;
- в) факт насильства над чоловіком;
- г) нетерпимість до національного походження;
- г) нетерпимість до кольору шкіри.

4. Які цілі передбачені у Стратегії гендерної рівності на 2024–2029 роки, яка затверджена Комітетом міністрів Ради Європи:

- а) запобігання та боротьба із сексизмом та гендерними стереотипами;
- б) боротьба із насильством стосовно дітей;
- в) рівний доступ усіх громадян до правосуддя;
- г) незбалансована участь чоловіків і жінок у різних сферах життя;
- г) запобігання нетерпимості за національною ознакою.

5. Для забезпечення гендерної рівності у судовій сфері необхідно:

- а) впроваджувати основи психологічної підготовленості у програму підготовки майбутніх суддів;
- б) проводити інформаційні кампанії у ЗМІ щодо кількості розглянутих справ жінками-суддями;
- в) збирати статистику щодо питань гендерної рівності у судовому корпусі;
- г) розробляти інструменти протидії виявам гендерної дискримінації у судовій системі, опираючись лише на міжнародно-правовий досвід;
- г) немає жодної правильної відповіді.

6. Які завдання включає підвищення гендерної чутливості політики з питань персоналу – для забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на робочому місці як однієї

із цілей Стратегії гендерної рівності Державної судової адміністрації (ДСА) на 2021–2024 роки:

а) розробка та затвердження гендерно неупереджених прозорих процедур конкурсного відбору (недопустимість використання в ході співбесіди питань або коментарів, якщо вони містять ознаки сексизму або гендерних стереотипів);

б) включення до кваліфікаційних вимог працівників положень про гендерну обізнаність та вміння знаходити і враховувати гендерний підхід у роботі;

в) ініціювання внесення змін до нормативно-правових актів у сфері державної служби щодо інтегрування гендерного підходу;

г) внесення відповідних змін до Правил внутрішнього службового розпорядку Державної судової адміністрації України;

ґ) усі відповіді є правильними.

7. Які завдання охоплює формування гендерно чутливої організаційної культури як одна із цілей Стратегії гендерної рівності Державної судової адміністрації (ДСА) на 2021–2024 рр.:

а) запобігання та протидія будь-яким спробам дискримінації за національною приналежністю;

б) розширення повноважень жінок у колективі, посилення їх впливу на прийняття рішень;

в) розробка і запровадження Програми заохочення / підтримки чоловіків у колективі;

г) розширення можливостей для формального спілкування у колективі;

ґ) проведення систематичних (двічі на рік) відкритих опитувань про стан психологічного клімату та особистого комфорту жінок та чоловіків у колективі.

8. Вкажіть положення, що розкриває поняття та суть гендерної компетентності:

а) компетентність є вродженою якістю особи, яка виявляється в ході практичної діяльності з метою вирішення професійних завдань;

б) компетентність є набором навичок і характеристик, які підвищують ефективність роботи судді;

в) компетентність судді не обов'язково проявляється у володінні певним набором компетенцій та їх реалізацією у професійній діяльності;

г) щоб бути гендерно компетентним, потрібно знати наперед вимоги-компетенції;

ґ) усі відповіді є правильними.

9. Основними складовими гендерної компетентності є:

- а) когнітивна, мовленнєва, діяльнісна;
- б) діяльнісна, ціннісна, ставленнєва;
- в) когнітивна, діяльнісна, ставленнєво-ціннісна;
- г) знаннєва, діяльнісна, ставленнєво-ціннісна;
- г) когнітивна, психологічна, мовленнєва.

10. Когнітивна складова гендерної компетентності судді передбачає:

- а) знати національну та міжнародну судову практику, що стосується забезпечення принципу гендерної рівності, гендерних стратегій поведінки учасників розгляду справ для схвалення судді ухвалити бажане рішення;
- б) бути самокритичним і критичним до колег;
- в) спілкування з учасниками судового розгляду без вияву гендерних упереджень;
- г) створити в залі судового засідання атмосферу, що сприятиме відчуттю безпеки та довіри до суду;
- г) поділяти цінності гендерної рівності, недискримінації та демонструвати прихильність цих цінностей своєю поведінкою.

Автори:

БРОНЕВИЦЬКА Оксана Михайлівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

ГОРПИНЮК Оксана Петрівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

ГЛОВЮК Ірина Василівна –
докторка юридичних наук, професорка

ДІЛЬНА Зоряна Федорівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

ЄВХУТИЧ Ірина Миколаївна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

ЛІСЦИНА Юлія Олександрівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

РОМАНЦОВА Світлана Василівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

СЕРКЕВИЧ Ірина Ростиславівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

СИДОРУК Ігор Ігорович –
кандидат юридичних наук, доцент

УСТРИЦЬКА Наталія Ігорівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

ЯСІНЬ Ілона Миколаївна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

Гендерний мейнстримінг у кримінально-правовій політиці

Навчальний посібник

Редагування *Галина Ялечко*
Макетування *Галина Шушняк*
Друк *Андрій Радченко*

Підписано до друку 25.09.2024.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 26,97.
Тираж 100 прим. Зам № 89-24.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.